

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ο χώρος του μουσείου-μνημείου ως εκθεσιακός και πολιτιστικός χώρος

Μαριάννα Μαυρουδή

Διδακτορική Διατριβή

Επιβλέπουσα: Παναγιώτα Ράπτη

Αθήνα, Δεκέμβριος 2023

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Παναγιώτα Ράπτη, Επίκουρη Καθηγήτρια, ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ (επιβλέπουσα)
2. Ελένη Τάτλα, Καθηγήτρια του Τμήματος Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής ΠΑ.ΔΑ (μέλος τριμελούς ΣΕ)
3. Ιων- Νικόλαος Τερζόγλου, Επίκουρος Καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (μέλος τριμελούς ΣΕ)

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

1. Μουρίκη Αλεξάνδρα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια της Σχολής Θετικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Πατρών
2. Μωραΐτης Κωνσταντίνος, Ομότιμος Καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ
3. Ντάφλος Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ
4. Παναγιώτα Ράπτη, Επίκουρη Καθηγήτρια, ΣΕΜΦΕ του ΕΜΠ (επιβλέπουσα)
5. Σταυρίδης Σταύρος, Καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ

6. Ελένη Τάτλα, Καθηγήτρια του Τμήματος Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής ΠΑ.ΔΑ (μέλος τριμελούς ΣΕ)

7. Ιων- Νικόλαος –Τερζόγλου, Επίκουρος Καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ (μέλος τριμελούς ΣΕ)

Στους γονείς μου Θεολόγο και Πηνελόπη και στον σύζυγο μου Δημήτρη.

Ευχαριστίες

Αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις απέραντες ευχαριστίες μου σε ορισμένους ανθρώπους, οι οποίοι με τη συμπαράσταση και την πίστη τους σε μένα, με βοήθησαν να ανταποκριθώ επάξια σε αυτό το φιλόδοξο, αλλά και πολύτιμο πόνημα της ζωής μου.

Το πρώτο ευχαριστώ δικαιωματικά το οφείλω στην επιβλέπουσα μου, επίκουρη καθηγήτρια κυρία Γιούλη Ράπτη, για την αμέριστη στήριξη και την πολύπλευρη συμπαράστασή της σε κάθε στάδιο αυτού του εγχειρήματος. Την ευχαριστώ θερμά για τη διαρκή επιστημονική καθοδήγηση και για την ακέραια εμπιστοσύνη που μου έδειξε σε κάθε πτυχή της πολυετούς πλέον συνεργασίας μας. Για τη στήριξη και την αγάπη που μου προσέφερε όλα αυτά τα χρόνια θα την ευγνωμονώ πάντοτε και θα έχει μια ξεχωριστή θέση στην καρδιά μου.

Οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στον επίκουρο καθηγητή κύριο Νικόλαο-Ιωνα Τερζόγλου για την επιστημονική και ηθική στήριξη που αφειδώς μου παρείχε κάθε φορά που τη χρειαζόμουν, για τον πολύτιμο χρόνο που μου αφιέρωσε, για την υπομονή και την κατανόηση με την οποία διαχειρίστηκε κάθε μου απορία ή σκέψη, για τη σχολαστικότητα και την επιμέλεια με την οποία έσκυψε πάνω από την ερευνητική μου εργασία. Η καθοδήγηση του από την αρχή μέχρι το τέλος ήταν καθοριστική και θα του είμαι για πάντα ευγνώμων.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω το έτερο μέλος της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, την καθηγήτρια κυρία Ελένη Τάτλα, η οποία με την θετική της ενέργεια, την σημαντική της επιστημονική καθοδήγηση, αλλά και έμπνευση μέσω της παρακολούθησης των πολύτιμων μαθημάτων της, συνέβαλε ώστε η μελέτη μου να βελτιωθεί ουσιαστικά και να ολοκληρωθεί.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στην κ. Μαρία Ρεντετζή, η οποία αρχικά ως μέλος της τριμελούς μου επιτροπής, μου προσέφερε σημαντική καθοδήγηση και εξαιρετική συμβουλευτική βοήθεια.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους/τις φίλους/ες μου που έγιναν οικογένεια μου και ήταν δίπλα μου από την αρχή μέχρι το τέλος, πάντα με αγάπη και υπομονή.

Δεν υπάρχουν λόγια για να εκφράσω την αμέριστη ευγνωμοσύνη μου προς τους γονείς μου, Θεολόγο και Πηνελόπη, για την ανιδιοτελή αγάπη τους και τη βαθιά τους πίστη σε εμένα. Υπήρξαν δίπλα μου σε κάθε πτυχή της ζωής μου, σε κάθε μου βήμα, ενθαρρύνοντάς με σε κάθε μεγάλη απόφαση και στηρίζοντάς με πάντοτε με όλες τους τις δυνάμεις.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σύζυγο μου Δημήτρη, που υπήρξε καρτερικός συνοδοιπόρος σε κάθε μου στοχασμό, αναζήτηση, σε κάθε δύσκολη στιγμή καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της απαιτητικής πορείας. Η καθοδήγηση, η πίστη και υπομονή του με συντρόφευσαν από την αρχή μέχρι το τέλος και συνετέλεσαν σημαντικά ως κινητήρια δύναμη στην επίτευξη του στόχου μου.

Σε όλους τους παραπάνω οφείλω απεριόριστη ευγνωμοσύνη και θα τους υπολογίζω πάντοτε ως το πιο καθοριστικό αλλά και αναπόσπαστο κομμάτι της διαδρομής μου.

Μαριάννα Μαυρουδή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	12
Μέρος Α΄.....	18
1.1 <u>Μνήμη</u>	19
Αριστοτέλης - <i>Μνήμη και ανάμνηση</i>	19
Edmund Husserl - <i>Πρωτογενής και δευτερεύουσα μνήμη – Φαντασία και ανάμνηση</i>	23
Edward S. Casey - <i>Μνημονικές λειτουργίες – Τόπος και Μνήμη</i>	24
Henri Bergson - <i>Μνήμη και εικόνα</i>	28
Sigmund Freud - <i>Πένθος, μελαγχολία και καθήκον</i>	31
Tzvetan Todorov - <i>Καθήκον της μνήμης</i>	34
Henry Rousso - <i>Ιστορική μνήμη</i>	35
Maurice Halbwachs - <i>Συλλογική μνήμη</i>	37
Karl Jaspers – <i>Ενοχή</i>	43
1.2 <u>Τραύμα</u>	48
Ορισμός.....	48
Freud – <i>Περί ψυχικού τραύματος</i>	49
Πολιτιστικό / Συλλογικό τραύμα.....	49
Ηθική της μνήμης.....	53
Τραύμα και συλλογική μνήμη.....	54
1.3 <u>Μετά το τραύμα</u>	57
Συνέπειες συλλογικού τραύματος στους επιζώντες.....	57
Θεωρία αντιμετώπισης τραύματος Danieli.....	60
Η σχέση των χώρων της πόλης με τη μνήμη.....	61

Μνήμη και μουσείο.....	69
Μέρος Β’.....	86
2.1 <u>Περί πολέμου</u>	87
2.2 <u>Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας</u>	91
Εθνοκάθαρση.....	91
Γενοκτονία.....	91
Μαζικές θηριωδίες.....	92
Μαζική δολοφονία.....	92
Εγκλήματα πολέμου.....	92
2.3 <u>Γενοκτονία</u>	93
2.4. <u>The Armenian Genocide Museum – Institute Foundation</u>	95
Αίτια και αποτελέσματα του Α’ Παγκοσμίου πολέμου.....	95
Οι αιτίες του Α’ Παγκοσμίου πολέμου.....	95
Οι συνέπειες του πολέμου.....	98
Ιστορικό πλαίσιο – Η γενοκτονία των Αρμενίων	101
Αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων.....	106
The Armenian Genocide Museum – Institute Foundation.....	109
Επιζώντες της γενοκτονίας των Αρμενίων.....	118
2.5. <u>Jewish Museum Berlin</u>	121
Ολοκαύτωμα.....	121
Το τέλος του Ολοκαυτώματος	126
Ο “Υπεράνθρωπος” του Νίτσε.....	127

Ευγονική.....	138
Αντισημιτισμός.....	141
Ψυχοπαθολογία του Χίτλερ.....	143
«Κατώτερος από άνθρωπο» – Η ψυχολογία της σκληρότητας.....	145
Κατανόηση της γενοκτονίας μέσω της κοινωνικής ψυχολογίας.....	153
Η ψυχολογία της Μάζας του Freud.....	162
Αίτια και αποτελέσματα του Β' Παγκοσμίου πολέμου.....	168
Ιστορικό Πλαίσιο.....	168
Γερμανία και Ολοκαύτωμα.....	172
Ο Daniel Libeskind και το Εβραϊκό μουσείο στο Βερολίνο.....	175
Επιζώντες του Ολοκαυτώματος	194
Ψυχολογία των επιζώντων του Ολοκαυτώματος.....	197
Μετά τη γενοκτονία των Αρμενίων και των Εβραίων.....	199
<u>2.6. Hiroshima Peace Memorial Museum, Hiroshima.....</u>	<u>203</u>
Ιστορικό πλαίσιο	203
Βομβιστική επίθεση στις πόλεις Χιροσίμα και Ναγκασάκι.....	203
Hiroshima Peace Memorial Museum	209
Μουσεία Ειρήνης	219
Δηλώσεις περί αποστολής	221
Ψυχολογικό και σωματικό τραύμα και Επιζώντες της βομβιστικής επίθεσης.....	233
Μια ξεχασμένη γενοκτονία και ένα έγκλημα κατά της ανθρωπότητας.....	237
Μέρος Γ'	243
<u>3.1 Ο Benjamin και η έννοια του Eingedenken.....</u>	<u>244</u>
<u>3.2 Ο Adorno και η μνήμη / Καταστροφή και Βαρβαρότητα μετά το Άουσβιτς.....</u>	<u>255</u>
Ο Adorno και το Ολοκαύτωμα.....	255
Καταστροφή.....	256

Όρος Άουσβιτς για τον Adorno.....	263
Μετά το Άουσβιτς.....	276
Adorno – «The Meaning of working through the past» και «Education after Auschwitz».....	279
<u>3.3 Περί τέχνης μετά το Άουσβιτς.....</u>	286
<u>3.4 Η Μνήμη και η πολιτική της αναπαράστασης.....</u>	292
Τέχνη μετά το Άουσβιτς.....	295
Anselm Kiefer.....	295
Τέχνη μετά τη ρίψη βόμβας στη Χιροσίμα και Ναγκασάκι-Marukis.....	299
Τέχνη μετά την γενοκτονία των Αρμενίων-Arshile Gorky.....	307
<u>3.5 Η κρίση της αναπαράστασης / Τα μουσεία και οι προκλήσεις της αναπαράστασης.....</u>	312
Σημειωτική του τραύματος.....	318
Το Ιερό στον χώρο / μουσεία.....	323
Πολιτικές συλλογής.....	327
Το Ιερό στον Χρόνο / Μνήμη.....	330
Η αρχιτεκτονική της απουσίας / Το Βερολίνο ως κατεστραμμένη τοπογραφία.....	331
<u>3.6 Το Μετά-Μουσείο.....</u>	343
Διπλή όραση.....	349
Η Αύρα των αντικειμένων και το Τελετουργικό της Μνήμης.....	358
<u>3.7 Εκθεσιακές πρακτικές για την αναπαράσταση του τραύματος στα μουσεία.....</u>	366
Εκθέσεις Μουσείου Γενοκτονίας των Αρμενίων.....	377
Εκθέσεις Μουσείου Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα.....	379

Εκθέσεις του Εβραϊκού μουσείου στο Βερολίνο.....	381
<u>3.8 Σύγκριση των τριών μουσείων – Θεωρητικό πλαίσιο.....</u>	<u>383</u>
<u>3.9 Μουσειολογική ανάλυση των τριών μουσείων.....</u>	<u>389</u>
Συμπεράσματα.....	398
Βιβλιογραφία	407
Μαρτυρίες.....	434
Εικόνες.....	453

“Το να γράφεις ποίηση μετά το Άουσβιτς είναι βάρβαρο”, T. W. Adorno¹

¹ Adorno, Theodor W. ‘Cultural Criticism and Society’, in *Prisms*, trans. Samuel and Shierry Weber (MIT Press: Cambridge, Massachusetts, 1986, Stanford, 2003), p. 162. The essay appeared in *Prismen* (1955) and translated into English as *Prisms* (1967)

Εισαγωγή

«Το να γράφεις ποίηση μετά το Άουσβιτς είναι βάρβαρο».² Theodor W. Adorno.

Αυτή η ρήση αποτέλεσε το έναυσμα της ενασχόλησης μου με τις θεματικές: μνήμη, τραύμα, μετα-τραύμα, συλλογική μνήμη, μουσείο-μνημείο, κρίση της αναπαράστασης και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Κεντρικά ερωτήματα αποτέλεσαν τα εξής: Γιατί είναι σημαντικά τα μουσεία-μνημεία και οι εκθέσεις που αφορούν σε τραυματικά γεγονότα από εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας; Με ποιούς τρόπους επιτυγχάνονται ώστε να είναι ηθικά, δεοντολογικά, αισθητικά, φιλοσοφικά και μουσειολογικά ορθές; Πρέπει να θυμόμαστε; Αν ναι, με ποιον τρόπο μπορούμε να ενισχύσουμε τη συλλογική μνήμη μέσω των μουσείων-μνημείων;

Το κεντρικό αντικείμενο της παρούσας διδακτορικής διατριβής αφορά στον εκθεσιακό χώρο του μουσείου, στην εκτενή ανάλυση τριών μουσείων που αφορούν σε εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, όπως το Jewish Museum στο Βερολίνο, το Armenian Genocide Museum στην Υερεβάν και το Hiroshima Peace Memorial Museum στη Χιροσίμα. Τα μουσεία και οι εκθεσιακοί τους χώροι μελετώνται από μια αισθητική, φιλοσοφική, ψυχολογική, κοινωνιολογική και μουσειολογική προσέγγιση με κεντρική θεματική το τραύμα, την μνήμη και την κρίση της αναπαράστασης.

Η μεθοδολογία που θα ακολουθήσουμε εστιάζει σε μια σφαιρική προσέγγιση των κεντρικών θεμάτων ξεκινώντας με το θεωρητικό πλαίσιο που αφορά στη μνήμη, το τραύμα και το μετα-τραύμα, προχωρώντας σε μια ανάλυση του ιστορικού πλαισίου των Α' και Β' Παγκοσμίων πολέμων, καταλήγοντας στην ανάλυση των τριών μουσείων. Στο τρίτο μέρος, το οποίο αποτελεί και το κεντρικό μας, προσεγγίζουμε το θέμα κυκλωτικά, ξεκινώντας από τον Benjamin και τον Adorno και προχωρώντας στην μελέτη του μουσείου μνημείου, στις εκθεσιακές αλλά και μουσειολογικές πρακτικές των τριών μουσείων,

² Theodor W. Adorno, "Cultural Criticism and Society," in *Prisms*, trans. Samuel and Shierry Weber (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1986), 162.

κάνοντας μια σύγκριση στις ομοιότητες και τις διαφορές τους, για να καταλήξουμε στα συμπεράσματα που θα απαντούν στα κεντρικά μας ερωτήματα.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο μέρος της παρούσας διδακτορικής διατριβής θα εξετάσουμε σε θεωρητικό πλαίσιο τις έννοιες της μνήμης, του τραύματος και του μετα-τραύματος, έννοιες οι οποίες θα αποτελέσουν κεντρικούς πυλώνες της έρευνας μας και στη συνέχεια.

Ξεκινώντας με τον Αριστοτέλη, θα απαντήσουμε στο ερώτημα που φαντάζει απλό, αλλά είναι εξαιρετικά σύνθετο: Τι είναι μνήμη; Θα εξετάσουμε τα δίπολα μνήμη και ανάμνηση, μνήμη και πάθος, χρόνος και μνήμη και τι σημαίνει το εἶκον για τον Αριστοτέλη. Θα προχωρήσουμε στην θεωρία του Husserl, που αφορά στην πρωτογενή και δευτερογενή μνήμη και διερευνά τη σχέση της μνήμης με τη φαντασία και την ανάμνηση. Στη συνέχεια, μέσω του Casey θα εξετάσουμε τις διάφορες μνημονικές λειτουργίες, το πώς τα μουσεία-μνημεία καθιστούν το παρελθόν ζωντανό. Ο Bergson εστιάζει στην μνήμη ως διαδικασία ανάμνησης που θυμάται και επαναλαμβάνεται, αναδεικνύοντας τη σχέση της μνήμης με την εικόνα και την επιβίωση τους μέσω της αναγνώρισης. Θα προχωρήσουμε στις θεωρητικές αναφορές του Freud, ο οποίος εξετάζει την ανάκληση τραυματικών αναμνήσεων, το πένθος και τη μελαγχολία, καθώς και το καθήκον της μνήμης και τη σχέση της με την δικαιοσύνη και το χρέος, ενώ ο Todorov και ο Rousso αναλύουν τους κανόνες και τα όρια της θυματοποίησης, το καθήκον της μνήμης αλλά και την ιστορική μνήμη. Στη συνέχεια βλέπουμε πώς ο Halbwachs αναλύει τη ατομική και τη συλλογική μνήμη, την σχέση της με την ταυτότητα, την κοινωνική μνήμη, την λήθη και τα συλλεχθέντα ίχνη σωματικών μνημών. Τέλος, βλέπουμε πώς ο Jaspers αναδεικνύει την έννοια της ενοχής σε πολιτικό και ηθικό πλαίσιο, τη σχέση θύτη, εστιάζοντας στη σημασία της ενοχής για την αποφυγή της απόλυτης ηθικής καταστροφής.

Στο πλαίσιο αυτής της αναλυτικής προσέγγισης, θα επικεντρωθούμε στις ηθικές πτυχές της μνήμης και του τραύματος, καθώς και στη σχέση αυτών των φαινομένων με την πολιτιστική και συλλογική μνήμη. Αυτό το πρώτο μέρος της διδακτορικής διατριβής αποτελεί ένα πλούσιο πανόραμα των θεωρητικών προσεγγίσεων που συνδέονται με την

μνήμη και το τραύμα, προετοιμάζοντας το έδαφος για το κεφάλαιο Μετά το τραύμα και την εξέταση των επιπτώσεων του συλλογικού τραύματος στους επιζώντες και στις επόμενες γενιές. Θα εξετάσουμε εκτενώς τη σχέση μουσείου-μνημείου, εφόσον αποτελεί τον χώρο στον οποίο το παρελθόν διατηρείται ζωντανό και ενισχύεται η μνήμη, ενώ θα μιλήσουμε διεξοδικά για τα μουσεία εμπειρίας.

Το δεύτερο μέρος της διδακτορικής διατριβής επικεντρώνεται στον πολύπλοκο χαρακτήρα του πολέμου και των γενοκτονιών. Εδώ, θα εξετάσουμε περαιτέρω τις θεωρητικές προσεγγίσεις που διαμορφώνουν την κατανόηση των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, εστιάζοντας σε τρία σημαντικά μουσεία που αντιπροσωπεύουν τη μνήμη των εγκλημάτων αυτών.

Πρώτον, το Armenian Genocide Museum – Institute Foundation έχει ως κεντρική θεματική την γενοκτονία των Αρμενίων και εξετάζουμε το ιστορικό πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, τις αιτίες και τις συνέπειές του, καθώς και τους επιζώντες αυτής της γενοκτονίας. Παρουσιάζεται η σημασία της αναγνώρισης αυτού του εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας και πώς η μνήμη μπορεί να λειτουργήσει ως μέσον για την αντιμετώπιση της ιστορικής αδικίας.

Δεύτερον, το Jewish Museum Berlin, το οποίο είναι και το κεντρικό μας μουσείο και αυτό στο οποίο θα εστιάσουμε περισσότερο, έχει ως κεντρική του θεματική το Ολοκαύτωμα. Θα το προσεγγίσουμε εξετάζοντας το ιστορικό πλαίσιο και τις συνέπειές του, καθώς και θεματικές που πλαισιώνουν το αποτέλεσμα όπως η θεωρία του Υπερανθρώπου του Nietzsche, η ψυχοπαθολογία του Χίτλερ αλλά και της μάζας του Freud, η ψυχολογία της σκληρότητας και η σημασία της αντιμετώπισης του αντισημιτισμού. Θα αναλύσουμε τον ρόλο της ευγονικής και πώς οι παραπάνω θεματικές σχετίζονται με την ανθρώπινη συμπεριφορά, με τη συλλογική μνήμη και το μουσείο. Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε στις Αιτίες και τα αποτελέσματα του Β' Παγκοσμίου πολέμου και θα αναλύσουμε την αρχιτεκτονική και εκθεσιακή μελέτη του μουσείου, καταλήγοντας στους επιζώντες του Ολοκαυτώματος.

Τρίτον, στο Hiroshima Peace Memorial Museum εξετάζουμε την ιστορία της βομβιστικής επίθεσης στις πόλεις Χιροσίμα και Ναγκασάκι, εστιάζοντας στον ανθρώπινο παράγοντα πίσω από αυτές τις επιθέσεις και τον αντίκτυπο του στους επιζώντες. Επικεντρώνουμε έτσι την προσοχή μας στην σημασία της ειρήνης, την ψυχολογία του τραύματος και την συνείδηση του εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας.

Καθώς προχωράμε σε αυτό το δεύτερο μέρος, θα εξετάσουμε πώς η μνήμη των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας επηρεάζει τη σημερινή κοινωνία και ποιον ρόλο παίζουν τα μουσεία στη διατήρηση και την ενίσχυση της μνήμης αυτών των γεγονότων.

Η έρευνά του τρίτου μέρους βασίζεται στις θεωρητικές προσεγγίσεις των φιλοσόφων Walter Benjamin και Theodor Adorno, οι οποίοι εξετάζουν την μνήμη, την τέχνη και την ανθρώπινη εμπειρία μετά το Άουσβιτς, ως σύμβολο της ακραίας βαρβαρότητας και καταστροφής. Προχωρώντας λοιπόν στο τρίτο και κεντρικό μας μέρος, θα εξετάσουμε την έννοια της μνήμης, του πόνου και της καταστροφής μετά το Άουσβιτς, καθώς και τον ρόλο της τέχνης σε αυτόν τον πολύπλοκο και σημαντικό διάλογο.

Θα εξετάσουμε τις ιδέες του Walter Benjamin σχετικά με την έννοια του *Eingedenken* (ανάμνησης) και τη σχέση της μνήμης με το παρελθόν και το παρόν. Θα ερευνήσουμε την ιστοριογραφία και τον θεολογικό χαρακτήρα της μνήμης, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη μπορεί να συμβάλει στη λύτρωση. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις απόψεις του Theodor Adorno σχετικά με τον ρόλο της μνήμης μετά το Άουσβιτς, θα καταγράψουμε τον τρόπο που αντιλαμβάνεται το Ολοκαύτωμα ως συμβολική καταστροφή, τον όρο *Άουσβιτς* ως σύμβολο φιλοσοφικής ουσίας του κόσμου των βασανιστηρίων και θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η καταστροφή δημιουργεί μια νέα εποχή, ενώ το "Μετά" στο "Μετά το Άουσβιτς" σημαίνει μια σιωπηρή ηθική εξουσία.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τον ρόλο της τέχνης μετά το Άουσβιτς. Θα αναλύσουμε πώς η τέχνη εγκαθιδρύει μια κριτική σκέψη μέσω της μίμησης της κοινωνικής πραγματικότητας και πώς αντιμετωπίζει την βία και τη φρικαλεότητα, αλλά και τη σημασία της πολιτικής της αναπαράστασης μετά το Άουσβιτς και πώς αυτή εξελίχθηκε με

τη ρήση του Adorno. Θα αναλύσουμε την αισθητική, την ηθική και την οπτική απουσία στην τέχνη, καθώς και πώς ορισμένοι καλλιτέχνες, όπως ο Anselm Kiefer, οι Marukis και ο Arshile Gorky, αντιμετωπίζουν το παρελθόν και τον πόνο μέσα από τα έργα τους.

Στην πορεία της διδακτορικής διατριβής, θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά τις απόψεις αυτών των φιλοσόφων και τη συμβολή της τέχνης στην κατανόηση και τη διαχείριση της μνήμης μετά από τέτοια εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Στη συνέχεια του τρίτου μέρους, θα προβούμε σε μια μουσειολογική ανάλυση των τριών μουσείων που αφορούν στην αναπαράσταση του τραύματος: το Armenian Genocide Museum – Institute Foundation, το Hiroshima Peace Memorial Museum και το Jewish Museum Berlin. Η ανάλυση αυτή θα επικεντρωθεί στις εκθεσιακές πρακτικές και τις τεχνικές αφήγησης που χρησιμοποιούν αυτά τα μουσεία προκειμένου να αναπαραστήσουν γεγονότα που αφορούν στην τραυματική συλλογική μνήμη. Κάθε ένα από αυτά τα μουσεία διαθέτει μοναδικές εκθεσιακές πρακτικές που διαμορφώνουν την εμπειρία των επισκεπτών. Θα αναλύσουμε τον χώρο των μουσείων, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι εκθέσεις στον εκάστοτε χώρο, παρουσιάζουν τα αντικείμενα και τα γεγονότα που σχετίζονται με το τραύμα.

Το Μουσείο Γενοκτονίας των Αρμενίων, για παράδειγμα, προσπαθεί να αναδείξει τα αντικείμενα και τα ίχνη παρελθόντος και οι εκθέσεις του ενισχύουν την αίσθηση του μουσείου ως ενός ιερού τόπου μαρτυρίας και μνήμης. Το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα, από την άλλη πλευρά, προσπαθεί να αναπαραστήσει τα τραύματα των πυρηνικών επιθέσεων στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, ενώ με τις εκθέσεις του, προσφέρει μια συγκλονιστική εμπειρία επισκεπτών που συνδυάζει την αίσθηση του τελετουργικού με την πολιτική συλλογική μνήμη και αντίστασης στη βία. Τέλος, το Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο δημιουργεί ένα χώρο γύρω από μια δομική απουσία, το κενό ως χώρο και έννοια. Το μουσείο σχεδιάστηκε γύρω από την έννοια της απουσίας και προσπαθεί να φέρει το αόρατο στην ορατότητα, αφήνοντας το αόρατο να βιωθεί από το κοινό.

Αυτή η πολύπλευρη ανάλυση θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τον ρόλο των μουσείων - μνημείων στην αναπαράσταση του τραύματος και τη διαχείριση της συλλογικής μνήμης σε σχέση με τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και πώς αυτά αναπαρίστανται στους εκθεσιακούς χώρους των μουσείων.

Στόχος λοιπόν της παρούσας έρευνας είναι να αποδείξουμε εάν είναι δεοντολογικό η όχι να εκτίθενται τραυματικά γεγονότα στα μουσεία, όπως γεγονότα που αφορούν σε εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και ποιοι είναι οι πιο ορθοί θεωρητικά αλλά και πρακτικά μέσω της μουσειολογικής προσέγγισης τρόποι να γίνει αυτό, ώστε να ενισχυθεί η συλλογική μνήμη ενός λαού και να επιτευχθεί το λεγόμενο «Ποτέ ξανά».

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η μνήμη, το τραύμα και το μετα-τραύμα.

Η Μνήμη

Αριστοτέλης

Μνήμη και ανάμνηση

Μελετώντας το δοκίμιο «Περί Μνήμης, Αριστοτέλης, Μικρά φυσικά, Αριστοτέλης» (384-322 π.Χ), μπορούμε να ορίσουμε ευκολότερα το τί είναι μνήμη ή μάλλον το πώς ορίστηκε η έννοια της μνήμης μέσω του Αριστοτέλη, θεωρία πάνω στην οποία στηρίχθηκαν οι περισσότεροι μελετητές που μίλησαν περι μνήμης.³

Η μνήμη, κατά τον Αριστοτέλη λοιπόν, αφορά στην ανάπλαση μιας παρελθοντικής εμπειρίας, με τη συνείδηση του γεγονότος ότι η εμπειρία αυτή υπήρξε στο παρελθόν. Αυτό που μας ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα ζώα της φύσης, τα οποία έχουν μνήμη, είναι η σκέψη. Οι άνθρωποι ανάλογα με τον τρόπο πρόσληψης της μνήμης, χωρίζονται σε μνημονικούς και αναμνηστικούς. Στην περίπτωση αυτή η μνήμη δεν υπάρχει στο παρόν, αλλά υπάρχει η αίσθηση αυτού και είναι θέμα αντίληψης χρόνου. Αναντίρρητα λοιπόν, τα ζώα που έχουν αντίληψη του χρόνου έχουν και μνήμη. Παράλληλα, σχετικά με τη φαντασία, ο Αριστοτέλης, έχοντας μιλήσει για αυτήν στο δοκίμιο του «Περί ψυχής»⁴ τονίζει ότι χωρίς την εικόνα της φαντασίας δεν έχουμε μνήμη. Σχετικά με τις ακριβείς παραμέτρους μιας εικόνας, δεν μπορούμε να επιτύχουμε την ακρίβεια αλλά μέσω της ανάκλησης της εικόνας στη μνήμη μπορούμε να ορίσουμε το σχήμα, το μέγεθος και το ποσόν.

³ Αριστοτέλης, Μικρά φυσικά, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια : Ν. Σωτηράκης – Α. Ευσταθίου. Επιμέλεια εκδόσεως : Ε. Παπανούτσος. Αθήνα : Εκδόσεις «Δαίδαλος»- Ι. Ζαχαρόπουλος.

⁴ Αριστοτέλης, Περί ψυχής, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Β. Τατάκης. Μικρά Φυσικά. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Ν. Σωτηράκης – Α. Ευσταθίου. Επιμέλεια εκδόσεως: Ε. Παπανούτσος. Αθήνα: Εκδόσεις «Δαίδαλος»-Ι. Ζαχαρόπουλος.

Το δοκίμιο του Αριστοτέλη, με τίτλο «Περί μνήμης και αναμνήσεως»⁵, που παρουσιάστηκε υπό τον λατινικό τίτλο «De memoria et reminiscencia», αποτελεί μέρος μιας συλλογής εννέα μικρών πραγματειών με τίτλο «Parva naturalia».

Ο διπλός τίτλος αντικατοπτρίζει τη διάκριση μεταξύ μνήμης και αναμνήσεως όχι μόνο μέσω της απλής ανάκλησης, αλλά και μέσω της απλής αναζήτησης των αναμνήσεων μέσα από την παρουσία τους στο ανθρώπινο μυαλό. Συγκεκριμένα, η μνήμη χαρακτηρίζεται άμεσα ως πάθος (εντύπωση), η οποία διαφοροποιείται από την ανάμνηση.

Με αφετηρία τις παραπάνω θέσεις, γεννιούνται τα παρακάτω ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι «Τι είναι αυτό που θυμόμαστε;». Είναι η αντίθεση με το μέλλον της εικασίας και της προσδοκίας και με το παρόν της αίσθησης (ή της αντίληψης) που επιβάλλει αυτόν τον σημαντικό χαρακτηρισμό; Αναλογιζόμενοι αυτήν την προοπτική, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η μνήμη λειτουργεί ακόμα και όταν δεν καλούμαστε ενεργά να την ασκήσουμε. Αυτό σημαίνει ότι, παρά το πέρασμα του χρόνου, μπορούμε να ανακαλούμε εμπειρίες και γνώσεις χωρίς να το έχουμε συνειδητοποιήσει. Κατά συνέπεια, μπορούμε να πούμε ότι η μνήμη αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό τόσο των ανθρώπων όσο και ορισμένων ζώων, ενώ η ικανότητα να αντιληφθούμε το πέρασμα του χρόνου αποτελεί πιο προηγμένη γνωστική διαδικασία που δεν είναι διαθέσιμη σε όλες τις κατηγορίες ζώων. Στην περίπτωση αυτή είναι σημαντική η σχέση της μνήμης με το χρόνο αν διακρίνουμε δύο στιγμές, τη μία ως «προγενέστερη» και την άλλη ως «μεταγενέστερη». Έτσι, η ανάλυση του χρόνου και η ανάλυση της μνήμης, αλληλεπικαλύπτονται. Στη συνέχεια λοιπόν, το δεύτερο ερώτημα αφορά στην σχέση μεταξύ της μνήμης και της φαντασίας. Συνδέονται ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ανήκουν στο ίδιο μέρος της ψυχής, της λογικής ψυχής, ακολουθώντας μια μέθοδο διαίρεσης.

Ο Αριστοτέλης απαντάει με αυτό που φαίνεται προφανές σε αυτόν, δηλαδή, ότι η εντύπωση/πάθος που παράγεται «μέσω της αντίληψης στην ψυχή και σε εκείνο το τμήμα

⁵ Aristotle, "De la mémoire et de la reminiscence," in *The Complete Works*, ed. Jonathan Barnes (Princeton: Princeton University Press, 1984), translated by René Mugnier (Paris: Éditions les "Belles Lettres," 1965).

του σώματος που περιέχει, πρέπει να αναγνωρίζεται ως ένα είδος εικόνας, «η ύπαρξη της οποίας λέμε ότι είναι η μνήμη». Εδώ βρίσκουμε και πάλι τη γνωστή προβληματική του εικόνας αλλά και το αποτύπωμα (typos).⁶ Πράγματι, η διάκριση μεταξύ μνήμης και ανάμνησης βασίζεται σε δύο πράγματα: αφενός στην απλή μνήμη, η οποία προκύπτει από την εντύπωση/πάθος, ενώ η ανάμνηση συνίσταται σε μια διαρκή αναζήτηση. Από την άλλη πλευρά η απλή μνήμη βασίζεται στο αποτύπωμα, ενώ οι κινήσεις και ολόκληρη η ακολουθία αλλαγών, ξεκινούν από εμάς. Ωστόσο, η σύνδεση μεταξύ των δύο διασφαλίζεται από το ρόλο που διαδραματίζει η χρονική απόσταση: η πράξη της μνήμης παράγεται όταν έχει παρέλθει ο χρόνος και είναι αυτό το διάστημα του χρόνου, μεταξύ της αρχικής εντύπωσης και της ανάκλησής του, το οποίο αντικρούει η ανάμνηση. Υπό αυτήν την έννοια, ο χρόνος παραμένει πράγματι ο κοινός παρονομαστής της μνήμης ως εντύπωση/πάθος και της ανάμνησης ως δράση.⁷

Στη συνέχεια, σημαντική είναι η φαινομενολογία της μνήμης, η σημαντικότερη συμβολή της οποίας έγκειται στη διάκριση μεταξύ μνήμης και ανάμνησης. Επιπλέον, εστιάζουμε στην σχέση της μνήμης με την έννοια της εικόνας (eikon) και πώς αυτή η σχέση μπορεί να οδηγήσει σε κινδύνους ψευδαισθησης ή σφαλμάτων.

Ο Αριστοτέλης φαίνεται να αγνοεί τους κινδύνους του σφάλματος που συνδέονται με την έννοια της εικόνας, καθώς επικεντρώνεται κυρίως στην ομοιότητα. Ωστόσο, αυτό οδήγησε στο να μην λάβει υπόψιν του την πλάνη που μπορεί να προκαλέσει η μνήμη, και έτσι αφαίρεσε την έννοια της εικονικής ομοιότητας από τη συζήτηση. Αυτό υποδηλώνει τη σημασία της κριτικής προσέγγισης και της ανάλυσης των κινδύνων και των παρενεργειών που μπορεί να συνοδεύουν τις έννοιες και τις θεωρίες που αφορούν στην μνήμη και την ανάμνηση.

⁶ Aristotle, "De la mémoire et de la reminiscence," in *The Complete Works*, ed. Jonathan Barnes (Princeton: Princeton University Press, 1984), translated by René Mugnier (Paris: Éditions les "Belles Lettres," 1965).

⁷ Aristotle, "De la mémoire et de la reminiscence," in *The Complete Works*, ed. Jonathan Barnes (Princeton: Princeton University Press, 1984), translated by René Mugnier (Paris: Éditions les "Belles Lettres," 1965).

Επιπροσθέτως, ένα άλλο αδιέξοδο που θέτει είναι η δεδομένη σχέση μεταξύ των *eikōn* και *typos* και της αντιγραφής της εικόνας. Τι σχέση έχει η αντιγραφή της εικόνας με τη μνήμη; Ο Αριστοτέλης εισήγαγε την κατηγορία της ετερότητας στην καρδιά της σχέσης μεταξύ του *eikōn* και της αρχικής εντύπωσης/πάθους. Όσον αφορά στην ανάμνηση ο Αριστοτέλης παρουσίασε με αυτόν τον όρο την πρώτη αναλυτική περιγραφή του μνημονικού φαινομένου της ανάμνησης, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την απλή πρόκληση μιας μνήμης που απλά έρχεται στο μυαλό.⁸

Σύμφωνα με Αριστοτέλη λοιπόν η μνήμη έχει ως αντικείμενο το παρελθόν και αποτελεί μια συνήθεια που συνδέεται με το χρόνο. Επιπροσθέτως, σε αναλογία με τη ζωγραφική η μνήμη αποτυπώνει στην ψυχή τον τύπο του αισθήματος μέσα στη χρονική απόσταση που διαφοροποιεί το παρελθόν από το παρόν. Ο Αριστοτέλης λοιπόν διαφοροποιεί την έννοια μνήμη με την ανάμνηση. Ως μνήμη ορίζει τη φυσική λειτουργία όλων των ζωντανών όντων, ενώ ως ανάμνηση ορίζει μόνο αυτήν των ανθρώπων.⁹

Βοηθητικά στην παραπάνω ανάλυση που αφορά στον Αριστοτέλη, βλέπουμε ότι ο Πλάτωνας¹⁰ είχε προσπαθήσει ακόμη και να ξεχωρίσει τις δύο μιμητικές τέχνες: την φανταστική και την εικαστική τέχνη. Η μνήμη στο πλαίσιο της μεταφυσικής του Πλάτωνα, συσχετίζεται στενά με τη γνώση - μια γνώση εσωτερική και άμεση η οποία συλλαμβάνει την αληθινή ουσία των όντων.¹¹

Ο Πλάτωνας μετέτρεψε την έννοια της μνήμης σε ένα μύθο, συνδέοντάς την με μια προγεννητική γνώση που προηγείται της γενέσεως μας. Η ψυχή περιγράφεται ως διαχωρισμένη από μια αρχική λήθη που προκύπτει όταν εισέρχεται σε ένα σώμα. Αυτή η

⁸ Aristotle, "De la mémoire et de la reminiscence," in *The Complete Works*, ed. Jonathan Barnes (Princeton: Princeton University Press, 1984), translated by René Mugnier (Paris: Éditions les "Belles Lettres," 1965).

⁹ Συλλογικό, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Επιμέλεια: Σταυρίδης Σταύρος, Ιανουάριος 2006, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νικόλαος – Ίων Τερζόγλου. Ιστορία – Μνήμη – Μνημείο, 261-291

¹⁰ Plato, *Theaetetus*, trans. M. J. Levett (Revised by Myles F. Burnyeat), in *Plato: Complete Works*, ed. John M. Cooper (Indianapolis: Hackett, 1997), 40-110.

¹¹ Πλάτων, *Φαίδρος ή περι ηδονής*, Αθήνα Κάκτος 1993, 33c - 43c, Η μνήμη ως σωτηρία αισθήσεως

λήθη, ή "λήθη της γέννησης", χαρακτηρίζεται ως ένα είδος τάφου (soma-sēma), που διατηρείται προκειμένου να διευκολύνει την επανεκμάθηση του ό,τι έχει ξεχαστεί. Έτσι, το Πλατωνικό "anamnēsis" ερμηνεύεται ως μια επανάληψη ή ανάκληση του προηγούμενου βιώματος ή γνώσης που είχε καταχωρηθεί στην ψυχή πριν από τη γέννηση, και η λήθη λειτουργεί ως μέσο για την επαναφορά αυτής της γνώσης στην επιφάνεια της συνείδησης.¹²

Συνεχίζοντας την ανάλυση μας σχετικά με τη μνήμη και την ανάμνηση, είναι σημαντικό να αναφέρουμε τη πλευρά του Edmund Husserl σε σχέση με αυτή τη θεματική.

Edmund Husserl

Πρωτογενής και δευτερεύουσα μνήμη – Φαντασία και ανάμνηση

Ο E. Husserl αναφέρεται σε μια διάκριση μεταξύ της πρωτογενούς μνήμης, η οποία είναι η άμεση ανάκληση ενός προηγούμενου βιώματος ή γεγονότος, και της δευτερεύουσας μνήμης, η οποία εμπλουτίζει αυτή την ανάκληση με περαιτέρω συναισθηματικά ή κοινωνικά στοιχεία. Η διατήρηση της μνήμης αναφέρεται στη συνεχή παρουσία του βιώματος στη συνείδηση, ενώ η αναπαραγωγή αφορά στην επανεμφάνιση του βιώματος μετά από κάποιο χρονικό διάστημα. Αυτή η διάκριση ανάμεσα στη διατήρηση και την αναπαραγωγή είναι σημαντική για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σχέση μας με την παρελθοντική εμπειρία και το πώς αυτή επηρεάζει το παρόν. Τέλος, το χρονικό διάστημα αναφέρεται στη διάρκεια που διανύουμε μεταξύ της αρχικής εμπειρίας και της ανάκλησής της, ενώ η σύνδεση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος γίνεται μέσω της δευτερεύουσας μνήμης.¹³

¹² Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009), 31-33.

¹³ Edmund Husserl, *On the Phenomenology of the Conscious of Internal Time (1893-1917)*, vol. 4 of the *Collected Works*, trans. Barnett Brough (The Hague: Martinus Nijhoff, 1991), 27-40 in Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009).

Ο Husserl υπογραμμίζει τον διαφορετικό χαρακτήρα της αναπαραγωγής της μνήμης σε σχέση με την αυθόρμητη ανάκληση της πρωτογενούς μνήμης. Η αναπαραγωγή εμπλέκει τη φαντασία και συχνά περιορίζεται σε μια εκδοχή της αρχικής εμπειρίας, δημιουργώντας μια φανταστική πραγματικότητα που μπορεί να αποκλίνει από την αληθινή πραγματικότητα. Συνεπώς, η διαφορά μεταξύ της πρωτογενούς μνήμης και της αναπαραγωγής είναι ασυνεχής, καθώς η αναπαραγωγή δεν αντανακλά πλήρως το παρελθόν. Η ανάμνηση επιτρέπει στο άτομο να αναπαράγει ή να ανακαλύπτει στοιχεία του παρελθόντος με βάση την αρχική εμπειρία του και το παρόν πλαίσιο. Έτσι, η ανάμνηση δίνει μια συγκεκριμένη θέση και σημασία στην αναπαραγωγή, καθορίζοντας τη σχέση του παρελθόντος με το παρόν. «Η ανάμνηση, από την άλλη πλευρά, θέτει το τί είναι αυτό που αναπαράγεται και σε αυτήν την τοποθέτηση του δίνει μια θέση σε σχέση με το πραγματικά «παρόν - τώρα» και με το αρχικό χρονικό πεδίο στο οποίο ανήκει η ίδια η ανάμνηση».¹⁴

Στη συνέχεια, σημαντική είναι η θέση του Edward Casey σε σχέση με τη μνήμη και τις μνημονικές λειτουργίες. Ας δούμε λοιπόν παρακάτω την προσέγγιση του.

Edward S. Casey

Μνημονικές λειτουργίες – Τόπος και Μνήμη

Ο E. Casey παρουσιάζει τις «μνημονικές λειτουργίες» Reminding, Reminiscing, Recognising ως εξής: Οι τρεις «μνημονικοί τρόποι» που ο Casey παρεμβάλλει μεταξύ της σκόπιμης ανάλυσης της μνήμης που κρατείται «αιχμάλωτη», όπως λέει, «στο μυαλό» και της αναζήτησης της μνήμης «πέρα από το μυαλό», αποτελούν στην πραγματικότητα μεταβατικά φαινόμενα στη μνήμη, μεταξύ του πόλου της αντανακλαστικότητας και του πόλου της κοσμικότητας. Τι ακριβώς φέρει η λέξη **υπενθύμιση**; Φέρει ενδείξεις που μας προστατεύουν από το να ξεχνάμε ενώ διανέμονται και στις δύο πλευρές της διαχωριστικής

¹⁴ Edmund Husserl, *On the Phenomenology of the Conscious of Internal Time (1893-1917)*, vol. 4 of the *Collected Works*, trans. Barnett Brough (The Hague: Martinus Nijhoff, 1991), 133-136, in Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009).

γραμμής μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού. Βρίσκονται, πρώτον από την πλευρά της ανάμνησης, είτε με την παγωμένη μορφή της περισσότερο είτε λιγότερο μηχανικής σύνδεσης, με την οποία ένα πράγμα ανακαλείται μέσω ενός άλλου. Βρίσκονται για δεύτερη φορά με τη μορφή εξωτερικών σημείων αναφοράς για ανάκληση: φωτογραφίες, καρτ-ποστάλ, ημερολόγια, αποδείξεις, ενδείξεις. Με αυτόν τον τρόπο, αυτές οι ενδείξεις μας προφυλάσσουν από το να ξεχνάμε στο μέλλον: υπενθυμίζοντας μας τι πρέπει να κάνουμε και μας «συμβουλεύουν» να μην ξεχάσουμε να το κάνουμε. Αυτές είναι οι αναμνήσεις που μας προκαλούν τη «συνήθεια» της πράξης.¹⁵

Στη συνέχεια, όσον αφορά στην **ανάμνηση**, αυτό είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζεται πιο έντονα από την επαναλαμβανόμενη δραστηριότητα παρά από την υπενθύμιση. Συνίσταται στο να κάνουμε το παρελθόν ζωντανό ξανά προκαλώντας το μαζί με άλλους, βοηθώντας ο ένας τον άλλον να θυμάται κοινές εκδηλώσεις ή γνώσεις. Οι αναμνήσεις ενός ατόμου λοιπόν χρησιμεύουν ως υπενθύμιση των αναμνήσεων του άλλου.¹⁶ Για παράδειγμα, τα μουσεία-μνημεία ενισχύουν τη μνήμη ενός συνόλου και βοηθούν στο «να μην ξεχνάμε» μέσω των εκτιθέμενων αντικειμένων, φωτογραφιών, απομνημονευμάτων ή αντι-απομνημονευμάτων, αυτοβιογραφιών, στα οποία η υποστήριξη της γραφής παρέχει ουσιαστική σημασία στα ίχνη που διατηρούνται, ανανεώνονται και εμπλουτίζονται περαιτέρω με κάθε λογής «αναμνηστικά» εκθέματα. Αυτός είναι ο δεύτερος τρόπος που προτείνει ο Casey, ο τρόπος της «ανάκλησης» της μνήμης.

Ο τρίτος μνημονικός τρόπος είναι αυτός κατά τον οποίο ο Casey ορίζει ως «μεταβατική αναγνώριση/αποδοχή» και προκαλείται μετά από την ανάμνηση. Ξεκινώντας με τη σωματική μνήμη, ας αναγνωρίσουμε ότι είναι επίσης ικανή να χωριστεί κατά μήκος του πρώτου άξονα των αντιθέσεων: από το «σώμα ως συνήθεια» στο «σώμα ως γεγονός». Η σωματική μνήμη συνάδει με τις παραλλαγές συναισθημάτων οικειότητας ή διαφορετικότητας. Όμως, οι δοκιμασίες, οι ασθένειες, οι πληγές και τα τραύματα του παρελθόντος καλούν τη σωματική μνήμη να στοχεύσει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις που

¹⁵ Edward S. Casey, *Remembering: A Phenomenological Study* (Bloomington: Indiana University Press, 1987), 99-103.

¹⁶ Edward S. Casey, *Remembering: A Phenomenological Study* (Bloomington: Indiana University Press, 1987), 99-103.

απαιτούν τη δευτερεύουσα μνήμη, κατά την διαδικασία της ανάμνησης και έτσι, προκαλούν μια επανάληψη.¹⁷

Η σωματική μνήμη επομένως είναι γεμάτη με αναμνήσεις που επηρεάζονται από τη χρονική απόσταση: το μέγεθος του διαστήματος του χρόνου που έχει παρέλθει μπορεί να γίνει αντιληπτό, με μετάνοια και νοσταλγία. Η στιγμή της αφύπνισης, που περιγράφεται τόσο υπέροχα από τον Proust είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή για την επιστροφή πραγμάτων και όντων στον τόπο που τους έχει ανατεθεί σε σχέση με το χρόνο. Στο πλαίσιο αυτό κατανοούμε ότι η στιγμή της μνήμης γίνεται τότε η στιγμή της αναγνώρισης. Το τελευταίο, με τη σειρά του μπορεί να εκτείνεται από τη σιωπηλή μνήμη έως τη δηλωτική μνήμη, έτοιμο για ακόμα μια φορά για αφήγηση. Συμπερασματικά, η μετάβαση από τη σωματική μνήμη στη μνήμη του τόπου διασφαλίζεται από πράξεις εξίσου σημαντικές με τον προσανατολισμό του εαυτού μας, μετακινούμενες από τόπο σε τόπο.¹⁸

Είναι στην επιφάνεια της κατοικήσιμης γης που θυμόμαστε ότι ταξιδέψαμε και επισκεφθήκαμε αξέχαστες τοποθεσίες. Με αυτόν τον τρόπο τα «πράγματα» που θυμόμαστε συνδέονται εγγενώς με τόπους (θα το δούμε αναλυτικότερα και παρακάτω). Πράγματι, σε αυτό το αρχέγονο επίπεδο συγκροτείται το φαινόμενο των «χώρων μνήμης». Αυτές οι αναμνήσεις τόπων λειτουργούν ως επί το πλείστον με τις υπενθυμίσεις, προσφέροντας με τη σειρά τους υποστήριξη για μια αποτυχημένη μνήμη, έναν αγώνα στον πόλεμο κατά της λήθης, ακόμη και τη σιωπηλή έκκληση της νεκρής μνήμης. Αυτά τα μέρη λοιπόν, «παραμένουν» ως επιγραφές, μνημεία, έγγραφα κ.α ενώ οι αναμνήσεις που μεταδίδονται μόνο προφορικά, ξεχνιούνται. Αυτή η σχέση μεταξύ μνήμης και τόπου οδηγεί σε ένα δύσκολο πρόβλημα που αναπτύσσεται στο σταυροδρόμι της μνήμης και της ιστορίας.

¹⁷ Edward S. Casey, *Remembering: A Phenomenological Study* (Bloomington: Indiana University Press, 1987), 122-140.

¹⁸ Marcel Proust, *In Search of Lost Time*, trans. C. K. Scott Moncrieff and Terrence Kilmartin (Revised by D.J. Enright), 6 vols. (New York: Modern Library, 1993).

Η χρονολόγηση και η τοποθεσία αποτελούν από αυτήν την άποψη αλληλένδετα φαινόμενα, που μαρτυρούν την αδιαχώριστη σχέση μεταξύ των προβληματικών του χρόνου και του χώρου. Το πρόβλημα όμως είναι το εξής: μέχρι ποιο σημείο μπορεί να δημιουργηθεί μια φαινομενολογία της χρονολόγησης και της τοπικής προσαρμογής χωρίς να επηρεαστεί από την αντικειμενική γνώση του γεωμετρικού χώρου και από την αντικειμενική γνώση του χρονολογικού χρόνου, η οποία επηρεάστηκε από τη φυσική κίνηση;

Παράλληλα, ο Casey σημειώνει: «με τη μορφή εικόνων μνήμης εμφανίζονται όλα τα γεγονότα της καθημερινής μας ζωής όπως συμβαίνουν στο χρόνο και έτσι δεν παραμελείται καμία λεπτομέρεια ενώ αφήνει σε κάθε γεγονός, σε κάθε χειρονομία, τον τόπο και την ημερομηνία της».¹⁹ Η ημερομηνία ενός συμβάντος, ως τόπος στο χρόνο, φαίνεται λοιπόν να συμβάλλει στην πρώτη πόλωση των μνημονικών φαινομένων που χωρίζονται μεταξύ της συνήθειας και της μνήμης. Μνήμη και χρόνος λοιπόν: Πότε; Πόσο καιρό πριν; Ποσο διήρκεσε; Ο Husserl στο «The Phenomenology of the Consciousness of Internal Time» ασχολήθηκε εκτενώς με αυτό το δίπολο. «Δεν μπορώ να πω ότι ένας ήχος ξεκινά, συνεχίζει, σταματά, χωρίς να πω πόσο διαρκεί.» Ύστερα είναι ο παράγοντας του χρόνου σε σχέση με την κίνηση, η συνείδηση του εσωτερικού χρόνου ως πρωτότυπη η οποία ήδη διαθέτει, σύμφωνα με τον Husserl, το *a priori* που διέπει την έρευνα του.²⁰

Επιστρέφοντας στη μνήμη των τόπων όμως, ακολουθώντας τον Casey, είναι σημαντικό να προσπαθήσουμε να ανακτήσουμε την αίσθηση της χωρητικότητας με βάση την αφηρημένη αντίληψη του γεωμετρικού χώρου. Για τον τελευταίο, χρησιμοποιεί τον όρο «τοποθεσία» και διατηρεί τον «τόπο» για τη διαβίωση του χώρου. Ο τόπος, λέει, δεν είναι αδιάφορος ως προς το γεγονός που το καταλαμβάνει ή μάλλον το γεμίζει, με τον τρόπο με τον οποίο, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποτελείται από αυτό που περιέχεται σε μια συγκεκριμένη ένταση. Μερικά από αυτά τα αξιοσημείωτα μέρη λέγεται ότι είναι αξέχαστα. Η πράξη κατοίκησης, που αναφέρεται παραπάνω, αποτελείται από την άποψη

¹⁹ Edward S. Casey, *Remembering: A Phenomenological Study* (Bloomington: Indiana University Press, 1987), 122-140.

²⁰ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009), 36-39.

αυτή απο την ισχυρότερη ανθρώπινη σχέση μεταξύ της ημερομηνίας και του τόπου. Τα μέρη που κατοικούνται είναι κατεξοχήν αξέχαστα και όσο για τις κινήσεις μας, τα διαδοχικά μέρη που έχουμε περάσει χρησιμεύουν ως υπενθυμίσεις των επεισοδίων που έλαβαν χώρα εκεί. Εμφανίζονται σε εμάς μετά το γεγονός ως φιλόξενοι ή αφιλόξενοι, με μια λέξη, ως κατοικήσιμοι.²¹

Συμπερασματικά, η έννοια «Μνήμη και Εικόνα» καθορίζει ολόκληρη την φαινομενολογία της μνήμης. Η έννοια της «Μνήμης» και της «Ανάμνησης» που βλέπουμε στον Αριστοτέλη μας οδηγεί στο εξής ερώτημα: Είναι η μνήμη ένα είδος εικόνας, και αν ναι, τι είδους; Η εικόνα - *eikōn* έχει πολλές ερμηνείες αλλά θα ξεκινήσουμε με αυτή του Henri Bergson.²² Στο «Matter and Memory» προτείνει, ακριβώς, να συσχετιστεί συστηματικά η σχέση μεταξύ της δράσης, το κέντρο της οποίας είναι ο εγκέφαλος και η καθαρή αναπαράσταση ως αποτέλεσμα της επιμονής και κατά κανόνα της μνήμης στις αρχικές εντυπώσεις.

Henri Bergson

Μνήμη και εικόνα

Περνώντας στον H. Bergson, βλέπουμε ότι σχετικά με τα δίπολα «μνήμη-ανάμνηση» και «μνήμη-εικόνα» ο Bergson σημειώνει:

«Για να ανακαλέσουμε το παρελθόν με τη μορφή μιας εικόνας, πρέπει να είμαστε σε θέση να αποσυρθούμε από τη δράση της στιγμής, πρέπει να έχουμε τη δύναμη να εκτιμούμε τους άχρηστους, πρέπει να έχουμε τη θέληση να ονειρευόμαστε. Μόνο ο άνθρωπος είναι ικανός για μια τέτοια προσπάθεια. Αλλά ακόμα και σε αυτόν το παρελθόν στο οποίο επιστρέφει είναι άλλο, πάντα στο σημείο να ξεφύγει, σαν η οπισθοδρομική του μνήμη να ανατράπηκε από την άλλη, μια πιο φυσική μνήμη, της οποίας η κίνηση προς τα

²¹ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009), 36-39.

²² Henri Bergson, *Matter and Memory*, trans. Nancy M. Paul and W. Scott Palmer (London: Allen and Unwin, 1950), 86-169.

εμπρός τον φέρνει στη δράση και στη ζωή». Μιλάμε δηλαδή για μια «μνήμη που θυμάται» και μια «μνήμη που επαναλαμβάνεται». Εικόνα και μνήμη. Η ισχύς της ανάλυσης του Bergson είναι να διατηρήσουμε τα δύο άκρα του φάσματος ξεχωριστά και ταυτόχρονα συνδεδεμένα. "Το να φαντάζεσαι δεν είναι το ίδιο με το να θυμάσαι. Χωρίς αμφιβολία μια ανάμνηση, καθώς γίνεται πραγματική, τείνει να ζει σε μια εικόνα. αλλά αναζητώντας το αντίθετο, ακολούθησα τη συνεχή πρόοδο που το έφερε από το σκοτάδι, στο φως».²³

Κατα τον Bergson λοιπόν, η μνήμη αφορά στην διάκριση του υποκειμένου με το αντικείμενο, ανάμεσα σε έναν εσωτερικό μηχανισμό της συνείδησης και σε μια «υλική αντιληπτή χωρική πραγματικότητα.» Έτσι, η μνήμη συνδέεται άμεσα με το πνεύμα ως πεδίο ελευθερίας.²⁴

Στη συνέχεια, εξετάζοντας το δοκίμιο του Bergson, «Matter and Memory». Ο Bergson παραμένει ο φιλόσοφος που έχει καταλάβει καλύτερα τη στενή σχέση ανάμεσα σε αυτό που αποκαλεί «η επιβίωση των εικόνων» και το βασικό φαινόμενο της αναγνώρισης. Στον Bergson, η διχοτομία μεταξύ δράσης και αναπαράστασης είναι ο απόλυτος λόγος για τη διχοτομία μεταξύ εγκεφάλου και μνήμης. Εν τω μεταξύ, η ψυχολογία είναι σε θέση να δηλώσει «ότι το παρελθόν φαίνεται να είναι αποθηκευμένο, όπως υποθέσαμε, με δύο ακραίες μορφές: αφενός, κινητικοί μηχανισμοί που το χρησιμοποιούν, από την άλλη προσωπικές εικόνες μνήμης που απεικονίζουν όλα τα γεγονότα του παρελθόντος με το περίγραμμά τους, το χρώμα τους και τη θέση τους στον χρόνο». Μπορεί λοιπόν να σημειωθεί ότι αυτές οι δύο ακραίες μορφές, «μνήμη που θυμάται» και «μνήμη που επαναλαμβάνεται» λειτουργούν μερικές φορές σε συνέργεια και μερικές φορές σε αντίθεση.²⁵

Η επιβίωση των εικόνων αποτελείται από μια αλυσίδα προτάσεων που απορρέουν από το φαινόμενο της αναγνώρισης. Η αναγνώριση μιας μνήμης προϋποθέτει να την βρίσκουμε

²³ Henri Bergson, *Matter and Memory*, trans. Nancy M. Paul and W. Scott Palmer (London: Allen and Unwin, 1950), 103.

²⁴ Συλλογικό, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Επιμέλεια: Σταυρίδης Σταύρος, Ιανουάριος 2006, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νικόλαος – Ίων Τερζόγλου. Ιστορία – Μνήμη – Μνημείο, 261-291

²⁵ Henri Bergson, *Matter and Memory*, trans. Nancy M. Paul and W. Scott Palmer (London: Allen and Unwin, 1950), p.88

συνεχώς στο μυαλό μας. Και το να το βρούμε ξανά προϋποθέτει ότι είναι κατ'αρχήν διαθέσιμο/προσβάσιμο. Η εμπειρία της αναγνώρισης, επομένως, αναφέρεται πίσω στη μνήμη της πρώτης εντύπωσης σε λανθάνουσα κατάσταση, η εικόνα της οποίας πρέπει να έχει δημιουργηθεί ταυτόχρονα με τη πρωτότυπη. Όπως σημειώνει ο Gilles Deleuze: «Υπάρχει εδώ, όπως ήταν, μια θεμελιώδης θέση του χρόνου, αλλά και το βαθύτερο παράδοξο της μνήμης: Το παρελθόν είναι «ταυτόχρονο» με το παρόν που υπήρξε... Όχι μόνο το παρελθόν συνυπάρχει με το παρόν, αλλά... είναι ένα αναπόσπαστο παρελθόν· είναι όλο το παρελθόν μας, που συνυπάρχει με κάθε παρόν».²⁶

Στη συνέχεια βλέπουμε ότι η ιδέα της καθυστέρησης, με τη σειρά της, απαιτεί την ιδέα του ασυνείδητου, εάν ονομάζουμε συνείδηση τη διάθεση να δράσει δηλαδή την προσοχή στη ζωή με την οποία εκφράζεται η σχέση του σώματός μας με τη δράση. Με βάση τον Bergson: «Το παρόν μας είναι η ίδια η ουσία της ύπαρξής μας, δηλαδή ένα σύστημα αισθήσεων και κινήσεων και τίποτα άλλο». Ως συνέπεια αυτού «υποθετικά» το παρελθόν είναι «αυτό που δεν ενεργεί»..«Αυτή η ριζική αδυναμία της καθαρής μνήμης είναι ακριβώς αυτό που θα μας επιτρέψει να καταλάβουμε πώς διατηρείται σε λανθάνουσα κατάσταση». Η λέξη «ασυνείδητο» μπορεί στη συνέχεια να συσχετιστεί με την «αδυναμία». «Στη συνέχεια, θα αποκαταστήσω τον χαρακτήρα της μνήμης, μεταφέροντας τον εαυτό μου πίσω στη διαδικασία με την οποία την ανακάλεσα, εικονική, από τα βάθη του παρελθόντος μου».²⁷

Στη συνέχεια θα περάσουμε στον Sigmund Freud, ο οποίος υπήρξε μια από τις θεμελιώδεις φιγούρες που ασχολήθηκαν με την έννοια της μνήμης και του ψυχικού τραύματος.

Sigmund Freud

Πένθος, μελαγχολία και καθήκον

²⁶ Deleuze, Gilles, *Bergsonism*, Translated by Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, New York, Zone Books, 1988, p.58

²⁷ Henri Bergson, *Matter and Memory*, trans. Nancy M. Paul and W. Scott Palmer (London: Allen and Unwin, 1950), 133-141

Αναφορικά στο δοκίμιο του S. Freud «Remembering, Repeating, and Working-Through», το σημείο εκκίνησης για τον προβληματισμό του Freud έγκειται στον εντοπισμό του κύριου εμποδίου που αντιμετωπίζει το έργο της ερμηνείας (Deutungsarbeit) στο δρόμο της ανάκλησης τραυματικών αναμνήσεων. Αυτό το εμπόδιο, που αποδίδεται στις «αντιστάσεις λόγω καταστολής», χαρακτηρίζεται από τον όρο «καταναγκασμός επανάληψης» (Wiederholungszwang) και χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, από την τάση δράσης (Agieren), η οποία ο Freud ισχυρίζεται ότι αντικαθιστά τη μνήμη.²⁸

Στο δοκίμιο του Freud "Mourning and Melancholia", το ζεύγος πένθος και μελαγχολία πρέπει να θεωρηθεί ως ένα, καθώς εκφράζει την τάση του πένθους να εξελιχθεί σε μελαγχολία. «Το πένθος, είναι τακτικά η αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή στην απώλεια ελευθερίας ενός κράτους ή στην συλλογική απώλεια/τραύμα ενός λαού. Και το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι γιατί, στην περίπτωση ορισμένων ασθενών, «οι ίδιες επιρροές παράγουν μελαγχολία αντί για πένθος;».²⁹

Η πρώτη αντίθεση που σημείωσε ο Freud είναι ο σεβασμός στη μελαγχολία, ενώ απουσιάζει από το πένθος. Ποια είναι όμως η διεργασία του «εαυτού» σε σχέση με το πένθος; «Ο έλεγχος της πραγματικότητας έδειξε ότι το αγαπημένο αντικείμενο δεν υπάρχει πλέον και απαιτεί να αποσυρθεί όλη η συνήθεια προσκόλλησής του σε αυτό.» Γιατί λοιπόν το πένθος δεν είναι μελαγχολία; Και τι κάνει το πένθος να τείνει προς την μελαγχολία; Αυτό που κάνει το πένθος ένα φυσιολογικό, αν και οδυνηρό, φαινόμενο είναι ότι «όταν ολοκληρωθεί το έργο του πένθους, το εγώ ελευθερώνεται και δεν αναστέλλεται ξανά» Από αυτή την οπτική γωνία το έργο του πένθους μπορεί να συγκριθεί με το έργο της μνήμης.³⁰ Απο αυτό προκύπτει λοιπόν ότι το έργο του πένθους γίνεται εις βάρος της μνήμης, όμως το έργο της μνήμης γίνεται προς όφελος του έργου του πένθους. «Η μελαγχολία

²⁸ Sigmund Freud, *Remembering, Repeating and Working Through*, Standard Edition, trans. James Strachey (London: Hogarth Press, 1958), 42-58.

²⁹ Sigmund Freud, *Mourning and Melancholia*, Standard Edition, Vol. 6, trans. James Strachey (London: Hogarth Press, 1960) in Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009)

³⁰ Sigmund Freud, *Remembering, Repeating and Working Through*, Standard Edition, trans. James Strachey (London: Hogarth Press, 1958), 245.

προσεγγίζεται με διαφορετική προοπτική, εμπεριέχοντας προβλήματα στα οποία η απάντηση εν μέρει μας διαφεύγει. Το γεγονός ότι περνά από ένα προσδιορισμένο χρονικό διάστημα χωρίς να αφήσει ουσιαστικά ίχνη αλλαγών είναι ένα χαρακτηριστικό που μοιράζεται με το πένθος. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι απαιτείται χρόνος πένθους για να φθάσουμε στην πραγματικότητα, και όταν αυτό το έργο ολοκληρωθεί, το εγώ θα έχει επιτύχει να απελευθερωθεί από το χαμένο "αντικείμενο". Μπορούμε να φανταστούμε ότι το εγώ ασχολείται με ένα ανάλογο έργο κατά τη διάρκεια της μελαγχολίας.»³¹

Συνεχίζοντας, τίθενται τα εξής ερωτήματα: σε τι αφορά το φερόμενο καθήκον της μνήμης; Προβάλλεται από μια απλή φαινομενολογία της μνήμης και ακόμη και πέρα από μια επιστημολογία της ιστορίας, στην καρδιά των ερμηνευτικών της ιστορικής κατάστασης, έτσι, το καθήκον της μνήμης αποδεικνύεται ιδιαίτερα διφορούμενο. Η εντολή «να θυμόμαστε» κινδυνεύει να ακουστεί ως πρόσκληση που απευθύνεται στη μνήμη, μπλοκάροντας το έργο της ιστορίας. Η διαταγή «θα θυμάστε» σημαίνει «δεν θα ξεχάσετε». Ίσως ακόμη και το καθήκον της μνήμης να αποτελεί ταυτόχρονα την επιτομή της καλής χρήσης και της κατάχρησης κατά την άσκηση της μνήμης. Πώς μπορεί να επιτραπεί να πούμε: «πρέπει να θυμάστε», άρα μιλάμε για μνήμη στην επιτακτική διάθεση, ενώ είναι χαρακτηριστικό της μνήμης να αναδύεται ως αυθόρμητη πρόκληση, ως εκ τούτου ως πάθος, σύμφωνα με το «De Memoria» του Αριστοτέλη; Πώς μπορεί αυτή η προοπτική κίνηση του νου, που στρέφεται προς τη μνήμη ως καθήκον που πρέπει να επιτευχθεί, να ενωθεί με τις δύο τοποθετήσεις που εκφράζονται σαν σε αγωνία - το έργο της μνήμης και το έργο του πένθους με τη σειρά τους ξεχωριστά και ως ζευγάρι; Είναι αλήθεια ότι μέσα στο ακριβές πλαίσιο της θεραπείας το καθήκον της μνήμης διατυπώνεται ως καθήκον: σηματοδοτεί τη βούληση του αναλυτή και συνεισφέρει στην κοινή ανάληψη της ανάλυσης.

Με πιο απλά λόγια, πιστεύουμε πως η λογική του «καθήκοντος» που φέρει η φράση «θα θυμάστε ή δεν θα ξεχάσετε» εσωκλείει όλη την ουσία της θέσης μας σχετικά με το αν είναι «ηθικό» ή όχι να «αναπαράγουμε» τραυματικά γεγονότα που προκαλούν/αγγίζουν τη

³¹ Sigmund Freud, *Mourning and Melancholia*, Standard Edition, Vol. 6, trans. James Strachey (London: Hogarth Press, 1960), 252.

συλλογική μνήμη, το τραύμα και τη μελαγχολία σε μια μεγάλη μερίδα πληθυσμού. Πρέπει να θυμόμαστε για να μην ξεχνάμε προς τιμήν αυτών που επλήγησαν και στο βωμό της «δικαιοσύνης» ή πρέπει να θυμόμαστε και να μην ξεχνάμε προς «γνώση και συμμόρφωση» ώστε να μην επαναληφθούν τα τραυματικά γεγονότα και να θυμούνται πάντα οι θύτες τις πράξεις τους με ενοχή και ευθύνη; Πρόκειται για ερωτήματα που απαντώνται μέχρι το τέλος αυτής της διατριβής.

Ο Freud κατά την πορεία του δοκίμιου του «Remembering, Repeating, and Working-Through» σημειώνει: «από την πλευρά του το έργο του πένθους, δεδομένου ότι απαιτεί χρόνο οδηγεί σε μια αλληλουχία πράξεων που θα οδηγήσουν το άτομο στο να «το ξεπεράσει, ωστόσο σχετικά με τη συμφιλίωση με την ίδια την απώλεια, αυτό θα παραμείνει για πάντα ένα ημιτελές έργο. Αυτή η υπομονή απέναντι στον εαυτό που διαθέτει ακόμη και τα χαρακτηριστικά του, είναι το επιτακτικό στοιχείο που δεν υπάρχει ρητά στις έννοιες των: έργο της μνήμης, έργο πένθους. Σημαντικά στοιχεία είναι η «υπομονή» και η «υποχρέωση».³²

Σχετικά λοιπόν με τις τραυματικές αναμνήσεις, η δικαιοσύνη μετατρέπει τη μνήμη σε ένα έργο και είναι η ίδια η δικαιοσύνη που ορίζει τη μορφή του μέλλοντος και της επιτακτικής ανάγκης που φέρει το «καθήκον της μνήμης». Μπορούμε έτσι να προτείνουμε ότι το καθήκον της μνήμης που θεωρείται επιτακτική ανάγκη της δικαιοσύνης προβάλλεται ως τρίτος όρος στο σημείο τομής μεταξύ του έργου του πένθους και του έργου της μνήμης. Στη συνέχεια, τίθεται το ερώτημα του τί δίνει στην ιδέα της δικαιοσύνης την ομοσπονδιακή της δύναμη όσον αφορά στους πραγματιστικούς στόχους της μνήμης, καθώς και το έργο της μνήμης αλλά και το έργο του πένθους. Μπορούμε ακόμη και να πούμε ότι η δικαιοσύνη είναι το συστατικό της ετερότητας που ενυπάρχει σε όλες τις αρετές που απορρέουν από το «κλειστό κύκλωμα» ανθρώπου με τον εαυτό του. Το καθήκον της μνήμης είναι το καθήκον να διαπράττουμε «δικαιοσύνη» μέσω της ανάμνησης σε έναν άλλο εκτός από τον ίδιο μας τον εαυτό. Επιπροσθέτως, εισάγοντας την έννοια «χρέος», αυτό δεν πρέπει να περιορίζεται στην έννοια της ενοχής. Η ιδέα του

³² Sigmund Freud, *Remembering, Repeating and Working Through*, Standard Edition, trans. James Strachey (London: Hogarth Press, 1958), 42-58.

χρέους είναι αναπόσπαστη από την έννοια της κληρονομιάς, έτσι, είμαστε ευγνώμονες στη κληρονομιά μας, γιατί καθορίζει κατά ένα μεγάλο μέρος αυτό που είμαστε σήμερα.³³

Το καθήκον της μνήμης δεν περιορίζεται στη διατήρηση των παρελθόντων γεγονότων, αλλά διατηρεί το αίσθημα της υποχρέωσης σε σχέση με αυτούς τους άλλους, όχι ότι «δεν είναι πια», αλλά «ότι ήταν». Μεταξύ αυτών στους οποίους είμαστε «χρεωμένοι», η ηθική «προτεραιότητα» ανήκει στα θύματα.

Ας περάσουμε τώρα στον Tzvetan Todorov και τον Henry Rousso.

Tzvetan Todorov

Καθήκον της μνήμης

Ο T. Todorov έρχεται ενάντια στην τάση να ανακηρύσσεται κάποιος θύμα και να ζητά ασταμάτητα την αποκατάσταση/εξιλέωση. Το επίμαχο θύμα εδώ είναι το άλλο θύμα, εκτός από εμάς. Αυτή είναι η νομιμοποίηση του καθήκοντος της μνήμης ως καθήκον δικαιοσύνης και πώς μπορεί να οριστεί η σωστή χρήση του; Αυτές οι καταχρήσεις μπορούν να περιοριστούν μόνο μέσω του τρόπου με τον οποίο ελέγχεται η ιδέα της δικαιοσύνης. Μια συγκεκριμένη απαίτηση που προκύπτει από παθιασμένες και τραυματικές αναμνήσεις αντιτίθεται στον τεράστιο και πιο κρίσιμο στόχο της ιστορίας, δημιουργώντας έναν απειλητικό τόνο γύρω από το καθήκον της μνήμης. Αυτό γίνεται πιο προφανές μέσα από την έκφραση της προτροπής να τιμηθεί για πάντα. Εδώ βλέπουμε ότι είναι σημαντικά το καθήκον και η ευθύνη της μνήμης, αλλά είναι εξίσου σημαντικό να υπάρχουν κανόνες και όρια σε αυτό με σκοπό την αποφυγή θυματοποίησης που έχει ως στόχο τη χειραγώγηση.³⁴

Ο Rousso έχει μια ενδιαφέρουσα θεωρία περί ιστορικής μνήμης. Ας την παρακολουθήσουμε παρακάτω.

³³ Paul Ricoeur, *Memory History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009), 83.

³⁴ Tzvetan Todorov, *Les abus de la mémoire* (Paris: Éditions Arlea, 1995), 254-255.

Henry Rousso

Ιστορική μνήμη

Η εξήγηση που πρότεινε ο Henry Rousso σε σχέση με το καθήκον στο «Vichy Syndrome: History and memory in France since 1944»³⁵ έχει αξία μόνο εντός των ορίων της σημερινής ιστορίας, οπότε και σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Ο βαθμός, στον οποίο η διακήρυξη του καθήκοντος της μνήμης παραμένει αιχμάλωτη στην έννοια της εμμονής, το καθιστά να αμφιταλαντεύεται μεταξύ της χρήσης και της κατάχρησης. Ο τρόπος με τον οποίο διακηρύσσεται το καθήκον της μνήμης μπορεί να λάβει μια μορφή «κατάχρησης» μνήμης και η κατάχρηση οδηγεί σε ένα είδος «κακοποίησης». Έτσι, η χρήση της μνήμης προς απόδειξη της εθνικής συνείδησης ή της κατασκευής του παρελθόντος χαρακτηρίζεται ως ιστορική μνήμη.³⁶

Το παρελθόν κατασκευάζεται και ερμηνεύεται από κοινωνικούς θεσμούς, ενώ η ιστορική μνήμη διαμορφώνεται από τα γραπτά αρχεία και παραμένει ζωντανή μέσω επετειακών τελετών και διαφόρων μνημονικών εορτασμών. Η "νέα ιστορία", σε συνεργασία με την ανθρωπολογία, έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η μνήμη είναι κατασκευασμένη τόσο στην προφορική όσο και στη γραπτή της μορφή. Ειδικότερα όσον αφορά τη μελέτη της μνήμης μέσω της προφορικής ιστορίας, η κατασκευή της μνήμης που προκύπτει από τις προφορικές αφηγήσεις είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς η μνήμη δεν αναπαριστά το παρελθόν "όπως πραγματικά εκτυλίσσεται". Οι αφηγήσεις δεν αποτελούν ένα ιστορικό υλικό που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση ενός ιστορικού γεγονότος. Ωστόσο,

³⁵Henry Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*, translated by Nathan Bracher (Hanover, N.H.: University Press of New England, 1998), cited in Éric Conan and Henry Rousso, *Vichy: An Ever-Present Past*, trans. Nathan Bracher (Hanover, NH: Univ. Press of New England, 1998), 39.

³⁶P. Μπενβενίστε, "Μνήμη και ιστοριογραφία," στο P. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995) (Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 199), 19.

παρέχουν διάφορους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει την ιστορία σύμφωνα με την κοινωνική του εμπειρία.³⁷

Στη συνέχεια, σχετικά με την ιστορική γνώση, ο Nietzsche εξετάζοντας τις επιπτώσεις της, αναφέρει τα τρία είδη ιστορικής γνώσης: τη μνημειακή, την αρχαιολατρική και τη κριτική. Έτσι, η Μνημειακή ιστορία αφορά στο κλασικό ως υπόδειγμα δράσης εντός του ιστορικού χρόνου, η αρχαιολατρική ιστορία στον σεβασμό για τα ήθη, τα έθιμα, τις παραδόσεις και σε μια συνέχεια ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν και τέλος, η κριτική ιστορία αφορά στην άποψη ότι κάθε εποχή ξεπερνάει την προηγούμενη.³⁸

«Η ιστορία προβάλλει ως μια κριτική ερμηνεία που γεφυρώνει το παλαιό με το νέο και ενοποιεί την παράδοση με την αληθινή ζωή, συμπυκνώνοντας τη σχέση τους σε αφηρημένους χώρους λόγων και ιδεών που η ίδια η κοινωνία έχει δημιουργήσει(...) Η ιστορία και η μνήμη αποτελούν τις ερμηνευτικές όψεις του χρόνου(...) Η μνήμη ως πεδίο δόμησης της υποκειμενικότητας εξασφαλίζει μια αντίστοιχη νοηματική συνοχή στον ατομικό άνθρωπο, ο οποίος δημιουργεί τη βιοματική του ιστορία ως οργανικό μέρος της κοινωνικής ιστορίας(...) Η συλλογική μνήμη ανάμεσα στην επίσημη ιστορία και την ατομική βιοματική μνήμη γεφυρώνει το συγκεκριμένο με το οικουμενικό».³⁹

Συνεχίζοντας βλέπουμε πως ο Maurice Halbwachs εξετάζοντας την ιστορική μνήμη, την ατομική και την μνήμη μιας ομάδας, εισαγάγει τον όρο «Συλλογική μνήμη».

³⁷ Κ. Μπάδα, "Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο," in Κ. Μπάδα – Θ. Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία του 1940-1950* (Παρασκήνιο, Αθήνα, 2010), 453-454.

³⁸ Συλλογικό, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Επιμέλεια: Σταυρίδης Σταύρος, Ιανουάριος 2006, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νικόλαος – Ίων Τερζόγλου. Ιστορία – Μνήμη – Μνημείο, 261-291

³⁹ Συλλογικό, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Επιμέλεια: Σταυρίδης Σταύρος, Ιανουάριος 2006, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νικόλαος – Ίων Τερζόγλου. Ιστορία – Μνήμη – Μνημείο, 261-291

Maurice Halbwachs

Συλλογική μνήμη

Σύμφωνα με τον M. Halbwachs, η μνήμη των ανθρώπων εξαρτάται από τα «κοινωνικά πλαίσια» στα οποία ανήκουν, όπως η οικογένεια, η κοινωνική ομάδα και το επάγγελμα. Ο όρος «συλλογική μνήμη» προέκυψε από την ιδέα ότι τα άτομα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας μοιράζονται μνήμες και εμπειρίες. Έτσι, η μνήμη δεν είναι απλώς ατομική, αλλά σχηματίζεται συλλογικά από την ομάδα στην οποία ανήκουν τα άτομα, οριοθετημένη στο χώρο και στο χρόνο.⁴⁰

Η κοινή καθημερινή ζωή και μνήμη που απορρέει από την κοινή εμπειρία της καθημερινότητας μπορεί να θεωρηθεί ως η συλλογική μνήμη της οικογένειας. Εξίσου, εάν εξισώσουμε την καθημερινή ζωή της οικογένειας με την καθημερινή ζωή μιας κοινωνίας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα μέλη μιας κοινωνίας που μοιράζονται κοινές εμπειρίες συμβάλλουν στην διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης της. Παρόλο που κάθε ατομική μνήμη αποτελεί μια προοπτική ή θεώρηση της συλλογικής μνήμης, η συλλογική μνήμη δεν είναι ενιαία, αλλά πολλαπλή. Αυτό συμβαίνει διότι η συλλογική μνήμη εξαρτάται από την κοινωνική ομάδα από την οποία απορρέει και πώς αυτή ερμηνεύει τα γεγονότα.⁴¹

Σύμφωνα με τον Halbwachs, η συλλογική μνήμη αναπτύσσεται ως μια "κατασκευή" του παρελθόντος με βάση το παρόν, όπου η σημερινή κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα διαμορφώνει τον τρόπο που θυμόμαστε και ερμηνεύουμε το παρελθόν.⁴² Βάσει αυτής της αντίληψης, οι συλλογικές αναπαραστάσεις που αναδύονται από τη μνήμη των ατόμων σε μια κοινωνία δεν αποτελούν μια αντικειμενική απεικόνιση του παρελθόντος. Αυτό σημαίνει ότι η μελέτη της συλλογικής μνήμης δεν οδηγεί σε μια

⁴⁰ M. Halbwachs, *On Collective Memory*, translated by L.A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 22.

⁴¹ Θ. Παραδέλλης, "Ανθρωπολογία της μνήμης," στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995) (Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 199), 28.

⁴² M. Halbwachs, *On Collective Memory*, translated by L.A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 34.

αντικειμενική εικόνα της ιστορίας, αλλά μάλλον σε μια υποκειμενική ερμηνεία του παρελθόντος.⁴³ Άρα, η συλλογική μνήμη δεν προκύπτει αυτόνομα, αλλά διαμορφώνεται από τις εξατομικευμένες μνήμες του κάθε ατόμου, τα οποία εντάσσονται σε ένα κοινό κοινωνικό πλαίσιο. Από την άλλη πλευρά, η μνήμη δεν λειτουργεί απλώς ως αποθήκη παρελθοντικών γεγονότων, αλλά αναπλάθεται συνεχώς από το παρόν. Έτσι, η μνήμη κατασκευάζεται και επαναπροσδιορίζεται συνεχώς μέσα από το πρίσμα της σημερινής κατάστασης και εμπειρίας του ατόμου.

Η μνήμη συνδέεται στενά με την ταυτότητα, καθώς η διαδικασία κατασκευής του παρελθόντος συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας. Αυτή η διαδικασία επηρεάζεται σημαντικά από πολιτισμικούς παράγοντες, όπως έχει αναδειχθεί από το έργο του Bartlett. Έτσι, οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος από τα άτομα συμβάλλουν ουσιαστικά στον πολιτισμικό προσδιορισμό της ταυτότητάς τους.⁴⁴ Διαμέσου της μελέτης της ατομικής μνήμης και των υποκειμενικών αναπαραστάσεων, η μνήμη αποτελεί μία σημαντική έννοια για την προσέγγιση της υποκειμενικότητας και των πολιτισμικών ταυτοτήτων, οδηγώντας έτσι στην κατανόηση της συλλογικής μνήμης.⁴⁵

Η μνήμη, όπως την αντιλαμβάνεται ο Halbwachs, δεν περιορίζεται σε μια απλή αναπαράσταση του παρελθόντος, αλλά ενσωματώνει ενεργά το παρόν και τις κοινωνικές συνθήκες. Επομένως, η μνήμη είναι ουσιαστικά κοινωνική, καθώς διαμορφώνεται και επηρεάζεται από τις συνθήκες της κοινωνίας. Η θέση αυτή υποστηρίζεται επίσης από τον κοινωνικό ψυχολόγο Blondel, ο οποίος επισημαίνει τη στενή σχέση της μνήμης με το περιβάλλον και τις κοινωνικές συνθήκες του ατόμου.⁴⁶

⁴³ Κ. Μπάδα, "Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο," in Κ. Μπάδα – Θ. Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία του 1940-1950* (Παρασκήνιο, Αθήνα, 2010), 454

⁴⁴ Κ. Μπάδα, "Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο," in Κ. Μπάδα – Θ. Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία του 1940-1950* (Παρασκήνιο, Αθήνα, 2010), 455

⁴⁵ Θ. Παραδέλλης, "Ανθρωπολογία της μνήμης," στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995) (Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 199), 35.

⁴⁶ Blondel, 1926, "Revue critique des *Cadres sociaux de la mémoire*," as cited in the book *Κοινωνική μνήμη - Κοινωνική λήθη*, Μαντόγλου, 39/ Jaisson, 1999, *Temps et espace chez Maurice Halbwachs*.

Τέλος, ο αντίθετος όρος της «κοινωνικής» ή «συλλογικής» μνήμης είναι ο όρος «λήθη». Η λήθη αντιπροσωπεύει την απώλεια ή την απόσβεση των μνημονικών στοιχείων και αποτελεί σημαντικό θέμα προς μελέτη στο πλαίσιο της έρευνας της μνήμης μιας κοινωνίας.⁴⁷ Οι έννοιες της μνήμης και της λήθης συνδέονται άρρηκτα με το παρόν και εξυπηρετούν τη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας. Καθώς ένα άτομο θυμάται εύκολα, εξίσου εύκολα μπορεί να ξεχάσει ορισμένα στοιχεία του παρελθόντος. Συγκεκριμένα, η λήθη εστιάζει συχνά στις τραυματικές αναμνήσεις, τις οποίες ένα άτομο προσπαθεί ηθελημένα να εξαλείψει από τη μνήμη του. Μια από τις πιο γνωστές θεωρίες σχετικά με τη λήθη αφορά στη "φθορά του μνημονικού ίχνους", σύμφωνα με την οποία οι πληροφορίες σβήνουν από τη μνήμη ως άμεσο αποτέλεσμα της ροής του χρόνου. Μια άλλη θεωρία, γνωστή ως θεωρία της "παρεμβολής", υποστηρίζει ότι οι μνήμες αντικαθίστανται από νέες. Επομένως, οι έννοιες της μνήμης και της λήθης συνδέονται στενά με τη δημιουργία του παρόντος μέσω της ανάκλησης και της απόρριψης των παρελθοντικών εμπειριών.⁴⁸

Σχετικά με τη θεωρία του Halbwachs (δείτε αναλυτικότερα παρακάτω), ο οποίος χρησιμοποιεί τον σχηματισμό του «συλλογικού αναβρασμού» του Durkheim (1995)⁴⁹, όπου ιερά γεγονότα και αντικείμενα χρησιμεύουν ως οργανωτικές δυνάμεις για τη συνοχή και την τάξη της κοινωνίας και έτσι, πρεσβεύει την ιδέα του για τη συλλογικότητα της μνήμης. Μαζί, οι Durkheim και Halbwachs θεώρησαν ότι, καθώς οι άνθρωποι εργάζονται σε ομάδες για να δημιουργήσουν τη θρησκεία, την τέχνη, τη γλώσσα ή τις ιερές τελετές εμπλουτισμένες με τον αναβρασμό της κατασκευασμένης ομαδικής εκτίμησης, δημιουργούν μνήμη δράσης, σχέσης, αλληλεπίδρασης και δημιουργίας. Οι περίοδοι ή ο χώρος μεταξύ των συλλογικών αναβρασμών προορίζονται για την κατασκευή νοήματος στη δομή της μνήμης και η γοητεία του πάσχοντος στο αντικείμενο του τραύματος, εστιάζει στη δυνατότητα διόρθωσης της ανισοροπίας μεταξύ της κρυμμένης ιστορίας και της δημόσιας εγγραφής. Η δύναμη των ιδεών της συλλογικής μνήμης του Halbwachs

⁴⁷ Συλλογικό, *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις: Επίκεντρο, 12-16

⁴⁸ Συλλογικό, *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις: Επίκεντρο, 12-16

⁴⁹ Émile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life* (new translation by Karen E. Fields), Free Press: New York, 1995.

έγκειται το γεγονός ότι «δεν είναι μια δεδομένη, αλλά μάλλον μια κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια»⁵⁰

Στη συνέχεια, ο Halbwachs τονίζει ότι τα άτομα κατασκευάζουν μνήμη σε ένα συλλογικό πλαίσιο που αντλεί δύναμη από ενσωματωμένες και συλλεγμένες μνήμες και τα μεμονωμένα σκέλη της συλλογικής μνήμης δεν δημιουργούν απλώς ομαδική μνήμη, δημιουργούν τα μεμονωμένα σκέλη της ταυτότητας. Αυτό συμβαίνει επειδή είμαστε αυτό που θυμόμαστε. Τα συλλεχθέντα ίχνη ενσωματωμένης μνήμης δημιουργούν συναισθήματα ατομικής ταυτότητας, που όταν πληθαίνουν δημιουργούν τέτοια συναισθήματα και αυτό καθιστά το θεμέλιο της έκφρασης ταυτότητας, ως πολιτισμού.⁵¹

Ο Halbwachs το εκφράζει ξεκάθαρα: «Ο τρόπος που βλέπουμε τα πράγματα είναι το αποτέλεσμα των επιρροών που κάθε ομάδα ξεχωριστά έχει ασκήσει. Μάλιστα, οι περισσότερες κοινωνικές επιρροές, τις οποίες υπακούμε, συνήθως παραμένουν κρυφές».⁵² Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι η μνήμη του ατόμου ή η ατομική μνήμη, δύναται να ειπωθεί ως μία όψη της μνήμης της ομάδας, ως το προϊόν δύσκολα αντιληπτού μηχανισμού, στον οποίο η καθαρά προσωπική παρελθούσα εμπειρία δεν παίζει παρά δευτερεύοντα ρόλο.

Η μνήμη είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που αντλεί τη δύναμή της τόσο από τις ατομικές όσο και από τις συλλογικές διαστάσεις. Το άτομο είναι μέλος πολλαπλών κοινωνικών ομάδων, και η μνήμη του διαμορφώνεται από τις συλλογικές μνήμες που κάθε ομάδα έχει διαμορφώσει. Συνεπώς, η ατομική μνήμη δεν είναι μόνο αυτοτελής, αλλά αποτελεί σύνθεση επιρροών από πολλαπλές συλλογικές μνήμες. Κάθε ατομική μνήμη αντιπροσωπεύει μια οπτική της συλλογικής μνήμης, η οποία εξελίσσεται βάσει των σχέσεων που διατηρεί το άτομο με το περιβάλλον του. Επομένως, οι ατομικές αναμνήσεις δεν εμφανίζουν την ίδια ένταση σε κάθε άτομο, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα με τις

⁵⁰ Lewis A. Coser, "Introduction: Maurice Halbwachs 1877-1945," in Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, 1992, 22.

⁵¹ Lewis A. Coser, "Introduction: Maurice Halbwachs 1877-1945," in Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, 1992, 22.

⁵² M. Halbwachs, *On Collective Memory*, translated by L.A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 45

σχέσεις που διατηρούνται με τα άλλα περιβάλλοντα. Μέσω αυτής της διαδικασίας, ακόμα και οι πιο προσωπικές αναμνήσεις εξηγούνται και επηρεάζονται από τη συλλογική μνήμη.

Το άτομο εντάσσεται σε πολλαπλές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες συνθέτουν τη συλλογική μνήμη. Κάθε άτομο φέρει τη δική του ατομική μνήμη, η οποία επηρεάζεται από τις συλλογικές μνήμες των ομάδων που ανήκει. Η σύγκλιση αυτών των μνημών διαμορφώνει το περιεχόμενο της συλλογικής μνήμης, εμπλουτίζοντάς την ή ακόμα και επαναπροσδιορίζοντάς την. Η δημιουργία της μνήμης συμπεριλαμβάνει τόσο τη δομή όσο και την υφή της βιωμένης εμπειρίας, η οποία λειτουργεί ως μανδύας της ατομικής και ομαδικής ταυτότητας. Κάθε γενιά αναδομεί την προηγούμενη μνήμη για να την προσαρμόσει στην παρούσα ταυτότητα, δημιουργώντας έτσι τη μελλοντική ταυτότητα. Αυτή η διαδικασία είναι μια συνεχής δημιουργία "συλλογικής ευφορίας". Το ήθος του ιερού εξηγεί τη δύναμη της σύνδεσης των γενεών και την αγωνία της διαταραχής της ιστορικής αφήγησης.

Στη συνέχεια, είναι αξιοσημείωτο να δούμε αναλυτικότερα την σχέση Bergson–Freud, συνειδητού και ασυνειδήτου για να μπορέσουμε να προχωρήσουμε στην έννοια της συγχώρεσης, αλλά και παρακάτω, της ενοχής.

Μία από τις ισχυρότερες πεποιθήσεις του Freud ήταν ότι το παρελθόν που κάποτε βίωσε είναι άφθαρτο. Αυτή η πεποίθηση είναι αδιαχώριστη από τη θέση ότι το ασυνείδητο είναι «zeitlos» - διαχρονικό, όταν ο χρόνος είναι κατανοητός ως ο χρόνος της συνείδησης με το πριν και μετά, τις διαδοχές και τις συμπτώσεις του. Από αυτήν την άποψη, υπάρχει μια απαραίτητη σύνδεση μεταξύ του Bergson και του Freud, των δύο υποστηρικτών του «αξέχαστου», το ίδιο και για το ασυνείδητο. Το ασυνείδητο του Bergson καλύπτει ολόκληρο το παρελθόν. Το ασυνείδητο του Freud φαίνεται πιο περιορισμένο, αν μπορεί κανείς να το πει, στο βαθμό που καλύπτει μόνο την περιοχή των αναμνήσεων. Ενώ το ασυνείδητο του Bergson ορίζεται από την αδυναμία του, το ασυνείδητο του Freud μέσω ενστικτωδών κινήσεων χαρακτηρίζεται ως ενέργεια. Ό,τι φαίνεται να υποστηρίζει ο

Bergson με έμφαση στη ζωή, φαίνεται να σχετίζεται με τον δυναμισμό των ασυνείδητων κινήσεων της λιμπιντο. ⁵³

Η αναβίωση των εικόνων του παρελθόντος, φαίνεται να είναι συμβατή με την εκτίμηση του ζεύγους δράσης/αναπαράστασης, η οποία αφήνει έξω από το πεδίο της ζωντανής εμπειρίας μόνο το είδος της δράσης. Η ουσία έγκειται στο έργο της μνήμης το οποίο δεν πραγματοποιείται χωρίς το έργο του πένθους, μέσω του οποίου ξεπερνάμε/διαχωριζόμαστε από τα χαμένα αντικείμενα της αγάπης και του μίσους. Αυτή η «ενσωμάτωση της απώλειας» μέσω της «εμπειρίας της μνήμης» έχει μεγάλη σημασία για τη ψυχανάλυση. Ο κλινικός πίνακας των λεγόμενων νευρώσεων μεταβίβασης συντίθεται μέσω των αριθμών υποκατάστασης που εκφράζουν τα συμπτώματα και τις μορφές αυτοκαταστροφής που ανήκουν στη μελαγχολία. Η συγχώρεση θέτει ένα ερώτημα το οποίο στην αρχή του διαφέρει από το ζήτημα της αναπαράστασης του παρελθόντος, στο επίπεδο της μνήμης και της ιστορίας που κινδυνεύει να ξεχαστεί. Το ερώτημα που τίθεται τώρα είναι ένα αίνιγμα που αποτελεί διαφορετική προοπτική από αυτήν της παρούσας αναπαράστασης του παρελθόντος. Αυτό το αίνιγμα φέρει τον όρο «συγχώρεση». Κατά την αναπαράσταση του παρελθόντος, τα αποτελέσματα της «υπαιτιότητας» και αυτά της συγχώρεσης περνούν μέσα από τις συστατικές λειτουργίες της μνήμης και της ιστορίας, καταλήγοντας στη λήθη.

Ενώ η «υπαιτιότητα/πταίσμα» αντιπροσωπεύει την αναπαράσταση του παρελθόντος, η συγχώρεση αποτελεί έναν κοινό ορίζοντα για τη μνήμη, την ιστορία και τη λήθη. Ωστόσο, εάν η συγχώρεση είναι δύσκολο να δοθεί και να ληφθεί, τότε είναι εξίσου δύσκολο να την κατανοήσουμε. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την εξάρτηση της πορείας της συγχώρεσης από την υπαιτιότητα και τη συγχώρεση.⁵⁴

Τέλος, σημαντικός είναι ο συσχετισμός της συγχώρεσης και της υπόσχεσης. Προκειμένου να δεσμευτεί από μια υπόσχεση, το αντικείμενο μιας δράσης πρέπει να

⁵³ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009), 457-481.

⁵⁴ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009), 457-481.

μπορεί να απελευθερωθεί από αυτήν μέσω αυτής συγχώρεσης. Η χρονική δομή της δράσης, δηλαδή το μη αναστρέψιμο και το απρόβλεπτο του χρόνου, απαιτεί την απόκριση μιας διπλής κυριαρχίας που ασκείται κατά την εκτέλεση οποιασδήποτε δράσης.⁵⁵ Η υπαιτιότητα είναι η προϋπάρχουσα προϋπόθεση της συγχώρεσης και η εμπειρία της υπαιτιότητας δίνεται ουσιαστικά σε ένα συναίσθημα. Πιο συγκεκριμένα στο «πάθος/εντύπωση».

Ας δούμε παρακάτω και την θέση του Karl Jaspers σε σχέση με τη μνήμη.

Karl Jaspers

Ενοχή

Ο Karl Jaspers, εισάγει τον όρο «ενοχή» και έτσι, η εμπειρία της υπαιτιότητας προσφέρεται ως αντανάκλαση.⁵⁶ Συνεπώς, η συγχώρεση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο όταν υπάρχει η δυνατότητα να κατηγορηθεί κάποιος για κάτι, να κριθεί ένοχος. Άλλωστε, η κατηγορία αποτελεί την ικανότητα μέσω της οποίας επιβάλλονται ενέργειες για τις πράξεις κάποιου και είναι αυτή η διαδικασία που αναζητά την υπαιτιότητα και την ενοχή.

Στη συνέχεια βλέπουμε πως είναι πολύ σημαντική η σχέση του θύτη και της πράξης του, για παράδειγμα σε μια πράξη «γενοκτονίας», ένα γεγονός το οποίο είναι παγκοσμίως αναγνωρίσιμο ως κακή πράξη, έγκλημα κλπ. Η ενοχή εδώ είναι ένας μεγάλος παράγοντας που λαμβάνουμε υπόψιν μας παρακάτω και έτσι προκύπτει ο όρος, «ασυγχώρητο» ο οποίος οριοθετεί μια πράξη που δεν μπορεί να φέρει συγχώρεση, παρά μόνο λήθη. Η λέξη ισχύει όχι μόνο για τα εγκλήματα που συντρίβουν τα θύματά τους και εμπίπτουν στο αδικαιολόγητο, αλλά επίσης και για τον θύτη στη δράση και τον ένοχο, στο έγκλημα. Η ενοχή πρέπει να υπάρχει διότι η απομάκρυνση της ενοχής από την ύπαρξή μας, θα μας οδηγήσει σε ολική ηθική καταστροφή.

⁵⁵ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (University of Chicago Press, 2009), 457-481.

⁵⁶ Jean Nabert, *Elements for an Ethic*, trans. William J. Petrek (Evanston, IL: Northwestern University Press, 1969) & Karl Jaspers, *The Question of German Guilt*, trans. E.B. Ashton (New York: Dial Press, 1947), vii-xiv.

Έτσι λοιπόν, η πολιτική ενοχή προκύπτει από την συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική δράση, κατά τη διάρκεια της οποίας διαπράττονται εγκλήματα. Αυτή η μορφή ενοχής εμπλέκει τα μέλη της πολιτικής κοινότητας, ανεξάρτητα από τις ατομικές τους πράξεις ή τη συγκατάθεσή τους στις πολιτικές του κράτους. Όσοι έχουν επωφεληθεί από τα οφέλη της δημόσιας τάξης οφείλουν να ανταποκριθούν στα δεινά που προκαλεί το κράτος στο οποίο ανήκουν. Πέρα από την τιμωρία και την αποκατάσταση, η δικαιοσύνη παραμένει ο πυρήνας που καθορίζει τις δημόσιες ευθύνες και ορίζει τη θέση του θύτη και του θύματος, καθώς και την ανάλογη απόσταση μεταξύ τους. Τα όρια αυτής της ενοχής καθορίζονται από τις σχέσεις εξουσίας που εξακολουθούν να υπάρχουν.

Εκτός από την πολιτική ευθύνη, η ηθική ευθύνη πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα και φτάνει στον πυρήνα της ενοχής, δηλαδή στην κακή βούληση που αφορά στο σύνολο των μεμονωμένων πράξεων. Με τη σιωπηρή συναίνεσή τους στην εγκληματική πράξη, η ευθύνη γίνεται διπλή, αφού αγγίζει τα όρια του τι είναι ηθικό και τι όχι.

Η μεταπολεμική κατάσταση όμως, δεν εστίαζε ωστόσο την προσοχή αποκλειστικά στην ηθική ευθύνη που εμπλέκεται στις σχέσεις μεταξύ ατόμων και δημόσιων δυνάμεων του εθνικού κράτους ή και στα εσωτερικά προβλήματα που θέτει ο ολοκληρωτισμός. Πόλεμοι απελευθέρωσης, αποικιακοί και μετααποικιακοί πόλεμοι, και ακόμη περισσότερο οι συγκρούσεις και οι πόλεμοι που προκαλούνται από τις απαιτήσεις των εθνικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών μειονοτήτων, έχουν προβάλει στο προσκήνιο ένα σοβαρό ερώτημα «είναι ικανοί άνθρωποι να συγχωρούν;» Ερωτήματα σαν αυτό θα απαντηθούν στην πορεία της διδακτορικής αυτής διατριβής αναλυτικά.

Εν κατακλείδι, το κίνητρο των πράξεων, μεταδίδεται από τη συλλογική μνήμη στην κλίμακα των ιστορικών κοινοτήτων. Από την άποψη αυτή, οι συγκρούσεις που εξαπλώνονται σε ολόκληρο τον πλανήτη μοιράζονται με τις συγκρούσεις που αναφέρονται στις μεγάλες ποινικές δίκες του εικοστού αιώνα την ίδια δομή εμπλοκής μεταξύ του ιδιωτικού και του κοινού.

Προχωρώντας θα δούμε αναλυτικότερα την έννοια του τραύματος και θα μιλήσουμε για το ψυχικό τραύμα, το πολιτιστικό, συλλογικό, αλλά και το τραύμα που αφορά στις επόμενες γενιές, τους απογόνους και τους επιζώντες αυτών που βίωσαν ένα ατομικό και συλλογικό τραύμα και στην συγκεκριμένη περίπτωση ένα τραύμα που αφορά σε ολόκληρους λαούς.

Για την κατανόηση του παραπάνω κεφαλαίου παραθέτουμε το εξής διάγραμμα περι Μνήμης.

ΜΝΗΜΗ

Αριστοτέλης	Husserl E.	Casey E.	Bergson H.
<p>- Τι είναι Μνήμη; Ανάπλαση παρελθοντικής εμπειρίας με συνείδηση γεγονότος ότι η εμπειρία υπήρξε στο παρελθόν.</p> <p>-Ανάλογα με τη πρόσληψη οι άνθρωποι χωρίζονται σε μνημονικούς και αναμνηστικούς.</p> <p>-«Περί ψυχής» - Χωρίς εικόνα δεν έχουμε μνήμη</p> <p>-«Περί μνήμης και αναμνήσεως» Η μνήμη χαρακτηρίζεται ως πάθος (εντύπωση)</p> <p>-Σχέση μνήμης – χρόνου</p> <p>-Σχέση μνήμης – φαντασίας</p> <p>-Εικόνα και μνήμη</p> <p>-Μνήμη και ανάμνηση: Απλή μνήμη: εντύπωση/πάθος</p> <p>- Σχέση ανταγραφής εικόνας και μνήμης που αφορά στην ετερότητα</p> <p>-“De memoria” Πάθος / Μνήμη Μνήμη έρχεται ως αυθόρμητη πρόκληση. Δηλαδή πάθος και αφορά στο Καθήκον της μνήμης</p>	<p>- Πολικότητα πρωτογενούς και δευτερογενούς μνήμης</p> <p>- Πρωτογενής μνήμη: διατήρηση και αναπαραγωγή της</p> <p>- Αναπαραγωγή: Κύρια μνήμη χρονικού αντικειμένου η οποία έχει εξαφανιστεί αλλά επανέρχεται</p> <p>- Διατήρηση της αντίληψης της στιγμής</p> <p>- Δευτερεύουσα μνήμη: Αφορά στην αντιπροσώπευση</p> <p>Π.Χ Μελωδία που ακούστηκε στο παρελθόν επανεμφανίζεται και αναπαρίσταται ξανά όπως και η μνήμη</p>	<p>Μνημονικές λειτουργίες:</p> <p>-Reminding: Ενδείξεις που μας προστατεύουν από το να ξεχνάμε. Α)Μαθησιακή διαδικασία ανάκλησης. Β) Εξωτερικά σημεία αναφοράς όπως φωτογραφίες, καρτ ποσταλ κλπ</p> <p>-Reminiscing: Ξαναζωντανεύουμε το παρελθόν μαζί με άλλους ανθρώπους μέσω των κοινών αναμνήσεων. Πχ. Μουσεία – μνημεία τα οποία ενισχύουν τη μνήμη του συνόλου μέσω αναμνηστικών εκθεμάτων</p> <p>-Recognising: Σωματική μνήμη -Σώμα ως συνήθεια και Σώμα ως Γεγονός. - Δοκιμασίες, ασθένειες, πληγές και τραύματα καλούν τη σωματική μνήμη να στοχεύσει στη δευτερεύουσα μνήμη μέσω της ανάμνησης και προκαλούν επανάληψη</p> <p>- Μνήμη και τόπος/ Χώροι μνήμης. Πχ. Επιγραφές, μνημεία κλπ./ Μνήμη και χρόνος, ημερομηνία συμβάντος</p> <p>- Τοποθεσία / Κατοίκηση Μέρη που κατοικούνται είναι Αξέχαστα. Μας θυμίζουν επεισόδια που έλαβαν χώρα εκεί.</p>	<p>- Μνήμη και εικόνα</p> <p>- Εικόνα</p> <p>- «Matter and Memory»</p> <p>- Μνήμη που θυμάται και επαναλαμβάνεται.</p> <p>- Ασυνείδητο καλύπτει όλο το παρελθόν</p>

ΜΝΗΜΗ

Freud S.	Todonov T.	Halbwachs M.	Jaspers K.
<p style="text-align: center;">↓</p> <p>- "Remembering, Repeating and Working Through"</p> <p>Όταν προσπαθούμε να ανακαλέσουμε τραυματικές αναμνήσεις / εμπόδιο στην ερμηνεία αυτών.</p> <p>- "Mourning and Melancholia"</p> <p>Πένθος: Αντίδραση απώλειας ατόμου ή συλλογική απώλεια/ τραύμα λαού</p> <p>Το πένθος είναι λειτουργικό.</p> <p>Μελαγχολία: Παρατεταμένη προσκώληση σε διεργασίες πένθους</p> <p>Η μελαγχολία είναι μη λειτουργική.</p> <p>- Παρόλο που το πένθος είναι μια λειτουργική διαδικασία που βοηθάει το άτομο να το ξεπεράσει όμως δεν συμφιλιώνεται με την απώλεια.</p> <p>- Ασυνείδητο καλύπτει μόνο της αναμνήσεις</p>	<p style="text-align: center;">↓</p> <p>- Ενάντια στην τάση του ατόμου για θυματοποίηση μέσω των ιστορικών γεγονότων.</p> <p>- Καθήκον μνήμης μέσω αντικειμενικής ιστορικής μεταφοράς γεγονότων.</p> <p>- Όρια για αποφυγή χειραγώγησης μέσω της ιστορίας.</p>	<p style="text-align: center;">↓</p> <p>1) Συλλογική μνήμη: Μνήμη που αφορά σε αυτήν ενός συνόλου ατόμων (οικογένεια, ομάδα, λαοί κλπ)</p> <p>- Εξαρτάται από την κοινωνία. / Μέσω της συλλογικής αναπαράστασης</p> <p>- Blondel: Συμφωνεί με τον Halbwachs για την κοινωνική διάσταση της μνήμης και ο Bartlett: Πολιτισμικές αξίες καθορίζουν το περιεχόμενο των μνήμων.</p> <p>2) Μνήμη και ταυτότητα: Η ταυτότητα προκύπτει από τη κατασκευή του παρελθόντος (μνήμη) Μιλάει για μνήμη δράσης και αλληλεπίδρασης. / Μεμονωμένα σκέλη της συλλογικής μνήμης δημιουργούν ομαδική μνήμη και μεμονωμένα σκέλη ταυτότητας</p> <p>- Θυμόμαστε ατομικά ή συλλογικά;</p> <p>- Ατομική μνήμη – άρρηκτη σχέση με συλλογική αλλά διαμορφώνεται από πολλαπλές συλλογικές μνήμες</p>	<p style="text-align: center;">↓</p> <p>- Εισάγει την έννοια της Ενοχής</p> <p>- Δικαιοσύνη / Ηθική Υπάρχει μόνο μέσω της κατηγορίας.</p> <p>Θύτης και πράξη γενοκτονίας</p> <p>Ασυγχώρητη πράξη: Μια πράξη που δεν μπορεί να φέρει συγχώρεση παρα μόνο Λήθη.</p> <p>- Ευθύνη ενοχής – σχέση εξουσίας</p>

Τραύμα

Ορισμός

Η λέξη «τραύμα» συνήθως συνδέεται με σωματικές πληγές ή βλάβες, καθώς τα περισσότερα τραύματα προέρχονται από εξωτερικά γεγονότα. Ωστόσο, εξωτερικά γεγονότα μπορούν επίσης να προκαλέσουν τραυματισμό στον νου, ακόμη και αν δεν υπάρχει σωματική βλάβη. Στην ψυχική υγεία, αυτή η άποψη είναι σχετικά νέα και αφορά στις αιτίες των ψυχολογικών προβλημάτων. Αντίθετα με τα παραδοσιακά ψυχολογικά και ψυχιατρικά μοντέλα που χαρακτηρίζουν τους ανθρώπους ως ψυχικά «άρρωστους», η θεωρία του ψυχολογικού τραύματος υποστηρίζει ότι πολλές ψυχικές διαταραχές και δυσκολίες προκύπτουν από κάποιο είδος τραύματος. Τα ψυχολογικά συμπτώματα θεωρούνται φυσικές εκδηλώσεις και αποδείξεις της ύπαρξης τραύματος.⁵⁷

Πέραν από τις γενικές διαταραχές που προκύπτουν από τα τραύματα και τις ψυχικές κρίσεις, μια κύρια μορφή ψυχικής διαταραχής είναι η Μετατραυματική Αγχώδης Διαταραχή (PTSD) με τις συνιστώσες της (ASR & ASD). Αξίζει να σημειώσουμε ότι είναι η μονή διαταραχή όπου στον όρο της συμπεριλαμβάνεται και η αιτία. Δηλαδή, μαζί με τα συγκριμένα συμπτώματα πρέπει να υπάρξει ξεκάθαρα κάποια πρόσφατη ακραία εμπειρία, γεγονός ή φαινόμενο όπου έχει βιώσει κάποιος και απείλησε τη ζωή του, ή την ασφάλειά του, ή απείλησε άλλα άτομα που ήταν κοντά του προκαλώντας το συναίσθημα του φόβου η του απόλυτου τρόμου.⁵⁸ Οι ψυχολογικοί παράγοντες που μας ενδιαφέρουν είναι οι εξής: ο εαυτός, οι ψυχολογικές ανάγκες και τα γνωσιακά σχήματα, έτσι, ένα γεγονός είναι τραυματικό εάν είναι ξαφνικό, αφύσικο και εμποδίζει το άτομο να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες, διαταράσσει το νευρικό του σύστημα και προκαλεί αποπροσανατολισμό.

Ας περάσουμε όμως και στην ανάλυση του ψυχικού τραύματος από τον Freud.

⁵⁷ <http://www.eyclub.gr/ψυχολογικό-τραύμα-και-ψυχολογική-κρί/>, accessed 2014

⁵⁸ <http://www.eyclub.gr/ψυχολογικό-τραύμα-και-ψυχολογική-κρί/>, accessed 2014

Freud – Περι ψυχικού τραύματος

Ο ορισμός του Freud για το ψυχικό τραύμα αποτελεί την προσέγγιση μιας μεθόδου με την οποία το Εγώ έχει ξεπεραστεί από προκλήσεις, με αποτέλεσμα τη ρήξη στο εσωτερικό κίνητρο. Πιο συγκεκριμένα, στο “Moses and Monotheism”⁵⁹ ο Freud καταλήγει σε δύο σημαντικά αποτελέσματα που φέρει το τραύμα όπως για παράδειγμα τα μετατραυματικά όνειρα των βετεράνων του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Βλέπουμε μια δυσκολία στο άτομο μέσω επαναλαμβανόμενων γεγονότων να χειριστεί το τραυματικό γεγονός, να το βιώσει ξανά, η ακόμα και να το ανακαλέσει στη μνήμη του. Το δεύτερο αποτέλεσμα του τραύματος είναι η αποφυγή του ατόμου για το γεγονός, ακόμα και η απόρριψη αυτού από τον ίδιο του τον εαυτό. Μιλάμε δηλαδή για μια υποσυνείδητη ή και κάποιες φορές συνειδητή απόφαση του ατόμου να αποδεχθεί αυτό που του συνέβη με αποτέλεσμα να το απορρίπτει ή αλλιώς να το διαγράφει από τη μνήμη ολοσχερώς με σκοπό να προστατευθεί και να μπορέσει να συνεχίσει να είναι λειτουργικό στο κοινωνικό σύνολο.

Πολιτιστικό/ Συλλογικό τραύμα

Το πολιτιστικό ή αλλιώς συλλογικό τραύμα δημιουργείται όταν ένα γεγονός αφήνει ανεπανόρθωτες πληγές σε μια ομάδα ατόμων, στιγματίζει τη μνήμη τους και καθορίζει το μέλλον και την ταυτότητα τους. Αυτό είναι το τραύμα που κυρίως θα μελετήσουμε στην έρευνα αυτή. Επιπλέον, τα τραύματα είναι φυσικά γεγονότα που καταστρέφουν την αυτοεκτίμηση ενός ατόμου. Με άλλα λόγια, η δύναμη του τραύματος προκύπτει από τα γεγονότα, έτσι, η αντίδραση σε τέτοιου είδους καταστροφικά γεγονότα πιστεύεται ότι είναι άμεση και ανεπανόρθωτη.⁶⁰

Ωστόσο, το τραυματικό γεγονός έχει υψηλότερο και πιο αδικαιολόγητο αποτέλεσμα σχετικά με το θύμα και ο καθένας που έρχεται σε επαφή με αυτό επηρεάζεται από το

⁵⁹ Sigmund Freud, *Moses and Monotheism*. Knopf, 1939.

⁶⁰ Jeffrey C. Alexander, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Chapter I: Toward a Theory of Cultural Trauma (University of California Press, 2004), 2.

τραύμα. Επιζώντες αναγκάζονται να αποδεχθούν μια νέα ταυτότητα και να κρύψουν την παλιά καθώς και τον τρόπο που τους οδήγησε σε αυτό.

Συνοψίζοντας, το πολιτιστικό τραύμα προκύπτει όταν μια ομάδα βιώνει ένα τραυματικό γεγονός, το οποίο αφήνει ίχνη στη συνείδηση και τη μνήμη της, επηρεάζοντας μόνιμα τη μελλοντική της ταυτότητα.⁶¹

Ο Weber παρατηρεί ότι το τραύμα είναι κάτι που δημιουργείται και βιώνεται μέσω της κοινωνικής του κατασκευής. Ένα βλαπτικό γεγονός με μαζική κλίμακα μπορεί να επηρεάσει είτε ευνοώντας είτε εμποδίζοντας τις συνθήκες ζωής.⁶²

Για να γίνει όμως ένα τραύμα πολιτισμικό θα πρέπει να γίνει κοινωνικώς αποδεκτό ως «τραύμα», πρέπει να ορισθεί κοινωνικά ως τέτοιο, να επηρεάσει τα συστήματα αναφοράς μιας ολόκληρης κοινωνίας να αλλάξει κατεστημένους ρόλους, κανόνες και αφηγήσεις. Να λειτουργήσει, με άλλα λόγια, ως ολικό κοινωνικό γεγονός που επηρέασε συνολικά έναν ολόκληρο λαό. Για παράδειγμα, η γενοκτονία των Αρμενίων και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων είναι δύο κοινωνικά αποδεκτά τραύματα. Θα εξετάσουμε παρακάτω τις παραμέτρους που διέπουν αυτά τα τραύματα αλλά και ένα τρίτο και σημαντικό μη αναγνωρισμένο ακόμα ως γενοκτονία τραύμα που αφορά στην Βομβιστική επίθεση της Χιροσίμα και Ναγκασάκι στην Ιαπωνία.

Στη συνέχεια λοιπόν, το «δράμα του τραύματος» (drama trauma), όπως έχει αποκληθεί, αναλύεται σε τρία διαφορετικά επίπεδα, το συγκινησιακό, το συναισθηματικό και το μνημονικό. Η ταυτότητα ενός έθνους συχνά θεμελιώνεται από τραυματικά γεγονότα που αφορούν στην (ανα)γέννηση του έθνους: πόλεμοι, γενοκτονίες, θυσίες και απώλειες. Η «αποτυχία» όμως του πένθους είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο εξακολουθούν τα ιστορικά τραύματα να στιγματίζουν τους πληθυσμούς και να πυροδοτούν τη βία.⁶³

Αναφορικά στα παραπάνω, ο T. J. Scheff πιστεύει ότι, όσο δεν λαμβάνουν χώρα

⁶¹ Jeffrey C. Alexander, *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press, 2003, 85.

⁶² Max Weber, *Economy and Society*, Vol. I. Berkeley: University of California Press, 1978, 212-215.

⁶³ Vamik Volkan, *Blind Trust: Large Groups and their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Charlottesville, Virginia: Pitchstone Publishing, 2004, 56-88.

διαδικασίες συλλογικής αναδιαπραγμάτευσης πάνω στο υλικό της ιστορικής μνήμης, τόσο το τραύμα θα παραμένει και θα αυξάνεται με τα χρόνια στην ιστορία αλλά και στο συναίσθημα ενός έθνους. Η θεωρία του πολιτισμικού τραύματος προσφέρει δύο δυνατότητες: αφενός, την οριστική επίλυση του τραυματικού γεγονότος και, αφετέρου, την παραγωγή ενός πλαισίου μίσους έναντι του "άλλου".⁶⁴

Ένα σημείο επαφής του πολιτιστικού με το ψυχικό τραύμα είναι ότι και τα δύο συνοδεύονται από αρνητικά συναισθήματα και συγκινήσεις. Τρόμος, αγωνία, φόβος, ντροπή, ταπείνωση, θυμός, αηδία και ενοχή είναι μερικά από τα αρνητικά συναισθήματα που εμφανίζονται σε ένα έθνος που φέρει ένα συλλογικό τραύμα.⁶⁵ Ωστόσο, ο Smelser σημειώνει ότι εάν ένα πιθανό τραυματογενές συμβάν δεν επιφέρει αρνητικά συναισθήματα (π.χ. μια εθνική τραγωδία), δεν μπορεί να εκληφθεί ως τραυματικό. Έτσι, ένα πολιτιστικό τραύμα μπορεί να προκαλέσει δραματικές αλλαγές και πλήγματα στα συστήματα αναφοράς και στις πολιτικο-οικονομικές δομές μιας κοινωνίας, αλλά το πόσο ετοιμότητα έχουν τα άτομα να αντιμετωπίσουν το τραύμα κρίνει την πραγματική του επίδραση.⁶⁶

Είναι ατομική αλλά και συλλογική επιλογή για το κατά πόσο θα επανεξετάσουμε ένα τραυματικό γεγονός ή απλά θα το συντηρήσουμε ως ιστορική μας μνήμη. Όπως καταδεικνύει η τοποθέτηση του Smelser, υπάρχουν αρκετά κοινά μεταξύ πολιτιστικού και ψυχολογικού τραύματος. Όπως λοιπόν το πολιτιστικό, έτσι και το ψυχικό τραύμα είναι μια ανάμνηση και μια ανασυγκρότηση ενός αρνητικού βιώματος.

Σύμφωνα με τον Freud, το πολιτιστικό τραύμα διαφέρει από το ψυχικό τραύμα στο ότι επηρεάζει τη συλλογική μνήμη και την ταυτότητα, ενώ το ψυχικό τραύμα επηρεάζει τη ψυχική οργάνωση του ατόμου. Επιπλέον, μια τραυματική κατάσταση μετατρέπεται σε τραύμα όταν η έντασή της είναι τέτοια που δεν είναι διαχειρίσιμη για το άτομο.⁶⁷ Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι το πολιτιστικό τραύμα δεν είναι το ίδιο σε όλες τις

⁶⁴ Perinbanayagam, R. S. (1982). [Review of *Catharsis in Healing, Ritual, and Drama.*, by T. J. Scheff]. *American Journal of Sociology*, 87(6), 1454–1456. <http://www.jstor.org/stable/2779395>

⁶⁵ Jeffrey C. Alexander, et al. *Cultural Trauma and Collective Identity*, 1st ed. (Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2004), 1-30.

⁶⁶ Neil Smelser, "Psychological Trauma and Cultural Trauma," in Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley: University of California Press, 2004), 31-59.

⁶⁷ Sigmund Freud, "Moses and Monotheism: Three Essays," in *The Origins of Religion*, The Pelican Freud Library, vol. 13 (London: Penguin Books, 1986 [1939]).

κοινωνικές ομάδες, διότι ο χειρισμός του τραύματος αλλά και η αντιμετώπιση του διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία.⁶⁸

Ο Dominic La Capra αναφέρει ότι όταν η απώλεια μετατρέπεται σε απουσία, κάθε εξέλιξη του ατόμου που αφορά στο να ξεπεράσει το παρελθόν και τις ιστορικές ζημιές που του προκλήθηκαν αποκλείεται, όπως του πένθους, ωστόσο, η απουσία και η απώλεια μπορεί να δημιουργήσουν μια κατάσταση.⁶⁹ Όταν η απουσία και η απώλεια συνδέονται, μια μελαγχολική παράλυση προκαλείται ειδικά όταν έχουμε να κάνουμε με ιστορικές απώλειες. Η διαφορά όμως είναι πως οι ιστορικές συγκριτικά με τις ατομικές απώλειες, μπορούν να αντιμετωπιστούν πιο εύκολα.⁷⁰ Το πολιτιστικό τραύμα χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από τη διάρρηξη της κοινωνίας σχετικά με τα συλλογικά πλαίσια αναφοράς, καθώς και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής των κοινωνικών υποσυστημάτων ή ακόμη και ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος. Αντίθετα, το ψυχικό τραύμα δεν συνδέεται άμεσα με τη διάλυση των κοινωνικών πλαισίων ή των μηχανισμών αναπαραγωγής της κοινωνίας. «Το κλινικό τραύμα διαμορφώνεται και επεξεργάζεται μέσω ενδο-ψυχικών μηχανισμών, όπως η απώθηση, η αρνητική αντίδραση, η προσαρμογή και η επεξεργασία. Αντίθετα, το πολιτιστικό τραύμα προκύπτει από εξουσιαστικούς μηχανισμούς που χαρακτηρίζουν ένα γεγονός ως τραυματικό.»⁷¹

Η ουσιαστική διαφορά είναι ότι το ψυχικό τραύμα μπορεί να αναπτύσσεται χωρίς να συνδέεται με συγκεκριμένο πραγματικό γεγονός, ενώ μπορεί να βασίζεται σε φαντασιώσεις. Αντίθετα, το πολιτιστικό τραύμα πάντα διαμορφώνεται με βάση ένα πραγματικό γεγονός, το οποίο η ακρίβεια, η μνήμη και η σημασία του **δεν** είναι αμφισβητήσιμα.

⁶⁸ Piotr Sztompka, "The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies," in Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley: University of California Press, 2004), 155-195.

⁶⁹ Dominick La Capra, "Trauma, Absence, Loss," *Critical Inquiry*, Vol. 25, No. 4 (1999), 698.

⁷⁰ Dominick La Capra, "Trauma, Absence, Loss," *Critical Inquiry*, Vol. 25, No. 4 (1999), 712.

⁷¹ Dominick La Capra, "Trauma, Absence, Loss," *Critical Inquiry*, Vol. 25, No. 4 (1999), 714.

Ηθική της μνήμης

Οι σύγχρονες γενιές φέρουν την ευθύνη να κρατούν ζωντανή την ιστορία, αλλά και φέρουν ένα ηθικό βάρος για τις περασμένες γενιές και ειδικότερα για τα θύματα, αυτή η ευθύνη εμπνέεται από τις βαθιές σχέσεις που έχουμε με αγαπημένα άτομα και τόπους. Αυτοί οι δεσμοί μπορεί να οριοθετούν το πεδίο της μνήμης σε έναν φυσικό χώρο αλλά παράλληλα την καθιστούν με συναισθηματική βαρύτητα, δημιουργώντας μια «ηθική της μνήμης» που μας υποχρεώνει να θυμόμαστε. Είναι ζωτικής σημασίας να εκμεταλλευτούμε τη δύναμη της συγχώρεσης, ιδιαίτερα όταν οι «άλλοι» προσπαθούν ειλικρινά για συμφιλίωση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρούμε μια αυξημένη στροφή προς την αναβίωση της μνήμης στις σύγχρονες κοινωνίες. Αυτή η διαδικασία συνδέεται εν μέρει με τον παγκόσμιο διάλογο για το Ολοκαύτωμα, που θεωρείται συχνά ως το αρχέτυπο του ιστορικού τραύματος.⁷²

Είναι σημαντικό να διασφαλίσουμε ότι η εστίαση στα θύματα του ιστορικού παρελθόντος δεν θα καταλήξει στην απαίτηση ιδιαίτερων προνομίων και αποζημιώσεων.⁷³ Ο Μ. Κούντερα υποστηρίζει ότι μια πολιτική της μνήμης που επικεντρώνεται στους δράστες λειτουργεί ως μέσο για την ποινική τους δίωξη και την αιώνια καταδίκη των εγκλημάτων τους. Ωστόσο, επισημαίνει ότι η συνεχής επικέντρωση της προσοχής στους θύτες και τα εγκλήματα τους οδηγεί στην παράβλεψη ή υποτίμηση των θυμάτων και της καλοσύνης που μπορεί να προκύψει από τραγικές καταστάσεις. Έτσι, το "καθήκον της μνήμης" καταλήγει να προωθεί μια "ενοχοποιητική μνήμη" που αναδεικνύει τη διαρκή παρουσία των δραστών, παραβλέποντας τα αθώα θύματα τους.

Η μνήμη του Ολοκαυτώματος αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό παράδειγμα της "τραυματικής μνήμης". Αναγνωρίζουμε δύο βασικές μορφές αυτής της μνήμης: την κυριολεκτική και την παραδειγματική. Η κυριολεκτική μνήμη εστιάζεται στη σταθερή

⁷² Δημήτρης Μαυροσκούφης, "Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: Καταστροφική διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών;" στο Ανδρέας Ανδρέου, *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, 2008, 69-81.

⁷³ Τσβετάν Τόντοροφ, "Οι καταχρήσεις της μνήμης" in Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*. Αθήνα: Πόλις, 1998, 149

επανάληψη του τραυματικού γεγονότος, κρατώντας το ζωντανό στη συνείδηση και ενισχύοντας τον πόνο και το τραύμα. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε παράλυση του παρόντος, καθιστώντας το υποταγμένο στο παρελθόν, και μπορεί να ωθήσει σε νέες ακραίες αντιδράσεις. Από την άλλη, η παραδειγματική μνήμη, παρά το γεγονός ότι βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο τραυματικό γεγονός, μπορεί να εξάγει γενικότερα διδάγματα και να παρέχει κατανόηση για άλλες περιστάσεις. Επιτρέπει σε άτομα και κοινότητες να αξιοποιήσουν τα διδάγματα του παρελθόντος για τις προκλήσεις του παρόντος, δημιουργώντας μια ευκαιρία για σύνδεση. Κατά συνέπεια, η παραδειγματική μνήμη μπορεί να αποτελέσει μια πηγή απελευθέρωσης, τόσο για τα άτομα που έχουν άμεση εμπειρία του γεγονότος όσο και για ευρύτερες κοινότητες.

Τραύμα και συλλογική μνήμη

Μία από τις θεμελιώδεις πρακτικές συγκρότησης κριτικής και αναστοχαστικής σκέψης και συνείδησης αποτελεί η δημόσια επεξεργασία των «συλλογικών τραυμάτων». Η αντιμετώπιση των επώδυνων, τραγικών, φρικτών ή μοναδικά αποτρόπαιων ιστορικών γεγονότων αποτελεί αναγκαιότητα για την επίτευξη μιας δημοκρατικής πολιτικής διαπαιδαγώγησης. Το τραυματικό γεγονός, όπως το Ολοκαύτωμα, πρέπει να περιγράφεται, να αναλύεται και να αφηγείται, ώστε τα άτομα ή οι φορείς της τραυματικής μνήμης να μην ταυτίζονται απολύτως με το τραυματικό παρελθόν. Έτσι, μπορούν να επιτύχουν την κριτική αποστασιοποίηση και ενσωμάτωση του γεγονότος σε ιστορικά πλαίσια.⁷⁴

Λόγω του μεγάλου μεγέθους των ανθρώπινων τραγωδιών, ήταν αναπόφευκτο για την Ιστορία να αναλύσει το θέμα του τραύματος. Επιπλέον, η επιδραστικότητα της ψυχανάλυσης στις κοινωνικές επιστήμες και στην καθημερινή ρητορική ενίσχυσε αυτή την ανάγκη για μελέτη.⁷⁵ Βλέπουμε λοιπόν ότι η βίωση τραυματικών γεγονότων παίζει κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης και προκαλεί μια βαθιά ανασκόπηση του παρελθόντος. Όταν τέτοια γεγονότα συγκλονίζουν τις συλλογικές

⁷⁴ Γιώργος Κόκκινος, Δημήτρης Μαυροσκούφης, Παναγιώτης Γατσωτής, Παναγιώτης Γατσωτής, and Έλλη Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*. Αθήνα: Νοόγραμμα Εκδοτική, 2010, 20-21.

⁷⁵ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*; Αθήνα: Πόλις-Historia, 2007, 224.

αντιλήψεις, τα δεδομένα και οι συμβατικές πεποιθήσεις προκαλούνται, δημιουργώντας έτσι ευνοϊκό πεδίο για ιστορική ανάλυση και κατανόηση.⁷⁶

Το «συλλογικό τραύμα» προκύπτει από καταστάσεις όπου ο άνθρωπος βρίσκεται υπό άμεση απειλή, με στόχο την ταπείνωση, την καταστροφή ή την παραβίαση της σωματικής και ψυχικής του ακεραιότητας. Δεν αναφέρεται απλώς σε μία απροσδιόριστη κατάσταση, αλλά στην εμπειρία ενός ατόμου ή μιας ομάδας μέσα σε αυτήν την κατάσταση.⁷⁷ Το τραύμα παίζει κρίσιμο ρόλο στον σχηματισμό της ιστορικής συνείδησης, καθώς προκαλεί τη σκέψη και την ανάλυση για την ερμηνεία του. Εάν η τραυματική εμπειρία δεν τοποθετηθεί σε ιστορικό πλαίσιο, τότε η ιστορική συνείδηση δεν μπορεί να εξελιχθεί πλήρως. Η ιστορική συνείδηση δεν αφορά απλώς στο «δεν θα ξεχάσω», αλλά πρόκειται για μια διαδικασία κατανόησης της τραυματικής εμπειρίας μέσα στο πλαίσιο των συμβάντων που την προκάλεσαν. Συνεπώς, η ιστορικοποίηση συμβάλλει στην επεξεργασία και την επούλωση του τραύματος.⁷⁸

Η συλλογική ιστορική μνήμη σχετικά με το Ολοκαύτωμα των Εβραίων διέρχεται από διαφοροποιημένες φάσεις στις μεταπολεμικές κοινωνίες. Στις πρώτες μεταπολεμικές περιόδους, η ιστορική αντίληψη της Δύσης φαίνεται να έχει αποκλείσει, ή τουλάχιστον υποτιμήσει, την τραυματική μνήμη του Ολοκαυτώματος, εκδηλώνοντας μία γενική συλλογική λήθη. Αυτή η στάση αντανακλάται και στις αμφισβητήσεις που παρουσιάζονται από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες για το ιστορικό αυτό γεγονός. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η μνήμη του Ολοκαυτώματος παρέμεινε ιδιωτική, περιορισμένη στο οικογενειακό περιβάλλον, και μακριά από το δημόσιο προσκήνιο. Αυτή η πρακτική ήταν εμφανής και στην Ελλάδα, όπου οι μεταπολεμικές πολιτικές συνθήκες απέκλεισαν την αναγνώριση της τραγωδίας της ελληνο-εβραϊκής κοινότητας. Στο πλαίσιο

⁷⁶ Γιώργος Κόκκινος και Παναγιώτης Γατσωτής, "Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα," in Γιώργος Κόκκινος, Δημήτρης Μαυροσκούφης, Παναγιώτης Γατσωτής, Παναγιώτης Γατσωτής, and Έλλη Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*. Αθήνα: Νοόγραμμα Εκδοτική, 2010, 54-61.

⁷⁷ Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996).

⁷⁸ Dominick LaCapra, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), Dominick LaCapra, *Writing History, Writing Trauma* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001), 123-141, Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία;* (Αθήνα: Πόλις-Historia, 2007), 234-239.

της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, κυριαρχούσε η άγνοια τόσο για τη γενοκτονία των Εβραίων όσο και για την παρουσία τους στη δημόσια ζωή. Αυτά τα στοιχεία αποκαλύπτουν την ανικανότητα ή την απροθυμία της ελληνικής δημόσιας κοινότητας να εντάξει το Ολοκαύτωμα στην συνολική της εμπειρία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Παράλληλα, έρχεται στο προσκήνιο και ο τρόπος με τον οποίο η ελληνο-εβραϊκή κοινότητα αντιμετώπιζε την επιβίωση και την ιστορία της κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.

Παρόλα αυτά, υπάρχει ένας κίνδυνος στο να θεωρούμε τη μνήμη του Ολοκαυτώματος ως κάτι σχεδόν ιερό. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μια ηθικοποίηση της ιστορίας και σε μια πιθανή ιδεολογική θρησκευτικοποίηση της μνήμης. Όταν η μνήμη επικεντρώνεται αποκλειστικά στο συναίσθημα και στην ιδέα του «απόλυτου κακού», υποβαθμίζεται η σημασία της κριτικής και τεκμηριωμένης ιστορικής ανάλυσης. Για τους Εβραίους, η προσπάθεια διατήρησης της μνήμης του Ολοκαυτώματος είναι ένας τρόπος να επιβεβαιώσουν τον πόνο και το τραύμα που υπέστησαν ως θύματα. Ζητούν από τις κοινωνίες που ανήκουν ή έχουν ενσωματωθεί, να συμπεριλάβουν τη δική τους ιστορία στην εθνική αφήγηση και να επιδιώξουν δικαιοσύνη για τα δεινά που υπέστησαν. Η μνήμη, ως εκ τούτου, έχει περισσότερο να κάνει με το παρόν και το πώς αντιλαμβανόμαστε το παρελθόν από την παρούσα οπτική γωνία. Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η "θρησκευτικοποίηση" της μνήμης του Ολοκαυτώματος μπορεί να μετατρέψει την ιστορική μνήμη σε κάτι που λειτουργεί διαχωριστικά αντί να ενώνει και να εξετάζει το παρελθόν.

Είδαμε λοιπόν όλες τις πιθανές παραμέτρους που συνθέτουν το τραύμα και κυρίως το συλλογικό τραύμα. Ας δούμε παρακάτω τα αποτελέσματα αυτού αλλά και τις επιπτώσεις στο άτομο και σε μια κοινωνική ομάδα / λαό.

Μετά το τραύμα

Όσον αφορά στο συλλογικό τραύμα ως επακόλουθο των διωγμών, είναι σημαντικό να αναφέρουμε α) τις συνέπειες του συλλογικού τραύματος στους επιζώντες, β) την ενδοοικογενειακή επικοινωνία των επιζώντων, γ) τα ενδοψυχικά χαρακτηριστικά των επιζώντων, δ) τις επιπτώσεις του συλλογικού τραύματος στους απογόνους των επιζώντων: 2η και 3η γενεά, ε) τους μηχανισμούς μεταβίβασης του συλλογικού τραύματος στις επόμενες γενεές, ζ) τους παράγοντες που επηρεάζουν τη μεταβίβαση και στ) τη θεραπευτική αντιμετώπιση αυτών. Η προσοχή των ερευνητών μετατοπίστηκε στο τραύμα των γονιών και στις ψυχολογικές συνέπειες του συλλογικού τραύματος στις επόμενες γενεές. Αρκετοί προσεγγίζουν το θέμα κυρίως με την πολυγενεαλογική θεωρία του τραύματος⁷⁹ και εισάγουν την έννοια της τρίτης τραυματικής συνέπειας, δηλαδή συγκαταλέγουν στη μελέτη πέραν των συνεπειών του στους επιζώντες και τις επιπτώσεις του στους απογόνους. Έκτοτε, η διαγενεαλογική μετατραυματική διαταραχή του στρες καθορίζεται ως αποτέλεσμα αντίδρασης στον πολυγενεαλογικό, συλλογικό, ιστορικό και αθροιστικό πλήγμα του ψυχικού οργάνου.⁸⁰

Οι συνέπειες του συλλογικού τραύματος στους επιζώντες.

Τα μνημονικά ίχνη στους επιζώντες (τα μνημονικά ίχνη [mnemonic-trace ή memory trace: είναι όρος που χρησιμοποιεί ο Freud⁸¹ σε όλο του το έργο για να υποδηλώσει τον τρόπο με τον οποίο τα γεγονότα χαράσσονται στη μνήμη) ενός συλλογικού τραύματος, δεν είναι μια ανάμνηση που γίνεται αντιληπτή από τον άνθρωπο, αντιθέτως, το τραύμα των καταστροφικών γεγονότων παραμένει χωρίς να εξαφανίζεται από τη μνήμη των

⁷⁹ Becker, D., & Diaz, M. (1997). "The Social Process and the Transgenerational Transmission of Trauma in Chile." In *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, Part VII, 435-446. New York: Plenum.

⁸⁰ Winnicott, D. W. (1979). "Robert J. N. Tod." *International Review of Psycho-Analysis*, 1962-1978, Kinston, W., & Cohen, J. (1986). "Primal Repression: Clinical and Theoretical Aspects." *International Journal of Psychoanalysis*, Duran, E., Duran, B., Braveheart-Jordan, M., & Yellowhorse-Davis, S. (1997). "Healing the American Indian Soul Wound." In *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, Part VI, 341-354. New York: Plenum.

⁸¹ Jones, Ernest. (2003). *Σίγκμοντ Φρόυντ η ζωή και το έργο του*. Μετάφραση: Κομνηνός Ξενοφών. Εκδ. Ινδικτός.

επιζώντων και μπορεί να χειροτερέψει με το πέρασμα του χρόνου, γιατί η ανάμνηση της εμπειρίας είναι τραυματική.

Έτσι, οι άνθρωποι που είχαν μια τραυματική εμπειρία στο παρελθόν μπορεί να οδηγηθούν σε μια αποσυνδεδετική κατάσταση ή σχέση⁸² (η συναισθηματική απόσταση από το γεγονός, δηλαδή σε μια απόσταση από την εμπειρία και τα συναισθήματα, με πλήρη άρνηση του γεγονότος), ή να έχουν μεγάλη δυσκολία να συγχρονιστούν με τις εμπειρίες και τα συναισθήματα του παρόντος. Σημαντική είναι η χρονική περίοδος της ζωής, κατά την οποία συμβαίνει η τραυματική εμπειρία διότι έχει παρατηρηθεί ότι όσο πιο ώριμοι ήταν οι άνθρωποι, τόσο πιο πολύ εξιδανίκευαν την ζωή τους πριν την τραυματική εμπειρία.

Οι συνέπειες λοιπόν του συλλογικού τραύματος στους επιζώντες σε σχέση με τους απογόνους τους,⁸³ συνοψίζονται στα ακόλουθα: 1) Αποφυγή αναφοράς στα παιδιά, καταστάσεων που υπενθυμίζουν το τραύμα: αυτό μπορεί, συμβολικά ή πραγματικά να είναι μια αναβίωση της τραυματικής εμπειρίας. 2) Ασυνήθιστη ανταπόκριση στις υποχρεώσεις κατά τη διάρκεια της ζωής: αυτή μπορεί να είναι είτε άρνηση, είτε υπερβάλλουσα ανταπόκριση στις ανάγκες των δικών τους και των άλλων (απειθαρχη ή υπερπροστατευτική). Ο γονέας μπορεί να μην ανταποκριθεί επαρκώς ή να ανταποκριθεί υπέρ του δέοντος και έτσι, το παιδί αναπτύσσει συχνά διορθωτικές συμπεριφορές, οι οποίες μπορεί να επαναληφθούν δια μέσου των γενεών. 3) Δυσκολία κατανόησης και σύνδεσης με τα παιδιά τους λόγω του χάσματος που δημιουργείται με αποτέλεσμα πολλές φορές το παιδί να υιοθετεί αντικοινωνικές συμπεριφορές ή να διακατέχεται από ανησυχία. 4) Ενοχή των επιζώντων: κάποιος που έχει υποστεί πρώιμα ένα συλλογικό τραύμα, επειδή συνήθως θεωρεί τον εαυτό του υπεύθυνο για τα γεγονότα, μπορεί να έχει μειωμένη αυτοεκτίμηση, μίσος για τον εαυτό του και ιδέες αυτομομφής.

⁸² Jones, Ernest. (2003). *Σίγκμουντ Φρόυντ η ζωή και το έργο του*. Μετάφραση: Κομνηνός Ξενοφών. Εκδ. Ινδικτός.

⁸³ Eitinger, L. (1961). "Pathology of the Concentration Camp Syndrome." *Archives of General Psychiatry*, 5, Niederland, W.G. (1968). "The Problem of the Survivor." In H. Krystal (Ed.), *Massive Psychic Trauma*. New York: International University Press, Danieli, Y. (1981a). "Differing Adaptational Styles in Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some Implications for Treatment." *Children Today*, Chayes, M. (1987). *Holocaust Survivors and their Children: An Intergenerational Study of Mourning, Parenting and Psychological Adjustment*. PhD Dissertation. Garden City, NY: Adelphi University.

Για παράδειγμα, όσον αφορά στα ενδοψυχικά χαρακτηριστικά των επιζώντων και των απογόνων τους στην περίπτωση του Ολοκαυτώματος αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι επιζώντες λόγω της έντονης τραυματικής εμπειρίας αδυνατούσαν να εισέλθουν στη διαδικασία αποδοχής και πένθους. Η εξέταση της ψυχικής υγείας τους δείχνει ότι είναι ένας πληθυσμός υψηλού κινδύνου με ειδικά ενδοψυχικά χαρακτηριστικά, ανεξάρτητα από την προγενέστερη δομή της προσωπικότητάς τους.

Η τυπική κλινική ορολογία που παρατηρείται σ' αυτούς τους πληθυσμούς, ονομάζεται το Σύνδρομο του Επιζώντος. Χαρακτηρίζεται από την έμμونه, την ανησυχία, τις αγχώδεις αντιδράσεις, την ενοχή, την κατάθλιψη, το αίσθημα κενού, την απελπισία, την αϋπνία, τους εφιάλτες, την εκτεταμένη σωματοποίηση και τις τραυματικές μνήμες του τραγικού γεγονότος.⁸⁴

Χαρακτηριστική είναι η επιθυμία των επιζώντων να δημιουργήσουν πάλι τις χαμένες οικογένειές τους. Οι απόγονοι τους αντιπροσώπευαν την αντοχή σε όσα είχαν υποστεί. Τα παιδιά τους προστάτευαν την οικογένεια ενάντια στην εχθρότητα του εξωτερικού κόσμου και ήταν ταγμένα να εκπληρώσουν τις πιθανές και συχνά απραγματοποίητες επιθυμίες των προγόνων τους και έτσι, οι σχέσεις γονέων-παιδιών στις οικογένειες των επιζώντων χαρακτηρίζονταν από μια ιδιαίτερη συναισθηματική ένταση.

Στις χώρες άφιξης οι επιζώντες αντιμετώπισαν τη νέα πραγματικότητα συμμετέχοντας ομαδικά στην προσπάθεια διατήρησης της μνήμης των τραγικών γεγονότων. Η κίνησή τους να ανοικοδομήσουν τη ζωή τους και να δημιουργήσουν μια νέα εστία μετά από την

⁸⁴ Eitinger, L. (1961). "Pathology of the Concentration Camp Syndrome." *Archives of General Psychiatry*, Koenig, W. (1964). "Chronic or Persisting Identity Diffusion." *American Journal of Psychiatry*, Niederland, W.G. (1968). "The Problem of the Survivor." In H. Krystal (Ed.), *Massive Psychic Trauma*. New York: International University Press, Freyberg, J.T. (1980). "Difficulties in Separation-Individuation as Experienced by Offspring of Nazi Holocaust Survivors." *American Journal Orthopsychiatry*, Danieli, Y. (1981a). "Differing Adaptational Styles in Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some Implications for Treatment." *Children Today*, Danieli, Y. (1981b). "Exploring the Factors in Jewish Identity Formation (in Children of Survivors)." In G. Rosen (Ed.), *Consultation on the Psychodynamics of Jewish Identity: Summary of Proceedings*. NY: American Jewish Committee & CCAR.

καταστροφή συνέπεσε με την εθνική επιχείρηση της οργάνωσης των κοινοτήτων. Εκφράσεις θλίψης, οργής και πένθους διοχετεύτηκαν στην προσπάθεια της ανοικοδόμησης μιας εθνικής ταυτότητας, καθιερώθηκαν λοιπόν μνημεία πένθους, αναμνηστικές εκδόσεις, εθνική επέτειος, στοιχεία που υπογραμμίζουν σκόπιμα το ηρωικό στοιχείο της επιβίωσης. Η προσαρμογή τους διευκολύνθηκε πιθανόν από το γεγονός ότι αποτελούσαν μία μεγάλη ομάδα ανθρώπων που μοιράστηκαν παρόμοιες τραυματικές εμπειρίες και έπρεπε να αγωνιστούν όλοι μαζί για να προσαρμοστούν σε μία νέα κατάσταση.

Η ανάδειξη των διαφορετικών τρόπων προσαρμογής και αντιμετώπισης του τραύματος προτείνεται ως καλύτερος τρόπος κατανόησης των επιπτώσεων του από ό,τι η επικέντρωση στις παραμέτρους των πραγματικών τραυματικών εμπειριών.

Θεωρία αντιμετώπισης τραύματος Yael Danieli

Η Danieli Y.⁸⁵ παρουσίασε παραστατικά τέσσερα είδη αντιμετώπισης και προσαρμογής που αφορούσαν στους επιζώντες και τα παιδιά τους, τα οποία χώρισε στις εξής κατηγορίες: 1) Μουδιασμένοι, 2) Θύματα, 3) Μαχητές και 4) Εκείνοι που τα κατάφεραν.

Οι «Μουδιασμένοι» περιγράφονται ως συναισθηματικά εξαντλημένοι από την έκθεσή τους στο τραύμα, ανίκανοι να αναφερθούν στους εαυτούς τους ή σε άλλους, αποκομμένοι από την κοινότητα, με τάση να αποφεύγουν να συνδεθούν ακόμα και με άλλους επιζώντες. Τα «Θύματα» περιγράφονται ως θλιμμένοι και φοβισμένοι από τον κίνδυνο επανεμφάνισης των τραυματικών συμβάντων. Οι «Μαχητές» υιοθετούν μία μάχιμη, εναντιωματική στάση στις συναλλαγές τους με τον κόσμο, περιφρονούν τα αδύναμα σημεία του εαυτού τους ή των άλλων, ωθούν τους εαυτούς τους και εκείνους που βρίσκονται κοντά τους να επιτύχουν και είναι αποφασισμένοι ότι κανείς ποτέ ξανά δεν θα βιώσει αυτό που συνέβη σε αυτούς. Τέλος, «Εκείνοι Που Τα Κατάφεραν» είναι

⁸⁵ Danieli, Y. (1981a). "Differing Adaptational Styles in Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some Implications for Treatment." *Children Today*, Danieli, Y. (1981b). "Exploring the Factors in Jewish Identity Formation (in Children of Survivors)." In G. Rosen (Ed.), *Consultation on the Psychodynamics of Jewish Identity: Summary of Proceedings*. NY: American Jewish Committee & CCAR.

κοινωνικοοικονομικά επιτυχημένοι και έχουν απομακρυνθεί από τα τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος και από εκείνους μαζί με τους οποίους έζησαν την εμπειρία.

Η σημασία του τραύματος στους επιζώντες και στους απογόνους τους λειτουργεί ως σημείο - κλειδί όπως θα δούμε και παρακάτω για να κατανοήσουμε το βασικό μας ερώτημα αλλά και τη σχέση της μνήμης και ανάμνησης με τα μουσεία και τις εκθέσεις τους.

Σε αυτό το σημείο όμως θα θέλαμε να περάσουμε σε ένα άλλο πολύ σημαντικό και ουσιώδες κεφάλαιο που αφορά στην σχέση των χώρων της πόλης με τη μνήμη (όπως και θα δούμε αναλυτικότερα και στα επόμενα κεφάλαια) αλλά και στην έννοια Μουσείο/Μνημείο και στην σημασία που έχει για αυτή την διατριβή.

Η σχέση των χώρων της πόλης με τη μνήμη

Ο Νικόλαος - Ίων Τερζόγλου σημειώνει: «Ο χώρος της πόλης χάνει τη υλικότητα του και μετατρέπεται σε έναν ιστορικό και πολιτισμικό λόγο, σε μια συμβολική γλώσσα μνηυμάτων, αξιών και νοημάτων σε έναν εννοιολογικό χώρο του νού... Η πόλη ως ύλη και η πόλη ως έννοια, ο χώρος ως ιδέα και ο χώρος ως πραγματικότητα... Οι χώροι της πόλης αποτελούν την ορατή έκφραση της ιστορίας, της γνώσης, της κοινωνικής εξέλιξης και των πολιτισμικών αξιών...»⁸⁶

Ποια είναι η έννοια της «μνήμης» και ποιες είναι οι βασικές της λειτουργίες; Με ποιον τρόπο η μνήμη επηρεάζει τις ανθρώπινες σχέσεις και τον τρόπο που αλληλεπιδρούμε με το περιβάλλον και τους γύρω μας; Ποιοι παράγοντες διαμορφώνουν το περιεχόμενο της μνήμης; Ποια είναι η σχέση μεταξύ της μνήμης και του χώρου; Πώς οι χωρικές διαστάσεις της μνήμης μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εργαλείο για τη χειραγώγηση και την επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας;

Η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και των μνημονικών τόπων, που αναδύονται εντός των κοινωνικών σχηματισμών, δεν φαίνεται να είναι αποκλειστικά αυτόματα

⁸⁶Τέρζογλου, Νικόλαος-Ίων. "Ο χώρος της πόλης στα γραπτά του Walter Benjamin." *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας* (101), 87-96 (2008).

διαδικασία. Αντιθέτως, φαίνεται να σχετίζεται με την κοινωνική πολιτική, με στόχο την κοινωνική συμμόρφωση και τη συνεχή αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος.

Η συλλογική μνήμη, σύμφωνα με τους Brown & Middleton, γίνεται εφικτή μόνο όταν οι κοινωνικές σχέσεις παγιώνονται γύρω από τα αντικείμενα. Τα υλικά αντικείμενα που περιβάλλουν την ανθρώπινη ζωή, όπως οι δρόμοι, τα κτίρια, οι κατοικίες και ο τόπος διαμονής, συνθέτουν την έννοια του χώρου και αποτυπώνουν την ταυτότητα της κοινωνικής ομάδας. Ο χώρος αποτελεί μία υλική κληρονομιά κοινών αναμνήσεων και αναπαριστά μια συμβολική σύνδεση με την ιστορία. Συνεπώς, ο χώρος είναι στενά συνδεδεμένος με τη μνήμη, καθώς κάθε κοινωνία διαμορφώνεται σε σχέση με έναν συγκεκριμένο χώρο.⁸⁷

Ο αρχιτεκτονικός χώρος της πόλης, της φύσης, αποτελεί τα υλικά στοιχεία που προσφέρουν στην ιστορία και τη μνήμη την απαραίτητη χρονική τους υπόσταση. Ο Νικόλαος-Ίων Τερζόγλου σημειώνει: «Η αρχιτεκτονική δομεί τη προθετική σύνθεση των χώρων της ιστορίας, των τόπων της μνήμης σε ιδεατά πεδία νοημάτων που αντανακλούν κοσμοθεωρίες, κοινωνικές σχέσεις ανθρώπινες ανάγκες πολιτισμικές λειτουργίες συλλογικές νοοτροπίες και ηθικές αξίες. Το μνημείο αποτελεί τη συμβολική τους μορφή....Τα μνημεία της πόλης, υπό αυτήν την έννοια, συμπυκνώνουν ένα χώρο αφηγηματικό που συνθέτει τον έμμεσο λόγο της ιστορίας με τον άμεσο λόγο της μνήμης. Επιπλέον τα μνημεία ιδρύουν έναν γλωσσικό χρόνο...Τα μνημεία διαδραματίζουν έναν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία δημιουργίας σταθερών ηθικών αξιών και εγγράφουν στο χώρο, ένα μόνιμο διαρκές ίχνος το οποίο αποτελεί στο πέρασμα των αιώνων το θεμέλιο της μνημονικής και ιστορικής συνοχής των τόπων...Τα αρχιτεκτονικά μνημεία παρουσιάζουν μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλου είδους τεχνήματα του ανθρώπου, διατηρούνται στον τόπο όπου δημιουργήθηκαν. Η χωρική τους διάσταση, η άρρηκτη συνάφεια τους με μια ανθρώπινη κατοίκηση, με μια εστία, με μια διαμονή, είναι το στοιχείο που τους χαρίζει νοηματική πληρότητα... Ο χώρος και ο χρόνος της πόλης μέσω του μνημείου αποκτούν ταυτότητα, ένα χαρακτήρα...Η επίδραση του χρόνου στο υλικό σώμα του μνημείου συμβολίζεται στην αξία της ηλικίας την οποία φέρει η φθορά, η

⁸⁷ Brown και Middleton. *La mémoire et l'espace dans les travaux de Maurice Halbwachs*, 2008, 165.

θραυσματοποίηση και η διάβρωση... η ανάδυση της σημασίας του αποσπάσματος ως ιστορικού τεκμηρίου ενισχύει αυτή την αξία. »⁸⁸

Το αστικό τοπίο είναι ένας χώρος όπου συγκλίνουν διάφορες μνημονικές στρώσεις από διάφορες ιστορικές περιόδους και σημαντικά γεγονότα, είτε πρόσφατα είτε απομακρυσμένα στον χρόνο. Οι διάφοροι χώροι που καθορίζουν το αστικό τοπίο λειτουργούν ως χώροι μνήμης, ενσωματώνοντας τις κοινωνικές ομάδες. Έτσι, το αστικό τοπίο γίνεται αποτέλεσμα της ιστορίας και της μνήμης, και στενά συνδέεται με τον χρόνο και τον τόπο. Οι αστικοί χώροι λειτουργούν ως σημαντικοί φορείς μνήμης για μια πόλη και μια κοινωνία. Τα κτίρια, τα τοπωνύμια, οι οδοί, τα μνημεία, οι μνημονικοί τόποι και τα μουσεία αναδεικνύονται ως σημαντικά στοιχεία των ιστορικών πηγών. Τα στρώματα του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος αποτυπώνονται στο τοπίο και στα μνημονικά ίχνη που διαμορφώνουν την κοινωνία.⁸⁹

Ο Σ. Σταυρίδης περιγράφει έναν τριπλό μηχανισμό για τη δημιουργία συμβολικών σχέσεων που βασίζονται σε συμβατικά σημεία. Αυτοί οι μηχανισμοί αντιστοιχούν σε τρεις βασικούς τύπους σχέσεων με το περιεχόμενό τους: τα ίχνη, τα εμβληματικά σημεία και τα σύστοιχα σημεία. Σύμφωνα με τον Σ. Σταυρίδη, «οι αξίες εγγράφονται στο χώρο, διαμορφώνοντας συμβολικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων μιας κοινωνίας και του χώρου, και τελικά λειτουργούν ως συμβολικοί μηχανισμοί που καθορίζουν τη χωρική μορφή». Οι συλλογικές μνήμες ή αναμνήσεις ορίζονται από τα μνημονικά ίχνη που καθορίζουν μία ή περισσότερες κοινωνικές ομάδες στον χώρο, καθώς τα ίχνη ενός τόπου αποτελούν τα αποτυπώματα της μνήμης και τις αποδείξεις παρελθοντικών γεγονότων και μαρτυρούν τη συμπεριφορά και τη ζωή των κοινωνικών ομάδων. Το «εμβληματικό σημείο» παρουσιάζεται όταν οι τόποι ή οι δομές ανακηρύσσονται ως τοπικά σημεία που συμβολίζουν μια συγκεκριμένη αξία, συμβολική ταυτότητα και ιστορική μνήμη. Μια σημαντική κατηγορία εμβληματικών σημείων είναι τα μνημεία, τα οποία θεωρούνται σημαντικά σημεία, καθώς διατηρούν μια μόνιμη μνημονική παρουσία στον χώρο, η

⁸⁸ Συλλογικό, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Επιμέλεια: Σταυρίδης Σταύρος, Ιανουάριος 2006, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νικόλαος – Ίων Τερζόγλου. Ιστορία – Μνήμη – Μνημείο, 261-291

⁸⁹ <https://akea2011.com/2014/01/19/mnimesstohorketohrono/>, accessed 2020

οποία, με την πάροδο του χρόνου, καθορίζει τη συλλογική μνήμη του τόπου. Τα μνημεία αναδεικνύονται ως πολιτιστικά σύμβολα, τα οποία φέρουν σημαντικά βάρη αξιών, ιστορίας και κοινωνικών επιλογών. Μέσω των μνημείων, ο τόπος πάντοτε υπογραμμίζει την έννοια που περιγράψαμε παραπάνω, την έννοια του ρόλου της μνήμης.

Σύμφωνα με τον Halbwachs, η κοινωνία των ατόμων επιλέγει ποια γεγονότα θα διατηρήσει στη μνήμη της και ποια θα καθορίσουν την ταυτότητά της. Συνεπώς, τα γεγονότα που αποτυπώνονται στη μνήμη είναι αυτά που υποστηρίζουν την ταυτότητα της κοινωνίας. Από την άλλη, σύμφωνα με τους Freud και Bartlett, αυτή η επιλεκτική αναπαράσταση ή παράβλεψη των γεγονότων αποτελεί ένα παράδειγμα της ανακατασκευαστικής λειτουργίας της μνήμης. Συνεπώς, τα γεγονότα του παρελθόντος διαμορφώνονται από τις αξιολογήσεις, τις απόψεις, τις κρίσεις και τα στερεότυπα του κοινωνικού πλαισίου της εποχής.⁹⁰ Ο Freud, στο δοκίμιό του «Mourning and Melancholia», Freud (1917)⁹¹ σημειώνει ότι τα μνημεία γίνονται μνημεία ως αποτέλεσμα της επιτυχούς ολοκλήρωσης της διαδικασίας πένθους. Οι νεκροί είναι νεκροί ως μια ενεργή διαδικασία να θυμόμαστε να μη ξεχάσουμε, μέσω της δημιουργίας μιας κατάλληλης μνήμης όπου το χάσμα μεταξύ πένθους και μνημείου είναι το χρονικό αποτέλεσμα ενός επιτυχημένου «κλεισίματος». Ωστόσο, ο βίαιος θάνατος, ιδίως όταν πρόκειται για νέους, οι οποίοι συχνά θεωρούν τον θάνατο τους ανούσιο, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί εύκολα με τη διαδικασία του "κλεισίματος". Ένας "κακός θάνατος" συνήθως συνοδεύεται από αίσθημα αδικίας και επιθυμία για εκδίκηση, καθώς ο πόνος από τον θάνατο παραμένει ανεπίλυτος και αδικαιολόγητος, προκαλώντας επιλεκτικές αντιδράσεις της μνήμης στην προσπάθεια επανόρθωσης της απώλειας των αγαπημένων προσώπων. Τα πολεμικά μνημεία γίνονται τόποι σύγκρουσης όσον αφορά στο πώς αναπαρίστανται τραυματικοί θάνατοι, καθώς αποτελούν αποδείξεις της αυτοθυσίας τους και της ικανότητάς τους να αποκτήσουν αναγνώριση και επανόρθωση. Ο ρόλος του "εθνικού ήρωα" μπορεί να έχει προκαλέσει αμφισβήτηση ακόμα και κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και να έχει διαμορφωθεί με ανασφαλή τρόπο στα μεσοπολεμικά χρόνια. Το γεγονός ότι έχουμε πρόσβαση στον δημόσιο χώρο (μνημείο) και

⁹⁰ Duverger, M. (1971). *Εισαγωγή στην πολιτική*, as cited in *Κοινωνική μνήμη- Κοινωνική λήθη*, Α. Μαντόγλου, σελ. 285.

⁹¹ Freud, S. (1917). *Mourning and Melancholia*. Standard Edition 14. London: Hogarth Press, 243-258

όχι στο προσωπικό τραύμα αφορά στη δυσκολία να μιλάμε για τέτοια πράγματα.⁹² Στο δοκίμιο του Freud για το πένθος πρέπει να προστεθεί ένα δεύτερο στοιχείο, η χρονική διάρκεια. Η σύνδεση πένθους και μνημείου λαμβάνει χώρα μέσω της επανάληψης - η επιστροφή της εμπειρίας.⁹³ Τα στοιχεία που συνθέτουν τα πολεμικά μνημεία έχουν μια ομοιογένεια σχετικά με την αρχιτεκτονική μορφή (κλασικό ύφος ναού της αρχιτεκτονικής, λευκό μάρμαρο, μνημειότητα, ο θρίαμβος του χαλκού, κ.λπ.), έτσι, βιώνουμε το χρόνο από κοινού, όπως πχ. την ανωνυμία των ονομάτων που αναγράφονται χωρίς προέλευση ή ημερομηνία.

Σύμφωνα με τον Freud, μια επιτυχημένη οπτική αναπαράσταση είναι αυτή που απελευθερώνει έναν ασυνείδητο περιορισμό στο άτομο που έχει υποστεί το τραύμα, επιτρέποντας του να επιστρέψει στην περίοδο κατά την οποία συνέβη το γεγονός αυτό. Έτσι, το μνημείο πολέμου ως "τοποθεσία" θα προτρέψει τους επιζώντες ή ακόμη και τους δράστες να επανεξετάσουν την τραυματική κατάσταση, με στόχο να προκαλέσουν ένα αίσθημα φόβου (καθώς ο φόβος ενθαρρύνει τη μελλοντική αποφυγή του κινδύνου) και να επιβεβαιώσουν την τραυματική εμπειρία τους.⁹⁴

Βλέπουμε λοιπόν, ότι η μορφή ενός μνημείου συνήθως μεσολαβεί μεταξύ των αναμνήσεων των βάνουσων τραγικών γεγονότων που αφορούν στον εικοστό αιώνα στον θάνατο σε μαζική κλίμακα με σκοπό ότι αυτοί οι θάνατοι δεν έγιναν μάταια. Η ιδέα ότι οι θάνατοι δεν σπαταλήθηκαν αλλά ήταν μέρος μιας συλλογικής μνήμης υπονοείται από τις συχνά έντονα ισότιμες και δημοκρατικές ιδεολογίες που παρουσιάζονται στην υλική μορφή του μνημείου. Τα ονόματα των νεκρών αναγράφονται συχνά χωρίς αναφορά στην τάξη. Η έμφαση είναι είτε στη συλλογική ηρωική τους συμβολή που σηματοδοτείται σε διάφορα σημάδια του θανάτου και της στρατιωτικής τιμής, είτε για την εικόνα του έθνους.

95

⁹² Rowlands, M. "Trauma Memory and Memorials." *British Journal of Psychotherapy*, Volume 15, Issue 1, September 1998, 54-64 στο Πολυξένη Ελευθερίου, Η Δημόσια Ιστορία ως συγκρουσιακό θέμα: Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στο Διαδίκτυο, Θεσσαλονίκη 2012

⁹³ Deleuze, Gilles. *The Logic of Sense*. New York: Columbia University Press, 1990, 142-147.

⁹⁴ Freud, Sigmund. *Mourning and Melancholia*. Standard Edition 14. London: Hogarth Press, 1917.

⁹⁵ Rowlands, M. "Trauma Memory and Memorials." *British Journal of Psychotherapy* 15, no. 1 (September 1998): 54-64.

Σημαντική είναι μια μελέτη ανθρωπολογικής γραφής για τη «θυσία», από τους Robertson Smith και Durkheim η οποία εμφανίζεται ιδιαίτερα στο κλασικό έργο του Hubert και Mauss (1964),⁹⁶ και ορίζει την έννοια της ιεροτελεστίας ως δώρο μιας ανθρώπινης ζωής ή υποκατάστατο (θυσία των ζώων) από τους ανθρώπους στους θεούς. Αυτός που φέρει το δώρο (sacrifator) ενσωματώνει την αμαρτία ή την ενοχή και έτσι επέρχεται κάθαρση στη πράξη από ηθικές αναστολές. Η κοινωνία, παραδίδοντας την πιο πολύτιμη ποιότητά της καλύπτει την αμαρτία της και «καθαρίζει» ως μια πράξη ανανέωσης, έτσι, η θυσία είναι μια τελετουργική μορφή που, όπως έχουν υποστηρίξει ο Bloch και άλλοι, επικαλύπτει τη μορφή και το περιεχόμενο με την μύηση, τις ταφικές τελετές και το πνεύμα.⁹⁷

Αυτό μας επιτρέπει να δώσουμε μια μάλλον διαφορετική ερμηνεία στην κατανόηση των πολεμικών μνημείων ως τόπους θυσίας. Τα ζωντανά σώματα των νέων εκπροσωπούνται ως ακάθαρτα και ηθικά χρωματισμένα, μεταφέροντας μαζί τους όλα τα ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά της ζωντανής παράδοσης, είναι προετοιμασμένα για θυσία μέσω της επίκλησης και της αφοσίωσης στο πνεύμα του έθνους, με την προθυμία να πεθάνουν γι' αυτό.

Ωστόσο, το ερώτημα που παραμένει είναι, γιατί θα πρέπει η αντικειμενοποίηση της θυσίας να λάβει τη μορφή μνημείων πολέμου και, ειδικότερα, γιατί αυτό έχει γίνει ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό του νεωτερισμού και μέρος μιας παγκόσμιας απάντησης στα γεγονότα του εικοστού αιώνα; Η σχέση μεταξύ μνήμης και θυσίας τονίζει ότι η διασύνδεση δύο τρόπων λήθης είναι μια βασική πτυχή ενός συμβολισμού που ταυτόχρονα προκαλεί αλλά και καταπραΰνει το άγχος. Ίσως αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο πρέπει να ολοκληρωθεί ένα κατάλληλο χρονικό διάστημα μεταξύ του γεγονότος και της δημόσιας πράξης της ανάμνησης. Αυτό τονίζει ότι η θυσία έγινε από τον «λαό» για το έθνος και ότι το κράτος, στο ρόλο του θυσιαστή, θα πρέπει να αποκλειστεί από τη διαμόρφωση της μνήμης μέσω της κατασκευής μνημείων για τους νεκρούς. Η συνείδηση προς τη λήθη

⁹⁶Hubert, Henri, and Marcel Mauss. *Sacrifice: Its Nature and Function*. London: Cohen & West, 1964.

⁹⁷ Bloch, Maurice. *Prey into Hunter: The Politics of Religious Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 25-45.

αναδιαμορφώνει την εμπειρία που βρίσκεται ταυτόχρονα «στον κόσμο» και ενσωματώνεται.⁹⁸

Αυτό που προκύπτει από τη μελέτη αυτή είναι ότι τα μνημεία γίνονται μνημεία όταν ικανοποιούν τρεις λειτουργίες. Θα πρέπει να αναγνωρίσουν τη σημασία του θανάτου και της καταστροφής που αποτέλεσαν την πράξη της θυσίας. Η αναγνώριση της απώλειας που υπέστησαν συγγενείς, κοινότητες και έθνη οδηγεί στην αποδοχή ότι δεν θα ξεχαστούν. Αυτή η αποδοχή της βίας λαμβάνει χώρα σε ένα πλαίσιο όπου υποστηρίζεται ότι έχει κερδηθεί κάτι αντ' αυτού που είναι ουσιαστικά η μετατροπή μιας αίσθησης συλλογικής απώλειας σε αντικείμενο αφοσίωσης και πάθους. Είναι ο ρόλος των ζωντανών να αναγνωρίζουν το χρέος και να εκφράζουν την προθυμία να ανταποδώσουν. Αλλά τι είναι αυτό που οι ζωντανοί δίνουν στους νεκρούς; Κατά μία έννοια, είναι η ανάμνηση των ονομάτων και των δράσεων ως πραγματικά γεγονότα που αποτελούν τη θυσιαστική πράξη συμπιέζοντας τόσο το παρελθόν όσο και το μέλλον στο παρόν. Για τα θύματα και τους συγγενείς είναι ο φόβος ότι το παρελθόν δεν αποτελεί πλέον γεγονός στο παρόν, ότι έχει γίνει λήθη, ακυρώνοντας τη θυσία που ενεργοποιεί το χρέος. Οπτικά κενή επανάληψη της ίδιας εικόνας ή η ρήξη της ταυτότητας μέσω μοντερνιστικών εικόνων σημαίνει απουσία χρέους από τους ζωντανούς προς τους νεκρούς.

Αναγνωρίζοντας τη φύση της θυσίας ως πράξη παράδοσης του εαυτού, γίνεται υπό αυτή την έννοια μέρος μιας ευρύτερης κατανόησης του τι συνθέτει την ανθρωπότητα, η οποία είναι το ιδανικό αντικείμενο της αφοσίωσης που απεικονίζεται στο μνημείο του πολέμου.

Τα πιο δυνατά συμβολικά σημεία μιας πόλης, όπως οι θρησκευτικοί ναοί, τα διοικητικά κτίρια, τα ανάκτορα, οι προτομές και οι θριαμβευτικές ασπίδες, καθώς και όλες οι εντυπωσιακές κατασκευές που συμβολίζουν τη μνήμη και την ενότητα, κατέχουν κεντρική και κυρίαρχη θέση στον χώρο της πόλης. Αντίθετα από τις παραδοσιακές κοινωνίες, η κοινωνία της πόλης ήδη από τη σύστασή της δεν έχει σημεία διαφοράς ισχυρών συνδετικών στοιχείων, συμβόλων και εκδηλώσεων, τα οποία να ενοποιούν το πολυάριθμο

⁹⁸ Bloch, Maurice. *Prey into Hunter: The Politics of Religious Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 24.

και ετερόκλητο πλήθος των κατοίκων της. Σε αυτόν τον άξονα, η επίσημη πολιτική μνήμης υλοποιείται με την κατασκευή εθνικών μνημείων, μέσω των οποίων το εθνικό παρελθόν χωροποιείται και ταυτόχρονα αφηγηματοποιείται.

Ας δούμε όμως πιο συγκεκριμένα το πολύ σημαντικό δίπολο Μνήμη – Μουσείο.

Μνήμη και Μουσείο

Τα μουσεία αναπαράγουν τη συλλογική μνήμη και οι επισκέπτες επιλέγουν τι είναι αυτό που θα θυμούνται. Συλλογική μνήμη καθίσταται εκείνη που τη μοιράζεται μια ομάδα ατόμων και τους ενώνει η μνήμη ενός συγκεκριμένου βιωματικού γεγονότος.⁹⁹ Το μουσείο λειτουργεί σαν ένας χώρος στον οποίο το παρελθόν διατηρείται ζωντανό, υπενθυμίζει την ιστορία αλλά και ενισχύει τη συλλογική μνήμη. Η Σ. Τσιάρα αναφέρει: «Το μνημείο είναι η ορατή, υλική βάση σχηματοποίησης και συντήρησης της μνήμης», ενώ παράλληλα έχει ως στόχο να «λειτουργήσει ως οπτικό ερέθισμα για τη διέγερσή της, αποτελεί μία υλική μνημοτεχνική διεργασία, ένα συμβολικό μέσο αφήγησης του παρελθόντος, που συμβάλλει στην επανένταξη της ατομικής μνήμης στη συλλογική».¹⁰⁰

Κατά τον Hegel, η αναπαράσταση της μνήμης δεν γίνεται επακριβώς. Στα μουσεία η μνήμη που αναπαράγεται είναι συλλογική μέσα από την έκθεση των αντικειμένων, έτσι, ένα βασικό ερώτημα που προκύπτει είναι αν το μουσείο τελικά κατασκευάζει τη μνήμη. Μέσω λοιπόν της δημόσιας μνήμης παράγεται μια εικόνα που βεβαιώνει τις αντιλήψεις που αφορούν στο ιστορικό μέλλον ενός λαού.¹⁰¹

⁹⁹Γκαζή, Α., Τρις, "Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο," Εκδόσεις: Κορνήλια Σφαιριανιάκη, 2010, 346-348.

¹⁰⁰Τσιάρα, Σ., *Τοπία Εθνικής Μνήμης, Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Κλειδάριθμος, 2004, 12, 17.

¹⁰¹ Γκαζή, Α., Τρις, "Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο," Εκδόσεις: Κορνήλια Σφακιανιάκη, 2010, 349-350

Η Σολομών μιλάει για ένα μουσείο-σύνολο εννοιών: συμβάλει στην επιστημονική γνώση, στην αισθητική, είναι μια στάση πολιτισμού, προβάλλει έννοιες ταυτότητας, ετερότητας και πολιτιστικής κληρονομιάς και φυσικά παρουσιάζει και ενώνει το παρελθόν με το παρόν. Σημαντική είναι επίσης η θέση του ως προς τη μνήμη θεωρώντας πως ένα μουσείο ενεργοποιεί τη μνήμη και δεν παρουσιάζει μόνο αρχειοθετημένα τεκμήρια.¹⁰²

Τα μουσεία μνήμης ή αλλιώς μουσεία - μνημεία αποτελούν μέρος μιας «έκρηξης μνήμης» που χαρακτηρίζει τις τελευταίες δεκαετίες. Το ενδιαφέρον για τη μνήμη έχει σαρώσει την ακαδημαϊκή κοινότητα - με τον πολλαπλασιασμό των βιβλίων, συνεδρίων, περιοδικών και κέντρων που επικεντρώνονται σε ένα νέο διεπιστημονικό πεδίο των μελετών μουσείων μνημείων και την κοινωνία των πολιτών με την άνοδο των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) και άλλων θεσμών που στοχεύουν στην αντιμετώπιση της βίας του παρελθόντος, στην θέσπιση μεταβατικής δικαιοσύνης και στον εορτασμό του παρελθόντος. Διαπερνά επίσης τη λαϊκή κουλτούρα με την μορφή μουσείων και μνημείων, αυτοβιογραφιών και απομνημονευμάτων, ντοκιμαντέρ και ταινιών μεγάλου μήκους και τηλεοπτικών εκπομπών με ιστορικά θέματα.

Τα μουσεία - μνημεία αποτελούν τα ίδια μια εκδήλωση αυτής της έκρηξης μνήμης και μάλιστα εξαιρετικά δημοφιλής, δημιουργούνται μουσεία μνήμης και γίνονται ένας από τους πιο τουριστικούς προορισμούς, αποδεικνύοντας ότι δεν αφορούν μόνο στο ακαδημαϊκό κοινό αλλά και το ευρύ καθώς ολοένα και περισσότερο το τελευταίο ενδιαφέρεται για τη μνήμη της βίας του παρελθόντος.

Με την πρωτοποριακή θεωρία της συλλογικής μνήμης του Maurice Halbwachs το 1925, οι παραδοσιακές απόψεις του παρελθόντος ως υπαρξιακής πραγματικότητας που ζει μέσα στην ατομική μνήμη και διαμορφώνει το παρόν, αμφισβητήθηκαν ριζικά. Αντίθετα, ο Halbwachs υποστήριξε ότι η μνήμη αποκτάται, ανακτάται και αρθρώνεται αποκλειστικά μέσα στην κοινωνία και ότι χωρίς κοινωνικά πλαίσια, όπως η γλώσσα, τα άτομα δεν είναι ικανά για μνήμη. Εξαιτίας αυτού, το παρελθόν ανακατασκευάζεται πάντα από και στο

¹⁰²Σολομών, Εσθήρ, "Τα μουσεία ως «αντικείμενα». Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης." Στο: (Γιαλούρη, Ε.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*. Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2012, 78

παρόν και η μνήμη καθώς φαίνεται είναι κατά κάποιο τρόπο «μια ανακατασκευή του παρελθόντος που επιτυγχάνεται με δεδομένα δανεισμένα από το παρόν».¹⁰³ Αν και το έργο του Halbwachs παρέμεινε στασιμο για πολλά χρόνια, καθώς ο Δυτικός κόσμος κλονίστηκε από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τις επακόλουθες συνέπειες, η μελέτη του για τη συλλογική μνήμη και το παρελθόν ως μια κοινωνική κατασκευή, έχει διαμορφώσει σε μεγάλο βαθμό τις σπουδές πάνω στη μνήμη σήμερα. Ωστόσο, ο Halbwachs δεν προσδιόρισε ποτέ την έννοιά περί συλλογικής μνήμης και αντ' αυτού ήταν περισσότερο απασχολημένος με τη συλλογική μνήμη ως μια καθημερινή κοινωνική εμπειρία.

Έτσι, ίσως ακόμη πιο σημαντική από την αύξηση του ενδιαφέροντος για τη μνήμη είναι η εστίαση πολλών σπουδών στη βία του παρελθόντος. Ο Jeffrey Olick έχει χαρακτηρίσει αυτή την προσέγγιση ως «πολιτική της λύπης». Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «το παρελθόν βρίσκεται περισσότερο στη δημόσια ατζέντα, αλλά είναι συχνά ένα τρομακτικό, απωθητικό παρελθόν παρά τις χρυσές εποχές στις οποίες βρισκόταν συχνά μέρος του δημόσιου λόγου, σε προηγούμενους αιώνες». Ο John Torrey παρόμοια διαμορφώνει μια «πολιτική αποζημίωσης», υποστηρίζοντας ότι η προσανατολισμένη στο μέλλον, προοδευτική πολιτική έχει αντικατασταθεί από την προσπάθεια να «αντιμετωπίσουμε το παρελθόν».¹⁰⁴ Οι Daniel Levy και Natan Sznaider¹⁰⁵ πηγαίνοντας περαιτέρω, υποστηρίζουν ότι ενώ αυτή η εστίαση στο αρνητικό παρελθόν ξεκίνησε με προσπάθειες αντιμετώπισης του Ολοκαυτώματος στη Γερμανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και το Ισραήλ, από τότε έχει εξελιχθεί σε μια «κοσμοπολιτική μνήμη» που δημιουργεί ένα διακρατικό και διαπολιτισμικό «απαραίτητο της μνήμης» που διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα, οι ομάδες και οι κοινωνίες σε όλο τον κόσμο θυμούνται τα δικά τους βίαια παρελθόντα και αυτά των άλλων. Σύμφωνα με τους Levy και Sznaider, «Το Ολοκαύτωμα καθορίζει τις παραμέτρους για αποεδαφοποιημένα τοπία μνήμης στο Second Modernity και παρέχει ένα μοντέλο για εθνική αυτοκριτική, συμβάλλει στην προώθηση των ανθρωπίνων

¹⁰³ Halbwachs, Maurice. 1980. *The Collective Memory*. Translated by Francis Ditter Jr. and Vida Yazdi Ditter. New York: Harper and Row, 49.

¹⁰⁴ Tropey, John. *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*. Rowman & Littlefield Publishers, 2003.

¹⁰⁵ Levy, Daniel, and Natan Sznaider. "The Politics of Commemoration: The Holocaust, Memory and Trauma." In *Handbook of Contemporary European Social Theory*, edited by Gerard Delanty, 289-297. New York: Routledge, 2005.

δικαιωμάτων ως νομιμοποιημένη αρχή στην παγκόσμια κοινότητα, και προφανώς παρέχει ένα αρνητικό παράδειγμα αντιμετώπισης της αλλοτρίωσης». ¹⁰⁶

Η κοινή μνήμη του Ολοκαυτώματος δημιούργησε «ένα παγκόσμιο φαινόμενο, καθιστώντας το ζήτημα των παγκόσμιων ανθρωπίνων δικαιωμάτων πολιτικά σχετικό με όλους όσοι μοιράζονται αυτήν τη νέα μορφή μνήμης». Η κεντρική θέση της μνήμης που εστιάζει στη βία, παρατηρείται σε αυτές τις θεωρίες και είναι εμφανής σε πολιτιστικές μορφές όπως τα μνημειακά μουσεία, είναι βαθιά συνδεδεμένη με την εμφάνιση και την παγκόσμια εξάπλωση ενός ισχυρού λόγου για τα ανθρώπινα δικαιώματα που σήμερα κυριαρχούν στην τοπική και παγκόσμια πολιτική. Στη συνέχεια της βίας του Δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου και του Ολοκαυτώματος, υιοθετήθηκε η Παγκόσμια Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και ξεκίνησε να θεσπίζει τις βάσεις για ένα παγκόσμιο καθεστώς ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η μνήμη έχει καταλάβει κεντρική θέση στην προώθηση και υποστήριξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα μετά από φρικαλεότητες και μαζική βία. Ο Andreas Huyssen ανιχνεύει την ιστορία αυτών των δύο λόγων καθώς πλέκονται μέσα από μερικές από τις πιο καθοριστικές στιγμές του εικοστού αιώνα: μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση των φρικαλεοτήτων του Δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου και του Ολοκαυτώματος, την πτώση του κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση (ΕΣΣΔ) και την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, το τέλος των δικτατοριών της Λατινικής Αμερικής και του Απαρτχάιντ, καθώς και τις φρικαλεότητες και τις γενοκτονίες στην πρώην Γιουγκοσλαβία και τη Ρουάντα. Καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, ο λόγος για τα ανθρώπινα δικαιώματα εμφανίστηκε και εδραιώθηκε, καθώς και μαζί του, ο λόγος για τη μνήμη ως παράλληλοι τρόποι αντιμετώπισης των παρελθόντων καταχρήσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων με στόχο την πρόληψή τους στο μέλλον. Όπως υποστηρίζει ο Huyssen, «Η συνεχιζόμενη δύναμη της πολιτικής της μνήμης παραμένει ουσιαστική για τη διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο μέλλον». ¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press, 2018, 15-16.

¹⁰⁷ Huyssen, Andreas. "International Human Rights and the Politics of Memory: Limits and Challenges." *Criticism* 53, no. 4 (2011), 621.

Υπάρχουν δύο προϋποθέσεις που αφορούν στην αντικειμενική ηθική και στην υποκειμενική ηθική υποχρέωση να θυμόμαστε, οι οποίες βρίσκονται στον πυρήνα αυτής της σχέσης μεταξύ μνήμης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αποτελούν τη βάση της ύπαρξης των μουσείων-μνημείων. Η πρώτη αφορά σε αυτό που ο ηθικός φιλόσοφος Jeffrey Blustein αναφέρει ως την δεοντολογική ή εκφραστική ηθική της μνήμης. Συγκεκριμένα, την ιδέα ότι η αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η αναγνώριση των θυμάτων μέσω της μνήμης είναι ηθικά η σωστή και απαραίτητη αντίδραση στη βία, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα αυτής της μνήμης. Η αναγνώριση της μνήμης από ομάδες που έχουν υπάρξει θύματα, έχουν σιωπήσει ή έχουν καταπιεστεί, θεωρείται όλο και περισσότερο δικαίωμα για όσους έχουν υποφέρει στο παρελθόν και υποχρέωση όσων δεν έχουν υποφέρει, όποιες κι αν είναι οι συνέπειες αυτής. Η μνήμη, επομένως, θεωρείται ότι είναι θεραπευτική και αποκαταστατική για ανθρώπους των οποίων τα δικαιώματα έχουν καταπατηθεί.

Η δεύτερη υπόθεση συνδέει ακόμη πιο στενά τη μνήμη με τα ανθρώπινα δικαιώματα και αφορά σε αυτό που μπορούμε να σκεφτούμε ως χρηστική ή συνεπακόλουθη λειτουργία της μνήμης: η μνήμη της παρελθούσας βίας θεωρείται μία από τις πιο χαρακτηριστικές προφυλάξεις εναντίον της μελλοντικής βίας. Όπως γράφει ο Blustein, «Η μνήμη των θυμάτων που έχουν υποστεί βία μπορεί να αποτελέσει ένα βασικό μέρος της διαδικασίας κατασκευής και διατήρησης πολιτικών δομών που προστατεύουν από την επιστροφή στα αδικήματα του παρελθόντος».¹⁰⁸ Η αντιμετώπιση του παρελθόντος μέσω της ανάμνησης παρέχει το πλαίσιο και τα πρότυπα για την κατανόηση και την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει μια ηθική υποχρέωση να θυμόμαστε προκειμένου να προστατεύσουμε και να προωθήσουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα. Φυσικά, υπάρχει ταυτόχρονα η δυνατότητα «η μνήμη να μπορεί επίσης να τροφοδοτεί τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Όπως δείχνει η ιστορία, η μνήμη έχει κινητοποιηθεί για να προκαλέσει βία ίσως σχεδόν τόσο συχνά όσο και για να την αποτρέψει.

Η ρήση του φιλοσόφου Santayana ότι «όσοι δεν μπορούν να θυμηθούν το παρελθόν είναι καταδικασμένοι να το επαναλάβουν»¹⁰⁹ είναι μία από τις κυρίαρχες αιτίες ενασχόλησης με

¹⁰⁸ Blustein, Jeffrey. *The Moral Demands of Memory*. New York: Cambridge University Press, 2008, 262.

¹⁰⁹ Santayana, George. "The Life of Reason: The Phases of Human Progress," vol. 1, "Reason in Common Sense." New York: Charles Scribner's Sons, 1905, 284.

την μνήμη. Ωστόσο, τα μουσεία μνημεία εστιάζουν στις θετικές λειτουργίες της μνήμης, και σε αυτά βλέπουμε τόσο την πίστη ότι το να θυμόμαστε είναι το πιο σημαντικό, όσο και την συνεπακόλουθη υποχρέωση να θυμόμαστε προκειμένου να προλάβουμε τη μελλοντική βία και να ενισχύσουμε μια κουλτούρα που σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σε αυτή τη βάση, η μνήμη συνδέεται με τη δημοκρατία.¹¹⁰

Με την εξάπλωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και την ενίσχυση ενός παγκόσμιου καθεστώτος ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, προέκυψε ένα νέο σύνολο απαιτήσεων από πληθυσμούς που είχαν περιθωριοποιηθεί ή είχαν σιωπήσει στο παρελθόν. Η νέα ιστορία έδειξε ότι «η επικεντρωμένη προσοχή στην ιστορία της καθημερινής ζωής δεν έχει βοηθήσει ιδιαίτερα στην αποτροπή της συνεχιζόμενης θυματοποίησης μεγάλων τμημάτων της ανθρωπότητας με βάση το φύλο, την τάξη και τον φυλετικό διαχωρισμό».¹¹¹

Η νέα πολιτική δύναμη των μειονοτήτων και των περιθωριοποιημένων ομάδων σήμαινε επίσης μια νέα δημόσια επικύρωση για τα θύματα διάφορων «ιστορικών αδικιών». Η εμφανιζόμενη δύναμη των θυμάτων, που σήμερα ολοένα και περισσότερο «γράφουν ιστορία» με τα αιτήματά τους για αναγνώριση και αποζημίωση, οφείλεται σαφώς στην αυξανόμενη έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα κατά τον εικοστό αιώνα, αλλά δείχνει επίσης μια σημαντική λειτουργία της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Σήμερα, πολλές κοινωνικές ομάδες χτίζουν τις συλλογικές τους ταυτότητες σε ένα κοινό παρελθόν θυματοποίησης, παρόλο που συχνά βασίζονται στην προβληματική ιδέα ότι «η θυματοποίηση ισοδυναμεί με αρετή». Αυτή η μετατόπιση της πολιτικής και ηθικής δύναμης από τους νικητές στα θύματα τοποθετεί το αρνητικό παρελθόν κατευθείαν στο κέντρο των τρεχόντων ανησυχιών. Καθορίζει επίσης ολοένα και περισσότερο τις συλλογικές ταυτότητες και τις τρέχουσες σχέσεις και ευθύνες προς το παρελθόν.

¹¹⁰ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018, 20-22.

¹¹¹ Barkan, Elazar. 2003. "Restitution and Amending Historical Injustices in International Morality." In *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*, edited by John C. Torpey. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 101.

Δεν είναι περίεργο ότι η θυματοποίηση έχει γίνει πλέον ένα σημαντικό πολιτικό, ηθικό και κοινωνικό εργαλείο, λόγω του ότι ο εικοστός αιώνας δημιούργησε πολλά θύματα. Οι αριθμοί των θυμάτων της πολιτικής βίας είναι συγκλονιστικοί και εκτιμούνται: 11 εκατομμύρια στο Ολοκαύτωμα, 20 εκατομμύρια κάτω από τον Σοβιετικό Κομμουνισμό, 1.5 εκατομμύρια στη γενοκτονία της Καμπότζης, 800.000 στη γενοκτονία της Ρουάντα, και η λίστα συνεχίζεται. Εκτιμάται ότι 187 εκατομμύρια άνθρωποι σκοτώθηκαν ή αφέθηκαν να πεθάνουν κατά τη διάρκεια του πολέμου τον εικοστό αιώνα.¹¹² Βεβαίως, τα εκτρώματα της δουλείας, της αποικιοκρατίας και άλλων βίαιων πολέμων και πρακτικών που προηγήθηκαν του εικοστού αιώνα ήταν συχνά φρικιαστικά, αλλά η κινητοποίηση νέων τεχνολογιών και ισχυρών ιδεολογιών ήταν που έκαναν τους πολέμους και τις γενοκτονίες του εικοστού αιώνα ιδιαίτερα καταστροφικές και που βοήθησαν να τον καταστήσουν, με τα λόγια του Hobsbawm, «τον πιο φονικό».¹¹³

Αυτό που είναι πιο τρομακτικό σχετικά με τις φρίκες του εικοστού αιώνα είναι ότι αυτοί οι πυλώνες της νεωτερικότητας που φαίνονταν πιο ιεροί, όπως: πρόοδος, επιστήμη, τεχνολογία, ήταν ακριβώς τα όπλα που τελικά χρησιμοποιήθηκαν εναντίον των πολιτικών πληθυσμών. Αν ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν καταστροφικός λόγω των νέων τεχνολογιών και όπλων που προκάλεσαν καταστροφή που δεν είχε ποτέ παρουσιαστεί πιθανή, τότε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, με την θανατηφόρα και ιδιαίτερα μοντέρνα ιδεολογία που υποκείμενη στο φασιστικό έργο, ήταν ακόμη πιο καταστροφικός στον φόνο των θεμελιωδών αρχών της νεωτερικότητας. Ταυτόχρονα, όπως ποτέ πριν, η ιστορία και η τεχνολογία έκαναν τα γεγονότα πολύ πιο προσβάσιμα και διαθέσιμα στο παγκόσμιο κοινό. Δεν είναι μόνο ότι συνέβαιναν φρικαλεότητες, αλλά ότι συνέβαιναν μπροστά στα μάτια μας. Καθώς οι τεχνολογίες και οι πόλεμοι έγιναν πιο θανατηφόροι, τα μέσα ενημέρωσης και η πληροφόρηση έγιναν ευρέως διαθέσιμα.

¹¹² Hobsbawm, Eric. 1994. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York: Vintage, 12.

¹¹³ Hobsbawm, Eric. 1994. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York: Vintage, 13

Στη συνέχεια βλέπουμε ότι ο φόβος της λήθης υπογραμμίζει την άποψη του Blustein που αφορά στην ηθική μας υποχρέωση, να θυμόμαστε. Το να θυμόμαστε ουσιαστικά φαντάζει σαν το πιο εύκολο πράγμα που μπορούμε να προσφέρουμε στα εκατομμύρια των θυμάτων. Ο Geoffrey Hartman γράφει για ένα «ηθικό αδιέξοδο» που προκύπτει από ένα πλεόνασμα πληροφοριών, το οποίο «αναιρεί κάθε δικαιολογία αφαιρώντας την αγνοία μας, χωρίς ταυτόχρονα να μας δίνει τη δύναμη να κάνουμε κάτι καθοριστικό». Αυτή η ηθική έλλειψη βοήθειας οδηγεί στην ατελείωτη ανάγκη μας να θυμόμαστε το αρνητικό παρελθόν. Αυτή η έννοια της ηθικής υποχρέωσης του να θυμόμαστε βρίσκεται στην καρδιά της θεωρίας των Daniel Levy και Natan Sznaider για ένα «απαραίτητο της μνήμης» που διαμορφώθηκε από το Ολοκαύτωμα. Η απαίτηση του να θυμόμαστε και να αντιμετωπίζουμε το παρελθόν δεν αφορά μόνο στα θύματα αλλά και στην κοινωνία και το μέλλον της. Δεν είναι οι μόνοι που υποστηρίζουν ότι το Ολοκαύτωμα έχει καθορίσει το πώς οι κοινωνίες σχετίζονται με το παρελθόν σήμερα και παρέχει τα εργαλεία και το ηθικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της βίας και την πρόληψή της στο μέλλον.¹¹⁴ Το Ολοκαύτωμα και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος οδήγησαν, στη Διεθνή Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και στη Σύμβαση του ΟΗΕ για την Πρόληψη και την Τιμωρία της Εγκληματικής Πράξης της Γενοκτονίας το 1948, ενώ οι δίκες της Νυρεμβέργης έθεσαν το πρότυπο για τη διεθνή δικαιοσύνη που εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια του δευτέρου μισού του εικοστού αιώνα, καταλήγοντας στην ίδρυση του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου το 2003. Αυτοί οι μηχανισμοί για την αναγνώριση και την αντιμετώπιση των καταχρήσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και άλλων αδικιών διαμορφώνουν την εθνική και διεθνή πολιτική σήμερα, και έτσι η προσήλωση στο αρνητικό παρελθόν θεωρείται ολοένα και περισσότερο ως «ένα θετικό μεταβατικό φαινόμενο» που συνδέεται με τους φιλελεύθερους δημοκρατικούς κανόνες.¹¹⁵

¹¹⁴ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London, 2018, 22-24.

¹¹⁵ Cairns, Alan. "Coming to Terms with the Past." In *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*, edited by John Torpey, 66. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2003.

Οι κανόνες που έχουν προκύψει σχετικά με τη μνήμη και την αντιμετώπιση της βίας του παρελθόντος έχουν «ταξιδέψει» σε όλο τον κόσμο ¹¹⁶, υποδεικνύοντας ότι υπάρχει πράγματι μια διακρατική κουλτούρα μνήμης που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα και συνδέει ανθρώπους και ομάδες από διαφορετικά υπόβαθρα. Στον τομέα των μελετών περί μνήμης, επικρατεί μια κυρίαρχη τάση των τελευταίων ετών - αυτό που η Astrid Erll χαρακτηρίζει ως την «τρίτη φάση» της – και έχει να κάνει με το να αποστασιοποιηθούμε από αυτό που θεωρείται «μεθοδολογικός εθνικισμός» και αντ' αυτού να επικεντρωθούμε στο κίνημα μιας μνήμης μεταξύ εθνών και πολιτισμών. Διαφορετικά περιγράφεται ως «μνήμη που ταξιδεύει», «διακρατική μνήμη», «μνήμη με πολλές κατευθύνσεις». ¹¹⁷ Και με την «κοσμοπολίτικη μνήμη» του Levy και Sznaider, αυτές οι θεωρίες υποδεικνύουν ότι η μνήμη - οι μορφές και το περιεχόμενό της - κυκλοφορεί πέρα και πάνω από τα εθνικά σύνορα, αντανακλώντας και παράγοντας μια νέα μορφή παγκόσμιας διασύνδεσης. Αυτές οι «διακρατικές (μνημονικές) διαδικασίες μπορούν να αναστατώσουν τα καθιερωμένα καθεστώτα μνήμης, ιδιαίτερα εκείνα που επικυρώνονται από τα εθνικά κράτη, και μπορεί να συνεπάγονται την παραγωγή νέων μορφών ανάμνησης, λήθης και νοσταλγίας, καθώς και νέους τρόπους με τους οποίους διαφορετικοί τύποι ατόμων επιλέγουν το τι να θυμούνται ... έτσι γεννιούνται νέες μορφές αλληλεγγύης και διαίρεσης όπως διαμεσολαβούνται μέσω των διαδικασιών της μνήμης». ¹¹⁸.

Έτσι, η "ηθική μας αδυναμία" μετατρέπεται σε ένα θετικό δόγμα για το παρόν και το μέλλον. Οι κατευθυντήριες αρχές πίσω από τη σχέση μας με το παρελθόν, όπως η λύπη, η ευθύνη και η εξισορρόπηση, παρουσιάζονται ως μια κατασκευαστική νέα βάση για το πώς οι πολίτες αντιμετωπίζουν το αρνητικό παρελθόν με έναν τρόπο που υπερβαίνει το εθνικό κράτος και κατευθύνονται προς ένα καλύτερο μέλλον. Αυτή είναι η ακριβής αρχή πίσω από τη δημιουργία των μουσείων: η πίστη ότι μπορούμε να μάθουμε από

¹¹⁶ Erll, Astrid. "Travelling Memory." *Parallax* 17, no. 4 (2011), 4–18

¹¹⁷ Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2009, 19-21.

¹¹⁸ Inglis, David. "Globalization and/of Memory: On the Complexification and Contestation of Memory Cultures and Practices." In *Routledge International Handbook of Memory Studies*, edited by Anna Lisa Tota and Trever Hagen, 145. New York: Routledge, 2016.

παρελθούσες αδικίες για να δημιουργήσουμε ένα καλύτερο, πιο ειρηνικό και δημοκρατικό μέλλον.

Η μετατόπιση και η έμφαση στο αρνητικό παρελθόν έχει οδηγήσει στην εμφάνιση νέων μηχανισμών αντιμετώπισης του παρελθόντος και των θυμάτων και δραστών του, όπως οι επιτροπές αλήθειας και οι αποζημιώσεις. Πράγματι, ένα ολόκληρο νέο πεδίο μελέτης και πρακτικής σχετικά με την αντιμετώπιση του αρνητικού παρελθόντος - η μεταβατική δικαιοσύνη - έχει προκύψει και έχει γίνει δημοφιλής δραστηριότητα σε όλο τον κόσμο. Η μετατόπιση έχει επίσης αλλάξει τις πολιτιστικές μορφές που λαμβάνουν οι μνήμες και οι αναμνήσεις μας. Απαντώντας στις πολλές δυσκολίες που έχει θέσει το παρελθόν στο παρόν, οι εορταστικές μορφές αλλάζουν καθώς οι κοινωνίες παλεύουν να βρουν τους κατάλληλους τρόπους για να ενισχύσουν τη συλλογική μνήμη.¹¹⁹

Η διαδικασία απομνημόνευσης έχει γίνει αντικείμενο σημαντικής ακαδημαϊκής και πρακτικής έρευνας· υπάρχουν πολλές συζητήσεις σχετικά με τον κατάλληλο τρόπο για να θυμόμαστε το παρελθόν, και πολλοί νέοι οργανισμοί πλέον εργάζονται στον τομέα της ενίσχυσης της μνήμης- αυτό που ίσως αποκαλούμε διεθνές καθεστώς μνήμης - προσπαθώντας να αξιοποιήσουν τις πιο αποτελεσματικές πρακτικές αναπαράστασης της μνήμης. Ολοένα και περισσότερο, τα μνημεία και άλλες μορφές απομνημόνευσης θεωρούνται αναπόσπαστα μέρη των εργαλείων της μεταβατικής δικαιοσύνης.

Τα μνημεία του δεκάτου ενάτου - αρχές εικοστού αιώνα κατασκευάστηκαν εμφανώς για το εθνικό κράτος, αποτελώντας αναπόσπαστο μέρος αυτού που ο Benedict Anderson αποκαλεί «επίσημο εθνικισμό».¹²⁰ Ήταν θριαμβευτικά και εορταστικά σύμβολα του γενναίου παρελθόντος μιας χώρας, με στόχο να τιμούν τους ήρωες του έθνους και να δημιουργήσουν μια εντυπωσιακή αίσθηση κοινής ιστορίας για έναν πληθυσμό που συγκεντρωνόταν γύρω από την ιδέα του έθνους. Οι μνημονικές μορφές είχαν ως κεντρικό στόχο να συμπυκνώσουν τα ηθικά διδάγματα που αποκομίστηκαν από το παρελθόν ώστε το παρόν να μπορέσει να συνεχίσει αναπόσπαστα την πορεία του προς

¹¹⁹ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London, 2018, 20-22.

¹²⁰ Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso, 1991, 1-8.

την πρόοδο.¹²¹ Επειδή τα μνημεία εκείνης της περιόδου προορίζονταν να είναι εορταστικά και να αποδίδουν ένα ενιαίο αίσθημα μιας μεγάλης ιστορίας, δύσκολα ή αμφιλεγόμενα θέματα αποφεύχθηκαν. Όπως μας υπενθυμίζει ο Renan, η λήθη αποτελεί «έναν κρίσιμο παράγοντα στη δημιουργία του έθνους», ο οποίος αποτέλεσε μια επιχείρηση που αποσκοπούσε στο μέλλον.

Οι μορφές κατά τις οποίες ενσωματώνεται η μνήμη είναι λοιπόν πολύ σημαντικές στο να διαμορφώνουν τη συλλογική μνήμη και το νόημά της. Η Robin Wagner-Pacifici έχει γράψει εκτενώς για τις πολιτιστικές μορφές της συλλογικής μνήμης, υποστηρίζοντας ότι «το νόημα προκύπτει και διατηρείται μέσω της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ του περιεχομένου των ιστορικών γεγονότων και των μορφών της συλλογικής μνήμης που είναι διαθέσιμες σε όσους επιδιώκουν τη διατήρησή και τη δημόσια εγγραφή τους.»¹²² Έτσι, ενώ το παρελθόν μετουσιώνεται σε μια υπαρξιακή πραγματικότητα, το πολιτιστικό και συλλογικό νόημα δημιουργείται από παρελθόντα γεγονότα μέσω της ενσωμάτωσής τους σε πολιτιστικές μορφές. Ωστόσο, κάποια γεγονότα προκαλούν «την επάρκεια των διαθέσιμων μορφών στα συγκεκριμένα περιεχόμενα των ιστορικών γεγονότων». Αυτά «περιορίζουν τις νέες πολιτιστικές μορφές που είναι πιο ικανές να θυμούνται τα πολύπλοκα παρελθόντα». Ένα τέτοιο γεγονός είναι το Ολοκαύτωμα.¹²³

Σε όλο τον κόσμο, ιδιαίτερα σε χώρες και κοινωνίες που αντιμετώπισαν συγκρούσεις, τα μνημεία χρησιμοποιούνται ολοένα και περισσότερο σε συνδυασμό με άλλους μηχανισμούς δικαιοσύνης όπως επιτροπές αλήθειας, δίκες και αποζημιώσεις και αποτελούν κεντρικό μηχανισμό για την αντιμετώπιση της παρελθούσας βίας, των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας.¹²⁴ Είναι μορφές συμβολικής αποζημίωσης που μπορούν να

¹²¹ Savage, Kirk. "The Past in the Present." *Harvard Design Magazine* 9 (Fall 1999), 14-19.

¹²² Wagner-Pacifici, Robin. 1996. "Memories in the Making: The Shape of Things That Went." *Qualitative Sociology* 19 (3), 301.

¹²³ Wagner-Pacifici, Robin, and Barry Schwartz. 1991. "The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past." *American Journal of Sociology* 97 (2), 376-420.

¹²⁴ Bickford, Louis, and Amy Sodaro. 2010. "Remembering Yesterday to Protect Tomorrow: The Internationalization of a New Commemorative Paradigm." In *Memory and the Future: Transnational Politics, Ethics, and Society*, edited by Yifat Gutman, Adam Brown, and Amy Sodaro. New York: Palgrave Macmillan, 66-86

χρησιμοποιηθούν σε καταστάσεις κατά τις οποίες ισχυρά μέτρα δικαιοσύνης και μετάβασης δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστούν. Είναι επίσης σύμβολα που εγείρονται από κυβερνήσεις και άλλες ομάδες για να αναγνωρίσουν την θυματοποίηση και τα παρελθόντα κακώς κείμενα. Ριζωμένα στην υπόθεση ότι το να θυμάσαι το παρελθόν είναι θεραπευτικό, δείχνουν μεταμέλεια για το αρνητικό και φρικτό παρελθόν, αλλά υπόσχονται και ένα καλύτερο μέλλον που εξαρτάται από το να μάθουμε τα μαθήματα του παρελθόντος. Προσπαθούν να γίνουν το μνημειακό επιτακτικό του Levy και Sznajder και στόχο έχουν την απόκτηση νομιμότητας, διεθνώς αλλά και εσωτερικά. Αν και υπάρχουν πολλά παραδείγματα παγκοσμίως, τα μουσεία μνήμης βρίσκονται ανάμεσα στις πιο εξέχουσες από αυτές τις νέες μορφές αναγνώρισης που εργάζονται για την κατασκευή της ειρήνης και του δημοκρατικού πολιτισμού.¹²⁵

Τα μουσεία μνήμης ενσαρκώνουν αυτό το νέο ethos που αφορά στην αντιμετώπιση του παρελθόντος. Η ίδια έννοια του μουσείου μνήμης υπονοεί ότι ένα μνημείο από μόνο του δεν μπορεί να αντιμετωπίσει πλήρως το παρελθόν, και έτσι χρησιμοποιείται η μορφή του μουσείου για αυτό το σκοπό. Ενώ τα μνημεία μπορούν να δημιουργήσουν χώρους που αφορούν αποκλειστικά στην ανάμνηση (όπως το Μνημείο των Βετεράνων του Βιετνάμ), ενεργοί χώροι για συμμετοχική μνήμη (όπως το Μνημείο του Φασισμού στο Αμβούργο, Γερμανία), που προσκαλούσε τους επισκέπτες να γράψουν μηνύματα πάνω του καθώς σιγά-σιγά εξαφανιζόταν στο έδαφος¹²⁶ ή οι προκλητικοί χώροι που είναι ανοιχτοί στην ερμηνεία ή την αναστοχασμό (όπως το Μνημείο για τους Δολοφονημένους Εβραίους της Ευρώπης στο Βερολίνο), τα μουσεία έχουν τη δύναμη της ιστορίας με το μέρος τους. Δεν συλλέγουν και εκθέτουν μόνο τον υλικό πολιτισμό του παρελθόντος, διατηρώντας τα για τη μεταγενέστερη εποχή, αλλά μπορούν επίσης να αφηγηθούν την ιστορία του παρελθόντος, παρέχοντας γνώση και κατανόηση.

Τα μουσεία μνήμης που έχουν κατασκευαστεί στους ιστορικούς τόπους των εγκλημάτων, δεν εστιάζουν στη διατήρηση του τόπου ως αποδεικτικό στοιχείο για το τι

¹²⁵ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018, 180-183.

¹²⁶ Sturken, Marita. 1997. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Los Angeles: University of California Press, 44-80.

συνέβη. Αντίθετα, μέσω κατασκευασμένων χώρων, προηγμένων αρχιτεκτονικών και εκθεσιακών σχεδίων, προσπαθούν να μεταμορφωθούν σε παγκόσμιοι χώροι στους οποίους μπορούν να εξεταστούν οι ευρύτερες επιπτώσεις και η ηχώ του παρελθόντος. Δεν είναι λοιπόν απλά ιστορικοί τόποι, μουσεία ή μνημεία, αλλά μουσεία μνήμης.

Το ότι είναι μουσεία είναι σημαντικό για το έργο που κάνουν και την προνομιακή τους θέση στην κοινωνία. Εκτός από χώρους για εκπαίδευση και διατήρηση, τα μουσεία διαδραματίζουν έναν αριθμό άλλων σημαντικών ρόλων στην κοινωνία. Είναι χώροι στους οποίους τελείται η «τελετή της υπηκοότητας», και τα άτομα μαθαίνουν τι σημαίνει να ανήκει σε μια ομάδα ή έθνος.¹²⁷ Είναι «εκθεσιακά συμπλέγματα» στα οποία η κοινωνία μαθαίνει αυτορρύθμιση και πειθαρχία.¹²⁸ Είναι ζωτικοί δημόσιοι χώροι για τη δημιουργία και την ενίσχυση των ταυτοτήτων, των κοινοτήτων και των εθνών.¹²⁹ Και ίσως το πιο σημαντικό, τα μουσεία έχουν μια "λειτουργία νομιμοποίησης".¹³⁰ Έχουν κύρος και θεωρούνται ευρέως αξιόπιστες πηγές πληροφόρησης. Τα μουσεία μνημεία είναι τόσο δημοφιλή επειδή εκμεταλλεύονται όλες τις λειτουργίες των μουσείων. Ωστόσο, μέρος αυτού που τα διαχωρίζει από τα ιστορικά μουσεία του δέκατου ένατου αιώνα που εξυπηρετούσαν παρόμοιες λειτουργίες, είναι ότι παρέχουν έναν νέο τύπο διαδραστικής αλληλεπίδρασης με το παρελθόν που αποτελεί μια ολόκληρη νέα κατηγορία μουσείου «εμπειρίας». Τα μουσεία σήμερα αλλάζουν. Για να γίνουν ελκυστικά στην κοινωνία μας που είναι κορεσμένη από τα μέσα ενημέρωσης, ειδικά στις νεότερες γενιές, το ίδιο το μουσείο έχει μετατραπεί σε μια μορφή μαζικών μέσων, προσανατολισμένη προς μια κοινωνία που αποζητά αυτό που ο Andreas Huyssen αποκαλεί «έντονες εμπειρίες και αυτόματο μαγνητισμό».¹³¹

¹²⁷Duncan, Carol. 1995. "The Art Museum as a Ritual of Citizenship." In *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, edited by Ivan Karp and Steven D. Lavine, 88-103. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.

¹²⁸ Bennett, Tony. 1999. "The Exhibitionary Complex." In *Representing the Nation: A Reader*, edited by David Boswell and Jessica Evans, 380-390. New York: Routledge.

¹²⁹ Karp, Ivan. 1992. "Introduction" in *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, edited by Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer, and Steven D. Lavine, 1-15. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.

¹³⁰ Huyssen, Andreas. 1995. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge, 16.

¹³¹ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018, 180-183.

Τα εμπειρικά μουσεία επικεντρώνονται περισσότερο στη διδασκαλία και στη δημιουργία μιας εμπειρίας για τον επισκέπτη παρά στις παραδοσιακές μουσειολογικές λειτουργίες συλλογής και εκθέσεως. Αντί να αφηγούνται απλά την ιστορία του παρελθόντος, τα μουσεία μνημεία και άλλα εμπειρικά μουσεία επιδιώκουν να κάνουν τον επισκέπτη να "ζήσει" στο έπακρο την εμπειρία. Καθοδηγούμενα από μια αφήγηση ή ένα concept, όπως η ιστορία του Ολοκαυτώματος ή της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα εμπειρικά μουσεία χρησιμοποιούν πολυμέσα και διαδραστικές εκθέσεις για να εντάξουν τον επισκέπτη στην ιστορία που περιγράφουν, κάνοντας τον να παίξει ενεργό ρόλο και να ταυτιστεί με τους χαρακτήρες της ιστορίας. Οι ιστορίες που αφηγούνται είναι σημαντικότερες από τα αντικείμενα που περιέχουν και παρουσιάζονται στα μουσεία, παρόλο που τα εκθέματα, άλλα υλικά κατάλοιπα και αναπαραγωγές λειτουργούν ουσιαστικά για τη διαμόρφωση της ιστορίας με στόχο την αυθεντικότητα και την συναισθηματική επίδραση.

Υπάρχουν αρκετές κοινές εκθεσιακές στρατηγικές και τρόποι που χρησιμοποιούν τα μουσεία μνημεία για να δημιουργήσουν αυτήν τη διαδραστική, εμπειρική σχέση με το παρελθόν. Σχεδόν πάντα χρησιμοποιούν ένα ελεγχόμενο κυκλωτικό μονοπάτι, που σημαίνει ότι ο επισκέπτης τοποθετείται στην αρχή και οδηγείται μέσα από την έκθεση ώστε η πορεία του να εξελίσσεται σύμφωνα με την πρόθεση του σχεδιαστή της έκθεσης και συχνά, κατά μήκος αυτού του δρόμου, υπάρχουν λίγες ή διακριτικές έξοδοι.

Η ιστορία του παρελθόντος, όπως παρουσιάζεται σε αυτά τα μουσεία, συνήθως προχωρά χρονολογικά, χρησιμοποιώντας κείμενο, φωτογραφίες, αντικείμενα και ντοκιμαντέρ για να ορίσει χρονολογικά την ιστορία με έναν πλούσιο λεπτομερή τρόπο ο οποίος αφηγείται μια φαινομενικά ολοκληρωμένη ιστορία για τους επισκέπτες που ενδεχομένως να μην τη γνωρίζουν. Τα περισσότερα μουσεία-μνημεία περιλαμβάνουν διαδραστικά στοιχεία, όπως οθόνες αφής και ακουστικά ή ηχεία, που επιτρέπουν στον επισκέπτη να δημιουργήσει τη δική του εμπειρία, στο εσωτερικό ενός προσεκτικά σχεδιασμένου αφηγήματος. Αντηχώντας τη σημερινή δυσπιστία προς τις παραδοσιακές μνημειακές μορφές και ιστορικές αφηγήσεις, τα μουσεία-μνημεία επιδιώκουν να δημιουργήσουν μια πιο υποκειμενική και προσαρμοσμένη στο άτομο εμπειρία για τους επισκέπτες τους.

Συμπερασματικά, εκτός από την ιστορία που αφηγούνται μέσα από κείμενα, φωτογραφίες και αντικείμενα, τα μουσεία μνημεία χρησιμοποιούν άλλες, πιο εμπειρικές τεχνικές για να κάνουν το παρελθόν πιο έντονο και να το φέρουν στο παρόν. Τα μουσεία μνημεία βασίζονται στο συναίσθημα και τη συγκίνηση για να προσεγγίσουν και να μαγνητίσουν τους επισκέπτες τους. Ο φωτισμός και η αρχιτεκτονική δομή τους, δημιουργούν συγκεκριμένους χώρους μνήμης ενώ στοιχεία όπως μουσική, μαρτυρίες, ιστορικοί λόγοι και πολιτικές συγκεντρώσεις βοηθούν να συμπληρώσουν την «εμπειρία» του παρελθόντος. Χώροι ανακατασκευάζονται, όπως τα βαγόνια κτηνομεταφοράς, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τα γκέτο του Ολοκαυτώματος ή τα κελιά βασανιστηρίων που χρησιμοποιήθηκαν για τους πολιτικούς κρατούμενους από την κομμουνιστική μυστική αστυνομία ή τη στρατιωτική χούντα, και οι επισκέπτες ενθαρρύνονται να εισέλθουν σε αυτούς τους χώρους για να αισθανθούν οι ίδιοι τον πόνο των θυμάτων.¹³² Για να ενθαρρύνουν ακόμα περισσότερο την ταύτιση και την συμπάθεια, σε όλες τις εκθέσεις τονίζεται ο αριθμός των θυμάτων και των επιζώντων: φωτογραφίες, ονόματα, προσωπικά αντικείμενα όπως ρούχα, παπούτσια, ταυτότητες και άλλα προσωπικά είδη, καθώς και βίντεο, ηχητικές μαρτυρίες από επιζώντες, βοηθούν να κάνουν τα θύματα πραγματικά και παρόντα στους επισκέπτες, καθιστώντας τη συνολική εμπειρία πιο έντονη και άμεση.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία των μουσείων-μνημείων είναι ότι είναι καταρχάς θεσμοί που επικεντρώνονται στα θύματα και επιδιώκουν να τοποθετήσουν το άτομο στο κέντρο της μνήμης του αρνητικού παρελθόντος, αντανakλώντας την θέση των θυμάτων στη σημερινή πολιτική της μετάνοιας. Τα μουσεία μνημεία επίσης μοιράζονται μια σειρά από κοινά μνημειακά στοιχεία, τοίχους με ονόματα, μνημειακά γλυπτά και άλλα έργα τέχνης, που εξασφαλίζουν το γεγονός ότι οι μηχανισμοί που ενισχύουν τη συλλογική μνήμη, πληρούνται. Όλα αυτά τα στοιχεία μαζί καθιστούν το μουσείο μνημείο, μια πολιτιστική μορφή με μια σειρά λειτουργιών όπου στοχεύει να προσφέρει στον επισκέπτη μια έντονη, συναισθηματική και βιωματική εμπειρία που θα τον βοηθήσει να ταυτιστεί και να συμπαθήσει τα θύματα με τρόπο που θα τον διαπαιδαγωγήσει ηθικά ώστε να

¹³² Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018, 180-183.

ευαισθητοποιηθεί με στόχο την πρόληψη της μελλοντικής βίας, της καταπίεσης και του μίσους.

Όλα αυτά τα κοινά στοιχεία - που βρίσκονται σε μουσεία μνημεία σε όλο τον κόσμο - αντικατοπτρίζουν τους τρόπους με τους οποίους οι «μορφές και οι πρακτικές της μνήμης» κυκλοφορούν και «ταξιδεύουν... πέρα από κοινωνικά, γλωσσικά και πολιτικά σύνορα».¹³³

Με αυτόν τον τρόπο, τα μουσεία μνημεία προσπαθούν να δημιουργήσουν στον επισκέπτη αυτό που η Alison Landsberg ονόμασε «προσθετική μνήμη»: μια «προσωπική, βαθιά αισθανόμενη μνήμη ενός παρελθοντικού γεγονότος το οποίο εκείνος ή εκείνη δεν έζησε».¹³⁴ Για την Landsberg, αυτή η προσθετική μνήμη «έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνει την υποκειμενικότητα και την πολιτική του ατόμου» βασισμένη στην ενσυναίσθηση και την κατανόηση των άλλων και έτσι προσβλέπει σε μια νέα μορφή ηθικής πολιτικής συμμετοχής. Διαφέρουν ιδιαίτερα από πιο παραδοσιακά μουσεία ή μνημεία και είναι προϊόν της τεχνολογίας και της εποχής των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην οποία ζούμε. Είναι μορφές μαζικού πολιτισμού που σκοπεύουν να δημιουργήσουν προσθετική μνήμη στους επισκέπτες τους, που θα αλλάξει ηθικά το άτομο για να μπορέσει να ενσωματώσει τα ηθικά μηνύματα του μουσείου.

Τα μουσεία - μνημεία, εκπληρώνουν μια μεγάλη ποικιλία μνημειακών λειτουργιών. Είναι ταυτόχρονα τεράστια αρχεία ιστορικής γνώσης, φιλοξενώντας αντικείμενα, έγγραφα, φωτογραφίες και κινηματογραφικό υλικό; μνημειακοί χώροι αφιερωμένοι στη μνήμη των θυμάτων; συναισθηματικά ταξίδια που σχεδιάζονται για να αναδημιουργήσουν εμπειρικά το παρελθόν για τον επισκέπτη και να του αφήσουν μια προσθετική μνήμη; και εκπαιδευτικά ιδρύματα που επιδιώκουν να «διδάξουν» στον επισκέπτη το παρελθόν, ώστε να του εμφυτεύσουν το ηθικό αίτημα του «ποτέ ξανά». Συλλέγουν και αρχειοθετούν τη μαρτυρία των επιζώντων και υποστηρίζουν νέα

¹³³ Erl, Astrid. 2011. "Travelling Memory." *Parallax* 17 (4), 11.

¹³⁴ Landsberg, Alison. 2004. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Memory in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press, 2.

επιστημονικά έργα και έρευνα. Διοργανώνουν εκπαιδευτικές συναντήσεις για δασκάλους και συνεδριάσεις που στόχο έχουν να διαδώσουν τη γνώση και την κατανόηση του παρελθόντος. Συνεργάζονται με κυβερνήσεις και ΜΚΟ για να εκπαιδεύσουν τον κόσμο σε σχέση με το παρελθόν και με αυτόν τον τρόπο να προλάβουν την οποιαδήποτε μελλοντική βία και φρίκη. Προσελκύουν εκατομμύρια επισκέπτες κάθε χρόνο, καθιστώντας τους ολοένα και πιο ορατά και σημαντικά πολιτιστικά κέντρα στα μέρη που χτίζονται. Λόγω της ευρείας εμβέλειας των λειτουργιών των μουσείων μνημείων, στοχεύουν στην προσέλκυση ποικίλων και διαφοροποιημένων κοινών και γίνονται χώροι για δημόσια συζήτηση και συζητήσεις σχετικά με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

135

Όπως το περιγράφει η Hannah Arendt, η υπόσχεση είναι μια μορφή κοινωνικού συμβολαίου που μας επιτρέπει να ζούμε μαζί στον κόσμο.¹³⁶ Δεν μπορούμε να ανακαλέσουμε προηγούμενες πράξεις, αλλά μπορούμε να υποσχεθούμε ότι δεν θα προκαλέσουμε ξανά βλάβη στο μέλλον. Έτσι, τα έθνη που χτίζουν τα μουσεία-μνημεία επιδιώκουν να δείξουν στον υπόλοιπο κόσμο και στους δικούς τους πολίτες τη δέσμευσή τους για ένα διαφορετικό μέλλον. Παρόλο που δεν μπορούν να ανατρέψουν ό,τι έχει γίνει, τα μουσεία μνημεία δημιουργούν ένα νέο συμβόλαιο με τον λαό τους, με την ανθρωπότητα και με τις μελλοντικές γενιές ότι τέτοιες πράξεις δεν θα επιτραπούν στο μέλλον. Προορίζονται να αποτελέσουν ένα είδος «προσθετικής συνείδησης» για ολόκληρη την κοινωνία. Αυτό είναι μια πολύ μεγάλη δέσμευση εκ μέρους αυτών των μουσείων, αντικατοπτρίζει και υποστηρίζει τον ισχυρισμό ότι η πολιτική νομιμοποίηση βασίζεται ολοένα και περισσότερο στο να αντιμετωπίζει το παρελθόν.

Τελικά τα μουσεία μνήμης μπορούν να συμβάλουν ως «ηθικό συμβόλαιο» που να έχει ως πρωταρχικό στόχο το «ποτέ ξανα»;

¹³⁵ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London, 2018, pp. 180-183.

¹³⁶ Arendt, Hannah. 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 244.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας

Παρουσίαση των τριών μουσείων

Περί πολέμου

Η εμπειρία των Α' και Β' Παγκοσμίων Πολέμων επηρέασε τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις περί πολέμου στην εκάστοτε κοινωνία. Η σύγχρονη δομή του κράτους και η μορφή με την οποία η κρατική πρόθεση εκδηλώνεται κάθε φορά αναθεώρησε πολλές από τις απόψεις και τις μελέτες των θεωρητικών του πολέμου.

Η υπαρξιστική φιλοσοφία μέσα από τον Carl Jaspers έρχεται για να υποστηρίξει ότι ο πόλεμος είναι ένα γεγονός στο οποίο κάθε άνθρωπος δεν μπορεί παρά να συμμετέχει ως μέλος της πολιτικής κοινότητας στην οποία ανήκει και εφόσον απειλείται η ζωή του οφείλει να επιδείξει θάρρος και ηρωισμό. Ο ίδιος βέβαια παραδέχεται και τονίζει πως κάτι τέτοιο σήμερα αρχίζει να σπανίζει, λόγω της κατά μεγάλο μέρος «μηχανοποίησης» του πολέμου.

Όπως αναφέρει ο Σ. Μυριβήλης στο αντιπολεμικό του μυθιστόρημα: «Η ζωή εν τάφω», «σήμερα δεν διεξάγεται πλέον πόλεμος μεταξύ αντιπάλων στρατευμάτων, αλλά πόλεμος μεταξύ ανθρώπων και μηχανών»¹³⁷ Η θέση του Μυριβήλη μας κάνει να αναρωτιόμαστε πόσο σύγχρονη και πόσο επίκαιρη είναι τελικά αυτή η θέση, βασιζόμενοι στα δεδομένα τα οποία διανύει ο πλανήτης μας τα τελευταία χρόνια. Τι είναι πόλεμος σήμερα; Πόσο άλλαξε η έννοια του «πολέμου» τη σημερινή εποχή σε σχέση με τον πόλεμο όπως τον ξέραμε, στήθος με στήθος;

Η θεωρία του Hegel κατατάσσει τον πόλεμο ως μια λυτρωτική διέξοδο από την μαλθακότητα που διακατέχει τον άνθρωπο κατά την περίοδο της ειρήνης. Ο Rousseau, υποστηρίζοντας την παραπάνω θέση, γράφει στο «Κοινωνικό Συμβόλαιο»: «ο πόλεμος συνίσταται από έναν συσχετισμό πραγμάτων και όχι προσώπων...ο πόλεμος επομένως δεν αφορά στη σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο, αλλά κράτους προς κράτος και τα άτομα είναι

¹³⁷ Μυριβήλης Στρατής, Λυκούργου Νίκη (επιμ.), *Η ζωή εν τάφω. Ιστορίες του Πολέμου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1993.

εχθροί μόνο συμπτωματικά, όχι ως άνθρωποι, ούτε ως πολίτες, αλλά ως στρατιώτες, δηλαδή όχι ως μέλη της πατρίδας, αλλά ως υπερασπιστές της». ¹³⁸

Συνεχίζοντας, ο Ηράκλειτος αποκαλεί τον πόλεμο «πατέρα όλων των πραγμάτων». Είναι ενδιαφέρον το ότι ακόμη και ο Βολταίρος, ακολούθησε αυτή τη γραμμή: «Λιμός, πανούκλα και πόλεμος είναι τα τρία πιο γνωστά συστατικά αυτού του εξαθλιωμένου κόσμου... Όλα τα ζώα βρίσκονται αδιάκοπα σε πόλεμο μεταξύ τους..».

Ο πόλεμος έχει ορισθεί με διάφορους τρόπους: ως «οργανωμένη βία που διεξάγεται μεταξύ αντιμαχόμενων πολιτικών ομάδων»¹³⁹, ως η νόμιμη κατάσταση η οποία επιτρέπει σε δύο η περισσότερες αντιμαχόμενες ομάδες να διεξάγουν ένοπλη σύρραξη και ως μια πράξη βίας για την επιβολή της θέλησης μας προς στον αντίπαλο». ¹⁴⁰ Οι ορισμοί καθορίζουν τον πόλεμο ως πολιτική έννοια, ως οργανωμένη βία, η οποία διέπεται από κανόνες και τύπους συμπεριφοράς. Οτιδήποτε έχει τυχαία φύση πλήττεται από το τυχαίο, όπως ακριβώς η φιλοσοφία καταργεί την άποψη της συμπτωματοκότητας και αναγνωρίζει την ουσία του και την αναγκαιότητά του. Είναι αναγκαίο το πεπερασμένο, η περιουσία και η ζωή να τίθενται ως τυχαία, γιατί αυτό ακριβώς θέτει η έννοια του πεπερασμένου. Από την άλλη πλευρά, η έννοια του πολέμου κατά τον Hegel αφορά μόνο στην έννοια του πολέμου, χωρίς να αναφέρεται σε κάποιο συγκεκριμένο πόλεμο που καταγράφεται στην ιστορία. ¹⁴¹

Όπως κατά τον Ηράκλειτο ο πόλεμος γίνεται ο πατέρας των πάντων, έτσι κατά τον Marx «ο πόλεμος διαμορφώθηκε πριν από την ειρήνη: ο τρόπος που ορισμένες οικονομικές σχέσεις, όπως μισθωτή εργασία, μηχανήματα, αναπτύχθηκαν με τον πόλεμο και μέσα στους στρατούς νωρίτερα απο όσο στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας, έτσι και η σχέση

¹³⁸ Rousseau Jean-Jacques, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Μετάφραση: Γρηγοροπούλου Βασιλική, επιμ. Γρηγοροπούλου Βασιλική, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σ. 56-57.

¹³⁹ Bull Hedley, *Η άναρχη κοινωνία. Μελέτη της τάξης στην παγκόσμια πολιτική*, Μετάφραση: Στροϊκού Ηρακλεία, Επιστημονική επιμέλεια: Κουσκουβέλης Ηλίας, β' έκδοση, εκδ. Ποιότητα, MacMillan Press, Αθήνα, 2002, 178-193.

¹⁴⁰ Clausewitz Carl von, *Περί του πολέμου*, ό.π., Βιβλ. Ι – Περί της Φύσεως του Πολέμου, κεφ. 1: Τι είναι ο πόλεμος; 2.Ορισμός, 75-90.

¹⁴¹ Hegel Georg, *Βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου ή φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη*, 2004, 338, 339.

ανάμεσα στη παραγωγική δύναμη και τις σχέσεις συναλλαγής είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτη στο στρατό.”¹⁴²

Ο Waltz εισήγαγε τρεις κατηγορίες αιτιών πολέμου. Τις τρεις αυτές κατηγορίες αιτιών πολέμου τις ονομάζει «εικόνες». «Ο όρος «εικόνα» είναι γνωστός και χρησιμοποιείται από κάθε μελετητή των διεθνών σχέσεων. Συχνά αναφέρονται και ως τα «τρία επίπεδα ανάλυσης»: το πρώτο επίπεδο που μεθοδολογικά εστιάζει στον άνθρωπο, το δεύτερο στο κράτος και το τρίτο στο διεθνές σύστημα. Η σημαντικότερη συνεισφορά του Waltz είναι η μετά από πολλούς αιώνες επιστροφή στη λογική του θετικισμού για την ανάλυση της διεθνούς πολιτικής. Η θεωρία του ρεαλισμού δεν αφορά στην επιβολή του ισχυρού, την υποχώρηση του αδυνάτου, αλλά στην κατανόηση και εξήγηση της κατάστασης στη βάση της παρατήρησης ότι το διεθνές σύστημα είναι άναρχο και εξ αυτού είτε ο ανταγωνισμός είτε οι προσπάθειες για συνεργασία, οδηγούν σε συγκρούσεις.»¹⁴³

Ακόμη όμως και ο Kant διατήρησε μία απαισιόδοξη αντίληψη περι πολέμου: «ο πόλεμος φαίνεται να είναι βαθιά ριζωμένος στην ανθρώπινη φύση και μάλιστα θα πρέπει να θεωρείται ως κάτι το ευγενές, στο οποίο ο άνθρωπος ωθείται από ηθική ακεραιότητα και υψηλοφροσύνη, χωρίς εγωιστικά κίνητρα». ¹⁴⁴ Ο Kant θεωρεί ότι η «αιώνια ειρήνη» δεν επιτυγχάνεται, διότι υπάρχει ασυμφωνία πολιτικής και ηθικής. Και αυτό συμβαίνει διότι οι πολιτικές πράξεις δεν προκύπτουν από την καθαρή βούληση, από την ελεύθερη επιλογή, αλλά αντιθέτως από σκοπιμότητες που σχετίζονται με γεγονότα της εμπειρίας και τη ζωώδη ανάγκη του ανθρώπου για κυριαρχία. Με αυτήν την έννοια η πολιτική, αφού στηρίζεται στη σκοπιμότητα, δεν μπορεί να είναι ηθική και είναι αδύνατον να έχει ισχύ.

Ενδιαφέρουσα είναι και η θέση του Hegel που αφορά στις δύο θετικές πλευρές του πολέμου. «Πρώτον, οδηγεί στη διαδικασία κάθαρσης και ανανέωσης των λαών κατά την οποία χωρίς αυτόν η ανθρωπότητα θα κινδύνευε να παραμείνει στάσιμη και δεύτερον αφορά

¹⁴² Marx, Karl, *Grundrisse, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Πρόλογος-μετάφραση-σχόλια Διβάρης Διονύσης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1989, Τόμος Α', 72.

¹⁴³ Kenneth Waltz, *Ο άνθρωπος, το κράτος και ο πόλεμος*. Μία θεωρητική ανάλυση, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011

¹⁴⁴ Kant, Immanuel, *Perpetual Peace: A Philosophical Essay*, Cosimo Classics, 1795, 9-19.

στο γεγονός ότι ο πόλεμος ενώνει τους ανθρώπους διότι με αυτόν οι λαοί και τα έθνη αποκτούν συνοχή και λειτουργούν με ένα θεραπευτικό «μαζί» ως μια ολότητα. Πιστεύει ότι ο πόλεμος αιτιολογείται μόνο σαν αυτοάμυνα, δίκαιος είναι ο αμυντικός πόλεμος και άδικος ο επιθετικός». ¹⁴⁵

Ο Θεόφιλος Βέικος περιγράφει τον επιθετικό και τον αμυντικό πόλεμο, ως εξής: «Στον επιθετικό πόλεμο αρχή είναι η βούληση για δύναμη, περιεχόμενο η εκμηδένιση του Άλλου και τόπος τα όρια των αμοιβαίων ενδιαφερόντων για κυριαρχία, ενώ στον αμυντικό πόλεμο αρχή είναι η βούληση για επιβίωση και ασφάλεια.»¹⁴⁶

Είναι σημαντικό όμως να δούμε σε ποια «κατηγορία» τοποθετούνται οι δύο πόλεμοι και ποια γεγονότα οδήγησαν σε πράξεις γενοκτονίας.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τη μελέτη μας, θα δούμε παρακάτω αναλυτικότερα τα αίτια που οδήγησαν την Οθωμανική αυτοκρατορία στο να διαπράξει την πρώτη γενοκτονία, αυτή των Αρμενίων και τα αποτελέσματα αυτής. Θα δούμε τα αίτια που οδήγησαν την Αμερική στη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και τα αποτελέσματα αυτής και τέλος τα αίτια που οδήγησαν τη Γερμανία ώστε να διαπράξει μια από τις πιο σκληρές γενοκτονίες και το λεγόμενο ολοκαύτωμα εναντίων των Εβραίων και άλλων φυλετικών και κοινωνικών ομάδων.

Σημαντικά στοιχεία για τη μελέτη μας είναι η μνήμη, το τραύμα και η γενοκτονία. Ας δούμε λοιπόν τον ορισμό της τελευταίας και τις παραμέτρους που συνθέτουν τον ορισμό αυτόν.

¹⁴⁵ <https://www.filosofia.gr/item.php?id=231> Απόψεις περί της ουσίας, της αξίας και του δικαίου του Πολέμου, Νικόλαος Προγούλης Μ.Δ.Ε. Ηθικής Φιλοσοφίας, Παν/μίου Αθηνών, 2020

¹⁴⁶ Βέικος, Θεόφιλος, *Ειρήνη και Πόλεμος. Μερικά επίκαιρα φιλοσοφικά ερωτήματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1987, 29 στο <https://www.filosofia.gr/item.php?id=231> Απόψεις περί της ουσίας, της αξίας και του δικαίου του Πολέμου, Νικόλαος Προγούλης Μ.Δ.Ε. Ηθικής Φιλοσοφίας, Παν/μίου Αθηνών, 2020

Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας

Τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας ορίζονται ως «οποιαδήποτε από τις ακόλουθες πράξεις όταν διαπράττονται ως μέρος μιας εκτεταμένης ή συστηματικής επίθεσης που στρέφεται εναντίον οποιουδήποτε άμαχου πληθυσμού». Οι πράξεις περιλαμβάνουν δολοφονία, εξόντωση, υποδούλωση, απέλαση, φυλάκιση, βασανιστήρια, βιασμό (και άλλα εγκλήματα με βάση το φύλο ή σεξουαλικά εγκλήματα), δίωξη με βάση την ομάδα, εξαναγκαστική εξαφάνιση και «άλλες απάνθρωπες πράξεις παρόμοιου χαρακτήρα που προκαλούν σκόπιμα μεγάλο πόνο ή σοβαρό τραυματισμό στο σώμα ή στην ψυχική ή στη σωματική υγεία ενός ή παραπάνω ατόμων».¹⁴⁷

Εθνοκάθαρση

Ο όρος εθνοκάθαρση αναφέρεται στην αναγκαστική απομάκρυνση μιας εθνοτικής ομάδας από μια περιοχή. Μια Επιτροπή Εμπειρογνομόνων των Ηνωμένων Εθνών που ερευνά την πρώην Γιουγκοσλαβία την όρισε ως «μια περιοχή εθνικά ομοιογενή κατά την οποία, για να δημιουργηθεί, χρησιμοποιήθηκε βία ή εκφοβισμός, για να απομακρύνει άτομα συγκεκριμένων ομάδων από την περιοχή». Σε αντίθεση με τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, τη γενοκτονία και τα εγκλήματα πολέμου, η εθνοκάθαρση δεν αναγνωρίζεται ως αυτόνομο έγκλημα βάσει του διεθνούς δικαίου. Ωστόσο, η πρακτική της εθνοκάθαρσης μπορεί να συνιστά γενοκτονία, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας ή και εγκλήματα πολέμου.¹⁴⁸

Γενοκτονία

«Γενοκτονία ορίζεται οποιαδήποτε από τις ακόλουθες πράξεις που διαπράττονται με πρόθεση να καταστρέψουν, εν όλω ή εν μέρει, μια εθνική, εθνοτική, φυλετική ή θρησκευτική ομάδα».¹⁴⁹

¹⁴⁷ https://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm accessed 2022

¹⁴⁸ <https://digitallibrary.un.org/record/197158?ln=en> accessed 2022

¹⁴⁹ <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml> accessed 2022

- 1) Δολοφονία μελών της ομάδας, 2) Πρόκληση σοβαρής σωματικής ή ψυχικής βλάβης στα μέλη της ομάδας, 3) Σκόπιμη επιβολή στην ομάδα, συνθηκών ζωής που έχουν υπολογιστεί για να επιφέρουν τη φυσική καταστροφή της εν όλω ή εν μέρει, 4) Επιβολή μέτρων που αποσκοπούν στην πρόληψη των γεννήσεων εντός της ομάδας και 5) Βίαιη μεταφορά παιδιών της ομάδας σε άλλη ομάδα.

Μαζικές θηριωδίες

Περιπτώσεις «μεγάλης κλίμακας, συστηματικής βίας κατά του άμαχου πληθυσμού». Αν και ο όρος μαζικές θηριωδίες δεν έχει επίσημο νομικό ορισμό, συνήθως αναφέρεται σε γενοκτονία (όπως ορίζεται παραπάνω), εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, εγκλήματα πολέμου και εθνοκάθαρση.¹⁵⁰

Μαζική δολοφονία

Οι σκόπιμες ενέργειες ένοπλων ομάδων, συμπεριλαμβανομένων, ενδεικτικά, των κρατικών δυνάμεων ασφαλείας, των στρατών ανταρτών και άλλων πολιτοφυλακών, που έχουν ως αποτέλεσμα το θάνατο τουλάχιστον 1.000 αμάχων πολιτών που στοχοποιήθηκαν ως μέρος μιας συγκεκριμένης ομάδας για περίοδο ενός έτους ή λιγότερο.¹⁵¹

Εγκλήματα πολέμου

«Τα εγκλήματα πολέμου αποτελούν σοβαρές παραβιάσεις του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου και συμβαίνουν σε κατάσταση ένοπλης σύγκρουσης. Το Καταστατικό της Ρώμης απαριθμεί πολυάριθμες πράξεις που μπορεί να συνιστούν εγκλήματα πολέμου, συμπεριλαμβανομένων των επιθέσεων εναντίον αμάχων, της βίαιης στρατολόγησης και χρήσης παιδιών στρατιωτών και της καταστροφής εκπαιδευτικών και θρησκευτικών ιδρυμάτων.»¹⁵²

¹⁵⁰ Fundamentals of Genocide and Mass Atrocity Prevention, Scott Straus, <https://www.ushmm.org/genocide-prevention/learn-about-genocide-and-other-mass-atrocities/definitions> accessed 2022

¹⁵¹ <https://earlywarningproject.ushmm.org/ongoing-mass-killing> accessed 2022

¹⁵² <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule156>, accessed 2022

Γενοκτονία

«Ο όρος «γενοκτονία» αφορά στον μερικό ή ολικό αφανισμό μιας φυλετικής, θρησκευτικής ή εθνικής ομάδας. Σαν όρος αξίζει να σημειωθεί πως εδραιώθηκε μετά το 1944. Αναφερόμαστε στο θάνατο των μελών αυτής της ομάδας, την πρόκληση σωματικής βίας, ψυχικής βίας και την παρεμπόδιση γεννήσεων εντός ομάδας.»¹⁵³

Η γενοκτονία είναι ένα έγκλημα που βασίζεται στην αποπροσωποποίηση του θύματος, διότι οι δράστες στοχεύουν στην καταστροφή της ομάδας, δεν είναι απλώς ένα έγκλημα, αλλά εναντίωση κατά της ανθρωπότητας και αντίθεση προς τον ηθικό νόμο.

Σύμφωνα με τον R. Lemkin, «Σε γενικές γραμμές, η γενοκτονία δεν σημαίνει απαραίτητα την άμεση καταστροφή ενός έθνους, εκτός εάν επιτυγχάνεται με μαζικές δολοφονίες όλων των μελών ενός έθνους. Κατά κύριο λόγο αφορά σε ένα συντονισμένο σχέδιο δράσεων που αποσκοπούν στην καταστροφή των βασικών θεμελίων της ζωής των εθνικών ομάδων, με σκοπό την εκμηδένιση τους».¹⁵⁴

Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο τα Ηνωμένα Έθνη αποφάσισαν να υιοθετήσουν την σύμβαση για τη πρόσληψη και την τιμωρία του εγκλήματος της γενοκτονίας. Η σύμβαση αφορά στη **νομοθεσία που ψηφίστηκε το 1948** από τη Γενική συνέλευση των Η.Ε με σκοπό να εμποδίσει την επανάληψη των φρικαλεοτήτων που διεπράχθησαν κατά την διάρκεια του πολέμου από τους Ναζί.¹⁵⁵ (αναλυτικότερα παρακάτω)

Γενοκτονία αποτελεί οποιαδήποτε από τις ακόλουθες πράξεις, η οποία διαπράττεται με σκοπό την καταστροφή, εξ ολοκλήρου ή εν μέρει, μιας εθνικής, εθνοτικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ομάδας: (α) Η δολοφονία μελών της ομάδας. (β) Η πρόκληση σοβαρής σωματικής ή διανοητικής βλάβης σε μέλη της ομάδας. (γ) Η εθελούσια επιβολή στην ομάδα συνθηκών διαβίωσης που αποσκοπούν στην ολοσχερή ή μερική φυσική εξόντωσή της. (δ) Η επιβολή μέτρων που αποσκοπούν στην παρεμπόδιση των γεννήσεων στο εσωτερικό της

¹⁵³ <https://www.ushmm.org/wlc/el/article.php?ModuleId=10007043> accessed 2022

¹⁵⁴ Lemkin, Raphael. Axis Rule in Occupied Europe. New York: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944, 79-95.

¹⁵⁵ Schabas, William A. Genocide in International Law: The Crime of Crimes. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 87.

ομάδας. (ε) Η δια της βίας μεταφορά των παιδιών της ομάδας σε μια άλλη ομάδα.¹⁵⁶

Ας προχωρήσουμε λοιπόν στην ανάλυση των τριών κεντρικών μουσείων μελέτης ξεκινώντας από τα αίτια και αποτελέσματα του Α' Παγκοσμίου πολέμου και στη συνέχεια το The Armenian Genocide Museum στην Γερεβάν.

¹⁵⁶ Andreopoulos, George. Genocide: Conceptual and Historical Dimensions. University of Pennsylvania Press, 1997, 5.

The Armenian Genocide Museum – Institute Foundation

Αίτια και αποτελέσματα του Α' Παγκοσμίου πολέμου

Εισαγωγή:

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, γνωστός και ως «Μεγάλος Πόλεμος», διήρκεσε από τις 28 Ιουλίου 1914 έως τις 11 Νοεμβρίου 1918, και διεξήχθη ανάμεσα στις Συμμαχικές και τις Κεντρικές Δυνάμεις. Τα κύρια μέλη των Συμμαχικών Δυνάμεων ήταν η Γαλλία, η Ρωσία και η Βρετανία (οι Ηνωμένες Πολιτείες πολέμησαν στο πλευρό των Συμμάχων μετά το 1917), ενώ τα κύρια μέλη των Κεντρικών Δυνάμεων ήταν η Γερμανία, η Αυστρία-Ουγγαρία, η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Βουλγαρία.

Οι αιτίες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου: ¹⁵⁷

Οι αιτίες που οδήγησαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν στηρίζονται σε ένα μεμονωμένο γεγονός. Ο πόλεμος ήταν αποτέλεσμα αρκετών διαφορετικών γεγονότων που έλαβαν χώρα μέχρι το 1914, όπως παρατίθενται παρακάτω.

1. Η διεθνής επεκτατική πολιτική της Γερμανίας:

Το 1890 ο νέος αυτοκράτορας της Γερμανίας, Wilhelm II, ξεκίνησε μια διεθνή πολιτική που επιδίωκε στο να μετατρέψει τη χώρα του σε παγκόσμια δύναμη. Η Γερμανία θεωρήθηκε απειλή από τις άλλες δυνάμεις, γεγονός το οποίο αποσταθεροποίησε τη διεθνή κατάσταση.

¹⁵⁷ Williamson, Samuel R. "The Origins of World War I." *The Journal of Interdisciplinary History* 18, no. 4 (1988), 795–818.

2. Αμυντικές Συμμαχίες:

Πολλές Ευρωπαϊκές χώρες πραγματοποίησαν συμφωνίες-συνθήκες αμοιβαίας άμυνας. Αυτές οι συνθήκες σήμαιναν ότι εάν μια χώρα δεχθεί επίθεση, οι συμμαχικές χώρες θα ήταν υποχρεωμένες να την υπερασπιστούν. Οι δύο σημαντικότερες συνθήκες ήταν:

α) Η «Τριπλή Συμμαχία» το 1882 η οποία αφορά στη συμμαχία της Γερμανία με την Αυστρία-Ουγγαρία και την Ιταλία.

β) Η «Τριπλή Συνεννόηση» ή «Triple Entente» (από το γαλλικό *entente* «φιλία, συνεννόηση, συμφωνία»), αφορά στην συμμαχία της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, η οποία και ολοκληρώθηκε το 1907. Έτσι, υπήρξαν δύο αντίπαλες ομάδες στην Ευρώπη.

3. Ιμπεριαλισμός:

Πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Αφρική και τμήματα της Ασίας υπήρξαν σημεία διαμάχης μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών λόγω των πρώτων υλών τους. Ο αυξανόμενος ανταγωνισμός και η επιθυμία για μεγαλύτερες αυτοκρατορίες οδήγησαν σε αύξηση της αντιπαράθεσης και ουσιαστικά στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

4. Μιλιταρισμός:

Η είσοδος στον 20^ο αιώνα σηματοδότησε και έναν αγώνα ταχύτητας στρατιωτικού εξοπλισμού. Μέχρι το 1914, η Γερμανία κατάφερε να συγκεντρώσει τη μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη σε ξηρά και θάλασσα, ενώ παράλληλα η Μεγάλη Βρετανία κατάφερε να αναβαθμίσει και αυτή με τη σειρά της, τη στρατιωτική της δύναμη, κυρίως στη θάλασσα. Αυτή η αύξηση του μιλιταρισμού βοήθησε στο να ωθηθούν σχεδόν όλες οι εμπλεκόμενες χώρες σε πόλεμο.

5. Εθνικισμός:

Μεγάλο μέρος των αιτιών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αποδίδεται και στην επιθυμία των Σλαβικών λαών (Βοσνία-Ερζεγοβίνη) να μην είναι πλέον μέρος της Αυστρίας, αλλά να είναι μέρος της Σερβίας. Με αυτόν τον τρόπο, ο εθνικισμός βοήθησε στο να οδηγηθεί ο κόσμος σε πόλεμο.

6. Η δολοφονία του αρχιδούκα Franz Ferdinand:

Τον Ιούνιο του 1914, ο Αρχιδούκας Franz Ferdinand, διάδοχος του θρόνου της Αυστρίας-Ουγγαρίας, πυροβολήθηκε ενώ επισκεπτόταν το Σεράγεβο στη Βοσνία. Σκοτώθηκε από Σέρβο, ο οποίος πίστευε ότι η Σερβία θα έπρεπε να ελέγχει τη Βοσνία αντί της Αυστρίας. Με αφορμή τη δολοφονία του ηγέτη της, η Αυστρία-Ουγγαρία κήρυξε τον πόλεμο στη Σερβία.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ένα ντόμινο εξελίξεων:

1. Εμπλοκή της Ρωσίας λόγω της συμμαχίας της με τη Σερβία.
2. Η Γερμανία κηρύσσει τον πόλεμο στη Ρωσία λόγω της συμμαχίας που είχε με την Αυστρία-Ουγγαρία.
3. Η Βρετανία κηρύσσει τον πόλεμο στη Γερμανία, λόγω της εισβολής της στο ουδέτερο Βέλγιο (η Βρετανία είχε προβεί σε συμφωνίες για την προστασία τόσο του Βελγίου όσο και της Γαλλίας).

Μερικές από τις σημαντικότερες μάχες κατά τη διάρκεια του πολέμου περιλάμβαναν την Πρώτη Μάχη της Μάρνης, τη Μάχη των Σομ, τη Μάχη του Τάνενμπεργκ, τη Μάχη της Καλλίπολης και τη Μάχη του Βερντέν.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Meyer, G.J. "A World Undone: The Story of the Great War, 1914 to 1918." Published by Delacorte Press, 2006.

Οι συνέπειες του πολέμου¹⁵⁹

Οι συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν ποικίλες. Οι πιο σημαντικές από αυτές αναφέρονται παρακάτω:

- **Οικονομικές συνέπειες**

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος κόστισε στις συμμετέχουσες χώρες πολλά χρήματα, συγκεκριμένα, η Γερμανία και η Μεγάλη Βρετανία ξόδεψαν περίπου το 60% των χρημάτων που παρήγαγε η οικονομία τους. Οι χώρες έπρεπε να αυξήσουν τους φόρους και να δανειστούν χρήματα από τους πολίτες τους, τύπωσαν χρήματα για να αγοράσουν όπλα και άλλα απαραίτητα, που χρειάζονταν σε έναν πόλεμο και το γεγονός αυτό οδήγησε στην αύξηση του πληθωρισμού μετά τον πόλεμο.

- **Πολιτικές συνέπειες**

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε ως αποτέλεσμα τον τερματισμό τεσσάρων μοναρχιών: του Τσάρου Νικόλαου Β΄ της Ρωσίας, του Κάιζερ Βίλχελμ της Γερμανίας, του αυτοκράτορα Καρόλου της Αυστρίας και του σουλτάνου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι αναγκάστηκαν να παραιτηθούν. Επιπροσθέτως, από τις παλιές αυτοκρατορίες δημιουργήθηκαν νέες χώρες, όπως για παράδειγμα η Αυστρία-Ουγγαρία, η οποία χωρίστηκε σε ανεξάρτητα κράτη. Η Ρωσία και η Γερμανία έδωσαν κάποια εδάφη στην Πολωνία, ενώ οι χώρες της Μέσης Ανατολής τέθηκαν υπό τον έλεγχο της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας. Τέλος, ό,τι απέμεινε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε τη σημερινή Τουρκία.

¹⁵⁹Strachan, Hew. Review of The First World War: Causes and Course, by John F. V. Keiger, Allan Mitchell, H. W. Koch, Ivo Nikolai Lambi, D. C. B. Lieven, James Joll, Keith Neilson, et al. The Historical Journal 29, no. 1 (1986), 227–55. <http://www.jstor.org/stable/2639265>.

- **Κοινωνικές Συνέπειες**

Ο παγκόσμιος πόλεμος άλλαξε εντελώς την κοινωνία. Τα ποσοστά γεννήσεων μειώθηκαν επειδή εκατομμύρια νέοι άνδρες πέθαναν (οκτώ εκατομμύρια πέθαναν, εκατομμύρια τραυματίστηκαν και ακρωτηριάστηκαν, αφήνοντας πίσω τους έναν μεγάλο αριθμό από χήρες και ορφανά). Σε αυτό προστέθηκε και το γεγονός ότι χιλιάδες πολίτες έχασαν τη γη τους και διέφυγαν σε άλλες χώρες. Επίσης, άλλαξε και ο ρόλος των γυναικών, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην αντικατάσταση των ανδρών σε εργοστάσια και γραφεία. Πολλές χώρες έδωσαν στις γυναίκες περισσότερα δικαιώματα μετά το τέλος του πολέμου, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ψήφου. Οι ανώτερες τάξεις έχασαν τον ηγετικό τους ρόλο στην κοινωνία. Νέοι άνδρες και γυναίκες της μεσαίας και χαμηλότερης κοινωνικής τάξης απαίτησαν λόγο για τη δημιουργία της χώρας τους μετά τον πόλεμο.

- Η γενοκτονία των Αρμενίων για την οποία θα μιλήσουμε αναλυτικότερα παρακάτω.
- Συνθήκη των Βερσαλλιών: Στις 28 Ιουνίου 1919, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος έληξε επίσημα με την υπογραφή της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Η Συνθήκη των Βερσαλλιών ήταν μια προσπάθεια αποτροπής μελλοντικού πολέμου.

Εδαφικές ρήτρες

1. Η Γαλλία ανέκτησε την Αλσατία και τη Λωρραίνη.
2. Το Eupen και το Malmedy πέρασαν στα χέρια του Βελγίου.
3. Τα ανατολικά εδάφη προσαρτήθηκαν από την Πολωνία, γεγονός που προκάλεσε την εδαφική απομόνωση της Ανατολικής Πρωσίας.
4. Το Danzig και το Memel, πρώην πόλεις της Βαλτικής Γερμανίας ανακηρύχθηκαν ελεύθερες πόλεις.
5. Η Δανία προσάρτησε το βόρειο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν.
6. Η Γερμανία έχασε όλες τις αποικίες της, οι οποίες με τη σειρά τους πέρασαν στα χέρια των νικητών.

Στρατιωτικές ρήτρες

1. Δραστικός περιορισμός του Γερμανικού ναυτικού.
2. Δραματική μείωση του Γερμανικού στρατού (μόνο 100.000 στρατιώτες, απαγόρευση ύπαρξης αρμάτων μάχης, αεροσκαφών και βαρέως πυροβολικού).
3. Αποστρατικοποίηση της περιοχής της Ρηνανίας.

Πολεμικές αποζημιώσεις

Η συνθήκη κήρυξε τη Γερμανία και τους συμμάχους της υπεύθυνους για όλες τις «απώλειες και ζημιές» που υπέστησαν οι Σύμμαχοι και ως εκ τούτου αναγκάστηκαν να πληρώσουν πολεμικές αποζημιώσεις στους νικητές.

Άλλες Συνθήκες

- *Η Συνθήκη του Neuilly*, που υπογράφηκε με τη Βουλγαρία: Η μικρή βαλκανική χώρα υπέστη αρκετές εδαφικές απώλειες, προς όφελος της Ρουμανίας, της Ελλάδας και μιας ολοκαίνουργιας χώρας: της Γιουγκοσλαβίας.
- *Η Συνθήκη των Σεβρών (1920)* που υπογράφηκε με την Τουρκία. Η Συνθήκη των Σεβρών ήταν εξαιρετικά σκληρή και οδήγησε στην τουρκική εθνική εξέγερση, της οποίας ηγήθηκε ο Κεμάλ Ατατούρκ. Αυτό οδήγησε επίσης στον πόλεμο κατά της Ελλάδας, η οποία κατέλαβε μεγάλες περιοχές της Ανατολίας.

Ωστόσο, ο πόλεμος έφερε και άλλες σημαντικές κοινωνικές και ιδεολογικές αλλαγές.

Μερικές από αυτές ήταν:

- Οι ΗΠΑ, που είχαν κερδίσει τον πόλεμο αλλά δεν είχαν βιώσει τη σύγκρουση στο έδαφός τους, έγιναν η πρώτη παγκόσμια δύναμη.

- Η μαζική κινητοποίηση των ανδρών οδήγησε στην ενσωμάτωση των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, γεγονός το οποίο αποτέλεσε σημαντικό βήμα προόδου για τα δικαιώματα των γυναικών.
- Ο θρίαμβος της Σοβιετικής Επανάστασης (Ρωσική Επανάσταση) και η κοινωνική κρίση που ακολούθησε τον πόλεμο ενθάρρυναν τους εργαζόμενους σε πολλές χώρες να διαμαρτυρηθούν, δημιουργώντας ένα προ-επαναστατικό κλίμα.
- Ο ακραίος εθνικισμός που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου, σε συνδυασμό με το φόβο μιας κομμουνιστικής επανάστασης, ενθάρρυνε τους πληθυσμούς της μεσαίας τάξης ορισμένων χωρών να κινηθούν προς την άκρα δεξιά, πράγμα που συνετέλεσε στη δημιουργία μιας εστίας φασιστικών κινημάτων.
- Δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών: Η Κοινωνία των Εθνών ήταν μια διεθνής διπλωματική ομάδα που αναπτύχθηκε μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ως ένας τρόπος επίλυσης διαφορών μεταξύ των χωρών πριν ξεσπάσουν σε ανοιχτό πόλεμο, πρόδρομος των Ηνωμένων Εθνών, η Λεγεώνα πέτυχε κάποιες νίκες, αλλά όπως αποδείχτηκε δεν ήταν αρκετές.

Ιστορικό πλαίσιο – Η γενοκτονία των Αρμενίων

Οι Αρμένιοι ζούσαν ειρηνικά στην περιοχή του Καυκάσου της Ευκρασίας για περισσότερα από 3.000 χρόνια. Κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αι. η Αρμενία άρχισε να απορροφάται από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι άρχοντες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επέτρεπαν σε θρησκευτικές μειονότητες να διατηρούν μια αυτονομία, αλλά η μεταχείριση τους ήταν πάντα άνηση (υψηλή φορολογία, ελάχιστα πολιτικά και νομικά δικαιώματα κ.α).¹⁶⁰

Η απουσία εμπιστοσύνης και ο φόβος ότι οι Αρμένιοι θα είναι πιστοί στις χριστιανικές κυβερνήσεις και όχι στην Οθωμανική αυτοκρατορία άρχισαν να κυριαρχούν. Μεταξύ του 1894 λοιπόν και του 1896 χωριά και πόλεις των Αρμενίων λεηλατήθηκαν και εκατοντάδες χιλιάδες Αρμένιοι δολοφονήθηκαν.

¹⁶⁰ <https://www.history.com/topics/world-war-i/armenian-genocide> accessed 2021

Εικόνα 1¹⁶¹

Τον Ιούλιο του 1908, η επικράτηση του κινήματος των φιλελεύθερων Νεότουρκων, παρά τις αρχικές ελπίδες που γέννησε στην αρμενική κοινότητα για χορήγηση ισονομίας και ισοπολιτείας, δεν άλλαξε καθόλου την κατάσταση για τους χριστιανικούς λαούς. Η πολιτική των Νεότουρκων και το νέο καθεστώς έγινε σύντομα αυταρχικό, συγκεντρωτικό και εθνικιστικό.¹⁶²

Με σύνθημα «θάνατος στους διανοούμενους», τα ξημερώματα της 24ης Απριλίου, η αστυνομία της Πόλης συνέλαβε 250 διανοούμενους αλλά και προβεβλημένες προσωπικότητες της τοπικής αρμενικής κοινότητας (δημοσιογράφους, πολιτικούς, συγγραφείς, γιατρούς, δασκάλους κ.λπ.), με τον αριθμό να αυξάνεται αμέσως αργότερα,

¹⁶¹ https://military-history.fandom.com/wiki/Armenian_national_liberation_movementfile=Armenian_national_liberation_movement.jpg accessed 2023

¹⁶² <https://www.history.com/topics/world-war-i/armenian-genocide> accessed 2023

καθώς το ίδιο συνέβη και σε άλλες γωνιές των οθωμανικών εδαφών. Οι περισσότεροι βασανίστηκαν άγρια και εκτελέστηκαν, την ίδια ώρα που άλλοι φυλακίστηκαν, εκτοπίστηκαν ή στάλθηκαν σε τάγματα θανάτου.¹⁶³

Μετά την αρχική φάση των διωγμών, η επιθετική στάση και η πολιτική εξόντωσης των Αρμενίων συνεχίστηκαν από την Οθωμανική κυβέρνηση. Στην αρχή, υπήρξαν σχέδια για αποζημίωση των Αρμενίων για τις σφαγές και τις κατασχέσεις, και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα η κυβέρνηση επέστρεφε τις περιουσίες στους επιζώντες και τους επέτρεπε να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1918, ανακοινώθηκε το σχέδιο επιστροφής των περιουσιών ή παροχής αποζημίωσης, αν η επιστροφή δεν ήταν εφικτή.¹⁶⁴

Εικόνα 2.¹⁶⁵

¹⁶³ <https://www.history.com/topics/world-war-i/armenian-genocide> accessed 2023

¹⁶⁴ Vahagn Avedian. "State Identity, Continuity, and Responsibility: The Ottoman Empire, the Republic of Turkey and the Armenian Genocide." *The European Journal of International Law*, Vol. 23, no. 3 (2012): 811. Published by Oxford University Press.

¹⁶⁵ <https://www.alamy.com/stock-photo-armenian-genocide.html> accessed 2023

Ωστόσο, η πολιτική αυτή δεν διατηρήθηκε για πολύ, καθώς το αυξανόμενο εθνικιστικό κίνημα την ανατρέπει. Στις 26 Οκτωβρίου του 1919, εκδόθηκε ένα διάταγμα που απαγόρευε στους Αρμένιους να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Αργότερα, στις 14 Σεπτεμβρίου 1922, η Εθνικιστική Συνέλευση επανήλθε στον νόμο για τη δημέυση των Αρμενίων. Αρχίζει να εκδίδει νέους νόμους για τη μεταφορά των κατασχεθέντων Αρμενικών περιουσιών και τη δημιουργία συνθηκών που επιτρέπουν νέες κατασχέσεις, αναγκάζοντας τους Αρμένιους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους.

Ο βαθύτερος σκοπός των οθωμανικών αρχών ήταν να καταργηθεί η δυνατότητα της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου Αρμενικού κράτους εντός των συνόρων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Taner Akcam¹⁶⁶ υποστήριξε ότι ο αφανισμός και η μετεγκατάσταση των Αρμενίων προχώρησε πολύ περισσότερο από το να αποτελεί ένα προσωρινό μέτρο ασφαλείας, αλλά ως στόχο είχε την «τελική επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος» μέσα από την εξόντωση των Αρμενίων.

Η γενοκτονία των Αρμενίων διαδραματίστηκε σε τέσσερις φάσεις. Η πρώτη φάση περιελάμβανε την εξάλειψη όλων των πνευματικών, θρησκευτικών και πολιτικών ηγετών κάθε πόλης που θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν τη διεθνή κοινή γνώμη. Η δεύτερη φάση αποτελούνταν από τον αφοπλισμό όλων των Αρμενίων, αφαιρώντας έτσι από την κοινότητα κάθε πιθανότητα οργανωμένης αντίστασης. Η τρίτη φάση περιλάμβανε τη στρατολόγηση όλων των νέων Αρμενίων και την υποχρεωτική συμμετοχή τους σε τάγματα εργασίας, με σκοπό τη θανάτωσή τους. Τέλος, η τελική φάση περιλάμβανε τον εκτοπισμό του υπολοίπου Αρμενικού πληθυσμού, τη μεταφορά του μακριά από τα (εστιατόριά) σπίτια τους και τη θανάτωσή τους σε άγνωστους τόπους.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Taner Akcam. *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (London: Zed Books, 2004), 150-151.

¹⁶⁷ Libarid Azadian. *Hay Orbere Mets Egherni [The Orphans of the Armenian Genocide]*. Los Angeles, CA: Tparan April [Abril Publishers], 1995, Ben H. Bagdikian. *Double Vision: Reflections on My Heritage, Life, and Profession*. Boston: Beacon Press, 1995 στο Γεωργιος Δεσπος, Η αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων και η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας, Κομοτηνή 2015

Σχεδόν δύομισι εκατομμύρια Αρμένιοι που ζούσαν στην Αρμενία εκδιώχθηκαν. Από τους εκτοπισμένους οι μισοί πέθαναν στο δρόμο από άμεση σφαγή ή από λιμό, αρρώστιες, ή και από τις αφόρητες συνθήκες της ερήμου. Όσοι επέζησαν, περνώντας τις ερήμους της Συρίας και της Μεσοποταμίας, ήταν σε άθλια κατάσταση, αλλά συνέχισαν να αγωνίζονται για την επιβίωση τους.¹⁶⁸

Εικόνα 3.¹⁶⁹

Το 1922 η γενοκτονία ολοκληρώθηκε, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιβίωσαν μόλις 388.000 Αρμένιοι, ενώ αφανίστηκαν 1.500.000. Για τους Αρμένιους τα ιστορικά γεγονότα αυτής της περιόδου αποτελούν γενοκτονία εις βάρος της ανθρωπότητας και μάλιστα την πρώτη του 20ου αιώνα. Η αναγνώριση από το Ελληνικό Κοινοβούλιο πραγματοποιήθηκε στις 25 Απριλίου 1996, όπου η ολομέλεια της Βουλής με τη συμμετοχή όλων των Κομμάτων ψήφισε την απόφαση ότι «Ορίζεται η 24η Απριλίου ως η μέρα μνήμης της γενοκτονίας των Αρμενίων από την Τουρκία». Ο ορισμός αυτός που αφορά στον ορισμό των Ηνωμένων Εθνών για τη γενοκτονία έχει υιοθετηθεί από πολλούς ιστορικούς ερευνητές και έχει γίνει αποδεκτός με επίσημα ψηφίσματα από πολλούς διεθνείς οργανισμούς και την πλειονότητα των Ευρωπαϊκών κρατών αλλά και άλλων Ηπείρων. Λόγω των γεγονότων αυτών, οι πρόσφυγες και οι απόγονοι τους, όπως

¹⁶⁸ Vahakn N. Dadrian. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, RI: Berghan Books, 1995, Marderos Deranian. *Hussenig: The Origin, History, and Destruction of an Armenian Town*. Belmont, MA: Armenian Heritage Press, 1994, 179-185.

¹⁶⁹ <https://neareastmuseum.com/2016/02/12/armenian-genocide-genocide/> accessed 2023

αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία για άλλες περιπτώσεις διωγμών μπορούν να υποστούν πρωτογενώς ή δευτερογενώς το συλλογικό τραύμα.¹⁷⁰

Αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων

«Το 1985, η Υποεπιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη των Διακρίσεων και την Προστασία των Μειονοτήτων έλαβε μια έκθεση από τον Ειδικό Εισηγητή Benjamin Whitaker με τίτλο «Αναθεωρημένη και ενημερωμένη έκθεση σχετικά με το θέμα της πρόληψης και της Τιμωρίας του Εγκλήματος της Γενοκτονίας». Σε αυτήν την έκθεση, η σφαγή των Αρμενίων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αναγνωρίζεται ως μία από τις γενοκτονίες του 20ού αιώνα.»^{171 172}

«Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με το «Ψήφισμα για μια πολιτική λύση του Αρμένικου ζητήματος» (εγγρ. Α2-33/87) στις 18 Ιουνίου 1987, πεπεισμένο ότι η αναγνώριση της ταυτότητας του Αρμένικου λαού στην Τουρκία ως εθνοτική, πολιτιστική, γλωσσική και θρησκευτική μειονότητα, απορρέει από την αναγνώριση της δικής του ιστορίας και, λαμβάνοντας υπόψη ότι η τουρκική Κυβέρνηση, αρνούμενη να αναγνωρίσει τη γενοκτονία του 1915, συνεχίζει να στερεί από το λαό της Αρμενίας το δικαίωμα στη δική τους ιστορία, πιστεύει ότι τα τραγικά γεγονότα του 1915-1917, στα οποία ενεπλάκησαν οι Αρμένιοι που ζούσαν στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούν γενοκτονία.»¹⁷³
¹⁷⁴Τα παραπάνω συνέβησαν με βάση τη Σύμβαση σχετικά με την πρόληψη και την τιμωρία του εγκλήματος της γενοκτονίας, που εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 9 Δεκεμβρίου και καλεί το Συμβούλιο να απαιτήσει από την τουρκική κυβέρνηση την αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων την περίοδο 1915-1917 και να

¹⁷⁰ R.J. Rummel. *Death by Government: Genocide and Mass Murder Since 1900*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1994, Ara Sarafian. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Volume I: The Lower Euphrates*. Watertown, MA: Armenian Review, 1993, Harut Sassounian. *The Armenian Genocide: Documents and Declarations, 1915-1995*. Glendale, CA: 80th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee, 1995.

¹⁷¹ [http://www.teachgenocide.org/files/DocsMaps/UN%20Report%20on%20Genocide %20\(excerpts\)](http://www.teachgenocide.org/files/DocsMaps/UN%20Report%20on%20Genocide%20(excerpts)) accessed 2021

¹⁷² <https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/10359/1/Despos.pdf>

¹⁷³ [http://www.teachgenocide.org/files/DocsMaps/UN%20Report%20on%20Genocide %20\(excerpts\)](http://www.teachgenocide.org/files/DocsMaps/UN%20Report%20on%20Genocide%20(excerpts)) accessed 2021

¹⁷⁴ <https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/10359/1/Despos.pdf>

προωθήσει τη δημιουργία ενός πολιτικού διαλόγου μεταξύ της Τουρκίας και των εκπροσώπων των Αρμενίων.

Με Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις 15 Νοεμβρίου του 2000, λαμβάνοντας υπόψιν την απόφαση που ελήφθη στις 13 Δεκεμβρίου 1999 από τη σύνοδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Ελσίνκι να δοθεί στην Τουρκία το καθεστώς της υποψήφιας χώρας για ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και να δημιουργήσει μια εταιρική σχέση προσχώρησης, καθώς και ένα ενιαίο χρηματοδοτικό πλαίσιο με σκοπό να βοηθήσει την αίτηση της Τουρκίας να προχωρήσει σύμφωνα με τα κριτήρια της Κοπεγχάγης, υπενθυμίζει τη σημασία που αποδίδει στην αναγνώριση των βασικών δικαιωμάτων των πολιτισμικών, γλωσσικών και θρησκευτικών ομάδων στην Τουρκία και καλεί την τουρκική κυβέρνηση και την Τουρκική Εθνοσυνέλευση να στηρίξει την Αρμενική μειονότητα, ως ένα σημαντικό τμήμα της τουρκικής κοινωνίας, ιδίως με τη δημόσια αναγνώριση της γενοκτονίας που υπέστη η μειονότητα πριν από τη σύσταση της από το σύγχρονο κράτος της Τουρκίας.¹⁷⁵

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στις 28 Σεπτεμβρίου του 2005, κατά την έναρξη των διαπραγματεύσεων με την Τουρκία, καλεί την Τουρκία να αναγνωρίσει τη γενοκτονία των Αρμενίων. Ορίζει ως βασική προϋπόθεση για την ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Ένωση την συμμόρφωση των τούρκικων αρχών.¹⁷⁶

«Η αναγνώριση των γενοκτονιών κοινωνικών ομάδων όπως Έλληνες, Ασσύριοι και Αρμένιοι αλλά και οι άλλες χριστιανικές και θρησκευτικές μειονότητες των πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μεταξύ του 1914 και 1923, ψηφίστηκε με συντριπτική πλειοψηφία από την Διεθνή Ένωση Μελετητών Γενοκτονιών (IAGS)»¹⁷⁷.

Με το ψήφισμα σχετικά με γενοκτονίες που διαπράχθησαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Διεθνής Ένωση Μελετητών Γενοκτονιών (IAGS) θεωρεί ότι η άρνηση της γενοκτονίας αναγνωρίζεται ευρέως ως το τελικό στάδιο της γενοκτονίας, αποτελεί

¹⁷⁵ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-5-1999-0312_EL.html Accessed 2021

¹⁷⁶ Emil Souleimanov and Maya Ehrmann. "The Issue of the Recognition of the Armenian Genocide as a Political Phenomenon." 2014. <http://www.gloria-center.org/>.

¹⁷⁷ <https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/10359/1/Despos.pdf>

κατοχύρωση της ατιμωρησίας για τους δράστες της γενοκτονίας και αποδεδειγμένα προετοιμάζει το έδαφος για τις μελλοντικές γενοκτονίες και καταδικάζει την οθωμανική εκστρατεία ενάντια στις χριστιανικές μειονότητες της αυτοκρατορίας μεταξύ του 1914 και 1923, η οποία αποτέλεσε μια πραγματική γενοκτονία εναντίον των Αρμενίων, Ασσυρίων, Ποντίων και Μικρασιατών.¹⁷⁸

Η άρνηση έχει περιγραφεί ως η τελική φάση της γενοκτονίας και βεβήλωση της ιστορικής μνήμης.¹⁷⁹ Ο απώτερος στόχος της είναι η άρνηση να αποτρέψει τη γενοκτονία από το να γίνει μέρος της παγκόσμιας συλλογικής μνήμης. Το βασικό επιχείρημα της άρνησης είναι ότι τα γεγονότα αυτά δεν έγιναν ποτέ με αποτέλεσμα η Τουρκία να μη φέρει ευθύνη.¹⁸⁰

Η τουρκική άρνηση της γενοκτονίας περιγράφεται ως «η πιο συνεπής, διαπεραστική και περίτεχνα κρατικά οργανωμένη προσπάθεια συγκάλυψης της θηριωδίας ως ιστορικού συμβάντος του παρελθόντος»¹⁸¹. Η κυβέρνηση των Νεότουρκων και κάθε μετέπειτα τουρκική κυβέρνηση υποστήριξε ότι δεν φέρει ευθύνη για καμία μορφή αδικίας. Αρκετοί ερευνητές προτείνουν ότι η Τουρκική Δημοκρατία, ιδρύθηκε το 1923, δεν μπορεί να θεωρηθεί νομικά υπεύθυνη για τη γενοκτονία των Αρμενίων. Έτσι, εδραιώθηκε μια επίσημη πολιτική άρνησης που ξεκίνησε ταυτόχρονα με τη γενοκτονία.¹⁸² και επικρατεί μέχρι σήμερα.

¹⁷⁸ <http://www.genocidescholars.org/resolutionsstatements.html> accessed 2021

¹⁷⁹ Hovannisian, R. 2003. "Introduction: Confronting the Armenian Genocide."

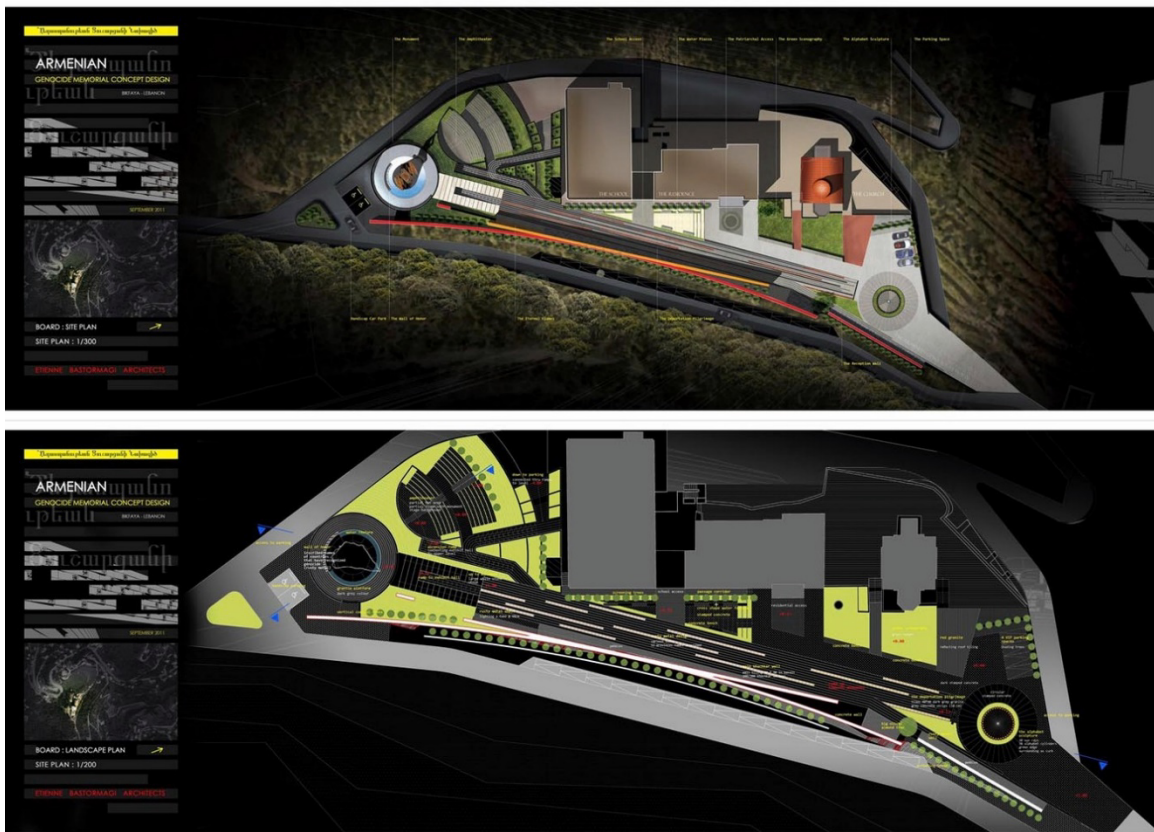
¹⁸⁰ Γεωργιος Δεσπος, *Η αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων και η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας*, Κομοτηνή 2015

¹⁸¹ Cohen, S. 2001. *States of Denial: Knowing About Atrocities and Suffering*. Malden, MA: Polity, 134. στο Γεωργιος Δεσπος, *Η αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων και η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας*, Κομοτηνή 2015

¹⁸² Balakian, P. 2003. *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*. New York: HarperCollins, 373.

The Armenian Genocide Museum – Institute Foundation

Το Μουσείο Γενοκτονίας των Αρμενίων (Armenian Genocide Museum) άνοιξε τις πόρτες του το 1995 στην Γερεβάν, τιμώντας την 80ή επέτειο αφιερωμένη στη μνήμη της γενοκτονίας. Η δομή του μουσείου, σχεδιασμένη από τους αρχιτέκτονες S. Kalashian, L. Mkrtchyan και τον γλύπτη F. Araqelyan, έχει ένα μοναδικό σχέδιο. Αφηγείται τα τραγικά γεγονότα του 1915 μέσα από φωτογραφίες, αναφορές και έγγραφα αυτόπτων μαρτύρων, ημερολόγια, προσωπικά αντικείμενα επιζώντων, καθώς και προφορικές ιστορίες.¹⁸³

Εικόνα 4.¹⁸⁴

«Το διώροφο κτίριο είναι χτισμένο απευθείας στην πλαγιά του λόφου Tsitsernakaberd, ώστε να μην υποβαθμίζεται η επιβλητική παρουσία του μνημείου γενοκτονίας που

¹⁸³ <http://www.genocide-museum.am/eng/index.php> accessed 2023

¹⁸⁴ <https://www.archdaily.com/196234/armenian-genocide-memorial-winning-proposal-etienne-bastormagi-architects> accessed 2023

βρίσκεται κοντά. Η οροφή του μουσείου είναι επίπεδη, καλύπτεται με τσιμεντόλιθους και έχει θέα στο όρος Ararat και την γραφική κοιλάδα του. Το Μνημείο αποτελείται από μια στήλη ύψους 44 μέτρων, η οποία αφορά στον εορτασμό των θυμάτων της γενοκτονίας των Αρμενίων και ταυτόχρονα συμβολίζει την αναγέννηση του αρμένικου λαού, το σημερινό και λαμπρό του μέλλον. Πρόκειται για μια τρισδιάστατη κατασκευή, κατά την οποία 12 πυλώνες βασάλτη που προσκυνήθηκαν στην αιώνια φωτιά, κάνοντας μια κωνική ανοικτή κατασκευή, συμβολίζουν τον τάφο των θυμάτων της γενοκτονίας των Αρμενίων. Ένα μνημείο που υψώνεται στον ουρανό είναι το σύμβολο της αναγέννησης του αρμένικου λαού. Το μνημείο περιβάλλεται από ένα μεγάλο πάρκο, στο οποίο βρίσκεται ένα μεγάλο τείχος μήκους 100 μέτρων, πάνω στο οποίο είναι χαραγμένα τα ονόματα των πόλεων και χωριών που έπεσαν θύματα των τουρκικών σφαγών. Η κατασκευή του μνημείου έχει εθνική σημασία.»¹⁸⁵

Εικόνα 5. ¹⁸⁶

¹⁸⁵ <http://www.genocide-museum.am/eng/29.11.2017-Memorial50.php> accessed 2023

¹⁸⁶ <https://www.advantour.com/armenia/yerevan/genocide-museum.htm> accessed 2023

Ο πρώτος όροφος του μουσείου είναι υπόγειος και στεγάζει τα γραφεία διοικητικής και τεχνικής συντήρησης, καθώς και μια αίθουσα 170 θέσεων. Εκεί βρίσκονται οι αποθηκευτικοί χώροι για τα μουσειακά και επιστημονικά αντικείμενα, καθώς επίσης η βιβλιοθήκη και η αίθουσα ανάγνωσης.¹⁸⁷ Το εκθετήριο του Μουσείου βρίσκεται στον δεύτερο όροφο σε ένα χώρο λίγο μεγαλύτερο από 1.000 τετραγωνικά μέτρα. Υπάρχουν τρεις κύριοι εσωτερικοί χώροι εκθέσεων και μια εξωτερική αίθουσα. Επιπροσθέτως, το Μουσείο έχει ένα μικρό πάρκο, όπου πρόεδροι, πρωθυπουργοί, αξιωματούχοι, διπλωμάτες, πολιτικοί, διανοούμενοι, ηθοποιοί ξένων χωρών επισκεπτόμενοι το Μνημείο φυτεύουν δέντρα εις μνήμην των θυμάτων της Γενοκτονίας.

Η αποστολή του Μουσείου της Γενοκτονίας βασίζεται στην κατανόηση της γενοκτονίας των Αρμενίων η οποία αποτελεί σημαντικό βήμα για την πρόληψη παρόμοιων τραγωδιών στο μέλλον, σύμφωνα με την αντίληψη ότι όσοι ξεχνούν το παρελθόν είναι καταδικασμένοι να το ξαναζήσουν.

¹⁸⁷ <http://www.genocide-museum.am/eng/index.php> accessed 2023

Αναλυτικότερα, οι αίθουσες εκθέσεων του Μουσείου καταλάμβαναν χώρο λίγο πάνω από 1000 τετραγωνικά μέτρα. Διαχωρίζονταν σε τρεις εσωτερικές αίθουσες και μία εξωτερική γκαλερί. Στο δυτικό τείχος της πρώτης αίθουσας - έκθεσης του Μουσείου υπήρχε ένας χάρτης, ύψους πέντε μέτρων, χαραγμένος σε πέτρα, ο οποίος απεικόνιζε το Αρμένικο Οροπέδιο και τις γειτονικές χώρες. Παρουσίαζε σαφώς την Αρμενία που συνορεύει με τη Μαύρη Θάλασσα προς Βορρά, την Κασπία Θάλασσα προς Ανατολάς, το Ιρανικό Οροπέδιο προς τον Νότο και τη Μεσόγειο Θάλασσα στα Νοτιοδυτικά. Ο χάρτης απεικόνιζε επίσης τους αρμένικους οικισμούς στην επικράτεια της Δυτικής Αρμενίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως υπήρχαν μέχρι τις συστηματικές διαδηλώσεις θανάτου που άρχισαν το 1915.¹⁸⁹

Η Εισαγωγική αίθουσα παρουσίαζε φωτογραφίες και δημογραφικά τραπέζια με πληροφορίες για τους Αρμένιους οικισμούς και πληθυσμούς στην Οθωμανική Τουρκία γύρω στο 1914. Το περιεχόμενο περιέγραφε επίσης πληροφορίες για τον αριθμό των Αρμένικων εκκλησιών και σχολείων που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή. Τα φωτογραφικά υλικά σε πίνακες παρουσίαζαν την ειρηνική ζωή του Αρμένικου πληθυσμού πριν από τη γενοκτονία.¹⁹⁰

Η δεύτερη εκθεσιακή αίθουσα (700 τ.μ) παρουσίαζε αναφορές και μαρτυρίες μαρτύρων σχετικά με τις σφαγές και τις βιαιοπραγίες που διαπράχθηκαν εναντίον των Αρμενίων. Η έκθεση είχε πολλές μεγάλες φωτογραφίες που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια του 1915-1917, αρχαιακά έγγραφα, πορτρέτα προνομιούχων Αρμενίων, θύματα βίαιων πράξεων, φίλους του Αρμένικου λαού και ντοκιμαντέρ. Τα τραπέζια που εμφανίζονταν στην τρίτη αίθουσα συνέκριναν τα στοιχεία του Αρμένικου πληθυσμού το 1914 και το 1922 και ορίζουν επίσης τον αριθμό των ατόμων που απελάθηκαν και σκοτώθηκαν. Ένα ειδικό τμήμα της έκθεσης προοριζόταν για τα πρωτότυπα έγγραφα που εκδίδονται από διεθνείς

¹⁸⁸ <https://massispost.com/2014/05/armenian-genocide-museum-institute-on-forbes-must-see-list/> accessed 2023

¹⁸⁹ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-old.php accessed 2017

¹⁹⁰ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-old.php accessed 2017

οργανισμούς και κοινοβούλια ξένων χωρών που καταδίκασαν τη γενοκτονία των Αρμενίων.¹⁹¹

Διάφορες δημοσιεύσεις σχετικά με την Αρμένικη Γενοκτονία γραμμένες σε πολλές γλώσσες παρουσιάζονταν στην συγκεκριμένη αίθουσα, καθώς και στοιχεία πληθυσμού σχετικά με τον αριθμό των Αρμενίων που ζουν στην Ευρώπη, την Ασία, την Αφρική, την Αμερική και την Αυστραλία μετά τη Γενοκτονία. Στην ίδια αίθουσα τα βάθρα από γρανίτη υποστήριζαν τα κρυστάλλινα αγγεία που κρατούσαν τη γη από τις ιστορικές Αρμενικές περιοχές: Karin (Erzerum), Βαν, Baghesh (Bitlis), Sebastia (Sivas), Kharpert και Tigranakert (Diarbekir). Σημαντικό εκθεσιακό στοιχείο ήταν ένα δέντρο από γρανίτη.

Εικόνα 7.¹⁹²

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο τρόπος που ήταν οργανωμένη και στημένη η έκθεση ήταν πολύ διαφορετικός από την έκθεση στο Μουσείο Ολοκαυτώματος του

¹⁹¹ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-old.php accessed 2017

¹⁹² http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2023

Βερολίνου που θα αναφέρουμε αναλυτικά παρακάτω. Αναφέρομαι σε παρελθοντικό χρόνο διότι η έκθεση αυτή άλλαξε και λειτουργεί καινούρια και ανανεωμένη από το 2015. Είχαμε να κάνουμε λοιπόν με μια πιο περιγραφική έκθεση, αρκετά αναλυτική ιστορικά. Είναι βασισμένη σε ιστορικά αντικείμενα, φωτογραφίες και έγγραφα. Μας παρουσίαζε την ιστορία της γενοκτονίας των Αρμενίων μέσα από τα αντικείμενα. Ξεκινώντας στην πρώτη αίθουσα βλέπαμε έναν χάρτη, ο οποίος απεικόνιζε το Αρμενικό Οροπέδιο και τις γειτονικές χώρες καθώς και τους αρμενικούς οικισμούς στην επικράτεια της Δυτικής Αρμενίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως υπήρχαν πριν τη γενοκτονία. Στη συνέχεια βλέπαμε φωτογραφίες και δημογραφικά τραπέζια με πληροφορίες για τους οικισμούς των Αρμενίων καθώς και πληθυσμούς και πληροφορίες για τον αριθμό των αρμενικών εκκλησιών και σχολείων που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή. Τέλος, βλέπαμε φωτογραφικό υλικό σε πίνακες.

Στην πρώτη αίθουσα μας παρουσιαζόταν η ζωή των Αρμενίων πριν τη γενοκτονία. Στη δεύτερη αίθουσα βλέπαμε αναφορές και μαρτυρίες μαρτύρων σχετικά με τις σφαγές, φωτογραφίες, αρχαικά έγγραφα, πορτρέτα, θύματα και ντοκιμαντέρ. Στην συγκεκριμένη αίθουσα γινόταν και η περιγραφή της γενοκτονίας μέσα από μαρτυρίες και αρχαικό υλικό. Μέσα από τα ντοκιμαντέρ και τα πορτρέτα οι επιμελητές της έκθεσης ήθελαν να επικαλεστούν το συναίσθημα του επισκέπτη. Στην τρίτη αίθουσα γινόταν εκτεταμένη αναφορά στη γενοκτονία από διεθνή δημοσιεύματα. Τα κλαδιά του δέντρου από γρανίτη συμβόλιζαν την αιωνιότητα και την αναγέννηση του Αρμενικού λαού, δίνοντας στον επισκέπτη το συναίσθημα της ελπίδας. Η τελευταία αίθουσα ήταν ένα υπαίθριο αίθριο, ένα παραδοσιακό χαρακτηριστικό που βρίσκεται στις παλιές αρμενικές κατασκευές, λειτουργούσε σαν εργαλείο μνήμης και παράδοσης. Ο ημικυκλικός τοίχος, χωρισμένος σε δώδεκα ίσα τμήματα, περιελάμβανε δηλώσεις από εξέχοντες ξένους πολιτικούς, οι οποίοι καταδίκάζαν την γενοκτονία των Αρμενίων. Σκοπό είχε να ενισχύσει την έννοια της δικαιοσύνης στον επισκέπτη και να του προκαλέσει συναισθήματα συμπόνιας, συμπάθειας και προβληματισμού.

Εικόνα 8.¹⁹³

Διέφερε και συνεχίζει να διαφέρει ιδιαίτερα από το Μουσείο του Ολοκαυτώματος του Βερολίνου. Σε αυτό βλέπουμε ένα τρόπο επιμέλειας έκθεσης που δεν στηρίζεται στα αντικείμενα που εκτίθενται, αλλά στο ίδιο το κτίριο. Το ίδιο το κτίριο, τα υπόγεια σκοτεινά δωμάτια, οι αποπροσανατολιστικές αίθουσες, τα κενά κ.α είναι αυτά που διηγούνται την ιστορία της Γενοκτονίας των Εβραίων. Στο μουσείο της γενοκτονίας των Αρμενίων βλέπαμε και βλέπουμε μια προσέγγιση πιο παραδοσιακή, όπου τα εκθέματα διηγούνται την ιστορία.

¹⁹³ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2023

Εικόνα 9.¹⁹⁴

Τον Απρίλιο του 2015 παρουσιάζεται η ανανεωμένη μόνιμη έκθεση της οποίας η γενική ιδέα αναπτύχθηκε και εφαρμόστηκε από το προσωπικό του Μουσείου-Ινστιτούτου Αρμενικής Γενοκτονίας (AGMI) υπό την καθοδήγηση του Hayk Demoyan, Διδάκτορα Ιστορικών Επιστημών, πρώην Διευθυντής της AGMI και Γραμματέα της Κρατικής Επιτροπής Συντονισμού των Εκδηλώσεων την εκατονταετηρίδας της Αρμενικής Γενοκτονίας. Η έννοια του εσωτερικού σχεδιασμού των εκθεσιακών χώρων αναπτύχθηκε και υλοποιήθηκε από τους Lusine Matevosyan και Christine Abrahamyan χωρίς πρόσθετη χρέωση ως ένδειξη του σεβασμού στην μνήμη των θυμάτων της γενοκτονίας των Αρμενίων.¹⁹⁵

Η ανάπτυξη και υλοποίηση των έργων του σχεδιασμού της μόνιμης έκθεσης του μουσείου ξεκίνησε το 2011. Ο χώρος του μουσείου επεκτάθηκε 2,5 φορές, προσφέροντας 2400 τ.μ. Οι νέες τεχνολογίες, οι προσεγγίσεις σχεδιασμού και οι λύσεις που

¹⁹⁴ <https://armenianweekly.com/2018/04/24/whitehorn-a-brief-global-history-of-genocide/> accessed 2023

¹⁹⁵ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2017

χρησιμοποιούνται ευρέως στην παγκόσμια πρακτική των σύγχρονων μουσείων εφαρμόστηκαν και σε αυτή την έκθεση. Το υλικό περιεχομένου των εκθέσεων, τα κείμενα και οι επεξηγηματικές σημειώσεις βασίζονται στις πρόσφατες επιστημονικές και μεθοδολογικές εξελίξεις στον τομέα των μελετών για τη θεματολογία της γενοκτονίας. Τα τριγωνσικά κείμενα και οι επεξηγηματικές σημειώσεις (αρμένικα, αγγλικά και ρωσικά) είναι αποτέλεσμα της εργασίας του προσωπικού της AGMI. Η μόνιμη έκθεση του μουσείου περιλαμβάνει χιλιάδες νεοαποκτηθέντα υλικά που αποκτήθηκαν ως αποτέλεσμα εργασιών συλλογής που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία 7-8 χρόνια. Ένα μέρος των υλικών παρουσιάζεται σε έντυπη μορφή, καθώς και μέσω πολυμέσων - προβολέων και οθονών αφής. Παρουσιάζονται επίσης πρωτότυπες και μοναδικές φωτογραφίες, βιβλία, έγγραφα και άλλα αντικείμενα. Ο νέος εκθεσιακός χώρος αποτελείται από δώδεκα αίθουσες αντί των πρώτων τριών και έχει 50 κύριους τίτλους.

Παρατηρούμε ότι, παρόλη την αλλαγή του εκθεσιακού χώρου με πιο σύγχρονα μέσα, η προσέγγιση παρέμεινε ίδια. Μιλάμε όμως για μια εξαιρετική δουλειά σύγχρονης εκθεσιακής πρακτικής. Ας προχωρήσουμε όμως στους επισζώντες της γενοκτονίας των Αρμενίων.

Επιζώντες της γενοκτονίας των Αρμενίων

Οι επιζώντες της Αρμένικης Γενοκτονίας είναι Δυτικοί Αρμένιοι που σώθηκαν από τη Γενοκτονία του 1915. Οι περισσότεροι από τους επιζώντες έγιναν πρόσφυγες εκτός της Τουρκίας, το διάδοχο κράτος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με το υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ, το 1922 υπήρχαν 817.873 Αρμένιοι πρόσφυγες που προερχόταν από την Τουρκία. Ο αριθμός αυτός βασίστηκε σε πληροφορίες που παρείχε η Βρετανική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη και τα στοιχεία του 1921 από την Εταιρεία Αρωγής της Εγγύς Ανατολής. Το σύνολο που δόθηκε δεν περιελάμβανε Αρμένιους που κρατήθηκαν από την Κεμαλική Τουρκία, ούτε γυναίκες και παιδιά - περίπου 95.000, σύμφωνα με την Κοινωνία των Εθνών - οι οποίοι αναγκάστηκαν να μεταφερθούν στο Ισλάμ.¹⁹⁷ Σύμφωνα με την ίδια πηγή, υπήρχαν 281.000 Αρμένιοι που ζουν ακόμα στην Τουρκία από το 1921, 150.000 στην Κωνσταντινούπολη και 131.000 στη Μικρά Ασία.

Η κυβέρνηση του Hovhannes Kachaznuni αντιμετώπισε μια πιο απογοητευτική πραγματικότητα το χειμώνα του 1918-1919. Η νεοσυσταθείσα κυβέρνηση ήταν υπεύθυνη για πάνω από μισό εκατομμύριο Αρμένιους πρόσφυγες στην Καύκασο. «Ήταν ένας μακρύς και σκληρός χειμώνας. Οι άστεγες μάζες, που δεν είχαν φαγητό, ρούχα και φάρμακα, έπρεπε να αντέξουν τα κλιματικά στοιχεία. Πολλοί που επιβίωσαν από την έκθεση και την πείνα υπέκυψαν στις καταστροφικές ασθένειες. Μέχρι την άνοιξη του 1919 η επιδημία τύφου είχε δρομολογηθεί, ο καιρός βελτιώθηκε και η πρώτη Αμερικανική Επιτροπή Αρωγής στην Εγγύς Ανατολή αποστολή σιταριού έφτασε στο Batum. Ο βρετανικός στρατός μετέφερε βοήθεια στη Γερεβάν. Μέχρι τότε, περίπου 150.000 πρόσφυγες έχασαν τη ζωή τους. Αναφέρονται περίπου 180.000, ή σχεδόν το 20% του συνόλου της εκκολαπτόμενης Δημοκρατίας. Μια έκθεση στις αρχές του 1919 σημείωσε

¹⁹⁶ <https://www.advantour.com/armenia/yerevan/genocide-museum.htm> accessed 2023

¹⁹⁷ Hovannisian, Richard G. 1971. *The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919, Vol. I*. Berkeley: University of California Press, 126-156.

ότι το 65% του πληθυσμού του Σαρδαραμπάντ, το 40% του πληθυσμού οκτώ χωριών κοντά στο Etchmiadzin και το 25% του πληθυσμού του Ashtarak είχαν πεθάνει.»¹⁹⁸

Σήμερα, η Αρμένικη διασπορά αναφέρεται σε κοινότητες Αρμενίων που ζουν εκτός της Αρμενίας. Ο συνολικός Αρμένιος πληθυσμός που ζει σε όλο τον κόσμο εκτιμάται ότι είναι 11.000.000. Από αυτούς, περίπου 3 εκατομμύρια ζουν στην Αρμενία, 130.000 στο ανεξάρτητο Ναγκόρνο-Καραμπάχ και 120.000 στην περιοχή Javakhk στη γειτονική Γεωργία. Αυτό αφήνει περίπου 7,000,000 στη διασπορά (με τους μεγαλύτερους πληθυσμούς στη Ρωσία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Γαλλία, την Αργεντινή, το Λίβανο, τη Συρία, το Ιράν, την Τουρκία, τον Καναδά, την Ουκρανία, την Ελλάδα και την Αυστραλία). Λιγότερο από το ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού της Αρμενίας ζει στην Αρμενία. Ο πληθυσμός τους πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν έξι φορές μεγαλύτερος από αυτόν της σημερινής Αρμενίας, συμπεριλαμβανομένων των ανατολικών περιφερειών της Τουρκίας, του βόρειου τμήματος του Ιράν και του νότιου τμήματος της Γεωργίας.¹⁹⁹

Μετά από εκτεταμένες έρευνες αποδείχτηκε πως τα αποτελέσματα της γενοκτονίας στους Αρμένιους επιζώντες ήταν: (α) καταστροφή της ζωής, (β) σωματική βλάβη, (γ) απέλαση, (δ) δήμευση περιουσίας, (ε) απώλεια καθεστώτος και (στ) ψυχολογικές εμπειρίες.²⁰⁰

Σκληρές είναι οι μαρτυρίες των επιζώντων που κατάφεραν να αποδράσουν με τις οικογένειες τους και να σωθούν. Υπήρξαν πολλές αναφορές θανάτων κατά τη διάρκεια της πορείας είτε από φυσική εξάντληση, πείνα, αφυδάτωση ή ασθένεια. Επιπλέον, πολλοί από τους επιζώντες περιέγραψαν αναμνήσεις και μαρτυρίες δολοφονίας και σωματικών βασανιστηρίων. Οι πιο συνηθισμένες μορφές σωματικών βασανισμών που αναφέρθηκαν ήταν η στέρηση σε τρόφιμα και νερό. Ορισμένοι επιζώντες μίλησαν για τα συναισθήματα

¹⁹⁸ Hovannisian, Richard G. 1971. *The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919, Vol. I*. Berkeley: University of California Press, 126-156.

¹⁹⁹ Ember, Melvin; Ember, Carol R.; Skoggard, Ian A. 2004. *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 35-46.

²⁰⁰ Kalayjian, A.S., Shahinian, S.P., Gergerian, E.L. et al. 1996. "Coping with Ottoman Turkish Genocide: An Exploration of the Experience of Armenian Survivors." *Journal of Trauma Stress* 9, 87-97.

ταπείνωσης που σχετίζονται με την απώλεια του καθεστώτος, της αυτονομίας, της περιουσίας και της αξιοπρέπειας. Αναφέρθηκαν επίσης σε φόβο, απομόνωση, παραίτηση και αδυναμία. Πολλοί επικεντρώθηκαν στον συνεχιζόμενο φόβο του θανάτου.²⁰¹

Εν κατακλείδι, οι αναμνήσεις και τα συναισθηματικά επακόλουθα του άγχους και του τραύματος μιας γενοκτονίας μπορεί να είναι μακράς διάρκειας και μπορούν εύκολα να επισημανθούν για πολλά χρόνια αργότερα. Ας προχωρήσουμε όμως στο κεντρικό μουσείο μελέτης, το Εβραϊκό μουσείο στο Βερολίνο (Jewish Museum Berlin), ξεκινώντας φυσικά από το θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο για τις ανάγκες της κατανόησης της μετέπειτα μελέτης μας.

²⁰¹ Kalayjian, A.S., Shahinian, S.P., Gergerian, E.L., et al. "Coping with Ottoman Turkish Genocide: An Exploration of the Experience of Armenian Survivors." *Journal of Trauma Stress* 9 (1996), 87–97.

Jewish Museum Berlin

Θεωρητικό πλαίσιο:

Ολοκαύτωμα

Ο όρος ολοκαύτωμα προέρχεται από το αρχαίο ελληνικό ρήμα «ολοκαυτεύω», προσφέρω ολοκαύτωμα, επομένως ετυμολογείται ως το «όλον καιόμενον». Η λέξη αυτή χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τα δεινά και τη μαζική καταστροφή των Χριστιανών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. «Με τον όρο «ολοκαύτωμα» περιγράφεται ο κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου διωγμός και η γενοκτονία κοινωνικών πολιτικών και θρησκευτικών ομάδων από τη Γερμανία των Ναζί. Αναφερόμαστε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης, αλλά και στα τάγματα θανάτου, που αποτελούσαν μια συνειδητή και οργανωμένη προσπάθεια εξολόθρευσης και αφανισμού κοινωνικών ομάδων από τους Ναζί, διότι θεωρούσαν ότι είναι «φυλετικά κατώτεροι και χωρίς «χρησιμότητα» άνθρωποι».²⁰² Κύρια θύματα των Ναζί ήταν η Εβραϊκή κοινότητα με 6.000.000 θύματα, 220.000 Ρομά και Σιντί, Πολωνοί και φυσικά πολιτικοί αντιφρονούντες και κομμουνιστές.²⁰³

²⁰² <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/robert-fisk-let-me-denounce-genocide-from-the-dock-6231049.html> accessed 2023

²⁰³ <https://www.ushmm.org> accessed 2018

Εικόνα 11.²⁰⁴

Το Ολοκαύτωμα λοιπόν ήταν μια συστηματική, γραφειοκρατική, κρατικά επιχορηγούμενη δίωξη και δολοφονία έξι εκατομμυρίων Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς και τους συνεργάτες του. Οι Ναζί κατέλαβαν την εξουσία στη Γερμανία τον Ιανουάριο του 1933. Πίστευαν, με απλά λόγια, σε μια «φυλετική ανωτερότητα» της Γερμανίας. Ισχυρίζονταν ότι οι Εβραίοι, όπως και άλλες μειονότητες ήταν «κατώτεροι» και αποτελούσαν απειλή για την υποτιθέμενη γερμανική φυλετική κοινότητα και το «φιλόδοξο» αλλά συνάμα τρομακτικό τους πλάνο.²⁰⁵

«Το 1933, ο Εβραϊκός πληθυσμός της Ευρώπης αριθμούσε πάνω από εννέα εκατομμύρια. Η πλειοψηφία των Ευρωπαίων Εβραίων ζούσε σε χώρες που βρίσκονταν κάτω από την κατοχή ή την επιρροή της Ναζιστικής Γερμανίας (το Τρίτο Ράιχ), κατά τη

²⁰⁴ <https://penntoday.upenn.edu/news/remembering-auschwitz-eyes-present> accessed 2023

²⁰⁵ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/holocaust-abridged-article> accessed 2023

διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Μέχρι το 1945, οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους είχαν πλέον δολοφονήσει τα δύο τρίτα των Εβραίων της Ευρώπης στο πλαίσιο της «Τελικής λύσης» της ναζιστικής πολιτικής πρακτικής που αποσκοπούσε στην εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης. Τουλάχιστον 200.000 άτομα κατεξοχήν γερμανικής καταγωγής με νοητικές και φυσικές αναπηρίες, που ζούσαν σε άσυλα, θανατώθηκαν στο κατ' ευφημισμό, «Πρόγραμμα Ευθανασίας». Περίπου δύο με τρία εκατομμύρια Σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου δολοφονήθηκαν ή πέθαναν από πείνα, ασθένειες, αμέλεια ή βασανιστήρια. Οι Γερμανοί στράφηκαν κατά των μελών της Πολωνικής διανοήσης που δεν είχαν εβραϊκή καταγωγή και απέλασαν εκατομμύρια Πολωνούς και Σοβιετικούς πολίτες για καταναγκαστική εργασία στη Γερμανία ή στην κατεχόμενη Πολωνία, όπου τα άτομα αυτά εργάστηκαν και έχασαν τη ζωή τους, συχνά κάτω από άθλιες συνθήκες. Από τα πρώτα χρόνια του ναζιστικού καθεστώτος, ομοφυλόφιλοι και όσοι κρίθηκαν κοινωνικά ανεπιθύμητοι, διώκονταν. Χιλιάδες πολιτικοί αντιφρονούντες, όπου μεταξύ τους συγκαταλέγονταν Κομμουνιστές, Σοσιαλιστές, συνδικαλιστές και άτομα με αντίθετες θρησκευτικές πεποιθήσεις (όπως οι Μάρτυρες του Ιεχωβά), έγιναν επίσης στόχος της ηγεσίας της αστυνομίας, η πλειοψηφία αυτών των ανθρώπων πέθαινε από τον εγκλεισμό και τις κακουχίες».²⁰⁶

Στα πρώτα χρόνια του ναζιστικού καθεστώτος, η Εθνική Σοσιαλιστική κυβέρνηση δημιούργησε στρατόπεδα συγκέντρωσης για τον εγκλεισμό πραγματικών αλλά και «φαντασιακών» πολιτικών και ιδεολογικών αντιπάλων. Όσο περνούσαν τα χρόνια, τα SS και στελέχη της αστυνομίας φυλάκιζαν Εβραίους, Ρομά και άλλα θύματα του εθνικού και φυλετικού μίσους, σε αυτά τα επαίσχυντα στρατόπεδα. Για να γίνει δυνατή η συγκέντρωση και η στενή παρακολούθηση του εβραϊκού πληθυσμού, καθώς και για να διευκολυνθεί αργότερα η απέλαση των Εβραίων, οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους δημιούργησαν γκέτο, στρατόπεδα προσωρινής παραμονής και μεταφοράς, και στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας για τους Εβραίους κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι γερμανικές αρχές ίδρυσαν επίσης πολλά στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, τόσο στο λεγόμενο Μείζον Γερμανικό Ράιχ, όσο και στην κατεχόμενη επικράτεια, για μη-Εβραίους,

²⁰⁶ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/introduction-to-the-holocaust> accessed 2021

τους οποίους οι Γερμανοί προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν ως εργατικό δυναμικό.²⁰⁷

Εικόνα 12.²⁰⁸

Αμέσως μετά την εισβολή στη Σοβιετική Ένωση τον Ιούνιο του 1941, οι κινητές μονάδες εξόντωσης και αργότερα επιστρατευμένα τάγματα αξιωματούχων της Αστυνομικής Τάξης, κινήθηκαν πίσω από τις γερμανικές γραμμές και διεξήγαγαν μαζικές και βίαιες επιθέσεις κατά των Εβραίων, Ρομά, και στελεχών της Σοβιετικής Ένωσης και του Κομμουνιστικού κόμματος. Τα Γερμανικά SS και οι μονάδες της αστυνομίας, με τη βοήθεια μονάδων της Βέρμαχτ και των Waffen SS, δολοφόνησαν πάνω από ένα εκατομμύριο Εβραίους άνδρες, γυναίκες και παιδιά, καθώς και εκατοντάδες χιλιάδες άλλα άτομα. Από το 1942 μέχρι το 1944 η Ναζιστική Γερμανία απέλασε εκατομμύρια Εβραίους από τη Γερμανία από τα κατεχόμενα εδάφη, καθώς και από τις χώρες πολλών από τους συμμάχους του Άξονά της σε κέντρα θανάτου, που συχνά αποκαλούνται στρατόπεδα

²⁰⁷ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

²⁰⁸ <https://allthatsinteresting.com/holocaust-photos> accessed 2023

εξόντωσης, όπου και δολοφονήθηκαν σε ειδικές εγκαταστάσεις αεροθαλάμων.²⁰⁹

Εικόνα 13.²¹⁰

²⁰⁹ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

²¹⁰ <https://allthatsinteresting.com/holocaust-photos> accessed 2023

Το τέλος του Ολοκαυτώματος

Κατά τους τελευταίους μήνες του πολέμου, οι ενότητες των SS άρχισαν να μεταφέρουν τους κρατούμενους με τρένα ή με αναγκαστικές πορείες, γνωστές ως "πορείες θανάτου", με σκοπό να αποτρέψουν την απελευθέρωσή τους από τις Συμμαχικές Δυνάμεις. Καθώς οι Συμμαχικές Δυνάμεις προχωρούσαν και κατέκτησαν έδαφος στη Γερμανία, άρχισαν να απελευθερώνουν τους κρατούμενους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, καθώς και όσους συναντούσαν κατά τη διάρκεια των αναγκαστικών πορειών από ένα στρατόπεδο στο άλλο. Αυτές οι πορείες συνεχίστηκαν έως την 7η Μαΐου 1945, την ημέρα που οι γερμανικές ένοπλες δυνάμεις παραδόθηκαν άνευ όρων στους Συμμάχους. Για τους δυτικούς Συμμάχους, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ολοκληρώθηκε επίσημα στην Ευρώπη στην επόμενη μέρα, 8 Μαΐου (V-E Day), ενώ οι σοβιετικές δυνάμεις ανακοίνωσαν τη "Ημέρα της Νίκης" στις 9 Μαΐου 1945.²¹¹

²¹¹ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/introduction-to-the-holocaust> accessed 2021

Εικόνα 14.²¹²

«Μετά το ολοκαύτωμα, πολλοί από τους επιζώντες κατέφυγαν σε στρατόπεδα εκτοπισθέντων (DP) που διοικούνταν από τις συμμαχικές δυνάμεις. Μεταξύ 1948 και 1951, σχεδόν 700.000 Εβραίοι μετανάστευσαν στο Ισραήλ, συμπεριλαμβανομένων των 136.000 εκτοπισμένων Εβραίων από την Ευρώπη. Άλλοι εκτοπισθέντες Εβραίοι μετανάστευσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες και σε άλλες χώρες. Το τελευταίο στρατόπεδο DP έκλεισε το 1957. Τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος κατέστρεψαν τις περισσότερες ευρωπαϊκές εβραϊκές κοινότητες και αφάνισαν ολοκληρωτικά εκατοντάδες εβραϊκές κοινότητες στην κατεχόμενη ανατολική Ευρώπη».²¹³

Κλειδί της Ναζιστικής ιδεολογίας αποτέλεσε η θεωρία του Άλφρεντ Χόχε περί εξόντωσης των «άχρηστων ανθρώπων» που είναι υποδεέστεροι των ζώων. Η θεωρία αυτής της ιδεολογίας, την οποία 20 χρόνια μετά ενστερνίστηκε ο Χίτλερ και η Ναζιστική

²¹² <https://www.belfasttelegraph.co.uk/life/features/holocaust-survivor-tomi-reichental-on-living-through-hell-on-earth/38892952.html> accessed 2023

²¹³ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

Γερμανία, αφορά στον πλήρη αφανισμό των «κατώτερων» βιολογικά ατόμων που αποτελούσαν απειλή της «ανώτερης φυλής» των Γερμανών. Το όνομα του Χίτλερ όμως είχε ταυτιστεί και με το όνομα ενός από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους των εποχών, αυτό του Φρίντριχ Νίτσε. Ας δούμε παρακάτω τα στοιχεία που δια φωτίζουν αυτή τη συσχέτιση, ξεκινώντας από το επίμαχο βιβλίο « Τάδε έφη Ζαρατούστρα» που συνδέθηκε ως φαίνεται λανθασμένα με τη θεωρία του Χίτλερ και των Ναζί.

Ο «Υπεράνθρωπος» του Νίτσε

«Σας διδάσκω τον υπεράνθρωπο. Ο άνθρωπος πρέπει να ξεπεραστεί. Εσείς τι έχετε πράξει για να τον ξεπεράσετε; Μέχρι τώρα όλα τα όντα έχουν δημιουργήσει κάτι ανώτερο του εαυτού τους κι' εσείς θέλετε να είστε η άμωπη μέσα σε τούτη την μεγάλη παλίσροια και προτιμάτε να πισωγυρίζετε στο ζώο, παρά να ξεπερνάτε τον άνθρωπο; Τι είναι για τον άνθρωπο ο πίθηκος; Είτε περίεγλος είτε επίπονη ντροπή. Το ίδιο θα είναι για τον υπεράνθρωπο ο άνθρωπος. Είτε περίεγλος είτε επίπονη ντροπή. Οδεύσατε από το σκουλήκι προς τον άνθρωπο και ακόμη έχετε μέσα σας πολύ σκουλήκι. Κάποτε ήσασταν πίθηκοι και ακόμη και τώρα ο άνθρωπος είναι περισσότερο πίθηκος από τον κάθε πίθηκο. Όποιος και να είναι ο πλέον σοφός από εσάς, δεν είναι άλλο από κάτι ερμαφρόδιτο, μια νόθα γέννα από φυτό και φάντασμα. Εγώ, όμως, δεν σας ζήτησα να γίνετε φυτά ή φαντάσματα. Εγώ σας διδάσκω τον υπεράνθρωπο! Ο υπεράνθρωπος είναι το νόημα της γης. Ας το ενστερνιστεί η βούληση σας: ο υπεράνθρωπος είναι το νόημα της γης. Αδέλφια μου, σας εξορκίζω, μείνετε πιστοί στην γη και μην εμπιστεύεστε εκείνους που σας μιλούν για υπεργήινες ελπίδες. Εκείνοι σας δηλητηριάζουν, εκούσια ή ακούσια. Είναι οι περιφρονητές της ζωής. Ετοιμοθάνατοι και δηλητηριασμένοι και οι ίδιοι. Η γη τους έχει βαρεθεί. Ας χαθούν, λοιπόν, από το πρόσωπο της γης. Παλαιότερα, η βλασφημία εναντίον του Θεού ήταν η μεγαλύτερη βλασφημία, αλλά ο Θεός πέθανε και μαζί του πέθαναν και όσοι τον βλασφημούσαν. Τώρα, το πλέον φριχτό πράγμα είναι να βλασφημείς την γη και να εκτιμάς περισσότερο τα τρίςβαθα του αδιαπέραστου, παρά το νόημα της γης. Παλαιότερα, η ψυχή ατένιζε

περιφρονητικά το σώμα». ²¹⁴

Είναι συγκλονιστικά επίκαιρο το κείμενο του Νίτσε, σε μια χρονική στιγμή που ο άνθρωπος συνειδητοποιεί τις συνέπειες που φέρει η απόσταση του από τη φύση στον πλανήτη και η αδρανοποίηση του πνεύματος του στον ίδιο, τη στιγμή αυτή συνειδητοποιούμε την σύγχρονη ανάγνωση του Νίτσε. Βέβαια όσον αφορά στις «αναγνώσεις», δυστυχώς υπήρξαν εσφαλμένες και σίγουρα κατευθυνόμενες σε σχέση με την πολιτική του Χίτλερ και της «ανώτερης» Γερμανίας. Σύμφωνα με τον Ζαρατούστρα, όλοι οι άνθρωποι ήταν ίδιοι ενώπιον του θεού. Όταν όμως ο θεός πέθανε, η ισότητα απωλέσθη και έτσι οι άνθρωποι έγιναν έρμαιο του όχλου, έρμαιο ενός συνόλου, μιας μάζας. Στο σημείο αυτό γεννιέται ο Υπεράνθρωπος.

Τα χαρακτηριστικά του Υπεράνθρωπου με μια πρώτη ανάγνωση είναι τα εξής:

- η δημιουργικότητα
- η λατρεία του εαυτού
- η λατρεία προς την ζωή και η αυτοπεποίθηση
- η δύναμη της θέλησως
- το θάρρος, η στυγνότητα και η αδιαλλακτικότητα με σκοπό την αποποίηση συναισθημάτων που μπορεί να «αδυνατίσουν» την θέληση και τη δύναμη ψυχής.

Οι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι «ο χειρότερος δυνατός τρόπος για να κατανοήσουμε τον Ζαρατούστρα είναι να τον ερμηνεύσουμε ως δάσκαλο δογμάτων». Όμως,²¹⁵ «έχει μείνει στον κόσμο περισσότερο ως δάσκαλος των «δογμάτων» της θέλησης για εξουσία, του υπεράνθρωπου και της αιώνιας επιστροφής του Νίτσε».²¹⁶

²¹⁴ Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 319-331.

²¹⁵ Pippin, Robert B. "Figurative philosophy in the beyond good and evil." In *The Cambridge New Companion in Nietzsche*, 195-221, 2019.

²¹⁶ Johnson, Dirk R. "Zarathustra: Nietzsche's rendezvous with Eternity." In *The New Cambridge Companion to Nietzsche*, 173-194, 2019.

Η σκέψη του Νίτσε επηρεάστηκε σημαντικά από τη σκέψη του Αρθούρου Σοπενχάουερ. Ο Σοπενχάουερ τόνισε τη σημασία της θέλησης, και συγκεκριμένα τη θέληση για ζωή. Ο Νίτσε τόνισε τη θέληση για δύναμη ή εξουσία. Η ερμηνεία ως «θέληση για εξουσία» ήταν μια από τις πιο προβληματικές προσεγγίσεις της θεωρίας του και αφορούσε στην ερμηνεία των Ναζί. Οι μελετητές έχουν συχνά καταφύγει στα σημειωματάρια του Νίτσε, όπου η θέληση για εξουσία περιγράφεται με τρόπους, όπως «πρόθυμοι να γίνουν ισχυρότεροι [Stärker-werden-wollen], πρόθυμη ανάπτυξη».²¹⁷

Είναι γνωστό ότι ως όρος, το *Übermensch* (Υπεράνθρωπος) του Νίτσε προέρχεται από τον Λουκιανό τον Σαμοσατεύς. Αυτός ο υπεράνθρωπος «φαντάζεται να είναι ανώτερος από τους άλλους της «κατώτερης τάξης» σε αυτή την κοσμική ζωή. Κατά τον Νίτσε ο Goethe ήταν ο «αληθινός» *Übermensch*.

Ο Νίτσε λοιπόν πίστευε ότι «η ιδέα της θέλησης, της δύναμης και του υπεράνθρωπου είναι αυτά που πραγματικά έχουν σημασία και όχι οι χριστιανικές αντιλήψεις για την ευσέβεια, την καρτερία και την ισότητα». Στα έργα του, βρίσκουμε επεξεργασμένη κι εμπλουτισμένη τη σπορά των λόγων του Μαξ Στρίνερ που απετέλεσε την κοινή αφετηρία τόσο του αναρχισμού όσο και του ανηθικισμού και της φιλοσοφίας του υπεράνθρωπου. Ο Στρίνερ είχε πει:

Ο Νίτσε το ερμήνευσε ως εξής:

«Το κράτος οργανώθηκε όταν μια νικήτρια φυλή δημιούργησε καθεστώς τρομερής καταπίεσης του νικημένου λαού, πολυπληθέστερου αλλά ανοργάνωτου. Τα ένστικτα των υποταγμένων κατέληξαν σε εσωστρέφεια. Η δύναμη της ενέργειας και ο πόθος για δύναμη στράφηκαν ενάντια στον ίδιο τον άνθρωπο. Εμφανίστηκαν έτσι νέα ιδανικά: η απάρνηση του εγώ, ο αλτρουισμός. Η τάση του αλτρουισμού είναι δείγμα ενστίκτου σκληρότητας και οι τύψεις πόθος για βασανιστήρια. Οι άνθρωποι πίστεψαν ότι η ενοχή τους ήταν οφειλή προς τους προγόνους. Οφειλή που έπρεπε να την αναγνωρίσουν με τη θυσία της υποταγής. Αυτός ο φόβος για τους προγόνους βρίσκεται μεταμορφωμένος στον θεό. Γι' αυτό η

²¹⁷ Dunkle, I.D. "On Nietzsche's Meaning of Will to Power." *Although the Nietzsche* 51, no. 2 (2020), 188-211.

θηρσκεία, και κυρίως ο χριστιανισμός, αποτελούν πληγή για την ανθρωπότητα».²¹⁸

Με όλα αυτά, ο Νίτσε βρέθηκε να εκπροσωπεί τον αχαλίνωτο ατομικισμό και να γίνει η ιδεολογική σημαία των καπιταλιστών, την περίοδο της ανόδου της «ανώτερης» κοινωνικής τάξης, και πάνω στις απόψεις του για τον υπεράνθρωπο θέλησαν να χτίσουν οι Ναζί θεωρητικοί την υπεροχή της άριας φυλής. Όμως, οι θέσεις του Νίτσε για τον υπεράνθρωπο ανήκουν στην τρίτη ομάδα του έργου του και δεν μπορούν να αποκοπούν από τις προηγούμενες δύο. Πολύ περισσότερο το γεγονός ότι αναπτύχθηκαν παράλληλα και δεν αποτελούν παραγωγή ξεχωριστών χρονολογικών περιόδων.²¹⁹

Η πρώτη ομάδα έχει ως βάση την ιστορία με σπουδαιότερο έργο το «The Birth of Tragedy» (1872)²²⁰ και το «Untimely Meditations». (1873 - 1876).²²¹ Στο πρώτο, θεμελιώνει τα στοιχεία «Διονυσιακό» και «Απολλώνειο». Ο Απόλλωνας είναι το όνειρο, ο Διόνυσος η ίδια η ζωή, ένας κόσμος τρόμου και έκστασης στα βάθη της ανθρώπινης ψυχής. Στο δεύτερο καταγγέλλει ότι η ζωή νοσεί εξαιτίας της απρόσωπης εργασίας και της ψευτοοικονομίας. Ο σκοπός, που δεν είναι άλλος από τη μόρφωση, δεν επιτυγχάνεται καθώς η νεότερη επιστημονική δραστηριότητα ουσιαστικά γίνεται βάρβαρη.

Η εκπαίδευση στην ιστορία συχνά παρουσιάζεται ως παράδειγμα αξιόλογων επιτευγμάτων, παρά το γεγονός ότι μπορεί να αποτρέπει την πρόοδο. Σκοπός της είναι να δημιουργήσει ισχυρές προσωπικότητες που επηρεάζουν περισσότερο με τον προσωπικό τους χαρακτήρα παρά με τα έργα τους. Στην κοινωνία, υπάρχουν οι ισχυροί και οι υποταγμένοι, ενώ το κράτος συχνά αποτυγχάνει να εξυπηρετήσει τα άτομα που θεωρούνται "ανώτερα". Μόνον όταν ξεπερνάμε τις περιορισμένες πτυχές του κράτους, μπορούμε να αναγνωρίσουμε την αξία του ανθρώπου που δεν θεωρείται χρήσιμος από το κράτος, αλλά αποτελεί τη γέφυρα προς την ανώτερη ανάπτυξη.

Η δεύτερη ομάδα έχει ως βάση τον «νόμο του κύκλου» και εκπροσωπείται κυρίως από το

²¹⁸ Hollingdale, R. J., . English translation of Zarathustra's prologue. *Thus Spoke Zarathustra*. Penguin Classics, 1961, 23-40

²¹⁹ Johnson, Dirk R. "Zarathustra: Nietzsche's Rendezvous with Eternity", in *The New Cambridge Companion to Nietzsche*, 2019, 173-194

²²⁰ Nietzsche, Friedrich. *The Birth of Tragedy*. Oxford University Press, 2008, 50 - 100.

²²¹ Nietzsche, Friedrich W, Daniel Breazeale, and R J. Hollingdale. *Untimely Meditations*, 1997, 10-57

έργο «The Gay science» (1882).²²² Σ' αυτήν αναπτύσσεται η ιδέα της ρυθμικής εξέλιξης, της ανακύκλωσης των πάντων και της αιώνιας επανάληψης.

Η τρίτη ομάδα δημιουργεί τον υπεράνθρωπο. Εκπροσωπείται από το κορυφαίο έργο του «Thus Spoke Zarathustra»(1883).²²³ Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η δύναμη, η υγεία και η ευτυχία θεωρούνται ως τα υψηλότερα αγαθά. Κατά την άποψη αυτή, ο άνθρωπος θα πρέπει να επιστρέψει στην πρώιμη αρχαιότητα, όπου η αρετή συνδέεται με τη δύναμη. Προτείνεται η καλλιέργεια του ένστικτου αυτοσυντήρησης και η εξέλιξη του ατόμου προς την υπεροχή, δημιουργώντας μια κοινωνία χωρίς αδύναμους. Αυτό το τελευταίο είναι που παραποίησαν όσοι θέλησαν να προσδώσουν ένα φιλοσοφικό υπόβαθρο στην ιδεολογία.

Ο Υπεράνθρωπος ή αλλιώς *The Übermensch*, αφορά λοιπόν στην ουσιαστική θεώρηση του Νίτσε, περί του ιδανικού ανθρώπου. Θέτει τον Υπεράνθρωπο ως τον απόλυτο στόχο της ανθρωπότητας και αντιπροσωπεύει μια μετατόπιση από τις απόκοσμες χριστιανικές αξίες εκδηλώνοντας το γειωμένο ανθρώπινο ιδεώδες. Ο Zarathustra διακηρύσσει τη βούληση του *Übermensch* ώστε να δώσει νόημα στη ζωή στη γη και νουθετεί το ακροατήριό του να αγνοήσει εκείνους που υπόσχονται άλλη κοσμική εκπλήρωση που τους απομακρύνει από τη γη.²²⁴

Η στροφή μακριά από τη γη παρακινείται, λέει, από μια δυσαρέσκεια για τη ζωή που αναγκάζει τον πάσχοντά να φανταστεί έναν άλλο κόσμο που θα εκπληρώσει την εκδίκησή του, έτσι, ο *Übermensch* αποδέχεται τον γήινο κόσμο με απόλαυση και ευγνωμοσύνη.²²⁵ Ο Ζαρατούστρα υποστηρίζει ότι η απόδραση των Χριστιανών από αυτόν τον κόσμο αφορά στην επιπόνηση μιας αθάνατης ψυχής ξεχωριστής από το σώμα. Αυτό οδήγησε στην αυταπάτηση και νέκρωση του σώματος ή τον ασκητισμό. Ο Ζαρατούστρα αργότερα

²²² Nietzsche, Friedrich Wilhelm. 1974. *The Gay Science; with a Prelude in Rhymes and an Appendix of Songs*. New York: Vintage Books, 351-373

²²³ Nietzsche, Friedrich Wilhelm. 2006. *Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None*. Cambridge: Cambridge University Press, 16-46

²²⁴ Hollingdale, R. J. 1961. English translation of Zarathustra's prologue, "Thus Spoke Zarathustra." Penguin Classics, 44.

²²⁵ Nietzsche, Friedrich Wilhelm. 2006. *Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None*. Cambridge: Cambridge University Press.

ενώνει τον υπεράνθρωπο με το σώμα και υποστηρίζει ότι η ψυχή είναι απλά κομμάτι του σώματος ενώ ταυτίζει τον *Übermensch* με το θάνατο του θεού.

Ενώ λοιπόν η έννοια του Θεού υπήρξε η απόλυτη έκφραση των άλλων κοσμικών αξιών και των υποκειμένων ενστίκτων τους, αντιθέτως, η πίστη στο Θεό έδωσε νόημα στη ζωή για ένα διάστημα. «Ο Θεός είναι νεκρός» σημαίνει ότι η ιδέα του Θεού δεν μπορεί πλέον να παρέχει αξίες, έτσι, ο Νίτσε αναφέρεται σε αυτό το παράδειγμα ως επανεκτίμηση των αξιών.²²⁶ Σύμφωνα με τον Νίτσε, το ηθικό δόγμα του καθολικισμού ήταν ήδη ξεπερασμένο. Έτσι, έχοντας εξαφανίσει τη μοναδική πηγή αξιών, οδηγείται στον Μηδενισμό.

Για να αποφευχθεί η υποτροπή στον Πλατωνικό Ιδεαλισμό ή τον ασκητισμό, η δημιουργία αυτών των νέων αξιών που προτάσσει ο Υπεράνθρωπος, δεν μπορεί να υποκινηθεί από τα ίδια ένστικτα που γέννησε αυτούς τους πίνακες αξιών. Αντίθετα, πρέπει να παρακινούνται από την αγάπη αυτού του κόσμου, αλλά και της ζωής. Ενώ ο Νίτσε διέγινε το χριστιανικό σύστημα αξιών ως αντίδραση ενάντια στη ζωή και ως εκ τούτου καταστροφικό κατά μία έννοια, οι νέες αξίες για τις οποίες είναι υπεύθυνος ο *Übermensch* είναι αποδεκτές και δημιουργικές.²²⁷ Όλη η ανθρώπινη ζωή θα αποκτήσει νόημα από το πώς εξελίχθηκε μια νέα γενιά ανθρώπων. Η φιλοδοξία μιας γυναίκας θα είναι να γεννήσει έναν *Übermensch*, για παράδειγμα, έτσι, οι σχέσεις της με τους άνδρες θα κριθούν από αυτό το πρότυπο.²²⁸

Σύμφωνα με τον Rudiger Safranski, ορισμένοι σχολιαστές συνδέουν τον *Übermensch* με ένα πρόγραμμα Ευγονικής, το οποίο αποτελεί ένα σύνολο πεποιθήσεων και πρακτικών που αποσκοπούν στη βελτίωση της γενετικής ποιότητας ενός πληθυσμού. Αφορά σε ιστορικά αποκλίνουσες ομάδες και άτομα που κρίνονται κατώτερα, ή προωθώντας εκείνους που κρίνονται ανώτεροι.²²⁹ Τα τελευταία χρόνια ο όρος έχει δει μια αναβίωση στις βιοηθικές

²²⁶ Loeb, Paul. "Finding the Übermensch in Nietzsche's Genealogy of Morality." *Journal of Nietzsche Studies*, 42–44.

²²⁷ Loeb, Paul. "Finding the Übermensch in Nietzsche's Genealogy of Morality." *Journal of Nietzsche Studies*, 42–44.

²²⁸ *Thus Spoke Zarathustra*, I.18; Lampert, *Nietzsche's*; Rosen, *Mask of Enlightenment*, 118.

²²⁹ Spektorowski, Alberto, and Ireni-Saban, Liza. 2013. *Politics of Eugenics: Productionism, Population, and National Welfare*. London: Routledge, 24.

συζητήσεις σχετικά με τη χρήση των νέων τεχνολογιών, όπως τους CPISPR και γενετικούς ελέγχους και με μια έντονη συζήτηση για το εάν αυτές οι τεχνολογίες πρέπει να ονομάζονται «ευγονική» ή όχι. Περισσότερα για την Ευγονική θα δούμε παρακάτω.

Η ερμηνεία του δόγματος του Νίτσε λοιπόν, επικεντρώνεται περισσότερο στο μέλλον της ανθρωπότητας παρά σε ένα μόνο κατακλυσμικό άτομο. Δεν υπάρχει συναίνεση σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αυτή η πτυχή του *Übermensch* σχετίζεται με τη δημιουργία νέων αξιών.²³⁰ Για τον R. Safranski, ο *Übermensch* αντιπροσωπεύει έναν υψηλότερο βιολογικό τύπο που επιτυγχάνεται μέσω τεχνητής επιλογής και ταυτόχρονα είναι επίσης ιδανικό για όποιον είναι δημιουργικός και αρκετά ισχυρός, να κυριαρχήσει σε όλο το φάσμα του ανθρώπινου δυναμικού, του καλού και του κακού, ώστε να γίνει «καλλιτέχνης-τύραννος». Στο «*Ecce Homo*», ο Νίτσε αρνήθηκε κατηγορηματικά οποιαδήποτε ιδεαλιστική, δημοκρατική ή ανθρωπιστική ερμηνεία του *Übermensch*: Η λέξη *Übermensch* ορίζει ένα είδος υπέρτατου επιτεύγματος, σε αντίθεση με τους «σύγχρονους» άνδρες, τους «καλούς» άνδρες, τους χριστιανούς και άλλους. Ο Safranski υποστηρίζει ότι ο συνδυασμός της αδίστακτης υπερηφάνειας πολεμιστών και της καλλιτεχνικής λαμπρότητας που καθόρισε την ιταλική αναγέννηση ενσάρκωσε την αίσθηση του *Übermensch* από τον Νίτσε.²³¹

Η θεωρία λοιπόν ότι ο Χίτλερ επηρεάστηκε από τεχνικές ευγονικής, μελετητές και φιλοσόφους με αποκορύφωμα τον Νίτσε είναι γεγονός. Το ερώτημα είναι εάν τελικά η θεωρία του Νίτσε είχε έδρα της τον Φασισμό. Οι Ναζί διερμηνείες του Νίτσε επικεντρώθηκαν στη φιλοσοφική ανθρωπολογία του, την οποία προσπάθησαν να διαστρεβλώσουν υπό την έμπνευση του Χίτλερ. Ο Φύρερ αναζήτησε μια πνευματική εξουσία στην οποία επιδίωξε να βασιστεί, παρόλο που δεν είχε διαβάσει ούτε μια λέξη από τα βιβλία του Νίτσε. Πράγματι, στο «*Mein Kampf*» ανέφερε μόνο τον Σοπενχάουερ, και αυτό εν παρόδω. Αλλά οι «φιλόσοφοι» στην υπηρεσία του Χίτλερ προσπάθησαν να διαστρεβλώσουν την έννοια της ανθρωπολογίας από τον Γερμανό στοχαστή και να την

²³⁰ Thus Spoke Zarathustra, I.18; Lampert, *Nietzsche's*; Rosen, *Mask of Enlightenment*, 118.

²³¹ Safranski, Rudiger (2002 *Nietzsche: A Philosophical Biography*. Translation: Seli Fritz. New York: W.W. Norton & Co, 5

προσαρμόσουν στο Άουσβιτς. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ερμήνευσαν τη θεμελιώδη έννοια της «θέλησης στην εξουσία» του Νίτσε μόνο με υλιστικούς όρους.²³²

Σε κάθε περίπτωση, είναι σκόπιμο εδώ να παραθέσουμε τα λόγια του σύγχρονου Εβραίου συγγραφέα Micha Josef Berdyczewski σχετικά με τις αποκλίσεις στον Νίτσε: «Το μεγαλείο του Νίτσε είναι ότι πάντα αντικρούει τον εαυτό του και συνήθως έχει δίκιο». Όταν μίλησε για «τη θέληση στην εξουσία», ο Νίτσε εννοούσε εν μέρει την πνευματική ανάπτυξη και ωρίμανση που προκύπτει από την υπέρβαση αυτών των ίδιων στοιχείων στις προσωπικότητες και τις ιστορίες της ζωής μας που καταπιέζουν τις ικανότητές μας να δημιουργούμε. «Δύναμη» για εκείνον σήμαινε η πρωταρχική ενέργεια που κατοικούσε στον κάθε έναν από εμάς – με άλλα λόγια, η ενέργεια που βρίσκεται στην πρωτόγονη και απροσδιόριστη κατάσταση. Η μετάβαση από τη δύναμη στην εξουσία είναι, επομένως, η μετακίνηση από μια κατάσταση σκοπιμότητας σε μια κατάσταση εκπλήρωσης, από το δυναμικό της εξουσίας στην ίδια την ενσάρκωσή της με τη μορφή πνευματικής δύναμης.²³³ Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η διάκριση του Νίτσε μεταξύ δύναμης και εξουσίας βασίζεται στην υπόθεσή του ότι η δύναμη αφορά στην συνειδητοποίηση της δύναμης από τη απαρχή της. Η συνολική, τελική νίκη επί της δύναμης επιτυγχάνεται από τον *Übermensch* όταν καταφέρνει να φέρει τον εαυτό του στην κατάσταση της «μεταμόρφωσης της ύπαρξής του». Με άλλα λόγια, αφορά στην κατάσταση του καθαρισμού της ακατέργαστης δύναμης όλων των αρχέγονων βιολογικών στοιχείων της και η μετάβασή της σε μια δημιουργική δύναμη.

Είναι αδύνατο να αρνηθούμε ότι οι Ναζί στρατολόγησαν τον Νίτσε για προπαγανδιστικούς σκοπούς και κακές χρήσεις. Αλλά αυτή η εικόνα δεν είναι σαφής, επειδή πολλοί από αυτούς δεν είδαν τη σκέψη του ως εργαλείο που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για λογαριασμό της ναζιστικής προπαγάνδας. Για παράδειγμα, ο Ernst Krieck, ένας από τους πιο σημαντικούς «καθηγητές του Χίτλερ», είχε πει σαρκαστικά ότι, εκτός από το γεγονός ότι ο Νίτσε δεν ήταν σοσιαλιστής, ούτε εθνικιστής και ήταν αντίθετος με

²³²Jacob Golomb and Robert S. Wistrich. 2002. "Nietzsche, Godfather of Fascism? On the Uses and Abuses of a Philosophy." Princeton University Press, 2007, 90-107

²³³ Aschheim, S. E. 1992. *The Nietzsche Legacy in Germany 1890–1990*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 85-128.

τη ρατσιστική σκέψη, θα μπορούσε να ήταν ένας κορυφαίος εθνικοσοσιαλιστής στοχαστής. Οι περισσότεροι Ναζί που σκέφτονταν σαν αυτόν ήταν ωστόσο ενθουσιασμένοι με το να εξαναγκάσουν κάποιο είδος συστηματικής μεθόδου στην αντισυστημική σκέψη του Νίτσε, παρόλο που αναγνώρισαν ότι πολλά από τα συστατικά του στοιχεία δεν ταίριαζαν με την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία τους και μάλιστα την αντέκρουσαν.²³⁴

Συγκριτικά, ταυτόχρονα, αρκετοί από τους μεγαλύτερους Γάλλους διανοούμενους και φιλοσόφους (όπως Georges Bataille, Jean Wahl, Pierre Klossowski, Emmanuel Levinas και άλλοι) συγκεντρώθηκαν στο Παρίσι τον Ιανουάριο του 1937 και δημοσίευσαν ένα ειδικό τεύχος του περιοδικού *Acéphale* αφιερωμένο στο θέμα «Réparation à Nietzsche».²³⁵

Σε αυτό ισχυρίστηκαν ότι η σκέψη του Νίτσε δεν είχε κανένα κοινό με τον Γερμανικό Ναζισμό. Ομοίως, Εβραίοι στοχαστές όπως οι Theodor Herzl, Hillel Zeitlin, Martin Buber, Yosef Haim Brenner, Ahad Ha'am, A.D. Gordon, Shaul Tchernichovsky και Ze'ev Jabotinsky δεν είδαν τη σκέψη του Νίτσε ως αναπόσπαστο μέρος του ναζισμού (παρά τη μεγάλη προσωπική ευαισθησία τους στο πρόβλημα του αντισημιτισμού). Επιπλέον, η μέθοδος γραφής του Νίτσε, η οποία είναι αντισυστημική και κατακερματισμένη, διευκολύνει την έξοδο των νοημάτων του από το πλαίσιο, σε σημείο που μπορούν να μετατραπούν σε συνθήματα και πανό, τα οποία από μόνα τους είναι ικανά να διαστρεβλωθούν. Υπάρχουν έτσι ορισμένα στοιχεία στη σκέψη του Νίτσε που έκαναν ευκολότερο το έργο για τους Ναζί.²³⁶

Αλλά υπάρχει ένα πρόσθετο ζήτημα εδώ, ένα θέμα που αγγίζει την ερμηνεία των γραπτών του Νίτσε, το οποίο διαδόθηκε ευρέως στις Ηνωμένες Πολιτείες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, ένας από τους κεντρικούς στόχους της σκέψης του Νίτσε ήταν να χρησιμεύσει ως εκπαιδευτικό εργαλείο για να

²³⁴ Rockmore, Tom. *On Heidegger's Nazism and Philosophy*. Berkeley: University of California Press, 1992, 122-175.

²³⁵ Réparation à Nietzsche OCR scan (January 1937, English: Reparations to Nietzsche) is the second issue of *Acéphale*, a special issue of dedicated to Friedrich Nietzsche

²³⁶ Jacob Golomb & Robert S. Wistrich (2002), "Nietzsche, Godfather of Fascism? On the Uses and Abuses of a Philosophy", Princeton University Press, 2007, 149-172.

δελεάσει τους αναγνώστες του να τολμήσουν να σφυρηλατήσουν τη δική τους αυτοκυριαρχία στο στυλ των αληθινών «ελεύθερων πνευμάτων».

Ο Νίτσε ποτέ δεν σκόπευε να μας δώσει πληροφορίες σχετικά με τη δομή του κόσμου ή το νόημά του και τις σχέσεις των ανθρώπων. Αυτός ο υπαρξιακός σκοπός, ο οποίος απαιτεί σε αντάλλαγμα την διέγερση μιας αλλαγής στον χαρακτήρα και τη ζωή μας, αποσαφηνίζει την έννοια της προκλητικής ποιητικής γραφής του Νίτσε. Αυτή η άμεση μορφή, οι αιχμηρή και στιλβωμένη αφορισμούς, η παραστατική γλώσσα, η χρήση των μύθων και οι τολμηρές ονομασίες και συνθήματα όλα έχουν ως στόχο να προκαλέσουν τα συναισθήματά μας σε μια διαδικασία αλλαγής που ο Νίτσε αναζητά για τον εαυτό του και τους αναγνώστες του. Με άλλα λόγια, θέλει να μας βοηθήσει να εξιλεωθούμε από την ανάγκη μας για κάθε είδους λύτρωση. Για τον Νίτσε, μεταμοντερνισμός σημαίνει διαγραφή των ιδεολογιών που υποστηρίζουν συγκεκριμένες στεγανές αξίες.²³⁷ Στο "The Gay Science"²³⁸ εξάλλου, η μη δεσμευτική ελαφρότητα θα μπορούσε κάλλιστα να βοηθήσει στην απελευθέρωση των θεμελιωδών αρχών που μας ενσωματώνει η κοινωνία.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να δούμε το έργο του Νίτσε ως Ναζιστικό; Οι αρχές του Ναζισμού λοιπόν αφορούν στα εξής: το καλό της χώρας προηγείται του καλού κάθε πολίτη· και είναι μια υπόθεση φυσικής και βιολογικής ανισότητας μεταξύ ατόμων και εθνών. Όσον αφορά στην πρώτη αρχή, το κράτος αποτελεί τον υπέρτατο σκοπό που υποχρεώνει τον καθένα να το υπηρετεί ως εργαλείο του – σε όλα του τα έργα ο Νίτσε επανέλαβε ότι το άτομο είναι αυτό που γράφει ιστορία και δημιουργεί την κοινωνία, όχι το αντίστροφο.

Στο «Twilight of the Idols», στο κεφάλαιο «What the Germans Lack», αναφέρεται στον «Iron Chancellor», Otto von Bismarck, «Κάποιος πληρώνει πολλά για να έρθει στην εξουσία: η δύναμη τον κάνει ηλίθιο...Τα πολιτικά καταπίνουν κάθε σοβαρή ανησυχία για πραγματικά πνευματικά θέματα. «Deutschland, Deutschland über alles» φοβάμαι ότι αυτό

²³⁷ Jacob Golomb & Robert S. Wistrich (2002), "Nietzsche, Godfather of Fascism? On the Uses and Abuses of a Philosophy", Princeton University Press, 2007, 149-172.

²³⁸ Nietzsche, F. W., & Kaufmann, W. (1974). *The Gay Science: With a Prelude in Rhymes and an Appendix of Songs*. New York: Vintage Books, 342-383

ήταν το τέλος της γερμανικής φιλοσοφίας.» αναφέρει ο ίδιος.²³⁹ Όσον αφορά στην δεύτερη αρχή, σχετικά με την έμφυτη βιολογική ανισότητα μεταξύ των ανθρώπων: Χωρίς αμφιβολία ο Νίτσε ήταν ελιτίστικος, και μάλιστα το γνώριζε, αλλά προσπάθησε να εξυψώσει την αριστοκρατία του πνεύματος, όχι την αριστοκρατία του αίματος και της φυλής.

Κατά τον Νίτσε, μόνο η πνευματική αριστεία μπορεί να τοποθετήσει ένα άτομο στην κορυφή της ιδανικής ιεραρχίας που ήθελε να πραγματοποιήσει. Ειρωνικά (από την άποψη των Ναζί, φυσικά), όταν ο Νίτσε μιλάει για το «υπέροχο ξανθό θηρίο», αυτός ο όρος δεν έχει καμία φυλετική ή βιολογική σημασία. Επιπλέον, αντιπροσωπεύει ένα μείγμα φυλών και ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και εντελώς φανταστικών, μυθικών μορφών. Η αλήθεια είναι ότι η μόνη ρατσιστική ιδέα που υιοθέτησε ο Νίτσε αφορούσε στην «ανάμειξη των φυλών», η οποία θα εγγυόταν - κατά την γνώμη του - τη διατήρηση της Ευρωπαϊκής φυλής που θα έβγαινε από τους πολυάριθμους μικτούς γάμους μεταξύ των «καλύτερων της Ευρωπαϊκής αριστοκρατίας» και των Εβραίων της.

Στη συνέχεια θα δούμε κάποιες έννοιες αλλά και τις ερμηνίες τους που θα συμβάλουν συμπληρωματικά στην εξέλιξη αυτής της διατριβής.

Ευγονική

Η έννοια προηγείται του όρου. Ο Πλάτωνας πρότεινε την εφαρμογή των αρχών της επιλεκτικής αναπαραγωγής στον άνθρωπο γύρω στα 400 π.Χ. Οι πρώτοι υποστηρικτές της ευγονικής τον 19ο αιώνα τη θεωρούσαν ως έναν τρόπο βελτίωσης των ομάδων των ανθρώπων. Στη σύγχρονη προσέγγιση, ο όρος *ευγονική* συνδέεται στενά με τον επιστημονικό ρατσισμό. Οι σύγχρονοι βιοηθικοί επιστήμονες που υποστηρίζουν τη νέα ευγονική, την χαρακτηρίζουν ως έναν τρόπο ενίσχυσης των ατομικών χαρακτηριστικών, ανεξάρτητα από την ιδιότητα μέλους της ομάδας. Θα δούμε όμως την επιρροή της Ναζιστικής Γερμανίας από την θεωρία της Ευγονικής παρακάτω.

²³⁹ Nietzsche, F. (2008). *Twilight of the Idols* (D. Large, Ed.). Oxford University Press, 43-50.

Ενώ οι ευγονικές αρχές έχουν εφαρμοστεί ήδη από την Αρχαία Ελλάδα, η σύγχρονη ιστορία της ευγονικής ξεκίνησε στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν ένα δημοφιλές κίνημα ευγονικής εμφανίστηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο και στη συνέχεια εξαπλώθηκε σε πολλές χώρες, συμπεριλαμβανομένων²⁴⁰ των ΗΠΑ, του Καναδά, της Αυστραλίας και των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Σε αυτή την περίοδο, άνθρωποι από όλο το πολιτικό φάσμα ενστερνίστηκαν ευγονικές ιδέες. Κατά συνέπεια, πολλές χώρες υιοθέτησαν ευγονικές πολιτικές, με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας του γενετικού αποθέματος των πληθυσμών τους. Τα προγράμματα αυτά περιελάμβαναν²⁴¹ μέτρα, όπως η ενθάρρυνση ατόμων που θεωρούνται «κατάλληλοι» για αναπαραγωγή, όπως απαγορεύσεις γάμου και αναγκαστική στείρωση ατόμων που κρίνονται «ακατάλληλοι» για αναπαραγωγή. Εκείνοι που κρίθηκαν «ακατάλληλοι να αναπαραχθούν» συχνά ήταν άτομα με νοητικές ή σωματικές αναπηρίες, άτομα που σκόραραν σε χαμηλά επίπεδα σε διαφορετικές εξετάσεις IQ, εγκληματίες, «αποκλίνοντες» και μέλη μειονοτικών ομάδων.

Το κίνημα ευγονικής συνδέθηκε με τη ναζιστική Γερμανία και το Ολοκαύτωμα, όταν η υπεράσπιση πολλών από τους κατηγορούμενους στις δίκες της Νυρεμβέργης από το 1945 έως το 1946 προσπάθησε να δικαιολογήσει τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ισχυριζόμενη ότι υπήρχε μικρή διαφορά μεταξύ των Ναζιστικών προγραμμάτων ευγονικής και των προγραμμάτων των ΗΠΑ. Κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν²⁴² τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, με μεγαλύτερη έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα, πολλές χώρες άρχισαν να εγκαταλείπουν τις πολιτικές ευγονικής, αν και ορισμένες δυτικές χώρες συνέχισαν να πραγματοποιούν αναγκαστικές στείρωσεις.

Ο Χίτλερ, διάβασε για τη φυλετική ευγονική κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του στη φυλακή Landsberg. Πίστευε ότι “το έθνος είχε γίνει αδύναμο, διεφθαρμένο από τη δυσγονική, την έγχυση «εκφυλισμένων» στοιχείων στην κυκλοφορία του αίματός του”.²⁴³

²⁴⁰ Hansen, Randall, & King, Desmond. (2001). "Eugenic ideas, political interests and political variation of immigration and sterilization in Britain and the US." *Global Politics*, 237-263.

²⁴¹ McGregor, Russell. (2002). "They reproduce color' or the importance of being white." *Australian Historical Studies*, 33(120), 286–302.

²⁴² Basford, Alison. Levin, Philippa. (August 3, 2010). *The Oxford Handbook on the History of Eugenics*. Oxford University Press, 327.

²⁴³ Evans, Richard J. (2005). *The Third Reich in Power*. Penguin Press, 429.

Ο φυλετικός ρατσισμός και η ιδέα του ανταγωνισμού, που χαρακτηρίστηκε κοινωνικός Δαρβινισμός το 1944, συζητήθηκαν από Ευρωπαίους επιστήμονες, αλλά και από τον Τύπο της Βιέννης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. Από πού ακριβώς ο Χίτλερ πήρε τις ιδέες αυτές, είναι αβέβαιο. Η θεωρία της εξέλιξης είχε γενικά γίνει αποδεκτή στη Γερμανία εκείνη την εποχή, αλλά αυτό το είδος εξτρεμισμού ήταν σπάνιο.²⁴⁴

Στο δεύτερο βιβλίο του, το οποίο ήταν αδημοσίευτο κατά τη ναζιστική εποχή, ο Χίτλερ επαίνεσε την Σπάρτη (χρησιμοποιώντας τις ιδέες που δανείστηκε ίσως από τον Ernst Haeckel)²⁴⁵ προσθέτοντας ότι θεώρησε τη Σπάρτη ως το πρώτο «κράτος Völkisch» - ένα ιδεατό κράτος κατά τον Χίτλερ. Υποστήριξε αυτό που θεωρούσε ως μια πρόιμη ευγονική θεραπεία παραμορφωμένων παιδιών. Κατά τον Χίτλερ λοιπόν, η έκθεση των ασθενών, αδύναμων, παραμορφωμένων παιδιών, εν ολίγοις και η καταστροφή τους ήταν πιο αξιοπρεπής και στην πραγματικότητα χίλιες φορές πιο ανθρώπινη από την “άθλια” παραφροσύνη της εποχής που διατηρούσε το πιο παθολογικό υποκείμενο και μάλιστα με οποιοδήποτε τίμημα. Ομως τελικά αφαίρεσε τη ζωή εκατό χιλιάδων υγιών παιδιών ως συνέπεια του ελέγχου των γεννήσεων ή μέσω αμβλώσεων, προκειμένου στη συνέχεια να αναπαραχθεί μια φυλή εκφυλισμένων που επιβαρύνονται με ασθένειες.²⁴⁶

Εντούτοις, μια κριτική στις πολιτικές ευγονικής είναι ότι, ανεξάρτητα από το ποιες αρνητικές ή θετικές πολιτικές χρησιμοποιούνται, είναι επιρρεπείς σε κατάχρηση επειδή τα κριτήρια γενετικής επιλογής καθορίζονται από οποιαδήποτε ομάδα είχε πολιτική εξουσία εκείνη την εποχή. Επιπλέον, πολλοί επικρίνουν την αρνητική ευγονική ιδιαίτερα ως παραβίαση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που θεωρείται από τη διακήρυξη του 1968 της Τεχεράνης, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος αναπαραγωγής.

Μια άλλη κριτική είναι ότι οι πολιτικές ευγονικής οδηγούν τελικά σε απώλεια γενετικής ποικιλομορφίας, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη της κατάθλιψης λόγω απώλειας γενετικής

²⁴⁴ O'Mathúna, Dónal P. (2006). "Human dignity in the Nazi era: implications for contemporary bioethics." *BMC Medical Ethics*, 1-12

²⁴⁵ Haeckel, Ernst. (1876). "The History of Creation, vol. I." New York: D. Appleton, 170.

²⁴⁶ Hitler, Adolf. (1961). *Hitler's Secret Book*. New York: Grove Press, 17-18.

παραλλαγής.²⁴⁷ Τέλος, μια άλλη κριτική των σύγχρονων πολιτικών ευγονικής είναι ότι προτείνουν να διαταράξουν μόνιμα και τεχνητά τα εκατομμύρια έτη εξέλιξης και ότι η προσπάθεια να δημιουργηθούν γενετικές γραμμές «καθαρές» των «διαταραχών» μπορεί να έχει εκτεταμένες βοηθητικές συνέπειες κατά της γενετικής οικολογίας, συμπεριλαμβανομένων των αρνητικών επιπτώσεων στην ανοσία και στην ανθεκτικότητα των ειδών.²⁴⁸

Τι είναι ο Αντισημιτισμός όμως και ποιες είναι οι βασικές αρχές του τις οποίες ενστερνίστηκε ο Χίτλερ και η Ναζιστική Γερμανία;

Αντισημιτισμός

«Η λέξη *αντισημιτισμός* δηλώνει την προκατάληψη ή το μίσος εναντίον των Εβραίων. Το Ολοκαύτωμα, ο συστηματικός διωγμός με την υποκίνηση του κράτους και η εξόντωση των Εβραίων η της Ευρώπης από τη Ναζιστική Γερμανία και τους συνεργάτες της μεταξύ του 1933 και του 1945, αποτελεί το πλέον ακραίο ιστορικό παράδειγμα αντισημιτισμού. Το 1879, ο Γερμανός δημοσιογράφος Βίλχελμ Μαρ επινόησε τον όρο *αντισημιτισμός*, προκειμένου να δηλώσει το μίσος κατά των Εβραίων, αλλά και κατά άλλων φιλελεύθερων, αστικών και διεθνών πολιτικών τάσεων του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα που συχνά συνδέονται με τους Εβραίους. Οι τάσεις που βρέθηκαν στο στόχαστρο περιελάμβαναν την ισότητα, τη συνταγματική δημοκρατία, το ελεύθερο εμπόριο, το σοσιαλισμό, το χρηματοοικονομικό καπιταλισμό και τον ειρηνισμό.»²⁴⁹

Το ιδιαίτερο μίσος εναντίον των Εβραίων, ωστόσο, προηγήθηκε της σύγχρονης εποχής και της επινόησης του όρου *αντισημιτισμός*. Ιστορικά, μια από τις πλέον συνηθισμένες εκδηλώσεις αντισημιτισμού ήταν τα πογκρόμ, οι βίαιες εξεγέρσεις που στρέφονταν κατά των Εβραίων, συχνά με την ενθάρρυνση των κυβερνητικών αρχών. Τα πογκρόμ συχνά

²⁴⁷ Galton, David. (2002). *Eugenics: The Future of Human Life in the 21st Century*. London: Abacus, 48.

²⁴⁸ Withrock, Isabelle. (2015). "Genetic diseases conferring resistance to infectious diseases." *Genes & Diseases*, 2, 247–254.

²⁴⁹ "anti-Semitism". Oxford Dictionaries - English. Retrieved October 2018.
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/antisemitism> accessed 2023

υποκινούνταν από «συκοφαντίες αίματος», τις ψευδείς διαδόσεις ότι οι Εβραίοι χρησιμοποιούσαν το αίμα χριστιανών στις ιεροτελεστίες τους.²⁵⁰ Στη σύγχρονη εποχή, οι αντισημίτες πρόσθεσαν μια πολιτική διάσταση σε αυτή την ιδεολογία του μίσους. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αντισημιτικά κόμματα σχηματίστηκαν στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Αυστρία. Δημοσιεύματα όπως «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών» καλλιέργησαν ή υποστήριξαν ιδεολογήματα σχετικά με μια διεθνή εβραϊκή συνωμοσία. Μια σημαντική συνιστώσα του πολιτικού αντισημιτισμού ήταν και ο εθνικισμός, οι υποστηρικτές του οποίου συχνά επικαλούνταν την αβάσιμη κατηγορία ότι οι Εβραίοι πολίτες δεν ήταν πατριώτες.

²⁵⁰ Deutsch, Gotthard. "Anti-Semitism". The Jewish Encyclopedia. Funk & Wagnalls, 641 Retrieved October 2018.

Εικόνα 15.²⁵¹

«Το ξενοφοβικό κίνημα "voelkisch" (κίνημα του λαού) του 19^{ου} αιώνα, στο οποίο συμμετείχαν Γερμανοί φιλόσοφοι, λόγιοι και καλλιτέχνες που θεωρούσαν την εβραϊκή διανόηση ξένη ως προς το γερμανικό τρόπο σκέψης και ζωής, διαμόρφωσε την κοινή αντίληψη ότι οι Εβραίοι είναι «μη Γερμανοί». Θεωρητικοί επιστήμονες φυλετικής ανθρωπολογίας άρχισαν να στηρίζουν αυτήν την άποψη με ψευδοεπιστημονικά στοιχεία. Το ναζιστικό κόμμα, που ιδρύθηκε το 1919 και είχε ως ηγέτη του τον Αδόλφο Χίτλερ, έδωσε πολιτική υπόσταση στις ρατσιστικές θεωρίες. Εν μέρει, το ναζιστικό κόμμα κέρδισε

²⁵¹ <https://allthatsinteresting.com/holocaust-photos> accessed 2023

δημοτικότητα διαδίδοντας την αντι-εβραϊκή προπαγάνδα. Εκατομμύρια ανθρώπων αγόρασαν το βιβλίο του Χίτλερ «*Mein Kampf*» (Ο Αγών Μου), στο οποίο ζητούσε την απομάκρυνση των Εβραίων από τη Γερμανία.»²⁵²

Με την ανάληψη της εξουσίας από τους Ναζί το 1933, το κόμμα επέβαλε οικονομικό αποκλεισμό στις εβραϊκές επιχειρήσεις, οργάνωσε δημόσιες καύσεις βιβλίων και θέσπισε νομοθεσία κατά των Εβραίων, μεταξύ άλλων μέτρων.²⁵³ Το 1935, οι Νόμοι της Νυρεμβέργης όρισαν τους Εβραίους με βάση τη φυλή και εισήγαγαν το διαχωρισμό του πληθυσμού σε «Άριους» και «μη Άριους», επιτρέποντας έτσι τη νομιμοποίηση μιας ρατσιστικής ιεραρχίας. Στις 9 Νοεμβρίου 1938, οι Ναζί επιτέθηκαν σε συναγωγές και εβραϊκά καταστήματα, καταστρέφοντας τα σε ολόκληρη τη Γερμανία και την Αυστρία, σε αυτό που είναι γνωστό ως Kristallnacht. Αυτό το γεγονός σηματοδότησε τη μετάβαση σε μια εποχή όπου η γενοκτονία έγινε ο κύριος στόχος του ναζιστικού αντισημιτισμού.²⁵⁴

Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον παρακάτω να δούμε τους λόγους για τους οποίους οδήγησαν τους ναζί σε πράξη γενοκτονίας αλλά και την ψυχολογία της μάζας.

Η Ψυχοπαθολογία του Χίτλερ

Η ψυχοπαθολογία του Αδόλφου Χίτλερ είναι ένας όρος ομπρέλα για την ψυχιατρική (παθολογική, ψυχοβιογραφική) λογοτεχνία που ασχολείται με την υπόθεση ότι ο Αδόλφος Χίτλερ υπέφερε από ψυχική ασθένεια, παρόλο που ο Χίτλερ δεν διαγνώστηκε ποτέ με ψυχικές ασθένειες κατά τη διάρκεια της ζωής του, είχε όμως συχνά συσχετιστεί με ψυχικές διαταραχές όπως διπολική διαταραχή, σχιζοφρένεια και ψυχοπάθεια, τόσο κατά τη διάρκεια της ζωής του όσο και μετά τον θάνατό του. Ερευνητές, όπως Fritz Redlich όμως, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο Χίτλερ μάλλον δεν είχε αυτές τις διαταραχές.²⁵⁵ Συχνά αναφέρεται ως τρελός, εν μέρει επειδή οι περισσότεροι άνθρωποι δυσκολεύονται να αποδεχτούν τέτοιο τεράστιο κακό, όπως οτιδήποτε άλλο εκτός από το υποπροϊόν της

²⁵² <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/antisemitism> accessed 2023

²⁵³ Raphael, J. & Patai, J. (1989). *The Myth of the Jewish Race*. Wayne State University Press, 178.

²⁵⁴ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

²⁵⁵ Goode, Erica. "Insane or Just Evil? A Psychiatrist Takes a New Look at Hitler." *The New York Times*, 1998.

ψύχωσης. Ωστόσο, το πόσο «τρελός» ήταν ο Χίτλερ και πόσο μέρος από το κακό που διέπραξε μπορεί να αποδοθεί σε ασθένεια, είτε σωματική είτε ψυχική, έχει αποτελέσει αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ των ιστορικών. Κάποιοι υποστήριξαν ότι κάθε προσπάθεια εξήγησης του Χίτλερ είναι λάθος, γιατί η κατανόηση αναπόφευκτα γεννά δικαιολογίες. Το σίγουρο είναι ότι δεν μας αφορά να μπούμε τόσο βαθιά στην ψυχοπαθολογία του Χίτλερ όσο στην λογική πίσω από τις πράξεις ενός ολόκληρου λαού που τον ακολούθησε.

Εικόνα 16.²⁵⁶

²⁵⁶ <https://www.atlantajewishtimes.com/evidence-reveals-hitlers-hand-in-mass-murder/> accessed 2023

«Κατώτερος από άνθρωπο»: Η ψυχολογία της σκληρότητας

Κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος, οι Ναζί παρομοίασαν συχνά τους Εβραίους με αρουραίους, οι Hutus που συμμετείχαν στη γενοκτονία της Ρουάντα, παρομοίασαν τους Tutsis ως κατσαρίδες, οι ιδιοκτήτες σκλάβων σε όλη την διάρκεια της ιστορίας θεωρούσαν τους σκλάβους υπάνθρωπους. Στο «Less Than Human», ο David Livingstone Smith υποστηρίζει ότι είναι σημαντικό να ορίσουμε και να περιγράψουμε την απανθρωπιά, γιατί είναι αυτό που ανοίγει την πόρτα προς τη σκληρότητα και κατά συνέπεια προς τη γενοκτονία. «Όλοι γνωρίζουμε, παρά τα όσα βλέπουμε στις ταινίες», λέει ο Smith στον Neal Conan του NPR, «ότι είναι πολύ δύσκολο, ψυχολογικά, να σκοτώσεις έναν άλλον άνθρωπο από κοντά εν ψυχρώ ή να του προκαλέσεις φρικιαστικές πράξεις». Έτσι, όταν συμβαίνει, είναι πολύ χρήσιμο να καταλάβουμε τι είναι αυτό που επιτρέπει στους ανθρώπους «να ξεπεράσουν τις πολύ βαθιές και φυσικές αναστολές που έχουν κατά της μεταχείρισης άλλων ανθρώπων σαν ζώα θηράματα ή παράσιτα». ²⁵⁷

Το διάσημο περιοδικό Rolling Stone δημοσίευσε φωτογραφίες αμερικανικών στρατευμάτων που ποζάρουν με νεκρούς Αφγανούς. Φωτογραφίες που σχετίζονται με τρέχουσες υποθέσεις στρατοδικείων, στη στρατιωτική βάση Lewis-McChord στην πολιτεία της Washington. Εκτός από το να ποζάρουν με τα πτώματα, «αυτοί οι στρατιώτες — που ονομάζονταν "ομάδα θανάτου" — πήραν επίσης μέρη από τα σώματα τους για τρόπαια», ισχυρίζεται ο Smith, «ένα πολύ συχνό φαινόμενο το οποίο συνοδεύει τη μορφή της απανθρωπιάς στην οποία ο εχθρός θεωρείται ως παιχνίδι». ²⁵⁸ Όταν οι Ναζί περιέγραψαν τους Εβραίους ως Untermenschen, ή υπάνθρωπους, δεν το εννοούσαν μεταφορικά, λέει ο Smith. «Δεν εννοούσαν ότι ήταν σαν υπάνθρωποι, εννοούσαν ότι ήταν κυριολεκτικά υπάνθρωποι». ²⁵⁹

²⁵⁷ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, pp. 11-26.

²⁵⁸ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, pp. 11-26.

²⁵⁹ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, pp. 11-26.

«Τα ανθρώπινα όντα έχουν από καιρό συλλάβει το σύμπαν ως μια ιεραρχία αξίας», λέει ο Smith, «με τον Θεό στην κορυφή, την αδρανή ύλη στο κάτω μέρος, και όλα τα άλλα ενδιάμεσα. Αυτό το μοντέλο του σύμπαντος δεν έχει επιστημονικό νόημα», λέει ο Smith, αλλά «παρόλα αυτά, για κάποιο λόγο, συνεχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε το σύμπαν με αυτόν τον τρόπο, υποβιβάζοντας τα μη ανθρώπινα πλάσματα σε χαμηλότερη θέση στην κλίμακα».²⁶⁰

Στη συνέχεια, στην ανθρώπινη κατηγορία, υπήρξε ιστορικά μια ιεραρχία. Τον 18ο αιώνα, οι λευκοί Ευρωπαίοι «τοποθετήθηκαν στην κορυφή της ιεραρχίας», ενώ όσοι βρίσκονταν στη κατώτερη θέση, πάντα σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους, συγχωνεύτηκαν με τους πιθήκους. Έτσι, "οι Αφρικανοί στη Σαχάρα και οι Αυτόχθονες Αμερικανοί βρίσκονταν στις τελευταίες θέσεις της ανθρώπινης κατηγορίας" και θεωρούνταν κυρίως ως "άψυχα ζώα". Αυτή η δραματική απανθρωπιά κατέστησε δυνατή τη διεξαγωγή μεγάλων φρικιαστικών πράξεων.²⁶¹

²⁶⁰ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, 26-72

²⁶¹ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, 26-72

Εικόνα 17.²⁶²

²⁶² <https://allthatsinteresting.com/holocaust-photos> accessed 2023

Η δίκη των γιατρών της Νυρεμβέργης το 1946 ήταν το πρώτο από τα δώδεκα στρατιωτικά δικαστήρια που διεξήχθησαν στη Γερμανία, μετά την ήττα της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Είκοσι γιατροί και τρεις διοικητικοί υπάλληλοι, κατηγορήθηκαν για εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Είχαν συμμετάσχει στο πρόγραμμα ευθανασίας του Χίτλερ, (στο οποίο περίπου 200.000 άτομα με νοητική και σωματική αναπηρία που κρίθηκαν ακατάλληλα για να ζήσουν, θανατώθηκαν σε θαλάμους αερίων), όπως επίσης και σε άλλα φρικιαστικά ιατρικά πειράματα που πραγματοποιήθηκαν σε χιλιάδες Εβραίους, Ρώσους, Ρομά και Πολωνούς κρατούμενους.²⁶³

Ο εισαγγελέας Telford Taylor είχε ξεκινήσει τότε την εναρκτήρια δήλωση του με τα παρακάτω λόγια: «Οι κατηγορούμενοι σε αυτή την υπόθεση κατηγορούνται για δολοφονίες, βασανιστήρια και άλλες αγριότητες που διεπράχθησαν στο όνομα της ιατρικής επιστήμης. Τα θύματα αυτών των εγκλημάτων ανέρχονται σε εκατοντάδες χιλιάδες. Μια χούφτα μόνο είναι ακόμα ζωντανοί. Μερικοί από τους επιζώντες θα εμφανιστούν σε αυτή την αίθουσα του δικαστηρίου. Αλλά τα περισσότερα από αυτά τα δυστυχημένα θύματα σφαγιάστηκαν ή πέθαναν κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων στα οποία υποβλήθηκαν ... Για τους δολοφόνους τους, αυτοί οι “άθλιοι άνθρωποι” δεν ήταν καθόλου άνθρωποι...»²⁶⁴

Συνέχισε περιγράφοντας λεπτομερώς τα πειράματα. «Μερικά από αυτά τα ανθρώπινα ινδικά χοιρίδια στερήθηκαν οξυγόνου για να προσομοιώσουν άλματα μεγάλου ύψους με αλεξίπτωτο. Άλλοι καταψύχθηκαν, μολύνθηκαν από ελονοσία ή εκτέθηκαν σε αέριο..Οι γιατροί έκαναν τομές στη σάρκα τους για να προσομοιώσουν πληγές, εισήγαγαν κομμάτια σπασμένου γυαλιού ή ξύλου σε αυτά και στη συνέχεια, δένοντας τα αιμοφόρα αγγεία, εισήγαγαν βακτήρια για να προκαλέσουν γάγγραινα». Ο Taylor περιέγραψε πώς άνδρες και γυναίκες αναγκάστηκαν να πίνουν θαλασσινό νερό, μολύνθηκαν από τύφο και άλλες θανατηφόρες ασθένειες, δηλητηριάστηκαν και κάηκαν με φώσφορο και πώς το ιατρικό προσωπικό κατέγραφε συνειδητά τις αγωνιώδεις κραυγές και τους βίαιους σπασμούς τους.

²⁶³ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/the-nuremberg-trials> accessed 2021

²⁶⁴ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, 26-72

Οι περιγραφές στην αφήγηση του Taylor είναι τόσο τρομακτικές, που μπορεί εύκολα να παραβλέψουμε αυτό, που μπορεί να φαίνεται σαν μια ασήμαντη ρητορική φράση: το σχόλιο του ότι "*αυτοί οι άθλιοι άνθρωποι... αντιμετωπίζονται χειρότερα από τα ζώα*". Αλλά αυτό το σχόλιο εγείρει ένα ζήτημα βαθιάς και θεμελιώδους σημασίας. Τι είναι αυτό που επιτρέπει σε μια ομάδα ανθρώπων να αντιμετωπίζουν μια άλλη ομάδα σαν να είναι υπάνθρωπα πλάσματα;

Η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα είναι σκληρή. Η σκέψη θέτει την βάση για δράση και η σκέψη ότι κάποιες ομάδες ανθρώπων είναι υπάνθρωπα όντα, ανοίγει το δρόμο για φρικαλεότητες. Οι Ναζί ήταν σαφείς για το τί ήταν τα θύματα τους. Ήταν *untermenschen* – υπάνθρωποι - και ως εκ τούτου έπρεπε να αποκλειστούν από το σύστημα των ηθικών δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που συνδέουν την ανθρωπότητα. Για τους Ναζί, όλοι οι Εβραίοι, οι Τσιγγάνοι και άλλοι, ήταν αρουραίοι: επικίνδυνοι αρουραίοι που μετέφεραν ασθένειες.²⁶⁵

²⁶⁵ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, 26-72

Εικόνα 18.²⁶⁶

Οι Εβραίοι ήταν τα κύρια θύματα αυτού του σχεδίου γενοκτονίας. Από την αρχή, ο Χίτλερ και οι οπαδοί του ήταν πεπεισμένοι ότι ο εβραϊκός λαός αποτελούσε θανάσιμη απειλή για όλα όσα ήταν ευγενή στην ανθρωπότητα. Σύμφωνα με το ναζιστικό όραμα, αυτοί οι “εχθροί του πολιτισμού” αντιμετωπίζονταν ως παρασιτικοί οργανισμοί. «Σήμερα», διακήρυξε ο Χίτλερ το 1943, «ο διεθνής Εβραίος είναι η ζύμωση της αποσύνθεσης των λαών και των κρατών, όπως ήταν στην αρχαιότητα. Θα παραμείνει έτσι όσο οι λαοί δεν βρίσκουν τη δύναμη να απαλλαγούν από αυτόν τον ιό». Τόσο τα στρατόπεδα θανάτου (οι θάλαμοι αερίων οι οποίοι διαμορφώθηκαν σε θαλάμους εξαπάτησης), όσο και το Einsatzgruppen (παραστρατιωτικές ομάδες θανάτου που

²⁶⁶ <https://allthatsinteresting.com/holocaust-photos> accessed 2023

περιπλανήθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη πίσω από το γερμανικό στρατό), ήταν απαντήσεις σε αυτό που οι Ναζί θεωρούσαν ως θανατηφόρο λοιμό.²⁶⁷

Μερικές φορές οι Ναζί θεωρούσαν τους εχθρούς τους αιμοδιψείς θηρευτές και όχι παράσιτα. Όταν οι αντάρτες στις κατεχόμενες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης άρχισαν να διεξάγουν ανταρτοπόλεμο εναντίον των γερμανικών δυνάμεων, ο Walter von Reichenau, ο αρχιστράτηγος του Γερμανικού στρατού, εξέδωσε εντολή να επιβληθεί μια “σοβαρή αλλά δίκαιη τιμωρία στα εβραϊκά υπάνθρωπα στοιχεία” (οι Ναζί θεωρούσαν όλους τους εχθρούς τους ως μέρος του “Διεθνή Εβραίου” μία συννομωσία η οποία προωθούσε την πεποίθηση ότι οι Εβραίοι έλεγχαν τις εθνικές κυβερνήσεις της Ρωσίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και των Ηνωμένων Πολιτειών).

Το Ολοκαύτωμα είναι το πιο καλά τεκμηριωμένο παράδειγμα των συνεπειών της «απανθρωποποίησης». Η αποκρουστική του ένταση ξεπερνά τα όρια της φαντασίας. Και όμως, το να εστιάσουμε μόνο σε αυτό είναι πολύ βολικό. Είναι πολύ εύκολο να θεωρήσει κάποιος ότι, το Τρίτο Ράιχ δεν ήταν παρά ένα είδος μαζικής παραφροσύνης που υποκινήθηκε από μια μικρή ομάδα διαταραγμένους ιδεολόγους, οι οποίοι συνωμότησαν για να καταλάβουν την πολιτική εξουσία και να παρασύρουν ένα έθνος στα θέλω τους. Εναλλακτικά, είναι δελεαστικό να σκεφτεί κανείς ότι οι Γερμανοί ήταν ένας μοναδικά σκληρός και αιμοδιψής λαός. Αλλά αυτές οι διαγνώσεις είναι επικίνδυνα λάθος. Το πιο ανησυχητικό στο ναζιστικό φαινόμενο δεν είναι ότι οι Ναζί ήταν τέρατα. Είναι ότι ήταν συνηθισμένα ανθρώπινα όντα.

Όταν σκεφτόμαστε την απανθρωπιά κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το μυαλό μας πηγαίνει στο Ολοκαύτωμα, αλλά δεν ήταν μόνο οι Γερμανοί που συμπεριφέρθηκαν κατά αυτόν τον τρόπο στους εχθρούς τους.²⁶⁸

²⁶⁷ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, 26-72

²⁶⁸ David Livingstone Smith. *Less than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press, 2011, 26-72

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τη ψυχολογία του θύτη για να κατανοήσουμε τον αντίκτυπο της γενοκτονίας.

Εικόνα 19. ²⁶⁹

²⁶⁹ <https://allthatsinteresting.com/holocaust-photos> accessed 2023

Κατανόηση της γενοκτονίας μέσω της κοινωνικής ψυχολογίας / Σχέση θύτη – θύματος

Η Ψυχολογία των Δραστών και των παρόντων.

Τι είναι αυτό που οδηγεί ομάδες ανθρώπων ή κυβερνήσεων στη διάπραξη γενοκτονίας ή μαζικών δολοφονιών; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά και οι ψυχολογικές διαδικασίες των ατόμων και των κοινωνιών που συμβάλλουν σε μια τέτοια ομαδική βία; Ποια είναι η φύση της εξέλιξης που οδηγεί σε αυτήν; Ποια είναι τα κίνητρα, πώς προκύπτουν και εντείνονται και πώς μειώνονται οι αναστολές;

Ένα κύριο παράδειγμα είναι το Ολοκαύτωμα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σημαντικά παραδείγματα φυσικά είναι η γενοκτονία των Αρμενίων στην Τουρκία το 1915- 1916, η "αυτογενοκτονία" στην Καμπότζη μεταξύ 1975 και 1979, η γενοκτονία στη Ρουάντα το 1994 και οι εξαφανίσεις και οι μαζικές δολοφονίες στην Αργεντινή, κυρίως μεταξύ 1976 και 1979. Πολλές από τις ίδιες επιρροές επικρατούν επίσης τόσο στις διαδεδομένες χρήσεις των βασανιστηρίων όσο και στην τρομοκρατική βία.

Στον χάρτη των Ηνωμένων Εθνών για τη γενοκτονία ο όρος σημαίνει την εξόντωση μιας φυλετικής, θρησκευτικής ή εθνοτικής ομάδας. Αν και δεν περιλαμβάνεται στο χάρτη, και παρόλο που ορισμένοι μελετητές το αποκαλούν πολιτική, στην μαζική δολοφονία, τα όρια της ομάδας των θυμάτων είναι λιγότερο καθορισμένα μιας και η εξάλειψη μιας ολόκληρης φυλετικής, θρησκευτικής ή εθνοτικής ομάδας δεν περιγράφεται.²⁷⁰

Οι παρευρισκόμενοι στη συνεχιζόμενη, συνήθως σταδιακά αυξανόμενη κακομεταχείριση μιας ομάδας ανθρώπων, έχουν μεγάλη δυναμική δύναμη να επηρεάσουν τα γεγονότα, ωστόσο, είτε πρόκειται για άτομα, ομάδες ή έθνη, συχνά παραμένουν παθητικά. Ως αποτέλεσμα της παθητικότητας, οι παρευρισκόμενοι δέχονται κατά κάποιο

²⁷⁰ Harff, B., & Gurr, T. R. (1990). "Victims of the State: Genocides, Politicides, and Group Repression since 1945." *International Review of Victimology*, 1-19.

τρόπο τις διώξεις και τα βάσανα των θυμάτων και μερικοί μάλιστα εξομοιώνονται με τους²⁷¹ δράστες.

Όλοι μας είμαστε παρόντες σε πολλά τέτοια γεγονότα αλλά και μάρτυρες. Είμαστε μάρτυρες διακρίσεων καθημερινά, ρατσιστικών δράσεων και φυσικά κάποιοι από εμάς μάρτυρες αισχρών πράξεων που προκαλούν ατομικό αλλά και συλλογικό τραύμα. Η εξέταση του ρόλου των «παρόντων» σε γενοκτονίες και μαζικές δολοφονίες μπορεί να μας δια φωτίσει για τον δικό μας ρόλο ως παρευρισκόμενων στα βάσανα των άλλων, καθώς και για πολιτικές και πρακτικές που ενδεχομένως οδηγούν στην καταστροφή της ανθρωπότητας.

Η βία κατά μιας υποομάδας της κοινωνίας είναι το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής διαδικασίας. Απαιτεί ανάλυση στο επίπεδο τόσο των ατόμων όσο και της κοινωνίας. Γιατί μια κυβέρνηση ή μια κυρίαρχη ομάδα στρέφονται εναντίον μιας υποομάδας της κοινωνίας; Συνήθως οι δύσκολες συνθήκες ζωής και τα επίμονα προβλήματα ζωής σε μια κοινωνία, αποτελούν σημαντικό σημείο εκκίνησης, περιλαμβάνουν οικονομικά προβλήματα όπως ο ακραίος πληθωρισμός, ή η κατάθλιψη και η ανεργία, οι πολιτικές συγκρούσεις και η βία, ο πόλεμος, η μείωση της δύναμης, το κύρος και η σημασία ενός έθνους, συνήθως με οικονομικά και πολιτικά προβλήματα και το χάος και την κοινωνική αποδιοργάνωση που συχνά συνεπάγονται.²⁷²

Η Γερμανία αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο πόλεμος και η ήττα ακολουθήθηκαν από μια επανάσταση, μια αλλαγή στο πολιτικό σύστημα, υπερπληθωρισμό, την κατοχή του Ruhr από τους Γάλλους, που ήταν δυσαρεστημένοι με το ποσοστό των αποζημιώσεων, της σοβαρής οικονομικής ύφεσης, της σύγκρουσης μεταξύ ακραίων πολιτικών καταστάσεων, της πολιτικής βίας, του κοινωνικού χάους και της αποδιοργάνωσης. Οι έντονες συγκρούσεις μεταξύ των πολιτικών άκρων και

²⁷¹ Staub, E. (1989a). *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. New York: Cambridge University Press. Staub, E. (1989b). "Steps along the Continuum of Destruction: The Evolution of Bystanders, German Psychoanalysts, and Lessons for Today." *Political Psychology*, 10

²⁷² Craig, G. A. (1982). *The Germans*. New York: New American Library, 126-147.

της κατάρρευσης των παραδοσιακών κοινωνικών συστημάτων ήταν τόσο σημαντικές όσο και οι περαιτέρω αιτίες προβλημάτων που αφορούσαν στη διαβίωση.²⁷³

Στη συνέχεια, η αδυναμία να προστατεύσει κάποιος την οικογένεια του και η αδυναμία ελέγχου των συνθηκών της ζωής έφεραν συναισθήματα μεγάλης και δυσβάσταχτης ανασφάλειας και φόβου. Επηρεάστηκαν βαθιά η ταυτότητα ή ο ψυχολογικός «εαυτός» – η αυτο-αντίληψη, οι αξίες, οι πεποιθήσεις και ο τρόπος ζωής, καθώς και η ανάγκη για αποτελεσματικότητα και έλεγχο. Η ανάγκη κατανόησης της πραγματικότητας²⁷⁴ και η αντίληψη του κόσμου, η θέση του ατόμου σε αυτήν και ο τρόπος ζωής ήταν αβέβαιες, καθώς το κοινωνικό χάος και η αποδιοργάνωση καθιστούσαν τις υπάρχουσες απόψεις της πραγματικότητας ανεπαρκείς. Τέλος, οι άνθρωποι χρειάζονταν ελπίδα και ένα καλύτερο μέλλον. Αυτές οι ψυχολογικές ανάγκες ενώνουν τις υλικές ανάγκες, όπως η ανάγκη για φαγητό και σωματική ασφάλεια. Δεδομένου ότι η ικανότητα ελέγχου ή αντιμετώπισης προβλημάτων ζωής και ικανοποίησης των υλικών αναγκών είναι περιορισμένη, οι ψυχολογικές ανάγκες κυριαρχούν στην καθοδήγηση της δράσης.²⁷⁵

Πολιτισμικά-Κοινωνικά Χαρακτηριστικά / Πολιτιστική Υποτίμηση

Η διαφοροποίηση μεταξύ της μίας ομάδας και της άλλης ομάδας, εμάς και αυτών, τείνει από μόνη της να προκαλεί την εύννοια της ομαδικής και σχετικής υποτίμησης της ομάδας και των διακρίσεων εις βάρος των μελών της.²⁷⁶ Η υποτίμηση των ατόμων και των ομάδων, ανεξάρτητα από το που πηγάζει, οδηγεί σε βλαπτικές πράξεις. Στη Γερμανία, υπήρξε μια μακρά ιστορία αντισημιτισμού, με περιόδους έντονης κακομεταχείρισης των Εβραίων.²⁷⁷ Εκτός από τον παλαιοχριστιανικό θεολογικό αντισημιτισμό, ο έντονος αντισημιτισμός του

²⁷³ Craig, G. A. (1982). *The Germans*. New York: New American Library, 126-147.

²⁷⁴ Epstein, S. (1980). "The Self-Concept: A Review and the Proposal of an Integrated Theory of Personality." In E. Staub (Ed.), *Personality: Basic Aspects and Current Research*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 82-132.

²⁷⁵ Staub, E. (1989). *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. New York: Cambridge University Press, 35-48.

²⁷⁶ Brewer, M. B. (1978). "In-Group Bias in the Minimal Intergroup Situation: A Cognitive-Motivational Analysis." *Psychological Bulletin*, 86, 307-324.

²⁷⁷ Dimont, M. I. (1962). *Jews, God and History*. New York: Signet, 295-356

Luther²⁷⁸ που περιέγραψε τους Εβραίους σε γλώσσα παρόμοια με αυτή που χρησιμοποίησε αργότερα ο Χίτλερ, ήταν μια σημαντική επιρροή.

Αυτή είναι μια πιθανολογική σύλληψη, με διαφορετικά στοιχεία που ενισχύουν ή μειώνουν την πιθανότητα μιας ομάδας να στραφεί εναντίον της άλλης. Για παράδειγμα, έντονος αντισημιτισμός υπήρχε εξίσου σε διάφορα μέρη της Ρωσίας πριν από την επανάσταση του 1917. Αυτό οδήγησε τους Εβραίους να γίνουν αποδιοπομπαίοι τράγοι, ή ιδεολογικοί εχθροί. Υπήρχαν επίσης βαθιές διαιρέσεις μεταξύ ηγετών και προνομιούχων μελών της κοινωνίας των αγροτών και των εργαζομένων.

Ο σεβασμός στην Εξουσία

Ο υπερβολικός σεβασμός στην εξουσία, με μια κυρίαρχη τάση στο να υπακούει στην εξουσία, είναι ένα άλλο σημαντικό πολιτιστικό χαρακτηριστικό. Οδηγεί τους ανθρώπους στο να στραφούν στις αρχές, παλιές ή νέες, για καθοδήγηση σε δύσκολου καιρούς.²⁷⁹ Τους οδηγεί να αποδεχτούν την πραγματικότητα από τις αρχές, τις απόψεις τους για τα προβλήματα και τις λύσεις, ενώ τους εμποδίζει να αντισταθούν στις αρχές, τους καθοδηγούν στο να βλάψουν άλλους. Υπάρχουν ουσιαστικές αποδείξεις ότι οι Γερμανοί είχαν έντονο σεβασμό για την εξουσία που ήταν βαθιά ριζωμένη στον πολιτισμό τους, καθώς και την τάση να υπακούν σε εκείνους που κατείχαν εξουσία.²⁸⁰

Οι γερμανικές οικογένειες και τα σχολεία ήταν αυταρχικά, με περιοριστικές και τιμωρητικές πρακτικές ανατροφής των παιδιών. Ο ισχυρός σεβασμός της εξουσίας έχει χαρακτηρίσει επίσης τις άλλες κοινωνίες που εμπλέκονται σε γενοκτονία ή μαζικές δολοφονίες, όπως η Τουρκία, η Καμπότζη και η Ρουάντα, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν ιδιαίτερα ισχυρή στην υποομάδα της κοινωνίας, όπως στην Αργεντινή, όπου ο στρατός ήταν η αιτία.²⁸¹

²⁷⁸ Luther, M. (1955-1975). *Works: On the Jews and Their Lies (Vol. 47)*. St. Louis, MO: Muhlenberg Press, 15-55

²⁷⁹ Fromm, E. (1965). *Escape from Freedom*. New York: Avon, 39-56

²⁸⁰ Craig, G. A. (1982). *The Germans*. New York: New American Library, 126-147

²⁸¹ Nunca Mas. (1986). *The Report of the Argentine National Commission on the Disappeared*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Ένας άκαμπος πολιτισμός. Μια άκαμπτη κοινωνία, σε αντίθεση με μια πλουραλιστική κοινωνία, με ένα μικρό φάσμα κυρίαρχων αξιών και περιορισμών στην ελεύθερη ροή των ιδεών, αυξάνει την προδιάθεση για ομαδική βία. Έτσι, η αρνητική εκπροσώπηση μιας ομάδας θυμάτων και ο σεβασμός στις αρχές δικαιολογεί ή ακόμη και απαιτεί την κακομεταχείριση των θυμάτων με αποτέλεσμα να γίνεται αποδεκτή μια τέτοια αισχρή σειρά πράξεων. Οι δημοκρατικές κοινωνίες, οι οποίες τείνουν να είναι πιο πλουραλιστικές, είναι απίθανο να εμπλακούν σε γενοκτονία, ειδικά εάν είναι «ώριμες» δημοκρατίες, με καλά αναπτυγμένους πολιτικούς θεσμούς. Ο γερμανικός πολιτισμός ήταν μονόπλευρος, τονίζοντας την υπακοή, την τάξη, την αποτελεσματικότητα και την αφοσίωση στην ομάδα.

Όπως σημειώσαμε νωρίτερα, η εξέλιξη του Ολοκαυτώματος μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις. Η πρώτη έφερε τον Χίτλερ στην εξουσία και κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης, της ναζιστικής κυριαρχίας, το ολοκληρωτικό σύστημα μείωσε περαιτέρω το φάσμα των αποδεκτών ιδεών και την ελευθερία της έκφρασής τους. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, οι κοινωνίες και μερικές φορές οι ομάδες των δραστών, ήταν επίσης άκαμπτες και στις συχνές περιπτώσεις γενοκτονίας ή μαζικών δολοφονιών, όταν το πολιτικο-ιδεολογικό σύστημα ήταν άκρως αυταρχικό και ακόμη και ολοκληρωτικό, επικράτησαν μονολιθικές τάσεις.

Πολιτιστικές Αυτο-Έννοιες

Η πίστη στην πολιτισμική ανωτερότητα, καθώς και μια ασταθής ομαδική αυτο-έννοια που απαιτεί αυτοάμυνα, μπορεί επίσης να συμβάλει στην τάση να στραφεί μια ομάδα εναντίον μιας άλλης. Συχνά τα δύο αυτά συνδυάζονται με πίστη στην ανωτερότητα της ομάδας κάποιου και με μια υποκείμενη αίσθηση ευπάθειας και αδυναμίας του άλλου. Έτσι, η πολιτισμική αυτο-αντίληψη που προδιαθέτει την ομαδική βία μπορεί να είναι περίπλοκη αλλά αποδεδειγμένη μέσα από τα προϊόντα του πολιτισμού, τη λογοτεχνία του, τα πνευματικά και καλλιτεχνικά προϊόντα και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Οι Γερμανοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους ανώτερους σε χαρακτήρα, ικανότητα, τιμή, αφοσίωση, αφοσίωση στην οικογένεια, την πολιτική οργάνωση και τα πολιτιστικά επιτεύγματα. Η

ανωτερότητα έχει εκφραστεί με πολλούς τρόπους, συμπεριλαμβανομένων των διακηρύξεων από γερμανούς διανοούμενους που αφορούσαν στην γερμανική ανωτερότητα και την πίστη τους στο δικαίωμα της Γερμανίας να κυβερνά άλλα έθνη.²⁸²

Το αίσθημα της ανωτερότητας φαίνεται να επικράτησε και στην Τουρκία, την Καμπότζη και την Αργεντινή. Τόσο στην Καμπότζη όσο και στην Τουρκία, μια προγενέστερη αυτοκρατορία και εθνική δόξα ήταν βαθιά ενσωματωμένη στη συνείδηση της ομάδας. Οι υπάρχουσες συνθήκες έρχονται σε έντονη αντίθεση με τη δόξα του παρελθόντος. Συμπερασματικά, σε μεγάλο βαθμό, οι άνθρωποι αυτοπροσδιορίζονται ανήκοντας σε ομάδες, γεγονός που καθιστά σημαντική την κοινωνική τους ταυτότητα.²⁸³ Οι ομαδικές αυτο-έννοιες γίνονται ιδιαίτερα σημαντικές σε δύσκολους καιρούς, καθώς η αδυναμία αντιμετώπισης προβλημάτων ζωής απειλεί την προσωπική ταυτότητα. Με την πάροδο του χρόνου η αδυναμία της ομάδας να βοηθήσει στην κάλυψη των βασικών αναγκών και της κοινωνικής αποδιοργάνωσης απειλεί επίσης την ομαδική αυτο-αντίληψη, το όραμα των ανθρώπων και την αξιολόγηση της ομάδας τους.

Τραύματα λόγω προηγούμενης θυματοποίησης

Ένα άλλο σημαντικό πολιτιστικό χαρακτηριστικό που συμβάλλει στην αίσθηση της ευπάθειας είναι ένα προηγούμενο ιστορικό θυματοποίησης. Ακριβώς όπως τα θύματα, έτσι και ομάδες ανθρώπων που έχουν πέσει θύματα στο παρελθόν, επηρεάζονται έντονα. Η αυτοπεποίθηση και αυτοεκτίμηση τους μειώνεται, βλέποντας τον κόσμο και τους ανθρώπους, ειδικά τους ξένους, ατομικά αλλά και ολόκληρες ομάδες, ως επικίνδυνους. Αισθάνονται ευάλωτοι και ότι πρέπει να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, γεγονός που μπορεί να τους οδηγήσει σε βίαιες πράξεις.

²⁸²Craig, G. A. (1982). *The Germans*. New York: New American Library, 126-147

²⁸³Tajfel, H. (Ed.). (1982). *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 483-506.

Ιστορικό επιθετικότητας

Ένα ιστορικό επιθετικότητας στον τρόπο αντιμετώπισης των συγκρούσεων συμβάλλει επίσης στην προδιάθεση για ομαδική βία. Κάνει την εκ νέου επιθετικότητα πιο αποδεκτή, πιο φυσιολογική. Μια τέτοια παράδοση, η οποία υπήρχε στη Γερμανία πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον πόλεμο και η εκτεταμένη πολιτική βία που ακολούθησε στην Τουρκία υπήρξε και στην Καμπότζη ²⁸⁴ από την τεράστια βία κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ 1970 και 1975. Εκφράστηκε σε επανειλημμένες μαζικές δολοφονίες των Τούτσι στην Ρουάντα και στην Αργεντινή κ.ο.κ. Στη Γερμανία ένας πρόσθετος παράγοντας προδιάθεσης ήταν η παρουσία βετεράνων πολέμου. Γνωρίζουμε τώρα για την ύπαρξη και την παρατεταμένη φύση της διαταραχής μετατραυματικού στρες στους βετεράνους του πολέμου. Η διαταραχή ήταν πιθανώς διαδεδομένη μεταξύ των Γερμανών βετεράνων που είχαν παρόμοιες εμπειρίες και έλλειψη εκτίμησης από την κοινωνία. Η μείωση της αυτοεκτίμησης, η απώλεια της πίστης στην καλοσύνη του κόσμου και στην νόμιμη εξουσία, και η αναζήτηση εναλλακτικής εξουσίας αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της διαταραχής των βετεράνων. ²⁸⁵

Αποδιοπομπαίος τράγος και Ιδεολογία

Ο «αποδιοπομπαίος τράγος» και οι ιδεολογίες που προκύπτουν μπροστά σε δύσκολες συνθήκες ζωής ή ομαδικές συγκρούσεις είναι βασικές αιτίες βίαιων συμπεριφορών. Η ιδεολογία που προσέφεραν οι Ναζί και ο Χίτλερ στον γερμανικό λαό ταιριάζει με τη γερμανική κουλτούρα. Η φυλετική αρχή προσδιόρισε την Αρία φυλή και τους υποτιθέμενους «καλύτερους» εκπροσώπους της, τους Γερμανούς, ως ανώτερη φυλή. Οι υλικές ανάγκες του γερμανικού λαού έπρεπε να ικανοποιηθούν (και η ανωτερότητά τους επιβεβαιώνεται μέσω της κατάκτησης πρόσθετων εδαφών, ή του χώρου διαβίωσης). Η ιδεολογία των Γερμανών στοχοποίησε τους Εβραίους ως υπεύθυνους για τα προβλήματα της ζωής και ως πρωταρχικό εμπόδιο για τη δημιουργία μιας αγνής, ανώτερης φυλής. Οι

²⁸⁴ Chandler, D. P. (1983). *A History of Cambodia*. Boulder, CO: Westview, 255-262.

²⁸⁵ Card, J. J. (1983). *Lives after Vietnam: The Personal Impact of Military Service*. Lexington, MA: Lexington Books, 56-142

Εβραίοι αναγνωρίστηκαν επίσης ως ο εσωτερικός εχθρός που ενώθηκε με τον εξωτερικό εχθρό και την Σοβιετική Ένωση, για να καταστρέψει τη Γερμανία.²⁸⁶

Η αρχή της ηγεσίας λοιπόν, η ιδεολογία προέβλεψε υπακοή και προσέφερε την καθοδήγηση μιας απόλυτης εξουσίας. Η ιδεολογία υπήρξε σημαντική και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις γενοκτονίας. Μπορούμε να διαχωρίσουμε τις ιδεολογίες με αυτές του «καλύτερου κόσμου», οι οποίες προσφέρουν ένα όραμα για ένα καλύτερο μέλλον για όλους τους ανθρώπους, και τις εθνικιστικές ιδεολογίες, οι οποίες υπόσχονται μια καλύτερη ζωή για ένα έθνος. Στην Τουρκία, η γενοκτονία των Αρμενίων καθοδηγήθηκε από μια εθνικιστική ιδεολογία: τον παντουρκισμό. Μέρος αυτού ήταν ένα όραμα μιας νέας τούρκικης αυτοκρατορίας, ενωμένης.

Επιλογή δραστών και αυτό-επιλογή

Εκείνοι που στήριζαν τον Χίτλερ στην αρχή, ψηφίζοντάς τον, ήταν αρκετά ετερογενείς όσον αφορά στην τάξη.²⁸⁷ Ξεκίνησαν με μέλη της SA και των SS, και με την πάροδο του χρόνου, όλο και περισσότερα μέλη των SS ενώθηκαν με άλλους καθώς προχωρούσε η εξέλιξη του βίαιου σχεδίου. Ένα γνωστό παράδειγμα είναι η γερμανική βοηθητική αστυνομία, η οποία στάλθηκε να σκοτώσει Εβραίους και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης ιδρύθηκαν από απλούς ανθρώπους σε περιοχές που κατείχαν οι Γερμανοί. Όπως και στην Ουκρανία, η Λιθουανία και η Λετονία, συμμετείχαν επίσης στη²⁸⁸ δολοφονία, πιθανώς υποκινούμενοι από ένα συνδυασμό παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της εχθρότητας προς τη Σοβιετική Ένωση, της οποίας ήταν μέρος, γεγονός που τους οδήγησε να ενωθούν με τον εχθρό της, τους Γερμανούς. Ένας σημειτισμός και υποταγή στους κατακτητές με την επιθυμία να κερδίσουν την εύνοιά τους. Η σημασία της ιδεολογίας ήταν επίσης εμφανής στην επιλογή ιδεολογικά αφοσιωμένων ναζί γιατρών

²⁸⁶ Dawidowicz, L. S. (1975). *The War against the Jews, 1933-1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 23-48.

²⁸⁷ Abraham, D. (1987). *The Collapse of the Weimar Republic*. New York: Holmes and Meier.

²⁸⁸ Goldhagen, D. J. (1996). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 80-130.

για το πρόγραμμα ευθανασίας, όπου υπήρξαν έτσι άμεσοι δράστες της δολοφονίας αλλά και τα στρατόπεδα εξόντωσης, όπου κατεύθυναν τη διαδικασία της μαζικής δολοφονίας.

Ο ρόλος της υπακοής

Από τα δραματικά πειράματα του Stanley Milgram, η υπακοή στην εξουσία θεωρείται κρίσιμος καθοριστικός παράγοντας της συμπεριφοράς των δραστών. Η σημασία της υπακοής προτείνεται επίσης από την εκπαίδευση που λαμβάνουν οι άμεσοι δράστες για την προώθηση της υποταγής στην εξουσία, είτε πρόκειται για τα SS είτε για άλλες ομάδες.

Ωστόσο, πολλοί από τους άμεσους δράστες συνήθως δεν αναγκάζονται απλώς ή πιέζονται από τις αρχές να υπακούσουν, αντιθέτως ενώνουν τους ηγέτες και τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων με ένα κίνημα που τους καθοδηγεί στο να γίνουν δράστες. Οι υπεύθυνοι λήψης αποφάσεων και οι άμεσοι δράστες μοιράζονται μια πολιτισμική-κοινωνική κλίση, με αποτέλεσμα να αποτελούν μέρος της ίδιας κουλτούρας και να αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα ζωής. Πιθανώς κατέχουν παρόμοιες ανάγκες και μοιράζονται την τάση για τους ίδιους δυνητικά καταστροφικούς τρόπους εκπλήρωσής τους. Έτσι, πολλοί που γίνονται άμεσοι δράστες συμμετέχουν οικειοθελώς στο κίνημα και μπαίνουν σε ρόλους που τελικά τους οδηγούν στη διάπραξη μαζικών δολοφονιών.

Οι ηγέτες που διαδίδουν αποδιοπομπαίους τράγους και καταστροφικές ιδεολογίες συχνά θεωρούνται ότι ενεργούν για να κερδίσουν οπαδούς ή να εδραιώσουν τα παραπάνω. Ωστόσο, οι ηγέτες είναι μέλη της ομάδας τους, επηρεασμένοι από τους υποκινητές που επηρεάζουν την υπόλοιπη ομάδα και από πολιτιστικά χαρακτηριστικά που προδιαθέτουν την ομάδα στην επιβολή βίας. Είναι αυτή η ένωση των αναγκών και της κλίσης των πληθυσμών και των ηγετών που δημιουργεί μεγάλο κίνδυνο μαζικών δολοφονιών ή γενοκτονίας.

Ας δούμε όμως αναλυτικότερα τη προσέγγιση του Freud σε σχέση με την ψυχολογία της μάζας η οποία θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την ψυχολογία του Γερμανικού λαού όταν διέπραξε την γενοκτονία.

Η Ψυχολογία της μάζας του Freud

1. Μάζα και λίμπιντο

Ο Freud όρισε τον όρο «λίμπιντο» ψυχαναλυτικά ως την πρωταρχική δύναμη της σεξουαλικής αγάπης (Eros). Σύμφωνα με τη θεωρία του Freud «είναι μια ποσοτικά μεταβλητή δύναμη που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μέτρο διαδικασιών και μετασχηματισμών που συμβαίνουν στον τομέα της σεξουαλικής διέγερσης»²⁸⁹ καθώς και «ενέργεια, που ορίζεται ως ποσοτικό μέγεθος εκείνων των ενστίκτων που έχουν να κάνουν με όλα όσα μπορεί να αποτελούνται από τη λέξη “αγάπη”».²⁹⁰ Η λίμπιντο είναι η αρχική διέγερση του «εγώ» (ναρκισσιστική λίμπιντο), ένα μέρος της οποίας αποσπάστηκε και κατευθύνθηκε σε αντικείμενα και σε εξωτερικά αντικείμενα ως εξωτερική πηγή (αντικείμενο). Σύμφωνα με τον Freud, είμαστε εγγενώς εγωιστικά, αυτο-ερωτικά όντα και μόνο υπό την επήρεια της μητέρας η ναρκισσιστική λίμπιντο μετατρέπεται.

Σύμφωνα με τον Freud, μια νεύρωση αφορά σε μια περίπτωση όπου η λίμπιντο κάποιου καταστέλλεται. Αν και επισημαίνει ότι αυτό δεν σημαίνει ότι οποιοδήποτε άτομο στερείται ικανοποίησης από όλες τις λιμπιντικές παρορμήσεις του είναι νευρωτικό, σε όλες τις περιπτώσεις νεύρωσης παρατηρείται τέτοια στέρηση. Ο Freud εξηγεί τη σύγκρουση μεταξύ της Ταυτότητας και του Εγώ ως σύγκρουση μεταξύ (συνειδητά) καταπιεσμένων και (ασυνείδητων) παρορμήσεων. Αυτή η ψυχική σύγκρουση συμβαίνει όταν η εξωτερική καταστολή που επιστρέφει σχηματισμό συμπεριφορικών ή ψυχοσωματικών συμπτωμάτων γίνεται εξουθενωτική, δηλαδή όταν συμπληρώνεται με εσωτερική καταστολή.²⁹¹

Η ψυχολογία της μάζας συνδέεται στενά με την ψυχολογία του ατόμου, επειδή, όπως επεσήμανε ο Freud, οι μάζες συγκρατούνται από δεσμούς της λίμπιντο. Σύμφωνα με τον πατέρα της σύγχρονης ψυχανάλυσης, μια μάζα βασίζεται σε παρορμήσεις αγάπης που

²⁸⁹ Sigmund Freud, *Mass Psychology and Other Writings*, Penguin Books, London, 2004, 315-332.

²⁹⁰ Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (2009). *Dictionary of Psychoanalysis*, 184.

²⁹¹ Freud, Sigmund (2005). *Massenpsychologie und Ich-Analyse. Die Zukunft einer Illusion* [Group Psychology and the Analysis of the Ego: The Future of an Illusion] (in German), 37-46

καθοδηγούνται από δύο βασικές αρχές: α) ισότητα μεταξύ των μελών της και β) εξάρτηση μεταξύ του ηγέτη και της πλειοψηφίας.²⁹²

Είναι σαφές ότι μια ομάδα συγκρατείται από μια δύναμη κάποιου είδους: και αυτή η δύναμη αφορά στον Έρωτα, ο οποίος κρατά ενωμένα τα πάντα στον κόσμο. Όταν «ένα άτομο εγκαταλείπει την ιδιαιτερότητά του σε μια ομάδα και αφήνει τα άλλα μέλη του να τον επηρεάσουν, δίνει σε κάποιον την εντύπωση ότι το κάνει επειδή αισθάνεται την ανάγκη να είναι σε αρμονία μαζί τους και όχι σε αντίθετη θέση από αυτούς, έτσι ώστε ίσως τελικά να το κάνει «από αγάπη» γι' αυτούς»²⁹³.

Ο Freud επεσήμανε ότι «όλα τα μέλη της ομάδας αγαπούν εξίσου τον ηγέτη και αυτή η αγάπη τους κάνει ίσους» και σύμφωνα με τον ίδιο, η μισαλλοδοξία εξαφανίζεται ως αποτέλεσμα της σύστασης μιας ομάδας, σε ομάδα. Η αυτο-αγάπη αντικαθίσταται από την αγάπη για τον άλλο. «Όσο ο σχηματισμός ομάδων παραμένει ή στο βαθμό που επεκτείνεται, τα άτομα συμπεριφέρονται σαν να ήταν ομοιόμορφα, ανέχονται τις ιδιαιτερότητες των άλλων ανθρώπων, θέτουν τον εαυτό τους σε ισότιμο επίπεδο μαζί τους και δεν έχουν κανένα αίσθημα αποστροφής απέναντί τους. Ένας τέτοιος περιορισμός του ναρκισσισμού μπορεί, σύμφωνα με τις θεωρητικές μας απόψεις, να παραχθεί μόνο από έναν παράγοντα, μια λιμπιντική ισοπαλία με άλλους ανθρώπους».²⁹⁴ Ο ναρκισσισμός, ή η αυτο-αγάπη, ως αντικοινωνική τάση, μετατρέπεται σε κοινωνικές σχέσεις μέσω μετασχηματισμών της λίμπιντο του εγώ, σε λίμπιντο αντικειμένου. Ουσιαστικά, μια ομάδα σχηματίζεται με βάση τους νέους δεσμούς μεταξύ των μελών της.²⁹⁵

²⁹² Freud, Sigmund (2005). *Massenpsychologie und Ich-Analyse. Die Zukunft einer Illusion* [Group Psychology and the Analysis of the Ego: The Future of an Illusion] (in German), 37-46

²⁹³ Freud, S. (1993a). *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. In: *Secret of Life*, 81.

²⁹⁴ Freud, S. (1993a). *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. In: *Secret of Life*, 83.

²⁹⁵ Gradev, D. (2005). *Psychology of Masses*, 176.

2. Μάζα και ηγέτης / Έρωσ και Μίμηση

Στην ερμηνεία του Freud για τη μορφολογία των μαζών, οι δεσμοί με τον ηγέτη είναι πολύ πιο σημαντικοί για το ψυχολογικό πλήθος από τους δεσμούς μεταξύ των μελών του. Ο ηγέτης είναι το ιδανικό που εδραιώνει το πλήθος καθώς και το κυρίαρχο λιμπιντικό αντικείμενο του πλήθους. Έτσι, γίνεται ο παράγοντας που δημιουργεί ισότητα στο πλήθος. Το επίπεδο της επιρροής του καθορίζει τόσο το επίπεδο συνοχής της μάζας όσο και τη διάρκεια της ύπαρξής της, καθώς δεν έχει δικό της σκοπό, αλλά ακολουθεί την πορεία που έχει θέσει ο ηγέτης της.

Η σχέση μεταξύ του ηγέτη και του πλήθους είναι αναμφίβολα συναισθηματική και παράλογη. Σύμφωνα με τον Freud, αυτή η σχέση πηγάζει από την πρώιμη ανάπτυξη της σεξουαλικότητας των παιδιών. Εξισώνει το μακροκοινωνικό φαινόμενο του πλήθους με την ψυχολογία των οικογενειακών σχέσεων, που εξηγείται, φυσικά, μέσα από τις τεχνικές της φροϋδικής ψυχανάλυσης. Η ψυχαναλυτική θεωρία σχεδιάζει μια αναλογία μεταξύ του πατέρα ως επικεφαλής μιας οικογένειας και του ηγέτη ως φηγούρα δύναμης σε ένα πλήθος. Η ψυχική κατάσταση του πατέρα, που προβάλλεται πάνω από τους δεσμούς με τα άλλα μέλη της οικογένειας, βρίσκεται στο επίκεντρο της συναισθηματικής κυριαρχίας του ηγέτη έναντι των μελών του πλήθους (παιδιά).²⁹⁶

Αυτό που ο Tarde αποκαλεί απομίμηση στην ψυχαναλυτική ορολογία του Freud αναφέρεται ως αναγνώριση – ένα φυσικό και αμοιβαίο φαινόμενο σε ένα οικογενειακό περιβάλλον. Οι γονείς δημιουργούν το παιδί επειδή θέλουν να αναπαράγουν και να συνεχίζουν την ύπαρξη του εαυτού τους. Μέσω της αναγνώρισης, ένα μικρό αγόρι θα ήθελε να μεγαλώσει σαν τον πατέρα του και να είναι σαν αυτόν, θεωρώντας τον έτσι ως το ιδανικό του, το είδωλο του. Αντιγράφοντας τον, το αγόρι αναπαράγει το πρότυπο συμπεριφοράς του, αλλά επιτρέπει επίσης στο εγώ του να αφομοιωθεί σε κάποιο βαθμό από το εγώ του πατέρα του, έτσι, αυτό το είδος πνευματικής απορρόφησης μπορεί εύκολα να προβληθεί για να εξηγήσει τους δεσμούς μεταξύ του πλήθους και του ηγέτη του.

²⁹⁶ Gradev, D. (2005). *Psychology of Masses*, 170-176

Το ιδανικό εγώ είναι το κλειδί για την κατανόηση της ψυχολογίας του πλήθους, έτσι, οι άμεμπτες διαδρομές της ατομικής ψυχολογικής αναγνώρισης οδηγούν τελικά στην εσωτερίκευση του ιδανικού του εγώ του ηγέτη στο εγώ του ατόμου. Η εξιδανικευμένη εικόνα του πατέρα αντικαθίσταται από αυτήν του ηγέτη. Αυτό εξηγείται από τον Gradev ως: «Ο μηχανισμός της αντικατάστασης του ιδανικού εγώ του πλήθους με την προσωπικότητα του ηγέτη του, μοιάζει με τη δυναμική και τις συναισθηματικές σχέσεις μεταξύ του παιδιού και του πατέρα σε μια οικογένεια. Ο ηγέτης έχει συναισθηματική δύναμη πάνω σε όλα τα μέλη του πλήθους επειδή τον έχουν αποδεχθεί ως στοιχείο της ψυχικής τους δομής». ²⁹⁷ Σύμφωνα με τον Freud, «Κάθε άτομο αποτελεί συστατικό μέρος πολλών ομάδων, δεσμεύεται από δεσμούς αναγνώρισης προς πολλές κατευθύνσεις και έχει δημιουργήσει το εγώ του ιδανικό για διάφορα μοντέλα. Ως εκ τούτου, κάθε άτομο έχει μερίδιο σε πολυάριθμα ομαδικά μυαλά - αυτά της φυλής του, της τάξης του, του δόγματος του, της εθνικότητάς του κ.λπ., το άτομο εγκαταλείπει το ιδανικό του εγώ και αντικαθιστά αυτό με του ηγέτη".

Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το πλήθος επηρεάζει τα μέλη του και αλλάζει την νοοτροπία του με βάση δύο θεμελιώδεις υποθέσεις: πρώτον, την αύξηση της στοργής σε ομάδες και δεύτερον, τη συλλογική αναστολή της νοημοσύνης σε ομάδες. Η δεύτερη υπόθεση υποστηρίζεται από τον William McDougall στο βιβλίο του «The Group Mind»: "Το κύριο έδαφος της χαμηλής τάξης νοημοσύνης που επιδεικνύουν τα απλά πλήθη είναι ότι οι ιδέες και οι συλλογισμοί που μπορούν να γίνουν συλλογικά κατανοητές και αποδεκτές πρέπει να είναι τέτοιες που μπορούν να εκτιμηθούν από τη χαμηλότερη τάξη του μυαλού μέσα στο πλήθος, έτσι, αυτά τα λιγότερο ευφυή μυαλά κατεβάζουν τη νοημοσύνη του συνόλου στο δικό τους επίπεδο" ²⁹⁸

Σύμφωνα με τον Freud, η ψυχολογία του πλήθους βασίζεται σε δύο θεμελιώδεις έννοιες: την αγάπη (Ερως) και την αναγνώριση (Μίμησης). Οι λειτουργίες τους είναι γνωστές – η δύναμη της αγάπης οδηγεί το άτομο να ενωθεί με τους άλλους, ενώ η επιθυμία για ταύτιση

²⁹⁷ Gradev, D. (2005). *Psychology of Masses*, 176.

²⁹⁸ MacDougall, W. (1921). *The Group Mind*. Cambridge at the University Press, 71.

με τους άλλους έχει ως αποτέλεσμα την αποδοχή ενός συγκεκριμένου ομαδικού ιδανικού. Ο Moscovici, συνοψίζει τις λειτουργίες του Έρωτος και της Μίμησης ως εξής: «Ο πρώτος μας προτρέπει να ενωθούμε με τους ανθρώπους που θα θέλαμε να κατέχουμε και η τελευταία – με τους ανθρώπους που είναι αυτό που θα θέλαμε να είμαστε».²⁹⁹ Αυτή η σύγκρουση μεταξύ της ερωτικής (να έχει) και της μιμητικής (να είναι) κίνησης, οδηγεί σε μια περισσότερο ή λιγότερο προφανή ψυχοπαθολογία μεταξύ των πολυάριθμων επιθυμιών λίκνιντο από τη μία πλευρά, και μεταξύ της λίκνιντο και των απαιτήσεων των μιμητικών επιθυμιών που σχετίζονται με την κοινωνική πραγματικότητα, από την άλλη.

Σε ατομικό επίπεδο, το ερωτικό υπερτερεί του μιμητικού. Ωστόσο, σε ένα πλήθος, η κατάσταση είναι ανεστραμμένη, τα μέλη του πλήθους μιμούνται αντί να αγαπούν ουσιαστικά. Αυτή η παρατήρηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «η άνοδος της ανάγκης να μιμηθεί αντισταθμίζεται από την παρακμή της επιθυμίας για αγάπη». Η ψυχολογία του πλήθους ξεκινά με τον Έρωτα και τελειώνει με την Μίμηση. Ο Έρωτος είναι για τον αρχηγό, και η Μίμηση είναι για τα μέλη. Αυτή η ισορροπία βρίσκεται στον πυρήνα του ψυχολογικού πλήθους. Είναι μια συγκεκριμένη μορφή αντίστροφης δημοκρατίας, στην οποία όλοι είναι εξίσου μη ελεύθεροι. Ωστόσο, το ερώτημα είναι ποιος είναι ο μηχανισμός σχηματισμού πλήθους;

Συμπερασματικά λοιπόν, κάθε άτομο κατέχει μια μοναδική ατομικότητα. Πώς εξαφανίζεται όμως αυτή όταν το άτομο γίνεται μέλος του πλήθους; Ο Moscovici, ένας από τους πιο επιφανείς υποστηρικτές του Freud δίνει την ακόλουθη απάντηση σε αυτό το ερώτημα: «Βλέποντας την επιτυχία και τη χαρά του άλλου, αναρωτιόμαστε, "Γιατί αυτόν; Γιατί αυτούς; Γιατί όχι εμένα; Ο φθόνος πάντα βρίσκει κάτι να ψάξει και ο φθόνος προκαλεί αντιπαλότητα. Το ομαδικό πνεύμα βασίζεται στην αποφυγή του φθόνου, ακόμη και αν αυτό θα σήμαινε κοινή και εθελοντική στέρηση ... εγκαταλείπουμε τις επιθυμίες μας, εγκαταλείπουμε τις πιο πολυπόθητες φιλοδοξίες μας, έτσι ώστε και άλλοι να πρέπει να τις θυσιάσουν. Χάνουμε την ατομικότητά μας έτσι ώστε να μοιάζουμε με τους αντιπάλους μας και έτσι δεν είναι πλέον αντίπαλοί μας. Η πίεση για ισότητα παρέχει προστασία από τον εμπόλεμο και κατασταλτικό κόσμο. Η ισότητα εξουδετερώνει το βάρος

²⁹⁹ Moscovici, S. (2007). *The Age of the Crowd*, 334.

των κοινωνικών και ψυχολογικών φραγμών. Η μιμητική ευχαρίστηση είναι παρόμοια με τη σεξουαλική ευχαρίστηση. Η μόνη διαφορά έγκειται στο ότι στην πρώτη περίπτωση οι άνθρωποι γίνονται ένα με το πλήθος ενώ στο τελευταίο - με το σύντροφό τους. Ο αιώνιος αγώνας ανάμεσα στον Έρωτα και τη Μίμηση αποκαλύπτει τη σύνθετη μορφολογία της ψυχολογίας του πλήθους. Ο κάθετος άξονας είναι η ερωτική παρόρμηση κάθε ατόμου προς τον ηγέτη και ο οριζόντιος άξονας είναι «ο αριθμός των ανθρώπων που έχουν το ίδιο αντικείμενο με το εγώ τους ιδανικό και επομένως ταυτίζονται μεταξύ τους. Η αναγνώρισή τους αντικαθιστά οπισθοδρομικά τους δεσμούς της λιμπίντο τους.»³⁰⁰

³⁰⁰Moscovici, S. (2007). *The Age of the Crowd*, 352 – 353

Αίτια και αποτελέσματα του Β Παγκοσμίου Πολέμου

Ιστορικό πλαίσιο

Εισαγωγή

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος (1939-45) ήταν ένας πόλεμος στον οποίο συμμετείχαν σχεδόν όλες οι χώρες του κόσμου. Οι βασικοί εμπόλεμοι ήταν οι δυνάμεις του Άξονα –Γερμανία, Ιταλία και Ιαπωνία – και οι Σύμμαχοι – η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Σοβιετική Ένωση και, σε μικρότερο βαθμό, η Κίνα. Ήταν η μεγαλύτερη σύγκρουση στην ιστορία που διήρκεσε σχεδόν έξι χρόνια και έχασαν τη ζωή τους περίπου 60 εκατομμύρια άνθρωποι.

Οι αιτίες του Β Παγκοσμίου Πολέμου

Οι κύριες αιτίες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν πολλές. Περιλαμβάνουν τον αντίκτυπο της Συνθήκης των Βερσαλλιών μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, την παγκόσμια οικονομική ύφεση, την άνοδο του милитарισμού στη Γερμανία και την Ιαπωνία και την αποτυχία της Λεγεώνας των Εθνών.

Η Συνθήκη των Βερσαλλιών

Μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, οι νικηφόρες Συμμαχικές Δυνάμεις συναντήθηκαν για να αποφασίσουν το μέλλον της Γερμανίας. Η Γερμανία αναγκάστηκε να υπογράψει τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και σύμφωνα με αυτή τη συνθήκη, έπρεπε να δεχτεί την ενοχή της για τον πόλεμο και να πληρώσει αποζημιώσεις. Το αποτέλεσμα ήταν να χάσει μέρος των εδαφών και να της απαγορευτεί ο μεγάλος στρατός.

Η ταπείνωση που αντιμετώπισε η Γερμανία στο πλαίσιο αυτής της συνθήκης άνοιξε το δρόμο για την εξάπλωση του υπερεθνικισμού στη Γερμανία.³⁰¹

Η αποτυχία της Κοινωνίας των Εθνών

Η Κοινωνία των Εθνών ήταν ένας διεθνής οργανισμός που ιδρύθηκε το 1919 για να διατηρήσει την παγκόσμια ειρήνη. Είχε ως προϋπόθεση, ότι όλες οι χώρες θα ήταν μέλη της και ότι εάν υπήρχαν διαφορές μεταξύ των χωρών, θα μπορούσαν να διευθετηθούν με διαπραγματεύσεις και όχι με τη βία. Ενώ έδειχνε αρχικά ότι ήταν μία καλή ιδέα, στην πράξη απέτυχε καθώς δεν εντάχθηκαν όλες οι χώρες σε αυτή, επίσης, η Κοινωνία των Εθνών δεν είχε στρατό για να αποτρέψει στρατιωτικές επιθέσεις, όπως για παράδειγμα την εισβολή της Ιταλίας στην Αιθιοπία, ή ακόμα και την εισβολή της Ιαπωνίας στη Μαντζουρία.

Η Μεγάλη Ύφεση του 1929

Η παγκόσμια οικονομική ύφεση της δεκαετίας του 1930 είχε έναν τρομακτικό αντίκτυπο, με διαφορετικούς τρόπους, στην Ευρώπη και την Ασία. Στην Ευρώπη, η πολιτική εξουσία μετατοπίστηκε σε ολοκληρωτικές και μπερλιαλιστικές κυβερνήσεις σε διάφορες χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ισπανίας, ενώ στην Ασία, μια πεινασμένη για πόρους Ιαπωνία άρχισε να επεκτείνεται επιθετικά, εισβάλλοντας στην Κίνα με σκοπό να ελέγξει ένα κομμάτι του Ειρηνικού Ωκεανού.³⁰²

Η άνοδος του φασισμού

Ο βασικός στόχος των νικητών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν το «να καταστήσουν τον κόσμο ασφαλή για τη δημοκρατία». Σε αυτό το πλαίσιο τα περισσότερα κράτη, μέσα

³⁰¹ Vasquez, John A. "The Causes of the Second World War in Europe: A New Scientific Explanation." *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique*, vol. 17, no. 2, [Sage Publications, Inc., Sage Publications, Ltd.], 1996, 161–178.

³⁰² Bloomberg, Marty, and Hans H. Weber. *World War II and Its Origins: A Select Annotated Bibliography of Books in English*. Littleton, Colo: Libraries Unlimited, 1975, 311.

σε αυτά και η μεταπολεμική Γερμανία, αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν ένα δημοκρατικό σύνταγμα, μετά το τέλος του πολέμου. Στη δεκαετία του 1920, ωστόσο, κάνει την εμφάνιση του ένα κύμα εθνικιστικού και μιλιταριστικού ολοκληρωτισμού, γνωστό με το ιταλικό του όνομα, ως φασισμός. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ιδεολογία και πολιτική πρακτική, οι ανάγκες των ανθρώπων αντιμετωπίζονται πιο αποτελεσματικά σε σύγκριση με τη δημοκρατία και αποτελεί την καλύτερη άμυνα κατά του κομμουνισμού.

Ο Μπενίτο Μουσολίνι ήταν ο πρώτος που ίδρυσε στην Ιταλία το 1922 την πρώτη φασιστική, ευρωπαϊκή δικτατορία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Η άνοδος του ναζισμού

Ο Αδόλφος Χίτλερ, ηγέτης του Γερμανικού Εθνικοσοσιαλδημοκρατικού (Ναζιστικού) κόμματος, υπήρξε ο πρώτος που κήρυξε τον ρατσιστικό φασισμό. Κατά την άνοδο του στην εξουσία υποσχέθηκε να ανατρέψει τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, να αποκαταστήσει τον πλούτο και τη δόξα του πληγωμένου γερμανικού λαού και να εξασφαλίσει επιπλέον «χώρο διαβίωσης» για τους Γερμανούς, οι οποίοι, όπως υποστήριζε, αξίζουν περισσότερα ως μέλη μιας ανώτερης φυλής. Το 1933 λοιπόν, ο Χίτλερ ανακηρύχθηκε ως Καγκελάριος της Γερμανίας και με μια σειρά από μεταγενέστερες πολιτικές και μη κινήσεις, καθιερώθηκε ως δικτάτορας. Επιπλέον, το 1941 το ναζιστικό καθεστώς εξαπέλυσε έναν πόλεμο εξόντωσης εναντίον των Σλάβων, των Εβραίων (Ολοκαύτωμα) και άλλων λαών που θεωρούνταν κατώτεροι σύμφωνα με την ιδεολογία του Χίτλερ. Η πρακτική «κάθαρσης» του Χίτλερ αποτελεί έως και σήμερα ίσως το πιο ειδεχθές έγκλημα πολέμου στην παγκόσμια ιστορία, απαριθμώντας εκατομμύρια νεκρούς.³⁰³

Η πολιτική «κατευνασμού»

Ο Χίτλερ κατήγγειλε ανοιχτά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και άρχισε να χτίζει μυστικά τον στρατό και το οπλοστάσιο της Γερμανίας. Αν και η Βρετανία και η Γαλλία γνώριζαν για τις ενέργειες του Χίτλερ, πίστευαν ότι μια ισχυρότερη Γερμανία θα σταματούσε την εξάπλωση του κομμουνισμού από τη Ρωσία. Ένα παράδειγμα της πολιτικής κατευνασμού

³⁰³ Bauer, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. Yale University Press, New Ed edition, 2002, 352.

ήταν η Συμφωνία του Μονάχου το Σεπτέμβριο του 1938. Στη συγκεκριμένη συμφωνία η Βρετανία και η Γαλλία επέτρεψαν στη Γερμανία να προσαρτήσει περιοχές της Τσεχοσλοβακίας όπου ζούσαν οι γερμανόφωνοι υπήκοοι.

Η Γερμανία συμφώνησε να μην εισβάλει στην υπόλοιπη Τσεχοσλοβακία ή σε οποιαδήποτε άλλη χώρα. Ωστόσο, τον Μάρτιο του 1939 η Γερμανία αθέτησε την υπόσχεσή της και εισέβαλε στην υπόλοιπη Τσεχοσλοβακία. Ακόμη και τότε ούτε η Βρετανία ούτε η Γαλλία ήταν έτοιμες να αναλάβουν στρατιωτική δράση.³⁰⁴

Τα αποτελέσματα του Β Παγκοσμίου Πολέμου

Οι νέες υπερδυνάμεις

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος επέφερε αλλαγές στο καθεστώς των χωρών και των ηπείρων. Η Βρετανία και η Γαλλία έχασαν τις θέσεις υπεροχής τους ως υπερδυνάμεις και απέδωσαν τη θέση τους στις ΗΠΑ και την τότε Σοβιετική Ένωση (ΕΣΣΔ).

Η έναρξη της από-αποικιοποίησης

Μετά τον πόλεμο, η Βρετανία και η Γαλλία αντιμετώπισαν διάφορα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα με αποτέλεσμα να αδυνατούν πλέον και οι δύο να κρατήσουν τις αντίστοιχες αποικίες τους. Έτσι, ο μεταπολεμικός κόσμος είδε το τέλος της αποικιοκρατίας στην Αφρική και την Ασία από τις δύο αυτές χώρες.

Η γέννηση του ΟΗΕ

Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα του πολέμου ήταν η γέννηση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Αν και η Κοινωνία των Εθνών απέτυχε να αποδώσει, η ανθρωπότητα δεν έχασε εντελώς τις ελπίδες της στο να θέλει να κάνει τον κόσμο ένα ασφαλέστερο και πιο ευτυχισμένο μέρος για να ζει κανείς. Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών κατοχυρώνει

³⁰⁴ Bergen, Doris, *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust* (2009), 69-101.

τις ελπίδες και τα ιδανικά της ανθρωπότητας, βάσει των οποίων οι χώρες μπορούν να συνεργαστούν για τη διατήρηση μιας διαρκούς ειρήνης.

Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου

Μετά το τέλος του πολέμου, πραγματοποιήθηκε μια διάσκεψη στο Πότσταμ της Γερμανίας, για τη δημιουργία ειρηνευτικών συνθηκών. Οι χώρες που πολέμησαν με τον Χίτλερ έχασαν μέρος των εδαφών τους και έπρεπε να πληρώσουν αποζημιώσεις στους Συμμάχους. Η Γερμανία και η πρωτεύουσα της το Βερολίνο χωρίστηκαν σε τέσσερα μέρη. Τα τέσσερα αυτά μέρη αποφασίστηκε να ελέγχονται από τη Μεγάλη Βρετανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, τη Γαλλία και τη Σοβιετική Ένωση. Οι τρεις δυτικοί σύμμαχοι και η Σοβιετική Ένωση διαφωνούσαν σε πολλά πράγματα και με την πάροδο του χρόνου η Γερμανία διαιρέθηκε σε δύο ξεχωριστές χώρες: την Ανατολική Γερμανία, η οποία είχε κομμουνιστική κυβέρνηση και τη Δυτική Γερμανία, η οποία ήταν ένα δημοκρατικό κράτος. Έτσι, τέθηκαν τα θεμέλια του Ψυχρού Πολέμου.³⁰⁵

Γερμανία και ολοκαύτωμα

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, με την ανάπτυξη των όπλων της μαζικής καταστροφής, παρουσίασε τον πόλεμο ως ένα κοινωνικό φαινόμενο που η εξάλειψη του, προκειμένου να επιβιώσει η ανθρωπότητα, είναι απαραίτητη. Το Ολοκαύτωμα, όπως είδαμε προηγουμένως, αφορά στην γενοκτονία των Ευρωπαίων Εβραίων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μεταξύ του 1941 και του 1945 η ναζιστική Γερμανία και οι συνεργάτες της δολοφόνησαν συστηματικά περίπου έξι εκατομμύρια Εβραίους, περίπου τα δύο τρίτα του εβραϊκού πληθυσμού της Ευρώπης.

Οι δολοφονίες διεξήχθησαν σε πογκρόμ και με μαζικούς πυροβολισμούς. Ήταν μια πολιτική εξόντωσης, μέσω εργασίας σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, θαλάμους αερίου, καύσιμα φυσικού αερίου στα γερμανικά στρατόπεδα εξόντωσης, κυρίως το Άουσβιτς, το

³⁰⁵ Stewart Richardson, *Secret History of World War II*, New York: Richardson & Steirman, 1986.

Bełżec, το Chełmno, το Majdanek, το Sobibór και το Treblinka στην κατεχόμενη Πολωνία.

306

Η Γερμανία εκτέλεσε τις διώξεις σταδιακά, μετά το διορισμό του Αδόλφου Χίτλερ ως Καγκελάριου στις 30 Ιανουαρίου του 1933, το καθεστώς δημιούργησε ένα δίκτυο στρατοπέδων συγκέντρωσης στη Γερμανία για πολιτικούς αντιπάλους και για εκείνους που κρίθηκαν «ανεπιθύμητοι», ξεκινώντας με το Νταχάου στις 22 Μαρτίου 1933. Μετά την έγκριση του νόμου για την εξουσιοδότηση στις 24 Μαρτίου, η οποία παραχώρησε εξουσία στην ολομέλεια του Χίτλερ, η κυβέρνηση άρχισε να απομονώνει τους Εβραίους. Αυτό συμπεριλάμβανε το μοιχοκόπρι των εβραϊκών επιχειρήσεων τον Απρίλιο του 1933 και τη θέσπιση των νόμων της Νυρεμβέργης τον Σεπτέμβριο του 1935. Στις 9 προς 10 Νοεμβρίου του 1938, οκτώ μήνες μετά τη γερμανική προσάρτηση της Αυστρίας, οι εβραϊκές επιχειρήσεις και άλλα κτίρια διεκόπησαν και έτσι, έγινε γνωστή ως Kristallnacht (η «Νύχτα του Broken Glass»)³⁰⁷.

Αφού η Γερμανία εισέβαλε στην Πολωνία τον Σεπτέμβριο του 1939, πυροδοτώντας τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το καθεστώς δημιούργησε γκέτο για να διαχωρίσει τους Εβραίους από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Τελικά χιλιάδες στρατόπεδα και άλλες τοποθεσίες κράτησης εγκαταστάθηκαν σε ολόκληρη την Ευρώπη που κατείχε η Γερμανία. Στη συνέχεια, ο διαχωρισμός των Εβραίων στα γκέτο κορυφώθηκε με την πολιτική εξόντωσης που χαρακτήρισαν οι Ναζί ως την «Τελική Λύση στο Εβραϊκό Ζήτημα», που συζητήθηκε από ανώτερους Ναζί αξιωματούχους στη Διάσκεψη του Wannsee στο Βερολίνο τον Ιανουάριο του 1942. Καθώς οι γερμανικές δυνάμεις κατέλαβαν εδάφη στην Ανατολή, τα αντιεβραϊκά μέτρα ριζοσπαστικοποιήθηκαν.³⁰⁸

Κάτω από το συντονισμό των SS, με οδηγίες από την ανώτατη ηγεσία του Ναζιστικού Κόμματος, δολοφονήθηκαν στο εσωτερικό της ίδιας της Γερμανίας, σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη και εντός εδαφών που ελέγχονταν από τους συμμάχους της Γερμανίας. Οι

³⁰⁶ "Killing Centers: An Overview". *Holocaust Encyclopedia*. United States Holocaust Memorial Museum.

³⁰⁷ "Documenting Numbers of Victims of the Holocaust and Nazi Persecution". United States Holocaust Memorial and Museum. 4 February 2019

³⁰⁸ "Documenting Numbers of Victims of the Holocaust and Nazi Persecution". United States Holocaust Memorial and Museum. 4 February 2019

παραστρατιωτικές ομάδες θανάτου που ονομάζονταν Einsatzgruppen, σε συνεργασία με το γερμανικό στρατό και τους τοπικούς συνεργάτες, δολοφόνησαν εκατομμύρια Εβραίους σε μαζικούς πυροβολισμούς και πογκρόμ μεταξύ 1941 και 1945. Μέχρι τα μέσα του 1942 τα θύματα απελάθηκαν από γκέτο σε όλη την Ευρώπη σε σφραγισμένες εμπορευματικές αμαξοστοιχίες μέχρι εξόντωσης σε στρατόπεδα όπου, αν επιβίωναν το ταξίδι, δούλευαν μέχρι θανάτου. Η δολοφονία συνεχίστηκε μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη, τον Μάιο του 1945.³⁰⁹

Εφόσον καλύψαμε λοιπόν το θεωρητικό αλλά και το ιστορικό πλαίσιο του Ολοκαυτώματος, ας προχωρήσουμε στο Εβραϊκό μουσείο του Ολοκαυτώματος στο Βερολίνο.

³⁰⁹ "Documenting Numbers of Victims of the Holocaust and Nazi Persecution". United States Holocaust Memorial and Museum. 4 February 2019

Ο Daniel Libeskind και το Εβραϊκό μουσείο στο Βερολίνο

Ο Daniel Libeskind γεννήθηκε το 1946 στην Πολωνία, ένα χρόνο μετά το τέλος του δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, από Εβραίους γονείς ενώ όλοι του οι συγγενείς, 85 άτομα, είχαν χάσει τη ζωή τους στο Ολοκαύτωμα. «Μεγαλώνοντας στην Πολωνία ως Εβραίος, με γονείς που δεν ήταν κομμουνιστές, δεν ήταν εύκολο. Η αδελφή μου και εγώ δεν είχαμε παππούδες, θείες, θείους ή ξαδέλφια. Αυτό το περιβάλλον επηρέασε σημαντικά τους γονείς μου και μένα. Η μνήμη και η ιστορία δημιούργησαν τη βάση, πάνω στην οποία σκέφτομαι την αρχιτεκτονική και αντιλαμβάνομαι τα αρχιτεκτονικά έργα. Όταν άρχισα να σπουδάζω αρχιτεκτονική στη Νέα Υόρκη, στο Cooper Union, αντιλήφθηκα πόσο καθοριστικά ήταν αυτά τα χρόνια και πόσο επηρέασαν τη δουλειά μου».³¹⁰

Σχεδιάζοντας το Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο ο Libeskind τονίζει πως δεν έτρεφε μίσος για τους Γερμανούς. «Δεν θα μπορούσα να αναλάβω ένα τέτοιο έργο από μίσος, γιατί ένα νέο έργο πρέπει πάντα να φέρνει μια νέα ελπίδα. Το έργο αυτό δεν το σχεδίασα για τους σύγχρονους, ούτε για τους Γερμανούς στο Βερολίνο. Αλλά για τους Γερμανούς που δεν ήταν εκεί, γι' αυτούς που ήταν πριν και εκείνους που θα έρθουν μετά». Σαν φόρος τιμής δηλαδή και με βασικό στόχο την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης. Σήμερα ο Libeskind τρέφει μεγάλο θαυμασμό για τη Γερμανία και για το ότι τόλμησε να κάνει ένα τέτοιο έργο αφιερωμένο στο Ολοκαύτωμα στον πυρήνα του πολιτιστικού κέντρου της χώρας τους. «Το Εβραϊκό Μουσείο έχει να κάνει με το μέλλον της χώρας και τους θαυμάζω γι' αυτό».³¹¹

Ο Libeskind σχεδίασε και έχτισε ολόκληρο το μουσείο, ως κτίριο αλλά και ως εκθεσιακό χώρο, βασισμένος στη μνήμη. Το ίδιο το κτίριο είναι ένα μνημείο. Θα “θυμίζει” για πάντα σε όλο τον κόσμο το Ολοκαύτωμα. Λειτουργεί σαν σημείο αναφοράς του Βερολίνου προς τιμήν του Εβραϊκού λαού, αλλά και για να μην ξεχαστεί ποτέ η καταστροφή και ο ο πόνος που προκάλεσε ο Γερμανικός λαός.

³¹⁰ <http://www.philenews.com/el-gr/politismos-anthropoi/389/174519/daniel-libeskind-architektoniki-den-einai-na-kaneis-oraia-ktiria> , retrieved 2019

³¹¹ <http://www.philenews.com/el-gr/politismos-anthropoi/389/174519/daniel-libeskind-architektoniki-den-einai-na-kaneis-oraia-ktiria> retrieved 2019

Είναι σαφώς παράδοξο αλλά και ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι αυτό το μουσείο χτίστηκε σε Γερμανική πόλη, ενεργοποιώντας ακόμα πιο έντονα το στοιχείο της μνήμης, της ενοχής αλλά και το στοιχείο της κάθαρσης ταυτόχρονα. Το ίδιο το κτίριο και με τον τρόπο που συμβολικά έχει σχεδιαστεί είναι μια ζωντανή “θύμηση” και το ίδιο το κτίριο αισθητικά είναι ένα έργο τέχνης. Είναι τόσο ισχυρά δομημένοι και “στημένοι” οι χώροι του που θεωρητικά δεν χρειάζεται καν εκθεσιακά αντικείμενα για να οριστεί ως εσωτερικός εκθεσιακός χώρος.³¹² Ο χώρος από μόνος του προκαλεί συναισθήματα, είναι διαδραστικά στημένος έτσι ώστε ο επισκέπτης να “βιώσει” σε κάθε του κύτταρο το συναίσθημα της ευθύνης, του πόνου, της ενοχής, το βάρος και την ενσυναίσθηση για τους ανθρώπους αυτούς και για την ιστορία τους. Τα αντικείμενα είναι πολύ σωστά τοποθετημένα στους χώρους για να λειτουργούν διαδραστικά με τον επισκέπτη και συμπληρώνουν συμβολικά το σύνολο του μνημείου. Ένα μουσείο - μνημείο.

Το Εβραϊκό Μουσείο είναι αφιερωμένο στην κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ιστορία των Εβραίων στη Γερμανία από τον 4ο αιώνα έως σήμερα.

Ο Διαγωνισμός για την επιλογή του αρχιτεκτονικού σχεδίου έγινε το 1989. Η ολοκλήρωση του έργου έγινε το 1999, ο χρηματοδοτικός φορέας είναι η Land Berlin και η έκταση είναι 15500τ.μ. Επίσης οι Όροφοι είναι τέσσερις, η δομή του κτιρίου είναι με σκυρόδεμα και πρόσοψη ψευδάργυρου και το κόστος ανέρχεται στα \$40.05 εκατομμύρια. Μεταξύ του 2001 και του 2006, το επισκέφθηκαν 4.000.000 επισκέπτες.

Το Μουσείο βρίσκεται σε πολύ κεντρικό μέρος του Βερολίνου, κοντά στο τοίχος. Βρίσκεται στη συμβολή των οδών Markgrafstrasse και Lindenstrasse, δίπλα από μια σημαντική πλατεία του Βερολίνου, την Gendarmenmarkt.

³¹² Susan A. Crane, *Museums and Memory*, Stanford University Press, 2000, 179-200.

Between the lines

Το επίσημο όνομα του κτιρίου είναι «Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου», όμως ο Libeskind θα το ονομάσει «Between the lines». Το έργο του έχει δυο γραμμές σκέψης (lines of thinking), την οργάνωση (organization) και τη συγγένεια (relationship). Η μια είναι ευθεία αλλά διακεκομμένη και η άλλη λυγισμένη (tortuous), αλλά συνεχής.

Εικόνα 20.³¹³

Αυτό προέκυψε από τη μελέτη του αρχιτέκτονα για τη σχέση μεταξύ των Γερμανών και των Εβραίων, καθώς και τη σχέση μεταξύ της ιστορίας του Βερολίνου και της ιστορίας των Εβραίων του Βερολίνου. Σε ένα προπολεμικό χάρτη του Βερολίνου, σημείωσε τις διευθύνσεις σημαντικών Εβραίων διανοούμενων και μέσα από αυτό έδωσε τη συγκεκριμένη γεωμετρία και σχήμα στο κτίριο (an irrational matrix), έτσι ώστε να θυμίζει το «Κίτρινο Αστέρι» που φορούσαν οι Εβραίοι.

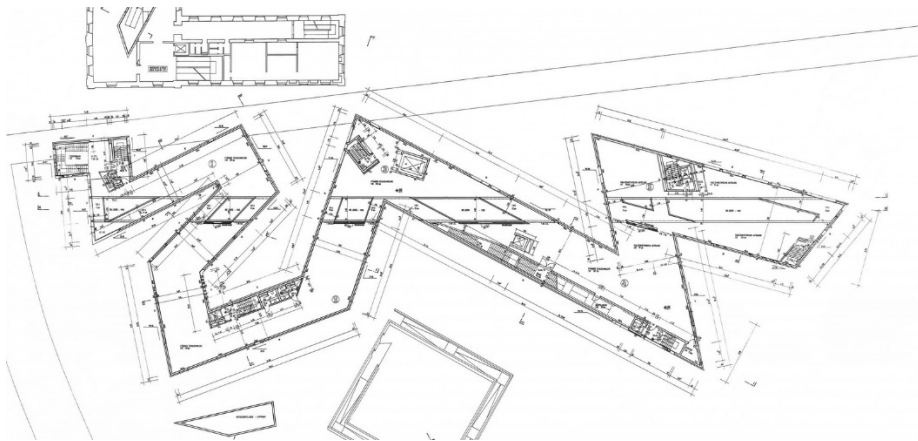
³¹³ <https://the-talks.com/location/jewish-museum/> accessed 2023

Μπορούμε να διακρίνουμε πως το κτίριο του Libeskind καθώς και ο εκθεσιακός χώρος είναι σχεδιασμένα με πολλούς συμβολισμούς και η μελέτη της ιστορίας των Εβραίων γίνεται με σεβασμό και τιμή.

Το βασικό στοιχείο στο έργο του Libeskind, είναι το έργο «one way street» του Walter Benjamin. Αυτό περιλαμβάνεται στις εξήντα συνεχείς ενότητες του ζικ-ζακ, εκ των οποίων η κάθε μια αντιπροσωπεύει έναν από τους σταθμούς του αστεριού που περιγράφονται στο κείμενο του συγγραφέα.³¹⁴

Η κάτοψη

Όπως ήδη αναφέραμε, το νέο κτίριο του Εβραϊκού Μουσείου σχηματίζεται από δύο γραμμές. Η μια είναι ζικ-ζακ, ενώ η άλλη είναι μια ευθεία που τέμνει όλο το κτίριο. Θεωρώ ότι είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι τα σημεία τομής τους, στα οποία δημιουργούνται κενοί χώροι, τα ‘voids’, όπου ξεκινούν στο ισόγειο του μουσείου, διαπερνούν όλους τους ορόφους και φτάνουν την οροφή. Ο Libeskind φαντάζεται τις δυο γραμμές που αποτελούν την κεντρική δομή του κτιρίου του, να προεκτείνονται και να τέμνουν όλο το Βερολίνο και κατ’ επέκταση τον υπόλοιπο κόσμο.

³¹⁴ Daniel Libeskind's Jewish Museum, Berlin', Centropa 1, <https://libeskind.com/work/jewish-museum-berlin/> accessed 2023

Η όψη

Στην εξωτερική όψη του το κτίριο έχει ως μοναδικά ανοίγματα στενές λωρίδες που επιτρέπουν τον φυσικό φωτισμό του κτιρίου. Ο φλοιός του κτιρίου είναι επενδυμένος με ψευδάργυρο. Ο σχηματισμός των ανοιγμάτων δημιουργείται με την ένωση των διευθύνσεων γνωστών Εβραίων του Βερολίνου με αυτές συμπολιτών τους πάνω σε χάρτη της πόλης.

Οι άξονες (Axes)

Το νέο κτίριο του Libeskind, ενώνεται με το παλιό Μπαρόκ κτίριο, με υπόγειους διαδρόμους. Ο μακρύτερος διαδρόμος, ο οποίος ξεκινά στο Μπαρόκ κτίριο, οδηγεί μέσω μιας σκάλας στον κεντρικό χώρο του μουσείου. Ο διάδρομος αυτός ονομάζεται «η σκάλα της συνέχειας» (Stair of Continuity), συμβολίζοντας τη συνέχεια της ιστορίας του Βερολίνου. Ένας δεύτερος δρόμος οδηγεί στον 'κήπο της εξορίας και της μετανάστευσης' (Garden of Exile and Emigration). Καθώς πλησιάζει κανείς τον κήπο οι τοίχοι του διαδρόμου συγκλίνουν και το έδαφος έχει μια μικρή ανοδική κλίση και μια βαριά πόρτα οδηγεί στον κήπο.

³¹⁵ <https://www.archdaily.com/91273/ad-classics-jewish-museum-berlin-daniel-libeskind/5afa58a3f197cc59f700001f-ad-classics-jewish-museum-berlin-daniel-libeskind-ground-floor-plan> accessed 2023

Εικόνα 22.³¹⁶

Ο τρίτος δρόμος οδηγεί σε μια αδιέξοδο, το «κενό του ολοκαυτώματος» (Holocaust Void), οι τοίχοι του διαδρόμου αυτού συγκλίνουν ακόμη πιο πολύ και ο χώρος είναι σκοτεινός. Κατά μήκος του διαδρόμου υπάρχουν εκθέματα προσωπικών αντικειμένων και εγγράφων των Εβραίων που μαρτυρούν την εξαφάνισή τους.

Οι τρεις αυτοί δρόμοι τέμνονται, υποδηλώνοντας τη σύνδεση των τριών αυτών καταστάσεων στην καθημερινότητα των Εβραίων του Βερολίνου. Ο κήπος της εξορίας και της μετανάστευσης έχει διαδραστικό χαρακτήρα και επιχειρεί να κάνει τον επισκέπτη να νιώσει την αστάθεια, την αβεβαιότητα και τον αποπροσανατολισμό που αισθάνθηκαν οι εκδιωχθέντες Εβραίοι.

Αυτός ο κήπος διαθέτει 49 κολώνες, τοποθετημένες σε τετραγωνισμένη βάση. Οι 48 από αυτές περιέχουν χώμα από το Βερολίνο, αντιπροσωπεύοντας τη γέννηση του Ισραήλ το 1948, ενώ μία κολώνα περιέχει χώμα από την Ιερουσαλήμ, αντιπροσωπεύοντας το Βερολίνο. Ολόκληρος ο κήπος έχει κλίση 12 μοιρών, προκαλώντας αποπροσανατολισμό

³¹⁶ <https://www.dezeen.com/2022/05/20/daniel-libeskind-jewish-museum-deconstructivist-architecture/>
accessed 2023

στους επισκέπτες. Στην κορυφή κάθε κολώνας φυτρώνουν αγριελιές, που αποτελούν σύμβολο ελπίδας.

Κενό του ολοκαυτώματος

Ο Πύργος ή Κενό του Ολοκαυτώματος, που βρίσκεται έξω από το κύριο κτίριο, συνδέεται με τον άξονα του ολοκαυτώματος μέσω μιας βαριάς, ασφάλινης πόρτας. Το κτίριο αυτό είναι κατασκευασμένο από οπλισμένο σκυρόδεμα, έχει ύψος 27 μέτρα, δεν διαθέτει θέρμανση και δεν περιέχει κανένα μονωτικό υλικό. Ο Πύργος φωτίζεται μόνο από ένα μικρό άνοιγμα στην κορυφή του. Οι φωνές από το εξωτερικό του Πύργου ακούγονται καθαρά στο εσωτερικό, αλλά παραμένουν ανέφικτες. Αυτό το μέρος του μουσείου συμβολίζει τους πολυάριθμους Εβραίους που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα. Έχει καθαρά συμβολικό χαρακτήρα και συγκλονίζει.

Τα κενά (Voids)

Τα Κενά αποτελούν την βασική δομή του νέου κτιρίου του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου. Από το παλιό Μπαρόκ κτίριο μια σκάλα σε οδηγεί στο υπόγειο μέσα σε ένα Void από οπλισμένο σκυρόδεμα και μετά στο καινούργιο κτίριο.³¹⁷

Η Ιωάννα Χαλάτση αναφέρει: «Βασικός στόχος του Daniel Libeskind στο Εβραϊκό Μουσείο ήταν να βρεί έναν τρόπο να διηγηθεί, μέσω της αρχιτεκτονικής του, τη βίαιη αποκόλληση της εβραϊκής κουλτούρας από τη Γερμανική ζωή. Με την έννοια αυτή επιχείρησε να μεταφέρει αυτό το συναισθηματικό κενό, που προκαλούσε και στον ίδιο το γεγονός αυτό, ως ένα κενό που θα αποτελούσε τον πυρήνα του αρχιτεκτονικού του σχεδιασμού. Μετέφερε, λοιπόν, αυτό το κενό στο κτίριο του ως μια σειρά από άδεια δωμάτια, που μπορείς να τα δεις, αλλά δεν μπορείς να τα φτάσεις.»³¹⁸

³¹⁷ Vidler, A. (1999) 'Building in Empty Spaces: Daniel Libeskind and the Postspatial Void', in *Warped Space*, Cambridge, MA: The MIT Press, 222-242

³¹⁸ <http://www.k-mag.gr/βερολίνο-το-εβραϊκό-μουσείο-του-daniel-libeskind/> accessed 2021

Εικόνα 23.³¹⁹

Πέντε κενά διαπερνούν κατακόρυφα το κτίριο, δημιουργώντας μια φανταστική, διακεκομμένη ευθεία κατά μήκος του. Αυτά τα πέντε κενά είναι κατασκευασμένα από οπλισμένο σκυρόδεμα, δεν έχουν θέρμανση ή κλιματισμό, και φωτίζονται μόνο με φεγγίτες. Βρίσκονται απομονωμένα από το υπόλοιπο κτίριο. Στους εκθεσιακούς χώρους, τα πέντε αυτά κενά είναι εμφανή, καθώς έχουν μαύρους τοίχους και εμποδίζουν την ομαλή ροή της έκθεσης, θυμίζοντας έτσι τα εμπόδια που αντιμετώπισαν οι Εβραίοι κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο Βερολίνο.³²⁰ Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι σε ένα από τα Κενά, ο Menashe Kadishman τοποθέτησε ένα έργο του εις μνήμη των αδικοχάμενων Εβραίων του Ολοκαυτώματος και το ονόμασε «The fallen leaves». Το πάτωμα του Κενού αυτού είναι καλυμμένο με στρογγυλά μεταλλικά προσωπεία, εκ των οποίων το κάθε ένα συμβολίζει ένα άτομο που χάθηκε στο Ολοκαύτωμα. Οι επισκέπτες του μουσείου μπορούν να περπατήσουν πάνω σε αυτά τα προσωπεία, προκαλώντας ένα ανατριχιαστικό, εκκωφαντικό θόρυβο που αντηχεί στους τιμεντένιους τοίχους του Κενού.

Η συγκεκριμένη «εγκατάσταση» είναι το πιο «δυνατό» συναισθηματικά σημείο του

³¹⁹ <https://uiucgoesbarcelona.weebly.com/uiuc-blog/jewish-museum-berlin> accessed 2023

³²⁰ Huyssen, A. (1997) "The Voids of Berlin," *Critical Inquiry*, 24(1), 57-81.

κτιρίου. Τα σύμβολα και η σύλληψη αυτού του έργου προκαλούν ένα ανατριχιαστικό συναίσθημα στον επισκέπτη που προβάλλει την όλη φιλοσοφία του μηνύματος που θέλει να δώσει ο αρχιτέκτονας, προβληματίζει και κάνει πιο «απτό» πλέον αυτό που εξιστορεί σε όλο το ταξίδι της περιήγησης του στο κτίριο.

Sukkah - Glass Courtyard

Ο Libeskind δημιούργησε μια γυάλινη αυλή στο κέντρο του παλιού μπαρόκ κτιρίου, την οποία ονόμασε “Sukkah”, που σημαίνει καλύβα στα Εβραϊκά (οι καλύβες που διέμεναν Εβραίοι όταν ξέφυγαν από την Αίγυπτο). Ο χώρος αυτός προσφέρει στο μουσείο μια αίθουσα στην οποία μπορούν να πραγματοποιούνται εκδηλώσεις, όπως εκπαιδευτικά εργαστήρια, συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις και δεξιώσεις για μέχρι και 500 άτομα. Επιπλέον, θα χρησιμεύσει για την επέκταση της εισόδου του μουσείου και κατά συνέπεια στη βελτίωση της ρύθμισης της μετακίνησης των επισκεπτών. Η νέα αυτή κατασκευή καλύπτει μια έκταση 670 τετραγωνικών μέτρων και στηρίζεται από τέσσερις ατσάλινες κολώνες που μοιάζουν με κορμούς δέντρων. Ως συνέχεια αυτών στην οροφή υπάρχουν ατσάλινες διακλαδώσεις, οι οποίες προσομοιάζουν με κλαδιά.

Βλέπουμε ότι χρησιμοποιεί έξυπνα τα υλικά του επιλέγοντας στην περίπτωση αυτή το διάφανο γυαλί, ώστε να μην υπερκαλύψει το παλιό μπαρόκ Collegienhaus. Επίσης, χρησιμοποιώντας μια τελείως αντίθετη αρχιτεκτονική τάση από το υπάρχον κτίριο, τονίζει ξεκάθαρα πως η κατασκευή αυτή είναι μια σύγχρονη πρόσθεση, προστατεύοντας την αίγλη του παλιού κτιρίου. Ο αρχιτέκτονας καλεί τον επισκέπτη του Μουσείου να ζήσει μια βιωματική εμπειρία, καθώς δημιουργεί διαφορετικά περιβάλλοντα, μυστηριακή ατμόσφαιρα και κλειστοφοβική αίσθηση στο χώρο.³²¹

Το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου, είναι αναμφισβήτητα ένα από τα σημαντικότερα

³²¹ Daniel Libeskind's Jewish Museum in Berlin: The Uncanny Arts of Memorial Architecture" in *Jewish Social Studies - Volume 6, Number 2, Winter 2000 (New Series)*, 1-26

αρχιτεκτονικά έργα της δεκαετίας του '90. Το κτίριο αυτό έχει προκαλέσει θαυμασμό και δέος σε πολλούς, κερδίζοντας άλλωστε το 1999 και το Γερμανικό διεθνές βραβείο αρχιτεκτονικής. Το Εβραϊκό μουσείο έγινε από την αρχή πόλος έλξης τουρισμού, πριν ακόμα τοποθετηθεί οποιοδήποτε έκθεμα στο εσωτερικό του. Πολλοί μάλιστα υποστήριξαν πως το κτίριο αυτό έπρεπε να παραμείνει κενό, σαν μνημείο για τους αδικοχαμένους του ολοκαυτώματος μιας και υποστήριζαν πως το έργο αυτό εξιστορεί από μόνο του τα γεγονότα.

Εικόνα 24.³²²

³²² <https://www.jmberlin.de/en/libeskind-building#lightbox-1266> accessed 2023

Με αυτή την έννοια, ο σκοπός του αρχιτέκτονα είναι να προκαλέσει αρνητικά συναισθήματα, και αυτό το, κατακριτέο σύμφωνα με ορισμένους, στοιχείο εκφράζεται μέσω της συνολικής δυναμικής του έργου. Οι άξονες, ο φωτισμός, οι ατελείωτες σκάλες, η κίνηση μέσα σε αδιέξοδους χώρους και το κενό συμβάλλουν στην αναπαράσταση γεγονότων και καταστάσεων μέσω της αρχιτεκτονικής. Αυτή είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της αρχιτεκτονικής που το ίδιο το μουσείο μεταβάλλεται σε έναν σημαντικό αφηγητή.³²³

Στην μόνιμη έκθεση του μουσείου βλέπουμε μέσα από τα μάτια των Εβραίων. Η μόνιμη ιστορική έκθεση του Μουσείου εκτείνεται σε ένα χώρο 3.000 τετραγωνικών μέτρων και αποτελεί μια αναδρομή 2.000 χρόνων της Γερμανο - Εβραϊκής ιστορίας. Απεικονίζονται 14 ιστορικές περίοδοι, από τον Μεσαίωνα έως τη σύγχρονη εποχή, κατά τις οποίες περιγράφεται με λεπτομερή τρόπο η καθημερινότητα των Γερμανο-Εβραίων, μέσω ηχητικών και φωτογραφικών ντοκουμέντων, χρηστικών αντικειμένων, ενδυμάτων, επίπλων, εγγράφων, που φανερώνουν τα ήθη, τα έθιμα και τις καθημερινές τους δραστηριότητες.³²⁴

Στη μόνιμη έκθεση παρουσιάζονται άτομα της υψηλής κοινωνίας: έμποροι, τραπεζίτες, βιομήχανοι και εκδότες, ενώ αποσιωπούνται πρόσωπα της εβραϊκής εργατικής τάξης.

Η **Συλλογή της Καθημερινής Κουλτούρας** στο Εβραϊκό μουσείο του Βερολίνου περιλαμβάνει πάνω από 3.000 αντικείμενα και υφάσματα. Αντικείμενα και αναμνηστικά αποτελούν το κύριο μέρος της συλλογής. Παρουσιάζονται επίσης στρατιωτικά βραβεία και μετάλλια. Αντικείμενα καθημερινής χρήσης (κυρίως των οικογενειών Plesch και Simon) παρουσιάζουν την αστική ζωή.³²⁵

Η **Φωτογραφική Συλλογή** αφορά κυρίως σε οικογενειακές συλλογές. Μέσα από αυτές τις φωτογραφίες απεικονίζεται η ζωή των Γερμανό-Εβραίων, των Γερμανών και της

³²³ <http://www.k-mag.gr/βερολίνο-το-εβραϊκό-μουσείο-του-daniel-libeskind/> accessed 2021

³²⁴ <http://www.jmberlin.de> accessed 2021

³²⁵ <http://www.jmberlin.de> accessed 2021

Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Δείχνουν σκηνές από τη προσωπική ζωή, την επαγγελματική και την εργατική.

Φωτογραφίες που αγγίζουν τη ψυχή είναι από το 1930 και απεικονίζουν τα εβραϊκά σχολεία και πως προετοιμάζονται για τη μετανάστευση. Βλέπουμε εικόνες από την μετανάστευση και τη ζωή στην εξορία και σημαντικές είναι οι 3000 φωτογραφίες του Herbert Sonnenfeld, φωτορεπόρτερ που παρουσίασε την εβραϊκή κοινότητα από το 1933 έως το 1938. Οι φωτογραφίες διαβατηρίων 500 Εβραίων εργατών του Βερολίνου, της Electric Company Enrich & Graetz, αποτελούν σημαντικό στοιχείο της έκθεσης. Σημαντικό επίσης είναι να αναφέρουμε το **Αρχείο του Μουσείου** με πάνω από 1500 συλλογές. Το αρχείο περιέχει πιστοποιητικά της στρατιωτικής θητείας, πιστοποιητικά γάμου, ληξιαρχικές πράξεις, γράμματα, επιστημονική αλληλογραφία και ημερολόγια.³²⁶ Το μουσείο φιλοξενεί και πολύ ενδιαφέρουσες περιοδικές εκθέσεις, όπως για παράδειγμα, εκθέσεις με Εβραϊκά χειρόγραφα και βιβλία.

Είναι βασικό να παρατηρήσουμε πως οι εκθέσεις, μόνιμες και μη του μουσείου, δεν είναι το κύριο «έκθεμα» του αλλά το βασικό του έκθεμα είναι το ίδιο το μουσείο. Από πλευράς εκθεσιακής πρακτικής πρέπει να τονίσουμε πως η βαρύτητα έχει δοθεί από τον ίδιο τον αρχιτέκτονα περισσότερο στους κενούς χώρους του, παρά στον εκθεσιακό σχεδιασμό. Θα μπορούσαμε να πούμε πως εδώ η έκθεση λειτουργεί συμπληρωματικά στο ίδιο το μουσείο – έκθεμα.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφέρουμε το παιχνίδι συναισθημάτων μεταξύ Εβραίων επισκεπτών, Γερμανών αλλά και επισκεπτών από όλα τα μέρη του κόσμου στο μουσείο αυτό. Η ενοχή είναι το βασικότερο συναίσθημα που κατακλύζει τους Γερμανούς επισκέπτες, ενοχή που αφορά στο παρελθόν και την ανικανότητα τους να κάνουν κάτι για αυτό πάρα μόνο να σεβαστούν και να εκτιμήσουν τους θανόντες Εβραίους αλλά και τους επιζώντες. Υπάρχουν ωστόσο Γερμανοί επισκέπτες, οι οποίοι αρνούνται να παρευρεθούν σε αυτό το μουσείο και να λάβουν την εθνική τους ευθύνη.³²⁷ Αυτά λοιπόν ακριβώς τα

³²⁶ <http://www.jmberlin.de> accessed. 2021

³²⁷ Dominick La Capra's article "Trauma, Absence, Loss" can be found in *Critical Inquiry*, Vol. 25, No. 4 (1999) on page 723.

συναισθήματα προσπάθησε να προκαλέσει ο αρχιτέκτονας καθόλο το στήσιμο των χώρων αυτού του μουσείου. Συναισθήματα ξεριζωμού, πόνου, αποπροσανατολισμού και ανασφάλειας, με σκοπό να μπορέσει ο επισκέπτης να βιώσει και να προβληματιστεί για την καταστροφή που προκάλεσε το Ολοκαύτωμα. Σκοπός του είναι να φέρει όσο πιο κοντά γίνεται τον επισκέπτη τόσο στην ιστορία αυτών των ανθρώπων όσο και στην ψυχосύνθεση τους. Να νιώσει οίκτο για τα θύματα, ενοχή για τους θύτες, πόνο για το ιστορικό γεγονός και να κατανοήσει πλήρως το γιατί τελικά το κτίριο αυτό δεν είναι απλά ένα αρχιτεκτονικό έργο – μουσείο αλλά το ίδιο το “έκθεμα” αυτό καθαυτό. Ανήγαγε το μουσείο αυτό σε ένα “μνημείο”.³²⁸

³²⁸ Hornstein, Shelley, and Florence Jacobowitz. "Trauma/Daniel Libeskind." In *Image and Remembrance: Representation of the Holocaust*, 57-58. Indiana University Press, Bloomington, 2003.

Εικόνα 25. ³²⁹

³²⁹ <https://withberlinlove.com/2013/04/22/judisches-museum-berlin-jewish-museum-berlin/> accessed 2023

Είναι αδύνατον να μην παρατηρήσουμε τη σχέση της «αποδόμησης του Derrida» με το κτίριο του Daniel Libeskind. Η έννοια της «Αποδόμησης» παρουσιάστηκε απο τον γάλλο φιλόσοφο Jacques Derrida, ο οποίος χρησιμοποιεί για πρώτη φορά τον όρο "αποδόμηση" στο βιβλίο του *Περί γραμματολογίας* το 1967, για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο η ερμηνεία της γλώσσας και του κειμένου όσον αφορά στη "γραφή" πρέπει να εξεταστεί από διαφορετικές παραμέτρους. Η χρήση λοιπόν του όρου "αποδόμηση" από τον Derrida συνδέεται στενά με την ίδια την οικειοποίηση από τον Derrida της αντίληψης προβλημάτων σχετικών με τη στρουκτουραλιστική περιγραφή ενός κειμένου.³³⁰

Η εφαρμογή της φιλοσοφίας του Derrida αποδίδεται στην αρχιτεκτονική με τον όρο Μετά-δομισμός ή μετά-στρουκτουραλισμός. Στην αρχιτεκτονική, η αποδόμηση λοιπόν παρατηρείται στα τέλη του 20ου αιώνα. Χαρακτηρίζεται από τον κατακερματισμό, το ενδιαφέρον για το χειρισμό και την δομή της επιφάνειας με μη ευθύγραμμα σχήματα που φαίνονται να στρεβλώνουν και να εξαρθώνουν τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής, δηλαδή αποδομούνται και σχετίζονται με την αστική παρακμή.

Σημαντικοί αρχιτέκτονες ακολούθησαν την έννοια της αποδόμησης στα έργα τους, δημιουργώντας κατακερματισμένες μορφές και δίνοντας στο κτίριο ένα εξιδανικευμένο νόημα, που αντιτίθεται τόσο στις γεωμετρικές μορφές του μοντερνισμού (όπου το κτίριο δίνει ένα πιο συλλογικό νόημα) και του κλασικισμού, όσο και στην πομπώδη μορφή του Ροκοκό και του Μπαρόκ. Ο Derrida στο έργο του "Dissemination" αντιπαραθέτει στην Πλατωνική έννοια της μιμήσεως την μίμηση του μίμου, ως μίμηση χωρίς αρχέτυπο. Έτσι, η φιλοσοφία της αποδόμησης προχωρά στην επανασύνδεση της εικόνας με την έννοια ή της εμπειρίας με τον λόγο, όχι μέσω της μίμησης αλλά μέσω της αλληγορίας.³³¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποδόμησης και αντιμετώπισης της σχέσης μορφής και λειτουργίας στο σύγχρονο αρχιτεκτονικό έργο, είναι το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου του Daniel Libeskind. Στην κάτοψη του κτιρίου συναντάμε την αποδόμηση του άστρου του Δαβίδ, ενώ τα ανοίγματα χαράχθηκαν σαν σχισμές με σκοπό την αναφορά στις γρατζουνιές, πληγές και ουλές που υπέστησαν οι εβραίοι από το 3ο Ράιχ. Στο εσωτερικό του κτιρίου

³³⁰ Jacques Derrida, *Περί γραμματολογίας*, (1967), εκδόσεις Γνώση, 1990

³³¹ <http://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/συνέδριο-αρχιτεκτονικής-id3897> accessed 2021

παρατηρείται η ίδια αποδομιστική τάση και συμβολικά το εξωτερικό του κτιρίου παρουσιάζει μια γενικότερη δυσκολία περιήγησης του. Το κτίριο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει μια γραμμική πορεία σχεδιασμού καθώς και μια ιδιαίτερη γεωμετρία.³³²

Η αποδόμηση στην αρχιτεκτονική αποτελεί τμήμα μιας έρευνας στα απεριόριστα όρια της αρχιτεκτονικής. Η μεταφορά της αποδόμησης από τον χώρο της φιλοσοφίας στο χώρο της αρχιτεκτονικής οδήγησε στην αμφισβήτηση οποιασδήποτε συμβατικής και ουδέτερης αρχιτεκτονικής. Αποδόμηση ενός κτιρίου θεωρείται η αμφισβήτηση της έννοιας του οριζόντιου και του κάθετου. Η μορφή δεν καθορίζεται πλέον από τη λειτουργία, αλλά από τον μύθο, την ιστορία και την κουλτούρα, και όχι από την εργονομία. Αυτό το χαρακτηριστικό είναι ιδιαίτερα εμφανές στο κτίριο του Libeskind που μελετάμε. Η μορφή ακολουθεί τη φαντασία και ένα βαθύτερο νόημα, κοινωνικό και πολιτικό, αντί για τη λειτουργικότητα του κτιρίου. Είναι πλέον σαφής η προσέγγιση του αρχιτέκτονα, η οποία αφορά μια αρχιτεκτονική-τέχνη και όχι μια αρχιτεκτονική που προκύπτει από την πειθαρχία της προσέγγισης ενός κτιρίου με σκοπό τη λειτουργία του μηχανικού.

³³² http://vassiliades-architects.blogspot.gr/2014/01/blog-post_8410.html?m=1 accessed 2021

Παρατηρούμε φορμαλιστικές επιρροές και γεωμετρικές ανισορροπίες του ρωσικού κονστρουκτιβισμού. Η μορφή πλέον δεν ακολουθεί την υλική λειτουργία. Πρόκειται για μια αρχιτεκτονική που προκαλεί προβληματισμό και κριτική στη σύγχρονη κοινωνία (στην προκείμενη περίπτωση στη Γερμανική κοινωνία). Βλέπουμε επιρροές από τις θεωρίες του κονστρουκτιβισμού, καθώς και της pop art. Οι αρχές της διαφοράς και της αποσύνθεσης αποτελούν βασικά στοιχεία της σύνταξης, ενώ στόχος δεν είναι ο χρήστης αλλά η χωρική ιδέα: η πραγματικότητα μπορεί να παραβιαστεί με την κατάλυση της ισορροπίας, της σταθερότητας και της αρμονίας της μορφής. Έτσι, τα όρια διαχέονται και η μορφή ενσωματώνει την έννοια του χρόνου.³³⁴

Η αποδόμηση κατά τον Libeskind αποκαλύπτει τα σημάδια μιας διαδικασίας που το παρελθόν διατηρεί μια μνήμη, αποκαλύπτοντας ένα μέλλον που δεν υπάρχει παρά μόνο μέσα στο παρόν. Σε ένα παρόν χωρίς μέλλον το αντικείμενο χάνει τη συμβατική του ταυτότητα και τη σημασία του και συνεχίζει την αποδόμηση, επειδή δεν υπάρχει πλέον μοντέλο μορφής, δεν υπάρχει πλέον σχέση μεταξύ αντικειμένου και αυτού που πριν του επέτρεπε να έχει νόημα.

Ας προχωρήσουμε όμως στην μελέτη των επιζώντων του Ολοκαυτώματος και πώς αυτή ενισχύει την μελέτη μας.

³³³ <https://www.infocast.nl/blog/2010/10/13/jewish-museum-berlin-between-the-lines.html> accessed 2021

³³⁴ <https://www.infocast.nl/blog/2010/10/13/jewish-museum-berlin-between-the-lines.html> accessed 2021

Επιζώντες του Ολοκαυτώματος

Για τους επιζώντες, η επιστροφή στη ζωή όπως την γνώριζαν πριν από το Ολοκαύτωμα ήταν αδύνατη. Σε πολλές περιοχές της Ευρώπης, οι εβραϊκές κοινότητες είχαν εξαφανιστεί. Όταν ορισμένοι προσπάθησαν να επιστρέψουν στα σπίτια τους από τα στρατόπεδα ή τις κρυψώνες τους, συχνά αντικρίζαν τα σπίτια τους λεηλατημένα ή κατελημμένα από άλλους. Η επιστροφή στην πατρίδα, φέρνοντας τον πόνο και την θλίψη του Ολοκαυτώματος ενέκρινε επίσης κινδύνους. Μετά τον πόλεμο, σε πολλές πόλεις της Πολωνίας ξέσπασαν αντιεβραϊκές εξεγέρσεις. Το μεγαλύτερο αντιεβραϊκό πογκρόμ σημειώθηκε τον Ιούλιο του 1946 στο Κίλτσε, μια πόλη στην ανατολική Πολωνία. Όταν περίπου 150 Εβραίοι επέστρεψαν στην πόλη, οι κάτοικοι που είχαν παραμείνει φοβήθηκαν ότι εκατοντάδες άλλοι θα επακολουθούσαν και θα αξιώσουν την επιστροφή των σπιτιών και της περιουσίας τους. Αυτή η κατάσταση επανέφερε αρχαίους αντισημιτικούς μύθους, όπως τις αβάσιμες κατηγορίες για τελετουργικούς φόνους Χριστιανών από τους Εβραίους. Όταν εξαπλώθηκε η φήμη ότι Εβραίοι είχαν σκοτώσει έναν νεαρό Πολωνό για να χρησιμοποιήσουν το αίμα του σε θρησκευτικές τελετουργίες, ένα πλήθος επιτέθηκε σε μια ομάδα επιζήσαντων.³³⁵

Σε αυτήν την επίθεση, σκοτώθηκαν 41 άνθρωποι και άλλοι 50 τραυματίστηκαν. Τα νέα για τα γεγονότα αυτά διαδόθηκαν γρήγορα, και οι Εβραίοι συνειδητοποίησαν ότι δεν υπήρχε πλέον μέλλον για αυτούς στην Πολωνία. Πολλοί επιζήσαντες κατέληξαν σε στρατόπεδα για εκτοπισμένους, τα οποία είχαν δημιουργηθεί στη δυτική Ευρώπη και τελούσαν υπό την κατοχή των Συμμάχων στους χώρους των πρώην στρατοπέδων συγκέντρωσης, εκεί περίμεναν να τους δεχτούν σε χώρες όπως τις Ηνωμένες Πολιτείες, την Νότιο Αφρική και την Παλαιστίνη. Παράλληλα, πολλές χώρες εξακολουθούσαν να εφαρμόζουν την παλαιότερη μεταναστευτική πολιτική τους, η οποία περιόριζε δραστικά τον αριθμό προσφύγων που μπορούσαν να δεχτούν.³³⁶

Η βρετανική κυβέρνηση, η οποία είχε την ευθύνη για τη διοίκηση της Παλαιστίνης, αρνήθηκε να επιτρέψει την μετανάστευση μεγάλου αριθμού Εβραίων στη χώρα, με αποτέλεσμα, πολλοί Εβραίοι προσπάθησαν να εισέλθουν λαθραία στην Παλαιστίνη χωρίς

³³⁵ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/the-survivors> accessed 2021

³³⁶ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/the-survivors> accessed 2021

την απαιτούμενη νομική έγκριση. Όταν συνελήφθησαν, ορισμένοι κρατήθηκαν σε στρατόπεδα στην Κύπρο, ενώ άλλοι επέστρεφαν πίσω στη Γερμανία. Η αντιμετώπιση των Εβραίων προσφύγων από τη Μεγάλη Βρετανία προκάλεσε διεθνείς πιέσεις για τη δημιουργία μιας πατρίδας για τον Εβραϊκό λαό. Τελικά, τα Ηνωμένα Έθνη, ψήφισαν υπέρ της διχοτόμησης της Παλαιστίνης σε ένα εβραϊκό και ένα αραβικό κράτος, και ως αποτέλεσμα, στις αρχές του 1948, οι Βρετανοί άρχισαν να αποχωρούν από την Παλαιστίνη.³³⁷

Στις 14 Μαΐου 1948, ο Νταβίντ Μπεν Γκουριόν, ένας από τους κύριους υποστηρικτές της ιδέας που αφορούσε στην δημιουργία μιας πατρίδας για τους Εβραίους, ανακοίνωσε την ίδρυση του Κράτους του Ισραήλ. Αμέσως μετά, πλοία που μετέφεραν Εβραίους πρόσφυγες ελευθέρωσαν τους επιβάτες τους στα λιμάνια του νέου κράτους, και οι Ηνωμένες Πολιτείες άλλαξαν επίσης τη μεταναστευτική τους πολιτική, επιτρέποντας σε περισσότερους Εβραίους πρόσφυγες να εισέλθουν στη χώρα. Παρά την επιτυχία επανοικοδόμησης πολλών Εβραίων επιζώντων στις νέες τους πατρίδες, πολλά από τα θύματα της ναζιστικής πολιτικής που δεν ήταν Εβραίοι, συνέχισαν να υφίστανται διώξεις στη Γερμανία. Οι νόμοι που επέβαλαν διακρίσεις κατά των Ρομά παρέμειναν σε ισχύ σε ορισμένες περιοχές της χώρας μέχρι το 1970 και νόμος που καταδίκαιε τους ομοφυλόφιλους σε φυλάκιση στη ναζιστική Γερμανία καταργήθηκε μόλις το 1969.³³⁸

Στην εγκυκλοπαίδεια του Ολοκαυτώματος αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ο ειδικός απεσταλμένος των ΗΠΑ, Earl Harrison υπήρξε επικεφαλής αποστολής προς τα εκτοπισμένα άτομα στα στρατόπεδα της Γερμανίας. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, πολλές εκατοντάδες χιλιάδες επιζήσαντες Εβραίοι δεν μπορούσαν να επιστρέψουν στις χώρες τους και παρέμεναν στη Γερμανία, την Αυστρία και την Ιταλία. Οι Σύμμαχοι δημιούργησαν στρατόπεδα για εκτοπισμένους για τους πρόσφυγες. Οι περισσότεροι Εβραίοι πρόσφυγες προτίμησαν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη, ενώ κάποιοι αναζήτησαν καταφύγιο στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου και παρέμειναν στα κέντρα εκτοπισμένων μέχρι να καταφέρουν να εγκαταλείψουν την Ευρώπη. Η αναφορά του Harrison αναδεικνύει τα δεινά που υπέστησαν οι Εβραίοι εκτοπισμένοι και συνέβαλε στην βελτίωση των συνθηκών στους

³³⁷ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

³³⁸ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

καταυλισμούς. Προς το τέλος του 1946, ο εκτιμώμενος αριθμός των Εβραίων προσφύγων έφτασε τα 250.000 άτομα.³³⁹ Στις 21 Ιουλίου του 1947, πολλοί Εβραίοι πρόσφυγες εξέφρασαν την επιθυμία τους να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη, παρά τους περιορισμούς σχετικά με τη μετανάστευση που είχαν επιβάλει οι Βρετανοί. (Από το 1920, η Μεγάλη Βρετανία είχε λάβει εντολή από την Κοινωνία των Εθνών για τη διοίκηση της Παλαιστίνης, ώστε η περιοχή να παραμείνει υπό τον έλεγχο της έως το 1948.) Παρά τους περιορισμούς, το πλοίο με τους πρόσφυγες, που ονομαζόταν *Exodus*, αναχώρησε από τη νότια Γαλλία με προορισμό την Παλαιστίνη, μεταφέροντας 4.500 Εβραίους πρόσφυγες από τα στρατόπεδα εκτοπισμένων στη Γερμανία. Οι Βρετανοί αναχαίτισαν το πλοίο προτού μπει στα χωρικά ύδατα ανοιχτά των ακτών της Παλαιστίνης.»³⁴⁰

Και συνεχίζοντας: «Οι επιβαίνοντες μετεπιβιβάστηκαν δια της βίας σε βρετανικά πλοία και απελάθηκαν στο λιμάνι από το οποίο σάλπαραν στη Γαλλία. Επί ένα μήνα σχεδόν οι Βρετανοί κρατούσαν τους πρόσφυγες στο πλοίο, που ήταν αγκυροβολημένο στα ανοιχτά των ακτών της Γαλλίας, ενώ οι Γάλλοι απέρριψαν το αίτημα της Βρετανίας να αποβιβαστούν οι επιβάτες, με αποτέλεσμα οι Βρετανοί να μεταφέρουν τους πρόσφυγες στο Αμβούργο της Γερμανίας και να τους αναγκάσουν να επιστρέψουν σε στρατόπεδα εκτοπισμένων. Η μοίρα του πλοίου προσφύγων *Exodus* αντικατοπτρίζει με δραματικό τρόπο τα δεινά που αντιμετώπιζαν τα άτομα που επέζησαν το Ολοκαύτωμα στα στρατόπεδα εκτοπισμένων και ενέτεινε τις διεθνείς πιέσεις στη Βρετανία προκειμένου να άρει τους περιορισμούς ως προς τη μετανάστευση Εβραίων στην Παλαιστίνη.³⁴¹ Στις 29 Νοεμβρίου του 1947, στο πλαίσιο ειδικής συνεδρίασης, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών ψήφισε τη διχοτόμηση της Παλαιστίνης σε δύο νέα κράτη, το ένα εβραϊκό το άλλο αραβικό. Λιγότερο από έξι μήνες αργότερα, ένας από τους κορυφαίους του σιωνιστικού κινήματος, ο Νταβίντ Μπεν Γκουριόν ανακοίνωσε την ίδρυση του Κράτους του Ισραήλ και δήλωσε ότι δεν θα υπάρχουν περιορισμοί στη μετανάστευση Εβραίων προς το νέο κράτος. Από το 1948 έως το 1951, σχεδόν 700.000 Εβραίοι μετανάστευσαν στο Ισραήλ, ενώ ανάμεσά τους βρίσκονταν περίπου τα δύο τρίτα των Εβραίων προσφύγων που εκδιώχθηκαν από την Ευρώπη. Οι επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος, οι επιβάτες του πλοίου *Exodus*, οι

³³⁹ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

³⁴⁰ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

³⁴¹ <https://www.ushmm.org> accessed 2021

εκτοπισμένοι από την κεντρική Ευρώπη, και οι Εβραίοι που κρατούνταν σε βρετανικά στρατόπεδα στην Κύπρο επιτέλους ήταν ευπρόσδεκτοι στην δική τους πατρίδα».³⁴²

Η Ψυχολογία των επιζώντων του Ολοκαυτώματος

Στηριζόμενοι στην παραπάνω λοιπόν θεωρία περι ψυχολογίας των δραστών της πράξης Γενοκτονίας είναι ενδιαφέρον να δούμε και τη ψυχολογία των επιζώντων. Όσον αφορά λοιπόν στο Ολοκαύτωμα, το βασικότερο σημείο μελέτης είναι αυτό που φέρνει κοντά το θύμα και τον θύτη. Το μετατραυματικό επεισόδιο δηλαδή που βιώνει όχι μόνο το θύμα, αλλά και ο θύτης.³⁴³ Το σύνδρομο λοιπόν του Ολοκαυτώματος είναι ένα πρότυπο συμπεριφορών και απαντήσεων, που οι γιατροί ακολούθησαν σε ανθρώπους που επέζησαν από το Ολοκαύτωμα στις δεκαετίες μετά το 1945. Είναι ο λόγος για την παράδοξη πραγματικότητα ότι πολλοί επιζώντες κατά κάποιον τρόπο δεν επιβίωσαν και ουσιαστικά, τα θύματα μαστίζονταν από αισθήματα ενοχής διότι επιβίωσαν όταν τόσοι πολλοί άλλοι, συμπεριλαμβανομένων συγγενών και φίλων, δεν τα κατάφεραν.³⁴⁴

Τα συμπτώματα είναι παρόμοια με εκείνα πολλών άλλων ψυχολογικά ασθενών. Τα θύματα συνήθως είναι ανήσυχοι και καταθλιπτικοί. Τείνουν να αποχωρούν από την επικοινωνία με τον έξω κόσμο και συχνά δεν μπορούν να κοιμηθούν καλά. Συχνά απασχολούνται με εικόνες και σκέψεις θανάτου και εάν το θύμα δεν θεραπευθεί, μπορεί να καταφύγει σε αυτοκτονία. Οι κλινικοί αναγνώστες αναγνωρίζουν ότι το σύνδρομο δεν είναι μοναδικό για τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Μπορεί να εφαρμοσθεί σε οποιαδήποτε κατάσταση στην οποία σχετικά λίγοι άνθρωποι επιβιώνουν σε μια τεράστια καταστροφή

³⁴² <https://www.ushmm.org> accessed 2021

³⁴³ Dominick La Capra, *History and Memory after Auschwitz* (Cornell University Press, 1998), 41.

³⁴⁴ Paul Chodoff, "The Holocaust and its Effects on Survivors: An Overview," *International Society of Political Psychology* (1997): 147-157.

και συνεχίζουν να μην είναι ευγνώμονες και ευχαριστημένοι, αλλά βασανισμένοι από ενοχές για όσους δεν επιβίωσαν. Επιζώντες από ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, έδειξαν συμπτώματα του συνδρόμου, όπως και οι επιζώντες του ναυαγίου του Τιτανικού.³⁴⁵

Είναι όμως σημαντικό να δούμε τη μεταφορά του τραύματος στα παιδιά των επιζώντων, στη δεύτερη γενιά δηλαδή. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι σε αυτή την περίπτωση, η μεταφορά του τραύματος γίνεται είτε μέσω μιας ιδεοληπτικής αναπαράστασης της ιστορίας του επιζώντος, είτε με την σιωπηλή απουσία κάθε πληροφορίας σχετικά με αυτή. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι η μεταφορά τραυμάτων δεν συνέβη μόνο από τους επιζώντες στα παιδιά τους, αλλά και από τους πρώην Ναζί στα παιδιά τους, ο Brendler³⁴⁶ αναφέρει ότι: Το 65% των Γερμανών ερωτηθέντων ένιωθε ντροπιασμένο όταν ακούνε για τη μαζική δολοφονία των προγόνων του, το 41% έχει αισθήματα ενοχής, παρόλο που δεν συμμετείχαν σε κανένα από τα ίδια τα εγκλήματα, το 50% αισθάνεται κάπως παράλυτο, το 68% αισθάνεται ότι απειλείται και φοβάται την τιμωρία, ή φοβάται το μέλλον, ενώ σκέφτεται το Ολοκαύτωμα. Ο Brendler κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «η τεράστια ενοχή των προγόνων συνδύαστηκε, με τους ίδιους τους νέους, με τη δική τους ταυτότητα ως Γερμανοί». Αυτή η έννοια του τραύματος που μεταφέρεται σε ένα ολόκληρο έθνος αλλά και στην διεθνή ψυχή είναι μοναδική για το Ολοκαύτωμα.³⁴⁷

Μετά την γενοκτονία των Αρμενίων και των Εβραίων

Αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίοι επιζώντες εγκαταστάθηκαν στο κράτος του Ισραήλ που σχηματίστηκε τρία χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Συμμετείχαν ενεργά στην ανάπτυξη της νεοσυσταθείσας ισραηλινής κοινωνίας και σε περίπου δύο δεκαετίες η μνήμη του Ολοκαυτώματος έγινε ένα από τα κεντρικά συστατικά της εθνικής

³⁴⁵ Paul Chodoff, "The Holocaust and its Effects on Survivors: An Overview," *International Society of Political Psychology* (1997): 147-157.

³⁴⁶ Konrad Brendler, "Working Through the Holocaust: Still a Task for German Youth," in *Beyond Trauma: Cultural and Societal Dynamics*, ed. Rolf Kleber, Charles Figley, and Berthold Gersons (Plenum Press, New York, 1995), 249-275.

³⁴⁷ Konrad Brendler, "Working Through the Holocaust: Still a Task for German Youth," in *Beyond Trauma: Cultural and Societal Dynamics*, ed. Rolf Kleber, Charles Figley, and Berthold Gersons (Plenum Press, New York, 1995), 249-275.

ταυτότητας του Ισραήλ. Το πρώτο μουσείο ολοκαυτώματος στο Ισραήλ ιδρύθηκε από επιζώντες του Ολοκαυτώματος, μόλις την άνοιξη του 1949. Η έκθεση ήταν αφιερωμένη στην αντίσταση των Εβραίων στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁴⁸

Το 1953 το Εβραϊκό κοινοβούλιο αποφάσισε να καθορίσει μια «ημέρα για τη μνήμη των μαρτύρων του ολοκαυτώματος και των ηρώων». Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε το αναμνηστικό συγκρότημα "Yad Vashem: The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority" με το μουσείο. Όπως σημείωσε ο Matthias Hass, στα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του το Yad Vashem δεν ήταν ο κεντρικός τόπος του ισραηλινού μνημειακού πολιτισμού. Η ανάμνηση του Ολοκαυτώματος δεν ήταν καν σημαντικής σημασίας για την κοινωνία: η ανάπτυξη του κράτους και της κοινωνίας ήταν σημαντικές προτεραιότητες που άφησαν ελάχιστα περιθώρια για το παρελθόν.³⁴⁹ Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει το 1967. Μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών, ο Yad Vashem συμμετείχε σε συζητήσεις για την πολιτική της μνήμης, και η ιστορία του Ολοκαυτώματος χρησιμοποιήθηκε για την κινητοποίηση της κοινωνίας. Οι μάχες κατά των Ναζι συγχωνεύθηκαν με τη μάχη για την ανεξαρτησία και τους πολέμους το 1948, το 1967 και επίσης το 1973, σχηματίζοντας μια ενιαία μάχη για την επιβίωση του εβραϊκού λαού.³⁵⁰

Επομένως, αν στην περίπτωση της Αρμενίας άρχισαν να εμφανίζονται περισσότερο ή λιγότερο ενεργές συζητήσεις για το θέμα της Γενοκτονίας (μυθοπλασία και ιστοριογραφία) περίπου 40-50 χρόνια μετά την ημερομηνία έναρξης της γενοκτονίας (1915), οι πρώτες επίσημες επισκέψεις των αρχών στο Συγκρότημα Μνήμης της Γενοκτονίας άρχισαν 60 χρόνια μετά· η Γενοκτονία έγινε πολιτικός παράγοντας 75 χρόνια μετά και το πρώτο μουσείο ιδρύθηκε μόλις 80 χρόνια μετά τη Γενοκτονία, στην περίπτωση του Ισραήλ μόλις οκτώ χρόνια μετά το Ολοκαύτωμα ψηφίστηκε νόμος με τον οποίο τα θύματα τιμώνται επίσημα κάθε χρόνο σε κρατικό επίπεδο και ιδρύθηκε το πρώτο μουσείο. Αυτό συνεπάγεται φυσικά σημαντικά διαφορετικές ευκαιρίες και κλίμακες διάδοσης.

³⁴⁸ <https://www.akk.org.il/en/Old-Acre-The-Ghetto-Fighters'-House-> accessed 2018

³⁴⁹ Matthias Hass, "The Politics of Memory in Germany, Israel and the United States of America," *The Canadian Centre for German and European Studies, Working Paper Series*, no. 10 (2004): 6-12.

³⁵⁰ Matthias Hass, "The Politics of Memory in Germany, Israel and the United States of America," *The Canadian Centre for German and European Studies, Working Paper Series*, no. 10 (2004): 6-12.

Εν προκειμένω, θα θέλαμε να επισημάνουμε ένα σημαντικό στοιχείο για την παρουσίαση του ζητήματος της Γενοκτονίας των Αρμενίων στη διεθνή κοινωνία. Προκειμένου να κερδίσει την έγκριση της ανώτατης αρχής - του Κομμουνιστικού Κόμματος της ΕΣΣΔ για τις ρυθμίσεις των "γεγονότων για τον εορτασμό της 50ης επετείου των μαζικών δολοφονιών των Αρμενίων το 1915," η σοβιετική αρμένικη ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος επωφελήθηκε από τον παράγοντα της αρμενικής διασποράς, μετακινώντας έτσι το θέμα σε ιδεολογικό επίπεδο.

Ειδικότερα, το έγγραφο³⁵¹, του Πρώτου Γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του Αρμένικου Κομμουνιστικού Κόμματος, Yakov Zargobyan, προς την Κεντρική Επιτροπή της CPSU (Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης) ανέφερε: ότι «οι αντιδραστικές δυνάμεις της αρμενικής διασποράς (έχοντας κατά νου το κόμμα Dashnaktsutyun)", σημειώνοντας ότι η Σοβιετική Αρμενία δεν κάνει τίποτα για να τιμήσει τις επετείες των μαζικών δολοφονιών αρμενίων επιμένουν ότι η χώρα μας παραβλέπει τη μνήμη εκατοντάδων χιλιάδων συμπατριωτών μας, απαλλάσσοντας έτσι την πολιτική της γενοκτονίας». Και κατέληξε: «Θεωρούμε σκόπιμο να τιμήσουμε την 50ή επέτειο μας υπό το φως της απόλυτης νίκης της λενινιστικής εθνικής πολιτικής, για να σηματοδοτήσουμε τα μεγάλα επιτεύγματα του αναγεννημένου αρμένικου λαού στους τομείς της οικονομίας, του πολιτισμού και της επιστήμης». Πρότεινε ότι «οι ρυθμίσεις θα πρέπει να εφαρμοστούν κατά τρόπο που να μην έχει αρνητικές επιπτώσεις στην πολιτική της ΕΣΣΔ για τη βελτίωση των αμοιβαίων σχέσεων με τις γειτονικές χώρες, και ιδιαίτερα με την Τουρκία. Θα πρέπει να επιδιώξει έναν στόχο ότι μια παρόμοια τραγωδία δεν πρέπει ποτέ να επιτρέπεται στην ιστορία οποιουδήποτε λαού»³⁵² Αυτή η τελευταία διατύπωση, ειδικότερα, ήταν ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική της σοβιετικής ιδεολογίας και κοινώς αποδεκτή και χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα συχνά όταν αντιπροσώπευε τον Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο και μερικά από τα επεισόδιά του. Από την άλλη, η δήλωση ανέφερε ότι η Γενοκτονία των Αρμενίων

³⁵¹ Avag Harutyunyan (ed.), *Hayots tseghaspanutyun 50-amyake yev Khorhrdayin Hayastane (pastatghteri yev nyuteri zhoghovatsu)* [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Soviet Armenia (Collection of Documents and Materials)] (Yerevan: Gitutyun, 2005), 37-40 (in Armenian).

³⁵² Avag Harutyunyan (ed.), *Hayots tseghaspanutyun 50-amyake yev Khorhrdayin Hayastane (pastatghteri yev nyuteri zhoghovatsu)* [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Soviet Armenia (Collection of Documents and Materials)] (Yerevan: Gitutyun, 2005), 37-40 (in Armenian).

μεταφέρθηκε από το επίπεδο μιας αποκλειστικά αρμένικης τραγωδίας στο επίπεδο της παγκόσμιας ιστορίας.³⁵³

Μια άλλη σημαντική ιδεολογική ρήτρα που περιλαμβάνεται στην προαναφερθείσα επιστολή ήταν η ακόλουθη: «Να ανεγερθεί στην Υερεβάν ένα μνημείο για τους Αρμένιους μάρτυρες πεσόντες στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το μνημείο θα πρέπει να συμβολίσει την αναβίωση του αρμένικου λαού» Ο όρος «Α' Παγκόσμιος Πόλεμος» που χρησιμοποιήθηκε στην επιστολή επιλέχθηκε όχι μόνο για να υποδείξει το χρόνο, αλλά και για να μεταφέρει το περιστατικό στο επίπεδο του υπόλοιπου κόσμου. Εκτός από τη σοβιετική ιδεολογία, σύμφωνα με τους λενινιστικούς χαρακτηρισμούς, είχε περιγράψει τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ως έναν «ιμπεριαλιστικό πόλεμο»³⁵⁴ για δεκαετίες και ήταν η Σοβιετική Ένωση, ο ηγέτης του «παγκόσμιου σοσιαλισμού» που αντιμετώπισε τον «παγκόσμιο ιμπεριαλισμό», με όλα τα δυνατά μέσα.

Εν τω μεταξύ, η αρμένικη ιστοριογραφία που ασχολείται με την έρευνα του ζητήματος της Γενοκτονίας, ακολούθησε μια άλλη οδό, σε μια κατάσταση τούρκικης άρνησης, οι προσπάθειες να αποδειχθεί το γεγονός της Γενοκτονίας με όλα τα μέσα και να αποκαλυφθούν όλο και περισσότερα γεγονότα, ήταν για δεκαετίες ένας σημαντικός στόχος της ιστοριογραφίας που αφορούσε στην γενοκτονία. Αυτό με τη σειρά του φαίνεται να οδήγησε στην προσέγγιση του ζητήματος ως πρόβλημα εθνοτικής σύγκρουσης. Πιο συγκεκριμένα, σε πολλές από τις μελέτες για τη Γενοκτονία των Αρμενίων δίνεται έμφαση κυρίως στο γεγονός των μαζικών δολοφονιών Αρμενίων από τους Τούρκους (δράστες). Αν και τις τελευταίες δύο με τρεις δεκαετίες οι μελετητές έχουν απομακρυνθεί από αυτή την τάση και έχουν μεταφέρει τη γενοκτονία των Αρμενίων σε μια παγκόσμια και πολιτική ιστορία, εξακολουθεί να υπάρχει μια ισχυρή κληρονομιά της εθνικής προσέγγισης, ιδιαίτερα στην Αρμενία. Αυτό αποδεικνύεται από την εξωτερική πολιτική της σύγχρονης Αρμενίας, η οποία από το 1998 θέτει το ζήτημα της διεθνούς αναγνώρισης της γενοκτονίας στην ημερήσια διάταξή της.

³⁵³Avag Harutyunyan (ed.), *Hayots tseghaspanutyan 50-amyake yev Khorhrdayin Hayastane (pastatghteri yev nyuteri zhoghovatsu) [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Soviet Armenia (Collection of Documents and Materials)]* (Yerevan: Gitutyun, 2005), 37-40 (in Armenian).

³⁵⁴L. Fyodorov, "V. I. Lenin and I. V. Stalin on the First World War," *Voенно-istoricheskiy zhurnal*, 1939, no. 1, 133-137 (in Russian).

Αντίθετα, το Ολοκαύτωμα των Εβραίων καταδικάστηκε, μαζί με άλλα ναζιστικά στρατιωτικά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, ήδη κατά τη διάρκεια των δικών της Νυρεμβέργης (1945-1946). Τον Σεπτέμβριο του 1951, ο Καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας απευθυνόμενος στο Κοινοβούλιο, δήλωσε ότι η Γερμανία ήταν πρόθυμη να καταβάλει αποζημίωση στο Ισραήλ για τα εγκλήματα που διέπραξαν οι Ναζί.³⁵⁵ Κατόπιν το Ολοκαύτωμα αναγνωρίστηκε από την αρχή και διεθνώς και από τη νέα ηγεσία της χώρας που ευθύνεται περισσότερο για τη διάπραξη του. Παρά την ύπαρξη άρνησης και αντισημιτισμού (η οποία επίσης καταδικάζεται διεθνώς και συχνά τιμωρείται από το νόμο), οι επιστημονικές έρευνες για το Ολοκαύτωμα δεν χρειάστηκε να συμμετάσχουν σε προσπάθειες για να αποδείξουν την ύπαρξη του.

³⁵⁵ Harutyun Marutyan, “German Reparations to Jewry: Formation, Process and Recent Situation,” *21-rddar: Teghekatvakan-verlutsakan handes*, no. 4, 135-155 (in Armenian).

HIROSHIMA PEACE MEMORIAL MUSEUM, HIROSHIMA

Ιστορικό πλαίσιο

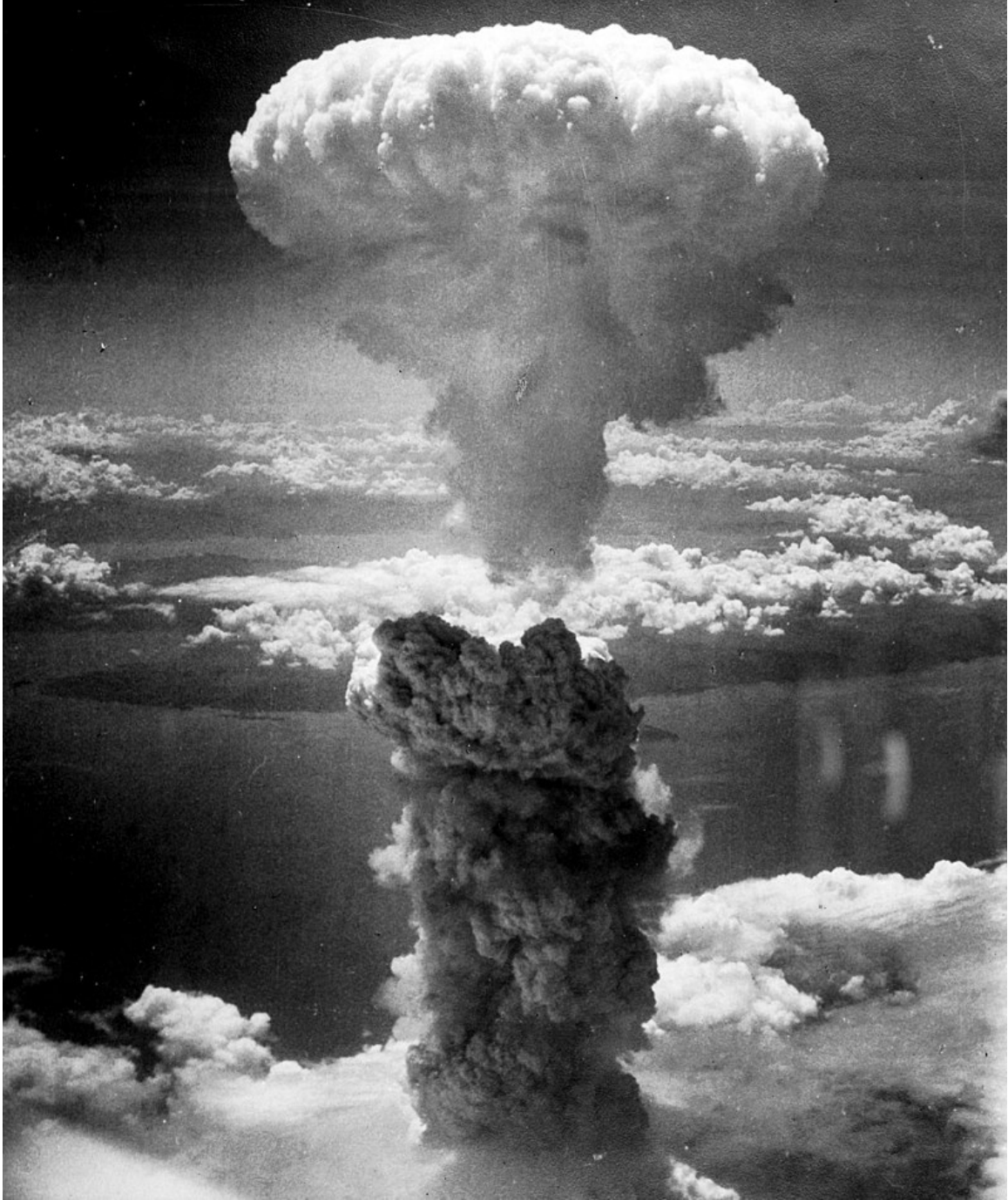
Βομβιστική επίθεση στις πόλεις Χιροσίμα και Ναγκασάκι

Η ανακάλυψη της πυρηνικής ενέργειας συνέπεσε με την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και αυτό οδήγησε στην πρώτη χρήση της πυρηνικής ενέργειας, η οποία είχε προφανώς στρατιωτικούς σκοπούς. Η σοκαριστική ανακοίνωση της καταστροφής της Χιροσίμα από ένα πυρηνικό όπλο δημιούργησε την εικόνα της καταστροφικής ισχύος του «ατόμου» γεγονός που έχει αποτυπωθεί ανεξίτηλα στη συνείδηση των πολιτών του κόσμου.³⁵⁶

Ποιές είναι όμως οι συνέπειες της έκθεσης σε ακτινοβολία; Η έκθεση σε πολύ ισχυρές δόσεις ακτινοβολίας μπορεί να ακολουθηθεί από άμεση καταστροφή κυττάρων, οργάνων και συστημάτων και να οδηγήσει πολλές φορές στο θάνατο του ανθρώπου.³⁵⁷

³⁵⁶ <https://www.britannica.com/event/World-War-II/Hiroshima-and-Nagasaki> accessed 2021

³⁵⁷ <https://www.history.com/topics/world-war-ii/bombing-of-hiroshima-and-nagasaki> accessed 2021

Εικόνα 27.³⁵⁸

³⁵⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Nagasakibomb.jpg> accessed 2023

Το καλοκαίρι του 1945, οι Ηνωμένες Πολιτείες επιδίωξαν την ταχεία λήξη του πολέμου με την Ιαπωνία. Έτσι, στις 26 Ιουλίου του 1945, ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών, Harry S. Truman, και άλλοι ηγέτες των Συμμάχων ανακοίνωσαν τη Συνθήκη του Potsdam, σύμφωνα με την οποία η Ιαπωνία θα έπρεπε να υποκύψει στους Συμμάχους, ενώ σε αντίθετη περίπτωση, οι Σύμμαχοι θα προχωρούσαν στην «αναπόφευκτη ολοκληρωτική καταστροφή των Ιαπωνικών δυνάμεων και την εξόντωση της Ιαπωνικής επικράτειας», χωρίς να αναφερθούν, φυσικά, στη χρήση της ατομικής βόμβας. Δύο ημέρες αργότερα, οι Ιάπωνες απέρριψαν αυτήν την πρόταση των Συμμάχων.³⁵⁹

Παράλληλα, το 1942, οι Ηνωμένες Πολιτείες, σε συνεργασία με τη Βρετανία και τον Καναδά, είχαν ξεκινήσει ένα πρόγραμμα γνωστό ως "The Manhattan Project" για την ανάπτυξη της πρώτης ατομικής βόμβας και ο επικεφαλής του προγράμματος ήταν ο Αμερικανός φυσικός J. Robert Oppenheimer.

Εικόνα 28.³⁶⁰

Οι συνθήκες αυτές οδήγησαν στον βομβαρδισμό της Χιροσίμα από τις ΗΠΑ, ο οποίος έλαβε χώρα λίγο πριν τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, στις 6 Αυγούστου του 1945 και

³⁵⁹ <https://www.history.com/topics/world-war-ii/bombing-of-hiroshima-and-nagasaki> accessed 2021

³⁶⁰ <https://www.dpreview.com/articles/0924869532/rare-photos-of-nagasaki-destruction-auctioned> accessed 2023

ήταν η πρώτη πολεμική πυρηνική επίθεση στην Ιστορία. Η βόμβα που έπεσε στη Χιροσίμα ονομαζόταν Little Boy και φτιάχτηκε με ένα σπάνιο ισότοπο του ουρανίου, το ουράνιο-235. Μετά την έκρηξη, ο θόλος και ο σκελετός του κτιρίου που τον υποστήριζε ήταν τα μόνα που διασώθηκαν από την πόλη. Ο θόλος αυτός παραμένει ανέπαφος μέχρι σήμερα και έχει χαρακτηριστεί Μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς από την UNESCO. Υπολογίζεται ότι περίπου 70.000 άτομα σκοτώθηκαν, ενώ πολλοί περισσότεροι πέθαναν αργότερα ή υπέστησαν σοβαρές βλάβες στην υγεία τους εξαιτίας της ραδιενέργειας. Μετά τον βομβαρδισμό της Χιροσίμα, ο Πρόεδρος Τρούμαν είπε τα εξής:

«Εάν δεν αποδεχτούν τώρα τους όρους μας, ας περιμένουν μια βροχή καταστροφής από τον αέρα, που όμοιά της δεν έχει ιδωθεί σε αυτή τη γη». Ωστόσο, η Ιαπωνία εξακολούθησε να μην δέχεται την παράδοσή της. Τρεις μέρες μετά την έκρηξη, στις 9 Αυγούστου, η Σοβιετική Ένωση κήρυξε πόλεμο στην Ιαπωνία και ξεκίνησε την εισβολή στη Μαντζουρία.³⁶¹ Στις 9 Αυγούστου 1945, λίγες μέρες μετά την πρώτη επίθεση, οι Αμερικανικές δυνάμεις έριξαν τη δεύτερη βόμβα στο Ναγκασάκι. Αυτή η βόμβα ήταν διαφορετικού τύπου, κατασκευασμένη από πλουτόνιο και είχε λάβει το προσωνύμιο «Fat Man» από το εργαστήριο κατασκευής της.

Ο αρχικός στόχος ήταν η πόλη Κοκούρα στην Ιαπωνία, όμως λόγω της πυκνής ομίχλης που κάλυπτε το νησί Κιουσού, ο επικεφαλής της αποστολής, ταγματάρχης Σουέινι, αναγκάστηκε να στραφεί στον εφεδρικό στόχο, την πόλη του Ναγκασάκι, ακολουθώντας το σχέδιο. Η έκρηξη ήταν ακόμη πιο ισχυρή από την προηγούμενη και σχεδόν κατέστρεψε το B-29 του Σουέινι, το οποίο κατάφερε να προσγειωθεί στην Okinawa μόλις εγκαίρως. Παρά την γεωγραφική θέση του Ναγκασάκι που περιόρισε τις καταστροφές στο έδαφος σε σχέση με τη βόμβα στη Χιροσίμα, οι συνέπειες της ραδιενέργειας παρέμειναν εξίσου θανατηφόρες.

³⁶¹ Gar Alperovitz, *The Decision To Use the Atomic Bomb*, 1995, 410-420.

Εικόνα 29.³⁶²

Οι καταστροφικές συνέπειες της ραδιενέργειας οδήγησαν σε αύξηση του αριθμού των νεκρών, φτάνοντας τις 90.000–166.000 στη Χιροσίμα και τις 80.000 στο Ναγκασάκι.³⁶³ Μέχρι το 1950 ο απολογισμός των θυμάτων είχε φτάσει τα 200.000 θύματα.

Η Αμερική ήταν προετοιμασμένη και για άλλες πυρηνικές επιθέσεις σε περίπτωση που η Ιαπωνία δεν ενέδιδε. Ωστόσο, στις 15 Αυγούστου, 6 μέρες μετά την δεύτερη επίθεση, ο Αυτοκράτορας Hirohito ανακοίνωσε την παράδοση της Ιαπωνίας στους Συμμάχους, παρά την αντίδραση πολλών στρατιωτικών αξιωματούχων. Η παράδοση υπογράφηκε στις 2 Σεπτεμβρίου, σηματοδοτώντας το τέλος της Μάχης του Ειρηνικού και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ένα χρόνο μετά την επίθεση, πάνω από 60.000 Αμερικανοί στρατιώτες είχαν εγκατασταθεί στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι. Όσοι επέζησαν από τους δύο βομβαρδισμούς ονομάστηκαν hibakusha, που σημαίνει «άνθρωποι επηρεασμένοι από την

³⁶² <https://www.life.com/history/hiroshima-and-nagasaki-photos-from-the-ruins/> accesses 2023

³⁶³ <https://www.history.com/topics/world-war-ii/bombing-of-hiroshima-and-nagasaki> accessed 2021

έκρηξη». ³⁶⁴

Οι καταστροφές και οι απώλειες που προκλήθηκαν από αυτά τα όπλα οδήγησαν την Ιαπωνία στην υιοθέτηση της αυστηρότερης αντιπυρηνικής πολιτικής, απαγορεύοντας τον πυρηνικό εξοπλισμό. Οι επιθέσεις αυτές χαρακτηρίστηκαν από κάποιους ως τρομοκρατικές ενέργειες, ανήθικες πολεμικές τακτικές ή και εγκλήματα πολέμου. Ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η χρήση των δύο βομβών προκάλεσε λιγότερες απώλειες από την πιθανή συνέχιση του συμβατικού πολέμου μεταξύ των εθνών. Μελέτες δείχνουν ότι αν ο πόλεμος συνεχιζόταν, οι Σύμμαχοι θα είχαν πάνω από ένα εκατομμύριο απώλειες. Ωστόσο, ο ρόλος του βομβαρδισμού στην παράδοση της Ιαπωνίας και η αιτιολόγηση των ενεργειών της Αμερικής εξακολουθούν να αμφισβητούνται.³⁶⁵

Όπως αναφέραμε και παραπάνω πρόκειται για ένα σαφές έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και εντάσσεται στις κατηγορίες που αναφέραμε, ως Έγκλημα πολέμου, με την μόνη διαφορά ότι μιλάμε για μια άνιση μάχη που σκοπό της είχε τον ολικό αφανισμό της ανθρώπινης ύπαρξης. Το ερώτημα που τίθεται λοιπόν είναι: Μήπως τελικά μιλάμε για μια γενοκτονία;

³⁶⁴ Herbert Feis, *The Atomic Bomb and the End of World War II*, 1966, 147-169.

³⁶⁵ http://www.huffingtonpost.com/greg-mitchell/after-hiroshima-truman-fa_b_3727286.html accessed 2018

Hiroshima Peace Memorial Museum

Το Hiroshima Peace Memorial Museum συλλέγει και παρουσιάζει αντικείμενα που έχουν απομείνει από τα θύματα, φωτογραφίες και άλλα υλικά που μεταφέρουν την φρίκη αυτού του γεγονότος, συμπληρώνονται από εκθέματα που περιγράφουν τη Χιροσίμα πριν και μετά τις βομβιστικές επιθέσεις και άλλα που παρουσιάζουν την τρέχουσα κατάσταση της πυρηνικής εποχής. Κάθε ένα από τα αντικείμενα που εμφανίζονται ενσαρκώνει τη θλίψη, τον θυμό ή τον πόνο των πραγματικών ανθρώπων, εξάλλου, έχοντας ανακάμψει από την καταστροφή της βόμβας Α, η βαθύτερη επιθυμία της Χιροσίμα είναι η εξάλειψη όλων των πυρηνικών όπλων και η πραγματοποίηση μιας ειρηνικής διεθνούς κοινότητας.

Εικόνα 30. ³⁶⁶

³⁶⁶ <https://www.peace-nagasaki.go.jp/en/guide> accessed 2023

Για να διευκολύνει τον εκπαιδευτικό του ρόλο, το μουσείο ανακαινίστηκε το 1994 και τώρα χωρίζεται σε δύο τμήματα.³⁶⁷

Η *Ανατολική Πτέρυγα* - η νεότερη προσθήκη - εξηγεί την ιστορία της πόλης Hiroshima πριν από τη βόμβα, την ανάπτυξη, τη ζωή των πολιτών της Hiroshima κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μετά τον βομβαρδισμό και τελειώνει με πληροφορίες για την πυρηνική βόμβα και τις προσπάθειες για τη διεθνή ειρήνη. Περιλαμβάνεται σε αυτό το τμήμα ένα μοντέλο που δείχνει τις ζημιές που προκλήθηκαν στην πόλη, ενώ, έχει μερικά σημαντικά γράμματα που ανταλλάσσονταν μεταξύ των επιστημόνων και των κορυφαίων ηγετών της εποχής, μιλώντας για την ατομική ανάπτυξη και το προβλεπόμενο αποτέλεσμα της χρήσης της.³⁶⁸

Η *Δυτική Πτέρυγα*, η οποία ήταν μέρος του παλιού μουσείου, επικεντρώνεται στη βλάβη που προκάλεσε η βόμβα. Τα τμήματα περιλαμβάνουν: το «Material Witness», το οποίο παρουσιάζει ρούχα, ρολόγια, μαλλιά και άλλα προσωπικά εφέ που φορούν τα θύματα της βόμβας, τις ζημιές από τις ακτίνες θερμότητας, ένα τμήμα που εξετάζει τι συνέβη με το ξύλο, την πέτρα, το μέταλλο, το γυαλί και τη σάρκα, από τη φωτιά, ενώ εστιάζει στην καταστροφή που προκλήθηκε από τις μεταγενέστερες εκκενώσεις της έκρηξης, στην ζημιά από την ακτινοβολία και περιγράφει λεπτομερώς τις επιπτώσεις στην υγεία των επιζώντων αλλά και των απογόνων τους.³⁶⁹

³⁶⁷ <http://hpmmuseum.jp/?lang=eng> accessed 2018

³⁶⁸ <http://hpmmuseum.jp/?lang=eng> accessed 2018

³⁶⁹ <http://hpmmuseum.jp/?lang=eng> accessed 2018

Εικόνα 31. ³⁷⁰

Η ιστορία του μουσείου

Χρονολόγιο:

Στις 6 Αυγούστου 1945, μια ατομική βόμβα εκρήγνυται σε περίπου 600 μέτρα πάνω από το κέντρο της Χιροσίμα με αποτέλεσμα να προκληθούν σοβαρές καταστροφές. Έτσι, η Χιροσίμα έγινε η πρώτη πόλη στον κόσμο που δέχτηκε επίθεση από μια ατομική βόμβα Α'. Στις 6 Αυγούστου του 1949, το Hiroshima Peace Memorial City Construction Law εκδίδεται μετά τη λήψη άνω του 90% της στήριξης στο πρώτο δημόσιο δημοψήφισμα της Ιαπωνίας. Ενώ, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, το A-bomb Reference Material Display Room (A-bomb Memorial Hall) είναι εγκατεστημένο στο κεντρικό Δημαρχείο της Χιροσίμα. Αυτή είναι η πρώτη δημόσια έκθεση υλικών ατομικής βόμβας. ³⁷¹

Στη συνέχεια, τον Μάρτιο του 1952, αποφασίζεται ότι, σύμφωνα με το νόμο για την ειρήνη στη Χιροσίμα, το Peace Memorial Hall, το Peace Memorial Museum, το City

³⁷⁰ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

³⁷¹ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Auditorium και το Cenotaph for the A-bomb Victims, θα κατασκευαστούν στο Πάρκο Ειρήνης ως υπενθύμιση του παρελθόντος και συνεισφορά σε ένα μέλλον ειρήνης. Έτσι, το 1955, το Peace Memorial Hall και το Peace Memorial Museum ανοίγει. Η εθελοντική ομάδα πολιτών του A-bomb Materials Collection Support Association οδηγεί μια προσπάθεια που περιλαμβάνει συλλογή των υλικών που σχετίζονται με την ατομική βομβιστική επίθεση από κατοίκους της Χιροσίμα.³⁷²

Εικόνα 32.³⁷³

Επιπροσθέτως, το 1958 η έκθεση αποκατάστασης της Χιροσίμα πραγματοποιείται μέσα και γύρω από το Peace Memorial Museum, το 1975, προκειμένου να αποκατασταθεί η αναπαλαίωση και να αποφευχθεί η υποβάθμιση των υλικών, πραγματοποιείται η πρώτη ανακαίνιση μεγάλης κλίμακας και έτσι, επανασχεδιάζονται τα εκθέματα. Τον Αύγουστο του 1991 μια δεύτερη ανακαίνιση γίνεται και εγκαθίσταται ένα μοντέλο μεγάλου μεγέθους και ένα βίντεο μεγάλης οθόνης.

³⁷² <http://hpmmuseum.jp/?lang=eng> accessed 2018

³⁷³ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/> accessed 2023

Στη συνέχεια, τον Ιούνιο του 1994, το Peace Memorial Hall ανακαινίστηκε για να βελτιώσει τις λειτουργίες του για προβολή και αποθήκευση και για να προσφέρει περισσότερο χώρο. Μετά την ανακαίνισή του, το Peace Memorial Hall ανοίγει ξανά ως Hiroshima Peace Memorial Museum.³⁷⁴ Στο Ανατολικό κτίριο βλέπουμε τη Χιροσίμα πριν από τον βομβαρδισμό, την ανάπτυξη της βόμβας Α' και την πτώση της, την Πυρηνική Εποχή και τις δραστηριότητες προαγωγής της ειρήνης στην Χιροσίμα. Στο Κεντρικό κτήριο βλέπουμε εικονογραφημένα αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένων των αντικειμένων των θυμάτων και των φωτογραφιών της βόμβας Α'.

Εικόνα 33.³⁷⁵

Τον Ιούλιο του 2006 το κεντρικό κτίριο χαρακτηρίστηκε ως η πρώτη εθνική σημαντική πολιτιστική ιδιοκτησία μεταξύ των αρχιτεκτονικών κτιρίων που κατασκευάστηκαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το Νοέμβριο του 2012, το σπίτι Schmoie ανοίγει ως παράρτημα του μουσείου στο Naka-ku, Hiroshima City, ενώ τον Μάρτιο του 2014, ξεκινούν οι ανακατασκευές στο ανατολικό κτίριο και στο κεντρικό κτίριο. Τέλος, τον Απρίλιο του 2017,

³⁷⁴ <http://hpmmuseum.jp/?lang=eng> accessed 2018

³⁷⁵ <https://japan-forward.com/a-visit-to-the-nagasaki-atomic-bomb-museum/> accessed 2023

το ανατολικό κτίριο ανοίγει ξανά μετά την ανακαίνιση και το κεντρικό κτίριο είναι προσωρινά κλειστό. Το ανατολικό κτίριο αποτελείται από τρεις εκθέσεις: 1) Εισαγωγική έκθεση, 2) Οι κίνδυνοι πυρηνικών όπλων και 3) Ιστορία της Χιροσίμα.

Ας δούμε όμως αναλυτικότερα τους χώρους του μουσείου και τις εκθέσεις του.

Χώροι του μουσείου

Hiroshima Peace Memorial Museum (Κεντρικό κτίριο) - Σχεδιασμός: Tange Associates Co - 1,615 m²

Στις 5 Ιουλίου του 2006 το Κεντρικό κτίριο χαρακτηρίστηκε ως η πρώτη εθνική σημαντική πολιτιστική ιδιοκτησία μεταξύ των αρχιτεκτονικών κτιρίων που κατασκευάστηκαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το κεντρικό κτίριο που σχεδίασε ο Kenzo Tange έγινε η πρώτη μεταπολεμική αρχιτεκτονική δομή που εκτιμήθηκε διεθνώς, ενώ αναγνωρίζεται επίσης ως αφετηρία της καριέρας του Tange.

Παρατηρούμε φωτογραφίες από το γνωστό σε όλους μας σύννεφο-μανιτάρι και πολλές φωτογραφίες κάποιες ώρες μετά την ρίψη της βόμβας, μια πανοραμική μακέτα της πόλης όντας κατεστραμμένη μετά την βόμβα και φιγούρες από κερί που αναπαριστούν τους πολίτες της Χιροσίμα μετά την καταστροφή, φιγούρες καμένες και παραλλαγμένες, καθώς και συντρίμμια που αναπαριστούν την κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη. Ρούχα, απομεινάρια, φαγητοδοχεία, ξύλινα υποδήματα παιδιών, ποδήλατα καμένα και κάσκες διαλυμένες.³⁷⁶

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται αυτούσια μέρη κτιρίων που δείχνουν την ολική καταστροφή. Έτσι, η έκθεση γίνεται διαδραστική με τη χρήση μέσων και κάποια από αυτά αφορούν στα λιωμένα αντικείμενα που φέρουν όλο το συναίσθημα της κατάστασης και αντικείμενα που παροτρύνουν τους επισκέπτες να τα αγγίζουν. Ιδιαίτερο είναι το έκθεμα με τον λευκό τοίχο και την μαύρη βροχή που διαφαίνεται, βροχή ραδιενέργειας που μαυρίζει το λευκό τοίχο. Πρόκειται για ένα καθαρά συμβολικό στοιχείο που υποδεικνύει το πόσο

³⁷⁶ <http://hpmmuseum.jp/?lang=eng> accessed 2018

άλλαξε από τη μια στιγμή στην άλλη η «λευκή» ζωή των ανθρώπων της Χιροσίμα σε μαύρη. Συνεχίζοντας, βλέπουμε φωτογραφίες από παιδιά που έχουν πληγεί από ραδιενέργεια, η οποία τους προκάλεσε ανεπανόρθωτες ζημιές. Χαρακτηριστικό είναι το έκθεμα με τα μικρά χάρτινα πουλιά (οριγκάμι, το οποίο είναι σύμβολο ειρήνης), τα οποία έφτιαξε ένα μικρό κοριτσάκι η Sadako πριν πεθάνει από λευχαιμία, που προκλήθηκε από τη ραδιενέργεια. Εικόνες και περιγραφές στους τοίχους παρουσιάζουν όλο το χρονικό που οδήγησε στο θάνατο της.³⁷⁷

Εικόνα 34.³⁷⁸

Πολύ ιδιαίτερο είναι το έκθεμα με τίτλο: «Human Shadow Etched in Stone Exhibition» θεωρείται ότι είναι το περίγραμμα ενός ατόμου που καθόταν στην είσοδο του υποκαταστήματος της τράπεζας που παρέμεινε, όταν η ατομική βόμβα έπεσε πάνω από τη Χιροσίμα, είναι επίσης γνωστό ως η «ανθρώπινη σκιά του θανάτου». Σύμφωνα με το μουσείο, πιστεύεται ότι ο άνθρωπος καθόταν στο πέτρινο βήμα περιμένοντας την τράπεζα

³⁷⁷Tamashiro, Roy, and Ellen Furnari, "Museums for Peace: Agents and Instruments for Peace Education." *Journal of Peace Education* 12 (2015): 223-235.

³⁷⁸ <https://www.iconic-world.com/directory/hiroshima-peace-memorial-museum> accessed 2023

να ανοίξει, όταν η ακτίνα θερμότητας από τη βόμβα έκαψε τη πέτρα και άφησε τη σκιά του. Ένα κομμάτι πέτρα που περιείχε το τεχνούργημα κόπηκε από την αρχική του θέση και είχε μια οριζόντια επιφάνεια περίπου 3,3m² και ύψος περίπου 2m.

Τον Ιανουάριο του 1971 το μουσείο συγκέντρωσε την συγκεκριμένη πέτρα, η ανθρώπινη σκιά της οποίας είχε καταστεί ασαφής λόγω των καιρικών συνθηκών και τον Απρίλιο του 1975 το μουσείο άρχισε έρευνα για το πώς να διατηρήσει τη σκιά. Το 1991 ανέφερε ότι άρχισε σοβαρή έρευνα για την επίτευξη αυτού και έκτοτε η πέτρα εκτίθεται περιβαλλόμενη από γυαλί, ενώ θεωρείται ότι το πρόσωπο που απεικονίζεται στην πέτρα πέθανε ακαριαία, με το φλας της ατομικής βόμβας ή πέθανε μετά την πτώση, μετά την έκρηξη. Μερικοί άνθρωποι δήλωσαν ότι είδαν το άτομο που καθόταν στην είσοδο λίγο πριν από τον βομβαρδισμό.³⁷⁹

Από το 2016 η έκθεση του μουσείου αναφέρει ότι «πολλοί άνθρωποι έχουν προτείνει ότι το άτομο θα μπορούσε να είναι μέλος της οικογένειάς τους». Στο παρελθόν η έκθεση του μουσείου περιλάμβανε μια δήλωση ότι αυτό το άτομο ήταν μια 42χρονη γυναίκα που ονομαζόταν Mitsuno Koshitomo. Ως αποτέλεσμα αυτών των δηλώσεων στο παρελθόν μερικά συμπεράσματα στη βιβλιογραφία δηλώνουν ότι ήταν το πρόσωπο που απεικονίζεται στην πέτρα. Είναι όμως ο συμβολισμός της ταύτισης που έχει τη μεγαλύτερη σημασία. Είναι ότι δεν έχει σημασία τόσο η ταυτότητα του ατόμου που απεικονίζεται γιατί θα μπορούσε να είναι ο οποιοσδήποτε και ο συμβολισμός του αφορά σε κάθε ένα ξεχωριστά άτομο που χάθηκε λόγω της ρίψης αυτής της βόμβας.³⁸⁰

Σύμφωνα με το προσωπικό του μουσείου, πολλοί επισκέπτες πιστεύουν ότι η σκιά είναι το περίγραμμα ενός ανθρώπου που εξατμίζεται αμέσως μετά τον βομβαρδισμό. Ωστόσο, από ιατρικής άποψης δεν υποστηρίζεται η πιθανότητα ανθρώπινης εξατμησης. Η θερμοκρασία επιφάνειας του εδάφους θεωρείται ότι κυμάνθηκε από 3.000 έως 4.000 βαθμούς Κελσίου αμέσως μετά τον βομβαρδισμό. Ακόμη και μετά από το κάψιμο ενός

³⁷⁹ Van den Dungen, Peter. "Preventing Catastrophe: The World's First Peace Museum." *立命館国際研究 [Ritsumeikan International Research]* 18 (2006): 23-36.

³⁸⁰ Van den Dungen, Peter. "Preventing Catastrophe: The World's First Peace Museum." *立命館国際研究 [Ritsumeikan International Research]* 18 (2006): 23-36.

σώματος σε αυτή τη θερμοκρασία με ακτίνες θερμότητας, θα παρέμεναν τα οστά και τα ανθρωποποιημένα όργανα. Ακόμη και όταν εξετάζεται η επίδραση της ακτινοβολίας, αν και το δέρμα μπορεί να γίνει έντονα φλεγμονώδες και εφελκόμενο, η πλήρης εξάτμιση του σώματος είναι αδύνατη.

Ανατολικό Κτίριο - Σχεδιασμός: Tangle Associates - 10,098 μ²

Ολοκληρώνοντας την ανακαίνισή του, το πρώην Hiroshima Peace Memorial Hall, που χτίστηκε το 1955, ανοίγει ως το ανατολικό κτίριο, τον Ιούνιο του 1994. Το Ανατολικό κτίριο συνδέεται με το Κεντρικό κτίριο με έναν διάδρομο-γέφυρα και από την άλλη πλευρά του Κεντρικού κτιρίου είναι ένας άλλος διάδρομος-γέφυρα που συνδέεται με το Διεθνές Συνεδριακό Κέντρο το οποίο είναι διμερώς συμμετρικό με το Ανατολικό κτίριο.³⁸¹ Επιπλέον, σε σχέση με το Κεντρικό κτίριο, το οποίο χρησιμεύει ως πύλη για το Μουσείο, το Ανατολικό κτίριο σχεδιαστικά παρουσιάζεται με μια αντίστοιχα βαριά εμφάνιση, οι στύλοι και τα δοκάρια είναι χτισμένα με πέτρα ενώ οι ελεύθεροι τοίχοι, που έχουν επίσης πέτρα, περιφράζουν το κτίριο.

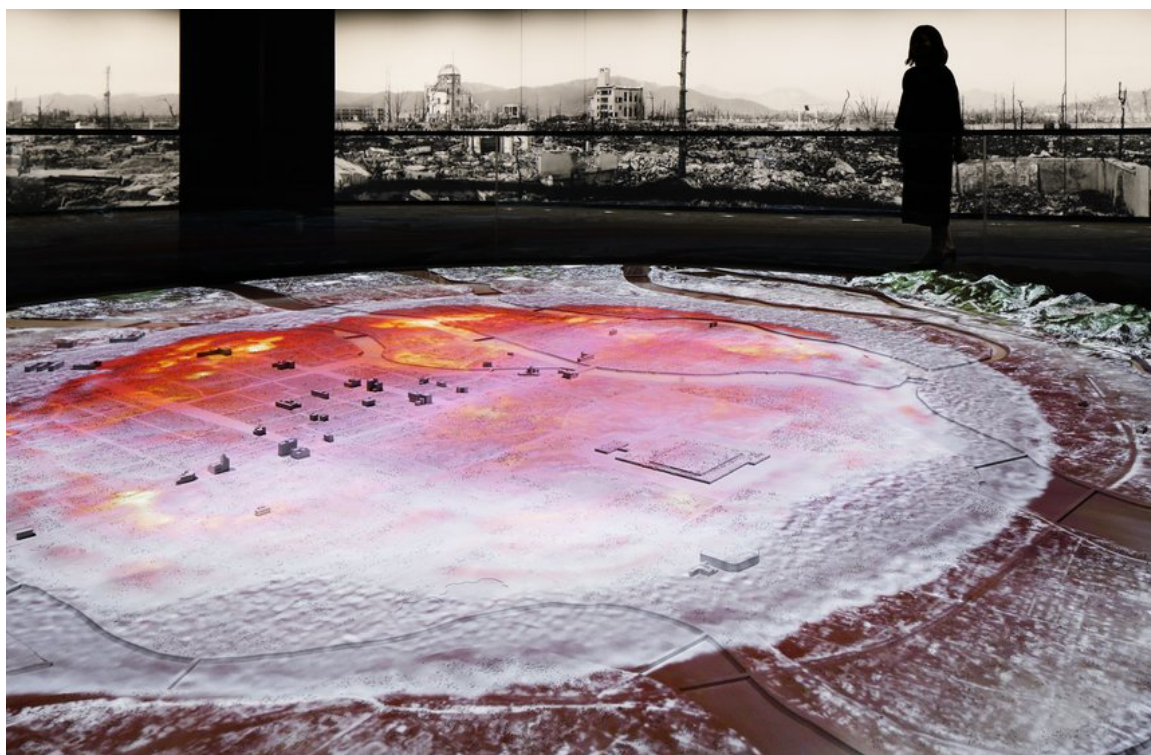
Στον 1^ο όροφο παρατηρούμε πάνελ που παρουσιάζουν την ιστορία της Χιροσίμα πριν τον Πόλεμο και τα γεγονότα που οδήγησαν στο συμβάν. Συνεχίζοντας, βλέπουμε διάφορα οπτικοακουστικά εκθέματα και αντικείμενα από την καθημερινότητα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Συγκινητικό είναι το έκθεμα με το ρολόι που δείχνει την ώρα 08.15, την ώρα που εξερράγη η βόμβα, ως ένας σιωπηλός μάρτυρας της ατομικής έκρηξης. Τα πάνελ εξηγούν την ιστορία της ατομικής βόμβας και οι επισκέπτες μαθαίνουν γιατί η βόμβα έπεσε συγκεκριμένα στη Χιροσίμα της Ιαπωνίας. Χαρακτηριστικό είναι το έκθεμα-μακέτα της πόλης που δείχνει την πόλη πριν και μετά τη βόμβα.³⁸² Στον 2^ο όροφο παρατηρούμε πως η Χιροσίμα αναδύθηκε από τις στάχτες της και κατάφερε να ανακάμψει, ενώ για 77 χρόνια φημολογείται πως δεν μεγάλωνε τίποτα σε αυτή την πόλη και πως οι πολίτες βίωναν φοβερά μετατραυματικά επεισόδια. Στον 3^ο όροφο βλέπουμε τις προσπάθειες της Χιροσίμα για

³⁸¹ http://hpmmuseum.jp/modules/exhibition/index.php?action=CornerView&corner_id=21&lang=eng accessed 2018

³⁸² “Virtual Museum” Hiroshima Peace Memorial Museum, http://www.pcf.city.hiroshima.jp/virtual/index_e.html accessed 2018

Παγκόσμια Ειρήνη με χαρακτηριστικό το έκθεμα της υδρογείου σφαίρας, ενώ σημαντικό να αναφερθεί είναι το Children's Peace Monument επηρεασμένο από την Sadako.

Στο υπόγειο βλέπουμε ζωγραφιές από τους επισκέπτες, στη βιβλιοθήκη μπορούμε να βρούμε βιβλία, περιοδικά και το βασικότερο βίντεο με μαρτυρίες από τους επισκέπτες. Στο Special Exhibition Room γίνεται έκθεση με δωρεές από τους επισκέπτες με αντικείμενα, που στόχο έχουν την ενημέρωση, τον προβληματισμό και τη διατήρηση της ειρήνης.

Εικόνα 35. ³⁸³

Χαρακτηριστικές εκθέσεις έλαβαν χώρα στο μουσείο όπως για παράδειγμα: Το 2001 «Sadako and The Paper Cranes, Message of Life Transcending Time»(Ιούλιος 19- Δεκεμβριος 16), «Hiroshima Testimony, The City Obliterated, the Aftermath» (Μάρτιος 1- Ιούλιος 2001). Το 2002 «Helping Victims in the Burnt Plain- Relief Activities with neither Medicine nor Food to Offer». (Ιούλιος 18- Δεκέμβριος 1), «Hiroshima Testimony, The city Obliterated, the Aftermath». Το 2008 «A Bombed Structures Speak» (Ιούλιος 24-

³⁸³ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Δεκέμβριος 15). Το 2010 «Volunteer Citizen Corps, Building Demolition that Worsened the Tragedy of Hiroshima»(Ιούλιος – Δεκέμβριος 15)³⁸⁴

Στη συνέχεια της έρευνας μας θα δούμε αναλυτικότερα τα μουσεία ειρήνης, τις δηλώσεις της αποστολής και τις παραμέτρους που συμβάλουν στην κατανόηση τους.

Μουσεία Ειρήνης

Όσον αφορά στις μελέτες του μουσείου ειρήνης, ορισμένοι μελετητές προσπάθησαν να τις ταξινομήσουν σε κατηγορίες με βάση το είδος της ειρήνης που προσπαθούν να επιτύχουν μέσω των εκθεμάτων τους. Ωστόσο, δεν έχουν υπάρξει επαρκείς έρευνες που να συζητούν πώς και γιατί αυτά τα μουσεία μετατρέπουν τον πολιτισμό σε έναν πιο ειρηνικό. Επιπλέον, δεν έχουν υπάρξει αρκετές ειδικές μελέτες περιπτώσεων σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ένα μουσείο, συμπεριλαμβανομένων των γύρω μνημείων, της θέσης του και του ιστορικού του υπόβαθρου συμβάλλουν στην μεταμόρφωση σε μουσείο ειρήνης. Είναι σημαντικό να επανεξετάσουμε το σκοπό και τον αντίκτυπο αυτών των μουσείων, καθώς αντιμετωπίζουμε μεγάλες προκλήσεις στη χρήση της βίας, στη σημερινή εποχή, σε όλο τον κόσμο.³⁸⁵

Πριν από τον ατομικό βομβαρδισμό, η Χιροσίμα υπήρξε μία από τις λίγες βασικές στρατιωτικές πόλεις της Αυτοκρατορικής Ιαπωνίας, στην οποία η εθνική κυβέρνηση κατασκεύασε ναυτικές ακαδημίες, στρατιωτικά νοσοκομεία και στρατιωτικά εργοστάσια. Μέχρι τις 6 Αυγούστου, όσον αφορά στη λειτουργικότητα, η πόλη υποστήριξε ενεργά την πρόοδο της Αυτοκρατορικής Ιαπωνίας στον πόλεμο. Η μοναδική στρατιωτική μονάδα της Χιροσίμα, η Πέμπτη Μεραρχία είχε σχηματιστεί και σταλεί στην Κίνα και την Κορέα για να εξασφαλίσει την εξουσία της Αυτοκρατορικής Ιαπωνίας σε αυτές τις αποικίες. Το Μουσείο της Χιροσίμα βρίσκεται στην καρδιά της χώρας των θυμάτων, στο Ground Zero.

³⁸⁴ “Virtual Museum” Hiroshima Peace Memorial Museum, http://www.pcf.city.hiroshima.jp/virtual/index_e.html. Accessed 2018

³⁸⁵ Peter van den Dungen, Preface to *Museums for Peace: Transforming Cultures*, by Clive Barrett and Joyce Apsel eds., (Hague: The International Network of Museums for Peace, 2012), 56 - 118

Τα μουσεία ειρήνης και τα μουσεία για την ειρήνη πιστεύεται ότι μεταμορφώνουν τους πολιτισμούς προς την κατεύθυνση της ειρήνης, της δικαιοσύνης και της αποφυγής της βίας. Έχουν ιδρυθεί για να αυξήσουν την ευαισθητοποίηση σχετικά με τις δυνατότητες και τις προκλήσεις, τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν, της δημιουργίας ενός κόσμου χωρίς βία και της υλοποίησης της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης. Αυτά τα μουσεία παρέχουν ένα χώρο για να πούμε αλήθειες, να αγκαλιάσουμε πολλαπλές πτυχές της ειρήνης, να τιμήσουμε την ιστορία, να συμφιλιώσουμε το παρελθόν και να προωθήσουμε το διάλογο, για να βρούμε μη βίαιες εναλλακτικές λύσεις και να μετατρέψουμε μια κοινωνία σε πιο ειρηνική. Εκπληρώνουν αυτόν τον ρόλο ρίχνοντας φως σε θετικές πτυχές της δημιουργίας ειρήνης, όπως η αξία της ζωής του ατόμου και η δύναμη του ανθρώπου σε τραγικές καταστάσεις. Επιπλέον, αναδεικνύουν τον αρνητικό χαρακτήρα των πολεμικών ιστοριών, μαχών και καταστροφικών όπλων. Ο συνδυασμός αυτών των δύο προσπαθειών επιτρέπει στα μουσεία ειρήνης και τα μουσεία για την ειρήνη να μετατρέψουν μια κουλτούρα βίας ή άγνοιας, σε μια κουλτούρα ειρήνης.³⁸⁷

³⁸⁶ Joyce Apsel, "New Directions in Educating for Peace"; Roy Tamashiro and Ellen Furnari, "Museums for Peace: Agents and Instruments for Peace Education," *Journal of Peace Education* 12 (2015), 1-35

³⁸⁷ Alicia Cabezudo, "Reflections on Peace Education in the 21st Century," in *Museums for Peace: Transforming Cultures*, edited by Clive Barrett and Joyce Apsel (The Hague: The International Network of Museums for Peace, 2012), 103-118

Εικόνα 36.³⁸⁸

Δηλώσεις περί Αποστολής

Ως θύμα της ατομικής βόμβας στο σύνολό της, η δήλωση αποστολής του Μουσείου της Χιροσίμα είναι απλή και σαφής. Αφορά στην απαγόρευση των πυρηνικών όπλων μεταφέροντας με ακρίβεια τις φρικαλεότητες που έφερε στην πόλη το όπλο αυτό.

Η δήλωση αποστολής του Μουσείου της Χιροσίμα που παρουσιάστηκε από τον διευθυντή του μουσείου είναι:

Το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα, έχει στόχο να αυξήσει την ειρήνη και να διασφαλίσει ότι η εμπειρία της ατομικής βόμβας μεταφέρεται με ακρίβεια στην επόμενη γενιά, το μουσείο παρέχει τη δυνατότητα στους επισκέπτες να ακούσουν τις μαρτυρίες από τους αυτόπτες μάρτυρες και επιζώντες της ατομικής βόμβας, καθώς και να δουν ταινίες ντοκιμαντέρ σχετικά με την ατομική βόμβα. Στόχος του μουσείου είναι να εκπαιδεύσει τον επισκέπτη με το τι συνέβη στη Χιροσίμα στις 6 Αυγούστου 1945. Με την ελπίδα για όλους στον κόσμο να κατανοήσουν την πραγματική φρίκη των πυρηνικών όπλων, την τραγική

³⁸⁸ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

ανοησία του πολέμου και την ιερή σημασία της ειρήνης, καθώς και με την ελπίδα ότι όλοι θα σκεφτούν τι μπορούν να κάνουν για να βοηθήσουν στην οικοδόμηση ενός ειρηνικού κόσμου.³⁸⁹

Είναι άκρως σημαντικό το ζήτημα που τίθεται διότι βλέπουμε ότι ενώ με το Μουσείο για τη γενοκτονία των Αρμενίων και με το Μουσείο του Ολοκαυτώματος των Εβραίων, ενισχύεται η μνήμη και μέσω της ενίσχυσης αυτής οδηγούμαστε στην «εκπαίδευση» του υπόλοιπου κόσμου, με στόχο της αποφυγή οποιασδήποτε γενοκτονίας στο μέλλον, στο Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα τίθεται εκτός από τη μνήμη και το ζήτημα της Ειρήνης. Η θεμελιώδης σημασία της ειρήνης μεταξύ των λαών και η τεράστια ευθύνη και ο σκοπός που φέρει.

Η δήλωση λοιπόν του Διευθυντή του Μουσείου Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα, διαμορφώνεται γύρω από τις εμπειρίες της ατομικής βομβας στην πόλη. Αναφέρει ότι για να αυξηθεί η συνείδηση της ειρήνης των επισκεπτών πρέπει να μάθουν την πραγματικότητα των ζημιών της ατομικής βόμβας μέσω οπτικών βοηθημάτων και μαρτυριών. Η ακριβής μεταφορά της εμπειρίας του ατομικού βομβαρδισμού δεν γίνεται, σύμφωνα με αυτή τη δήλωση, μέσω επιστημονικών δεδομένων, αλλά μέσω της φωνής του *hibakusha* και των οπτικών μέσων που αποτυπώνουν τις συνέπειες του ατομικού βομβαρδισμού. Αυτό σημαίνει ότι εναπόκειται στους επισκέπτες το πώς θα ερμηνεύσουν τα μηνύματα που προσπαθεί να παραδώσει το μουσείο, που είναι η ελπίδα για την κατάργηση των πυρηνικών όπλων από τον κόσμο. Σημαίνει επίσης ότι η πόλη της Χιροσίμα και η πολεμική εμπειρία των πολιτών της επικεντρώνονται στην εμπειρία της ατομικής βομβας.³⁹⁰

Η πόλη της Χιροσίμα βίωσε μαζική καταστροφή από τον ατομικό βομβαρδισμό, ενώ μέχρι τότε, δεν είχε ποτέ δεχτεί επίθεση από τους Συμμάχους. Οι πολίτες της Χιροσίμα,

³⁸⁹ “Meet the Director,” Hiroshima Peace Memorial Museum, http://www.pcf.city.hiroshima.jp/frame/Virtual_e/tour_e/guide2_4.html accessed 2021

³⁹⁰ Masao Maruyama and Taro Maki, "In This Corner of the World," released October 28, 2016.

ωστόσο, γνώριζαν ότι οι άλλες πόλεις της Ιαπωνίας είχαν βομβαρδιστεί επανειλημμένα και πόσο τρομακτικές ήταν αυτές οι εμπειρίες βομβαρδισμού. Ωστόσο, προς το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι αεροπορικές επιδρομές ομαλοποιήθηκαν σε όλη την Ιαπωνία. Όταν η πόλη της Χιροσίμα δέχθηκε επίθεση από τα πυρηνικά όπλα, πολλοί πολίτες της Χιροσίμα πίστευαν ότι ήταν η «πρώτη αεροπορική επιδρομή», αν και διαισθάνθηκαν επίσης τη διαφορά από τις άλλες αεροπορικές επιδρομές που άκουσαν από μαρτυρίες συγγενών.³⁹¹

Εικόνα 37.³⁹²

Στη συνέχεια, οι βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στους ανθρώπους και την κοινωνία έκαναν τους πολίτες και τις σημαντικές προσωπικότητες της πόλης της Χιροσίμα, να θέλουν να μεταφέρουν με ακρίβεια τις εμπειρίες τους με την ατομική βόμβα, έτσι ώστε ο κόσμος να αποκτήσει μεγαλύτερη επίγνωση του πόσο μεγάλη καταστροφή μπορεί να προκαλέσει αυτό το όπλο. Όταν το πρώτο θύμα πυρηνικών όπλων, οι πολίτες

³⁹¹ Masao Maruyama and Taro Maki, "In This Corner of the World," released October 28, 2016.

³⁹² <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/> accessed 2023

της Χιροσίμα κατάλαβαν πώς η Αμερικάνικη Δύναμη χρησιμοποίησε τη Χιροσίμα ως δείγμα του πειράματός της για να δοκιμάσει το πρόσφατα αναπτυγμένο όπλο της και να ενισχύσει το φόβο. Οι πολίτες της Χιροσίμα αμφισβήτησαν επίσης πόση επίγνωση είχε η Αμερικανική Δύναμη πριν βομβαρδίσουν την πόλη, ειδικά για τις μακροπρόθεσμες επιρροές στην υγεία των *hibakusha* (επιζώντων).³⁹³

Υπό αυτές τις σκέψεις η αύξηση της συνείδησης περί ειρήνης έγινε προτεραιότητα στην αποστολή του μουσείου, είναι περισσότερο διαδραστικό και ενισχύει περισσότερο τη μνήμη εάν το μουσείο μεταφέρει τις αφηγήσεις και τα οπτικά βοηθήματα σε πρώτο πρόσωπο για να μπορέσει να κάνει τους επισκέπτες να συνειδητοποιήσουν τι θα μπορούσε ενδεχομένως να γίνει από τον ατομικό βομβαρδισμό στο μέλλον. Ως αποτέλεσμα, το μουσείο κατέφυγε στη χρήση των μαρτυριών των *hibakusha* σχετικά με τις ατομικές εμπειρίες βομβαρδισμού και τα οπτικά βοηθήματα των συνεπειών. Πίστευαν ότι η αύξηση της συνειδητοποίησης του μεγάλου κακού που προκάλεσε η βομβιστική επίθεση, θα οδηγούσε στην αύξηση της συνείδησης της ειρήνης και, ως εκ τούτου, θα συνέβαλε στην επίτευξη ενός πιο ειρηνικού κόσμου.³⁹⁴

Δεύτερον, οι *Hibakusha* ήθελαν να αυξήσουν την αίσθηση του επείγοντος όσον αφορά στην απαγόρευση των πυρηνικών όπλων. Προέρχεται από τη μάχη εξουσίας μεταξύ των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Οι ΗΠΑ, για παράδειγμα, δοκίμασαν τις νέες ατομικές βόμβες τους, 23 φορές μεταξύ 1946 και 1958. Και οι δύο χώρες άρχισαν να εφευρίσκουν βόμβες υδρογόνου καθώς ο αγώνας για την εξουσία άρχισε να αναθερμαίνεται. Αφού είδαν τις ζημιές, η πόλη της Χιροσίμα μπορούσε μόνο να φανταστεί ότι αυτές οι νέες βόμβες μπορούν να είναι πολύ πιο καταστροφικές από το Little Boy. Το δεύτερο μισό της δήλωσης αποστολής του Μουσείου της Χιροσίμα,

³⁹³ Barrett, Clive. "Sadako or Al Qaeda? A Peace Museum Approach to Counter Terrorism." In *Museums for Peace: Transforming Cultures*, edited by Clive Barrett and Joyce Apsel. The International Network of Museums for Peace, 2012, 72-77

³⁹⁴ Barrett, Clive. "Sadako or Al Qaeda? A Peace Museum Approach to Counter Terrorism." In *Museums for Peace: Transforming Cultures*, edited by Clive Barrett and Joyce Apsel. The International Network of Museums for Peace, 2012, 72-77

«ελπίζω όλοι να κατανοήσουν την πραγματική φρίκη των πυρηνικών όπλων [και] την τραγική ανοησία του πολέμου» αντικατοπτρίζει το φόβο της Χιροσίμα για μια άλλη δοκιμή πυρηνικών βομβών και τη συνακόλουθη φιλοδοξία τους να τερματίσουν περαιτέρω εφευρέσεις και να απαγορεύσουν τη χρήση των όπλων. Για την Χιροσίμα, ο σημερινός κόσμος που επιτρέπει τις περαιτέρω εφευρέσεις και την πιθανή χρήση πυρηνικών όπλων, είναι μια κουλτούρα βίας. Η σημερινή κοινωνία όπου οι άνθρωποι αρχίζουν να ξεχνούν την πραγματική φρίκη των ατομικών βομβαρδισμών διαιωνίζεται από μια κουλτούρα ουδετερότητας. Ως εκ τούτου, προσπάθησαν να μετατρέψουν αυτούς τους πολιτισμούς σε πολιτισμό ειρήνης, στον οποίο όλοι σε όλο τον κόσμο κατανοούν τον πραγματικό τρόπο του όπλου αυτού και συμφωνούν να τερματίσουν αυτή την τρομακτική απειλή.³⁹⁵

Τρίτον, η επιθυμία της πόλης της Χιροσίμα να διασφαλίσει την ελευθερία του Τύπου αντικατοπτρίζεται στη δήλωση αποστολής τους. Ακριβείς αναφορές για τις ζημιές που προκλήθηκαν από τους ατομικούς βομβαρδισμούς στην Χιροσίμα και το Ναγκασάκι δεν ήταν διαθέσιμες στο ιαπωνικό κοινό για μερικές δεκαετίες μετά τον πόλεμο και είχαν ελεγχθεί από τον Ανώτατο Διοικητή των Συμμαχικών Δυνάμεων (SCAP, ή επίσης γνωστό ως Γενικό Αρχηγείο (GHQ)). Το SCAP επέβαλε λογοκρισία για να απαγορεύσει σε Ιάπωνες και ξένους δημοσιογράφους να απελευθερώσουν οπτικά βοηθήματα, για παράδειγμα, το SCAP κράτησε αρκετές φωτογραφίες που τραβήχτηκαν από έναν Ιάπωνα φωτογράφο Shigeo Hayashi αμέσως μετά τη βομβιστική επίθεση μέχρι το 1973.³⁹⁶

Ο Murakami υποστηρίζει ότι η έκθεση του Μουσείου είναι «μια αποτελεσματική και ισχυρή μέθοδος για την εκπαίδευση περί ειρήνης στην Ιαπωνία». Μέσα από τις αναλύσεις της έκθεσης, παρατηρήσαμε ότι προωθεί την σημασία της φρίκης των πυρηνικών όπλων. Ωστόσο, επιχειρηματολογώντας ταυτόχρονα, η έκθεση στο Μουσείο θα μπορούσε επίσης να τυφλώσει τους ανθρώπους σχετικά με την πραγματικότητα των πολέμων. Απομακρύνει την πόλη και τους ανθρώπους της από τον τακτικό πολεμικό λόγο που περιλαμβάνει η

³⁹⁵ Yamane, Kazuyo. "Hiroshima and Nagasaki: The Beginning of the Nuclear Age." *Medicine and War* 11 (1995): 10-15.

³⁹⁶ "Virtual Museum," Hiroshima Peace Memorial Museum. http://www.pcf.city.hiroshima.jp/virtual/index_e.html. Accessed 2021

πολιτική. Επίσης, επικεντρώνει με επιτυχία την προσοχή των επισκεπτών γύρω από τη Χιροσίμα και γύρω από την σημασία της ειρήνης. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί μια αθώα εικόνα της θυματοποίησης πολύ ξεκάθαρα. Διαμορφώνει μια συζήτηση με τα εξής «ο λαός της Χιροσίμα δεν άξιζε να είναι θύμα του ατομικού βομβαρδισμού», αντί για το ότι «είναι λάθος να βομβαρδίζεται οποιαδήποτε πόλη με πυρηνικό όπλο». Υποστηρίζουμε επίσης ότι είναι ισχυρό να μειωθούν δραστικά οι πολιτισμοί της βίας και της ουδετερότητας.³⁹⁷

Αρχιτεκτονική

Ωστόσο, ενώ οι δηλώσεις και τα εκθέματα της αποστολής παρέχουν μηνύματα ειρήνης μέσω μιας πιο ορατής μορφής, παράγοντες όπως η τοπογραφία, η αρχιτεκτονική και η τοποθεσία μπορούν επίσης να περάσουν μηνύματα ειρήνης σε μια λιγότερο προφανή αλλά και ισχυρή μορφή. Τα τοπογραφικά και αρχιτεκτονικά σχέδια συνήθως αντικατοπτρίζουν το κοινωνικό πλαίσιο κατά καιρούς, καθώς και την άποψη των αρχιτεκτόνων. Η Χιροσίμα κατέληξε να απασχολεί αρχιτέκτονες που επιδιώκουν το σχεδιασμό μιας πόλης στο σύνολό της και όχι μόνο ενός κτιρίου. Το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα και το Πάρκο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα, σχεδιάστηκαν προσεκτικά από τον Ιάπωνα αρχιτέκτονα Kenzo Tange. Μέσα από το σχεδιασμό της περιοχής, ο Tange προσπάθησε να εκφράσει τη διασύνδεση της ειρήνης και των ανθρώπινων ψυχών και την ισορροπία μεταξύ φύσης και τάξης, προσπάθησε επίσης να εκφράσει τον περιορισμό των πληγών από τον ατομικό βομβαρδισμό μέσω της καλοσύνης των ανθρώπινων ψυχών.³⁹⁸

³⁹⁷ Murakami, Toshifumi. "A Comparison of Peace Education in Britain and Japan." *Peace Research* 24 (1992): 43.

³⁹⁸ 知られざる丹下健三—海外プロジェクト・都市計画を中心に [Unknown side of Kenzo Tange – through his oversea projects and urban planning], LIXIL Publication, published September 2013, <http://10plus1.jp/monthly/2013/09/issue1.php> accessed 2021

Εικόνα 38.³⁹⁹

Ο Kenzo Tange είναι ένας εξαιρετικός αρχιτέκτονας που σχεδίασε την επισκόπηση του Πάρκου Ειρήνης, του Κενοτάφιου Α-βόμβας και του Μουσείου Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα. Ο Tange προσπάθησε να αντικατοπτρίσει τη νοοτροπία των ανθρώπων μέσω της απεικόνισης του συστήματος με κάθε του σχέδιο. Έχασε την μητέρα του από αεροπορική επιδρομή στο Ιμαμπάρι την ίδια μέρα με την πτώση του Little Boy, πήγε σε ένα γυμνάσιο στη Χιροσίμα όπου γνώρισε τα έργα του Le Corbusier που τον ενέπνευσαν να γίνει αρχιτέκτονας, ενώ αργότερα, το έργο του Le Corbusier έγινε το θεμέλιο για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του Tange. Στις 6 Αυγούστου, ο πήγαινε να δει τον άρρωστο πατέρα του στο κρεβάτι του θανάτου, στη Χιροσίμα.⁴⁰⁰ Την επόμενη μέρα έφτασε στη Χιροσίμα και σοκαρίστηκε από τον αφανισμό που προκλήθηκε από τον ατομικό βομβαρδισμό, ενώ ο πατέρας του πέθανε τέσσερις μέρες πριν τον ατομικό βομβαρδισμό. Η εμπειρία του Tange να χάσει τη μητέρα του από αεροπορική επιδρομή και βλέποντας

³⁹⁹ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/> accessed 2023

⁴⁰⁰ Spotlight: Kenzo Tange,” ArchDaily, published September 4, 2016, <http://www.archdaily.com/270043/happy-birthday-kenzo-tange> accessed 2021

την καταστροφή της πόλης του, τον οδήγησε να μοιραστεί την αρχιτεκτονική του ταυτότητα που τον ώθησε να σχεδιάσει ένα μνημείο στη Χιροσίμα. Υπέβαλε αίτηση για τον διαγωνισμό σχεδιασμού με το έργο μνήμης της Χιροσίμα και επιλέχθηκε για να εργαστεί για την ίδρυση μνημείων γύρω από το Ground Zero. Τα μνημεία όπως έχουμε δει παραπάνω, έχουν διαμορφωθεί για να εκφράσουν τα συλλυπητήριά τους για τα θύματα του ατομικού βομβαρδισμού και την ειλικρινή ελπίδα για έναν ειρηνικό κόσμο. Ο Tange επέλεξε ένα μονοπάτι για να δείξει την απογοήτευσή του για την ανθρωπότητα και την ελπίδα του για τη μελλοντική ειρήνη, επιδίωξε να ενσωματώσει την αρχιτεκτονική με την αντανάκλαση του μοντερνισμού και του καθημερινού συναισθήματος των ανθρώπων, οι οποίοι είναι οι παράγοντες που πίστευε ότι διαμορφώνουν την αρχιτεκτονική εικόνα των πόλεων, στις οποίες σχεδίασε το κτίριό του.⁴⁰¹ Το σχέδιο του συνδέει τον θόλο A-bomb, τον Cenotaph για τα θύματα της βόμβας Α' με το Μνημείο Ειρήνης της Χιροσίμα στην ίδια γραμμή, κάθετα ενσωματωμένο με τη Λεωφόρο Ειρήνης ως το πρώτο κυβερνητικό σχέδιο για την ανοικοδόμηση της Χιροσίμα.

Με το πρώτο κυβερνητικό σχέδιο ανοικοδόμησης συμβολίζει την οικονομική και κοινωνική ανάκαμψη στη Χιροσίμα, η οποία θεωρήθηκε ένα θαύμα, αυτός ο κάθετος σχεδιασμός μπορεί να θεωρηθεί ως πυξίδα, η οποία δείχνει προς το Βορρά, τον Νότο, την Ανατολή και την Δύση και έτσι συμβολίζει την ολότητα. Μια άλλη ερμηνεία θα μπορούσε να είναι η ελπίδα του Tange για ειρήνη προς κάθε κατεύθυνση και έτσι να την προβάλλει σε έναν ολόκληρο κόσμο. Θα μπορούσε επίσης να ερμηνευθεί ως ο Σταυρός του Χριστιανισμού, δεδομένου ότι ο ίδιος ο Tange ήταν Καθολικός, ενώ μερικοί υποστηρίζουν ότι έχει επίσης μια παρόμοια δομή με το ιερό Itsukushima, μια από τις πολυτιμότερες θρησκευτικές οντότητες για μια ιαπωνική-εγγενή πίστη, στη Χιροσίμα. Ανεξάρτητα από αυτό, αυτός ο θρησκευτικός συμβολισμός έχει τρεις σημαντικές έννοιες. Πρώτον, προστατεύει την πόλη από την καταστροφή, ώστε εάν ένας άλλος εχθρός έρθει στη Χιροσίμα για να ρίξει μια βόμβα, θα δει τον Σταυρό χαραγμένο και θα τον κάνει να αισθανθεί ηθικό χρέος στο να μην καταστρέψει μια περιοχή με θρησκευτικό χαρακτήρα.

⁴⁰¹ “【丹下健三】生誕100年で父を振り返る丹下憲孝社長 [“Tange Kenzo” Noritaka Tange reflects on his father Kenzo Tange on his 100th birth anniversary],” 建設通信新聞 [KensetsuTsuushin Shimbun] (blog), published September 29, 2013, <http://kensetsunewspickup.blogspot.com/2013/09/100.html>. accessed 2021

Δεύτερον, ο θρησκευτικός συμβολισμός κάνει τους πολίτες να αισθάνονται ασφαλείς και δίνει στους ανθρώπους μια αίσθηση προστασίας από κάτι ανεξέλεγκτο ή κάτι πέραν από την ανθρωπότητα. Τρίτον, δίνει μια αίσθηση τιμής προς τα θύματα που θάφτηκαν στην περιοχή και υπηρετεί ένα ρόλο θρησκευτικού μνημείου για να τιμήσει τις ψυχές που χάθηκαν στον τόπο αυτόν.⁴⁰²

Μέσω του σχεδιασμού αυτού, μπορούμε να διακρίνουμε την επιθυμία του Tange για την ειρήνη, όπως αναφέρει η δήλωση αποστολής του Μουσείου της Χιροσίμα, ωστόσο, μπορούμε επίσης να δούμε τη διαφορά μεταξύ της πρόθεσής και του στόχου του μουσείου. Ο Tange προσπάθησε όχι μόνο να συλλάβει την τραγωδία αλλά και το δρόμο προς την ειρήνη, το σχέδιο του παρέχει στους επισκέπτες την ευκαιρία να δουν το φάσμα της βίας και της ειρήνης. Υπενθυμίζει επίσης στους επισκέπτες τη σύνδεση μεταξύ του ανθρώπου, του κόσμου και της φύσης. Ο σχεδιασμός του Tange ενθαρρύνει τους ανθρώπους να στοχεύουν προς την έννοια της ειρήνης, απορρίπτοντας τη βία και διατηρώντας την αρμονία και την τάξη του κόσμου. Ως εκ τούτου, ο Tange και ο σχεδιασμός του είναι απαραίτητοι για τη μετατόπιση των Πολιτισμών της βίας και της ουδετερότητας σε μια Κουλτούρα ειρήνης.

Τοποθεσία

Η τοποθεσία ενός μουσείου μπορεί να έχει σημαντικό αντίκτυπο στη μεταμόρφωση των πολιτισμών ειρήνης. Ο Johan Galtung υποστηρίζει ότι ένα από τα κλειδιά για τη μετατροπή μιας Κουλτούρας βίας (και σε αυτό το έγγραφο, ένας πολιτισμός ουδετερότητας προστίθεται σε μια κατηγορία επιβλαβών πολιτισμών) σε έναν Πολιτισμό της Ειρήνης είναι η συνειδητοποίηση των επιπτώσεων στην συλλογική μνήμη της κοινωνίας. Ο Galtung υποστηρίζει ότι τα ονόματα των δρόμων έχουν σημαντικό αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο. Εκτός από την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική, η τοποθεσία των μουσείων ειρήνης μπορεί επίσης να περάσει κάποια μηνύματα σχετικά με την ειρήνη. Υπάρχει ένα ευρύ σύνολο επιχειρημάτων σχετικά με τη σημασία της θέσης των μουσείων ειρήνης, τα οποία ισχυρίζουν ότι οι επιλεγμένες

⁴⁰² Tange, Kenzo, and Terunobu Fujimori. *Kenzo Tange; Fumihiko Maki, The Pritzker Architecture Prize 1987*.

τοποθεσίες αντικατοπτρίζουν τους γενικούς στόχους των ενδιαφερόμενων μερών που αποσκοπούν στην επίτευξη αυτών των έργων μνήμης.⁴⁰³

⁴⁰³ Galtung, Johan. "Introduction to Handbook of Peace and Conflict Studies." In *Handbook of Peace and Conflict Studies*, by Charles Weber and Johan Galtung, 14-34. London: Routledge, 2007.

Devastation on August 6

8月6日の惨状

8월 6일의 참상

一瞬にして街は破壊され、
多くの人々が何が起ったのかも
分からないまま命を奪われました。
生き残った人々も、
火傷でパンパンに膨れ上がった顔、
だらりと垂れ下がった皮膚、
血みどろの身体—変り果てた姿で
炎の中を逃げまどいました。

The city was instantly destroyed, and many
people were killed not knowing what had
happened to them. Those who escaped death
were fleeing fires in confusion with their
faces grotesquely changed—the faces were
horribly changed—the faces were

8月6日の惨状

Το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα βρίσκεται στην περιοχή Nakajima, μια περιοχή γύρω από το Ground Zero, η οποία συμβολίζει την εντυπωσιακή οικονομική και κοινωνική ανάκαμψη της πόλης από τους ατομικούς βομβαρδισμούς. Αυτή η τριγωνική περιοχή περιβάλλεται από δύο ποτάμια και την λεωφόρο Ειρήνης. Πριν τον ατομικό βομβαρδισμό ήταν κατοικημένη περιοχή. Ωστόσο, λόγω των τεράστιων ζημιών που έφερε το Little Boy, ολόκληρη η περιοχή παρασύρθηκε εντελώς. Αντί να χτίζει νέα κτίρια για να θάψει τη μνήμη του ατομικού βομβαρδισμού κάτω από το έδαφος και να το ξεχάσει εντελώς, η Χιροσίμα επέλεξε να εγκαταλείψει αυτή τη μεγάλη περιοχή ώστε να λειτουργήσει ως υπενθύμιση των ζημιών.

Τα καθαρά ποτάμια της περιοχής σηματοδοτούν έναν από τους πολλούς σημαντικούς συμβολισμούς της ανάκαμψης της πόλης. Αμέσως μετά τον ατομικό βομβαρδισμό, πολλοί τραυματίες περιπλανήθηκαν στην πόλη για να ψάξουν για νερό. Υπήρχαν πολλοί άνθρωποι που αρνήθηκαν να πιούν νερό επειδή πίστευαν μια ευρέως διαδεδομένη φήμη ότι το πόσιμο νερό οδηγεί στο θάνατο. Πολλοί από εκείνους που έπιναν νερό από ποτάμια με μαύρη βροχή, τελικά απεβίωσαν λόγω της υψηλής ακτινοβολίας που περιείχε στο νερό. Ως εκ τούτου, το καθαρό νερό που περιβάλλει όλα τα μνημεία είναι ένας συμβολισμός της συνεχούς παροχής νερού για τους νεκρούς που χρειάζονταν απεγνωσμένα νερό κατά τη στιγμή του ατομικού βομβαρδισμού. Η Λεωφόρος Ειρήνης, ένας δρόμος πλάτους 100 μέτρων και ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά έργα και έργα αποκατάστασης υποδομών υπό την ηγεσία της κυβέρνησης, συνδέει αυτούς τους δύο ποταμούς σαν γέφυρα, έτσι, αυτή η περιοχή χρησιμεύει ως μια συνεχής υπενθύμιση στον κόσμο της φρίκης του ατομικού βομβαρδισμού. ⁴⁰⁵

Όσο για την έννοια και τη σημασία της ειρήνης, το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα την ορίζει ως ευημερία στην πόλη, μνήμη των θυμάτων της ατομικής βόμβας, συναισθηματική συμφιλίωση των επιζώντων με το παρελθόν και ευαισθητοποίηση για τη

⁴⁰⁴ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

⁴⁰⁵ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

φρίκη ή τα πυρηνικά όπλα, δηλώσεις αποστολής και εκθέματα. Με την τοπογραφία, την αρχιτεκτονική και τη θέση της, η έννοια της ειρήνης διευρύνεται λίγο περισσότερο στην καλλιέργεια μιας νοοτροπίας προσανατολισμένης προς αυτήν. Όσον αφορά στους ειρηνευτικούς-πολιτιστικούς μετασχηματισμούς των μουσείων, συνολικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το Μουσείο-Μνημείο της Χιροσίμα έχει τη δυνατότητα να μειώσει δραστικά τους Πολιτισμούς της Βίας και της Ουδετερότητας και να καλλιεργήσει έναν Πολιτισμό ειρήνης, στη Χιροσίμα.

Αν και δεδομένης της φύσης της ως στρατιωτικής πόλης, η Χιροσίμα παρόλο που είχε στρατόπεδα περιορισμού για τους αιχμάλωτους στρατιώτες, ο ιαπωνικός στρατός διέπραξε εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και σε άλλα μέρη του κόσμου. Με άλλα λόγια, η πολεμική μνήμη της πόλης της Χιροσίμα προέρχεται κυρίως από τα θύματα της από τον ατομικό βομβαρδισμό. Δεύτερον, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η τοποθεσία της αντίστοιχης χώρας έχει σημασία. Δεδομένου ότι η Ιαπωνία είναι ένα απομονωμένο νησί από οποιαδήποτε άλλη ήπειρο, συμπεριλαμβανομένης της γης των θυμάτων, είναι ευκολότερο για τη Χιροσίμα να αποφύγει την ενοχή της στον πόλεμο. Εν κατακλείδι, η πολεμική ιστορία της Χιροσίμα γράφτηκε από την αρχή, μετά από την εμπειρία ατομικού βομβαρδισμού και θα στοχεύει για πάντα στην επίτευξη της ειρήνης σε όλο τον κόσμο.

Στη συνέχεια θα δούμε το ψυχολογικό και σωματικό τραύμα των επιζώντων της βομβιστικής επίθεσης.

Ψυχολογικό και σωματικό τραύμα και Επιζώντες της βομβιστικής επίθεσης στη Χιροσίμα - Ναγκασάκι

Αμέσως μετά την έκθεση τους στην ακτινοβολία, οι επιζώντες της ατομικής βόμβας παρουσίασαν ένα μετατραυματικό άγχος που προκλήθηκε από ένα ευρύ φάσμα σωματικών, κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων. Αρχικά εγκαύματα και τραυματισμοί ακολούθησαν από την εμφάνιση συμπτωμάτων οξείας ακτινοβολίας, όπως η αποτρίχωση (τριχόπτωση), η αιμορραγία και η διάρροια, ακόμη και σε εκείνους που προηγουμένως εμφανίστηκαν αβλαβείς, ενώ οι θάνατοι των μελών της οικογένειας και οι

γενικές αναταραχές της ζωής τους, καθώς και οι αναφορές για αυξημένη συχνότητα εμφάνισης καρκίνου ως καθυστερημένη επίδραση της έκθεσης στην ακτινοβολία, αύξησαν το άγχος και τους φόβους των επιζώντων.⁴⁰⁶ Σε περιπτώσεις έκθεσης σε ατομική βόμβα δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό τα συμπτώματα που αναφέρθηκαν από τους επιζώντες ήταν ψυχολογικά ή επαγόμενα από την ακτινοβολία. Αν και οι ψυχολογικές επιδράσεις από την έκθεση στην ακτινοβολία πρέπει να είναι σημαντικές, λίγες μελέτες έχουν διεξαχθεί σε αυτόν τον τομέα. Ωστόσο, στη δεκαετία του 1950, οι ψυχίατροι στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι ανέφεραν αυξημένες καταγγελίες μεταξύ επιζώντων, συμπτωμάτων, όπως η γενική κόπωση, η αμνησία και η έλλειψη συγκέντρωσης, καθώς και άλλα συμπτώματα που συνδέονται συνήθως με την έλλειψη ισορροπίας του αυτόνομου νεύρου, όπως αίσθημα παλμών αίσθημα καύσου ή ψύξης.

Οι απαντήσεις των επιζώντων στα ερωτηματολόγια του RERF αποκάλυψαν πολλά από τα συμπτώματα που περιγράφονται τώρα στη διαταραχή του μετατραυματικού στρες (PTSD). Τα συμπτώματα που αναφέρθηκαν από επιζώντες περιελάμβαναν την ανάκληση του περιστατικού, έδειξαν αυξημένη αίσθηση μη ανταπόκρισης και ακινησία και αίσθημα ενοχής και αποθάρρυνσης, επιδεικνύοντας σωματικά συμπτώματα όπως ζάλη, απώλεια αισθήσεων, κεφαλαλγία και ναυτία.⁴⁰⁷ Τα νέα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν περισσότερο από 50 χρόνια μετά τη βομβιστική επίθεση εντοπίζουν παρατεταμένη ψυχική δυσφορία τόσο στους εκτεθειμένους όσο και στους μη εκτεθειμένους ανθρώπους. Τα άτομα που έζησαν τον βομβαρδισμό επέδειξαν υψηλότερα επίπεδα συνολικής ψυχολογικής διαταραχής από εκείνα που δεν είχαν. Η δυσφορία συνδέθηκε στενά με την κοινωνική δραστηριότητα - απάθεια, διαταραχή προσωπικών σχέσεων, απώλεια ευχάριστης διαβίωσης, υποδηλώνοντας ότι η μαρτυρία του βομβαρδισμού εξακολουθεί να έχει αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή των επιζώντων ακόμη και μισό αιώνα αργότερα. Ακόμα και εκείνοι που βρίσκονταν στο Ναγκασάκι αλλά έξω από την ακτίνα έκρηξης και δεν βίωσαν μετρήσιμη ποσότητα ακτινοβολίας, εμφανίζουν σημάδια διανοητικής

⁴⁰⁶ Lifton, Robert Jay. *Death in Life: Survivors of Hiroshima*. New York: Random House, 1967, 57-103.

⁴⁰⁷ "Overseas Atomic Bomb Survivors Support Program." Atomic Bomb Survivors Affairs Division, Health And Welfare Department, Nagasaki Prefectural Government.

διαταραχής. Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν φυσικές ενδείξεις έκθεσης, τα άτομα που έζησαν την έκρηξη ακόμη και περιφερικά είχαν αξιοσημείωτα υψηλότερες πιθανότητες να έχουν ψυχολογικές διαταραχές σε σχέση με αυτούς που δεν το βίωσαν σε κοντινή κλίμακα. Αυτό το άγχος οφείλεται στο φόβο πυρηνικού κινδύνου και στην έλλειψη γνώσης σχετικά με τον κίνδυνο ακτινοβολίας.⁴⁰⁸

Αν και τα δεδομένα σχετικά με την ψυχική υγεία των επιζώντων ατομικής βόμβας είναι διακεκομμένα και ασυνεχή, η ανάλυση των μελετητών ψυχικής υγείας από τότε έως τώρα δείχνει ότι η εμπειρία της πυρηνικής έκρηξης στο Ναγκασάκι, ακόμη και περιφερικά, μπορεί να έχει βαθιά ψυχολογικά αποτελέσματα. Επιπλέον, οι έρευνες υποδεικνύουν ότι αυτά τα αποτελέσματα εξελίσσονται και είναι μη γραμμικά, κυμαινόμενα από ποικίλες εμπειρίες νεύρωσης, ψυχοσωματικά συμπτώματα, κοινωνική απόσυρση, άγχος και κατάθλιψη με την πάροδο του χρόνου.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι στον όρο «επιζώντες ατομικής βόμβας», υπάρχουν διάφοροι τρόποι με τους οποίους μπορούν να καταταμηθούν και να μελετηθούν περαιτέρω, όπως τα επίπεδα έκθεσης: α) εκείνοι που υπέστησαν οξεία ακτινοβολία, β) όσοι ήταν ελάχιστα εκτεθειμένοι και γ) εκείνοι που δεν βίωσαν καθόλου ακτινοβολία καθώς και δ) η ηλικία.⁴⁰⁹ Εντούτοις, σε μια μελέτη που διεξήχθη στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ο Silberman⁴¹⁰ μιλά για τα συνεχιζόμενα ψυχολογικά προβλήματα των επιζώντων. Σημειώνει ότι πολλοί αρνούνται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, δεν μπορούν να κρατήσουν δουλειές και υποφέρουν από εφιάλτες, κατάθλιψη ή θυμό. Ο ερευνητής εντόπισε τρία επίπεδα αντίδρασης επιβίωσης: άρνηση των αναμνήσεων του γεγονότος, την αίσθηση ότι το πρόσωπο δεν θα είναι τίποτα άλλο παρά ένας επιζών της βομβιστικής επίθεσης και την υπέρβαση.

Η έννοια του ψυχικού βάρους μας φέρνει στο έργο του Robert Lifton, του μελετητή-ψυχιάτρου που εξήγησε τον όρο. Ο Lifton μελετά τις ψυχολογικές επιπτώσεις αυτού του

⁴⁰⁸ Relief for A-bomb victims." *The Japan Times*, 2007, accessed 2021

⁴⁰⁹ 30 A-bomb survivors apply for radiation illness benefits. *The Japan Times*, 2006, accessed 2021

⁴¹⁰ Silberman, Joanne. "Psychological A-bomb wounds." *Science News*, 1981, 296-298

τραύματος από το 1962. Στην έρευνά του⁴¹¹ ορίζει έναν επιζώντα ως έναν που έχει αντιμετωπίσει, έχει εκτεθεί, ή έχει δεχτεί θάνατο και παρέμεινε ζωντανός. Ο Lifton έχει εντοπίσει πέντε ψυχολογικά θέματα:

1. *Το αποτύπωμα του θανάτου και το άγχος του θανάτου*: ο επιζών θυμάται ανεξίτηλες εικόνες μορφών θανάτου. Οι επιζώντες είναι συγκλονισμένοι και δεσμεύονται σε αυτήν την εικόνα, βλέποντας όλη την επακόλουθη εμπειρία μέσω του πρίσματός της. Κάποιοι αισθάνονται ότι δεν μπορούν να προχωρήσουν πέραν από αυτήν την εικόνα, ενώ άλλοι θεωρούν ότι είναι πηγή γνώσης και αξίας για τη ζωή.

2. *Η ενοχή του θανάτου ή η ενοχή των επιζώντων που συνοδεύεται από το ερώτημα*: «Γιατί επιβιώσαμε, ενώ άλλοι έχασαν τη ζωή τους;» Μέρος της αίσθησης τρόμου των επιζώντων είναι η μνήμη της ανικανότητας τους ή της αδυναμίας τους να ενεργούν ή να αισθάνονται με τρόπο που κανονικά σκέφτηκαν ότι είναι σκόπιμο. Οι επιζώντες αισθάνονται την αίσθηση του χρέους προς τους νεκρούς και την ευθύνη για αυτούς. Αισθάνονται επίσης την ψυχολογική ενοχή (αυτοκαθορισμός σε σχέση με ό, τι έχει κάνει ή όχι) ηθική και νομική ενοχή (ηθική και κοινωνική συναίνεση σε δικαστικές αποφάσεις που αφορούν σε αδίκημα).

3. *Ψυχικό μούδιασμα*: η μειωμένη ικανότητα ενσυναίσθησης, στην οποία το μυαλό και τα συναισθήματα τερματίζονται. Ο Lifton ανέφερε πολλά παραδείγματα ψυχικού μούδιασματος στις συνεντεύξεις του με επιζώντες της βόμβας της Χιροσίμα.

⁴¹¹ Lifton, Robert Jay. "The Concept of the Survivor." In *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, edited by J.E. Dimsdale, 113-126. Washington: Hemisphere Publishing Corporation, 1980.

4. *Υποψία παραποίησης / απομίμησης*: ο επιζών που αισθάνεται παγιδευμένος σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από δυσπιστία στις ανθρώπινες σχέσεις. Οι επιζώντες αισθάνονται τον αμοιβαίο ανταγωνισμό με τους άλλους στον κόσμο τους. Η ζωή φαίνεται παραποιημένη.

5. *Αγώνας για το στόχο*: Καθώς ο επιζών μαθαίνει να ζει με το τραύμα που έχει βιώσει, υπάρχει μια διαρκής ανάγκη για αναγνώριση των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν εναντίον τους. Οι επιζώντες της βόμβας Α' που αγωνίζονται για αυτό συχνά περιγράφουν ότι έχουν αποστολή.

Μια «ξεχασμένη» γενοκτονία και ένα έγκλημα κατά της ανθρωπότητας

Η γενοκτονία ορίζεται ως οποιαδήποτε από τις πράξεις που διαπράττονται με σκοπό την καταστροφή εν όλω ή εν μέρει, μιας εθνικής, εθνοτικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ομάδας. Περιλαμβάνει: α) τη θανάτωση μελών της ομάδας, β) την πρόκληση σοβαρής σωματικής ή ψυχικής βλάβης σε μέλη της ομάδας, γ) Σκόπιμη πρόκληση σωματικής καταστροφής της εν όλω ή εν μέρει ομάδας, (δ) Επιβολή μέτρων που αποσκοπούν στην πρόληψη των γεννήσεων εντός της ομάδας, (ε) Βίαιη μεταφορά παιδιών της ομάδας σε άλλη ομάδα.

Απ' όσο γνωρίζουμε, η λέξη "Γενοκτονία" αποτελείται από δύο προθέματα. το ένα ελληνικό πρόθεμα, το γένος, που σημαίνει φυλή και το άλλο που στα λατινικά σημαίνει φόνος. Το 1944, ο Πολωνός δικηγόρος, Ραφαέλ Λέμκιν είπε τη λέξη «Γενοκτονία» στο βιβλίο του «Κανόνας του Άξονα στην Κατεχόμενη Ευρώπη», το 1946, η Γενοκτονία έγινε αποδεκτή από τη γενική συνέλευση του ΟΗΕ ως Έγκλημα βάσει του Διεθνούς Δικαίου. Συνολικά 152 χώρες και κράτη έχουν επικυρώσει ή προσχωρήσει στη συνθήκη (από τον Ιούνιο του 2021). Αν και ορισμένες χώρες δεν την έχουν επικυρώσει για διάφορους τεχνικούς λόγους, το Διεθνές Δικαστήριο (ICJ) έχει επανειλημμένα δηλώσει ότι η Σύμβαση ενσωματώνει αρχές που αποτελούν μέρος του γενικού εθνικού διεθνούς δικαίου. Αυτό σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από το αν τα κράτη έχουν επικυρώσει ή όχι τη Σύμβαση

για τη Γενοκτονία, δεσμεύονται όλα νομικά από την αρχή ότι η γενοκτονία είναι έγκλημα που απαγορεύεται βάσει του διεθνούς δικαίου.

Εκτός από τη γενοκτονία, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο (ΔΠΔ) που έχει επικυρωθεί από 193 χώρες, διερευνά και, όπου δικαιολογείται δικάζει άτομα που κατηγορούνται για τα σοβαρότατα εγκλήματα που απασχολούν τη διεθνή κοινότητα: γενοκτονίες, εγκλήματα πολέμου, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας κ.α. Έτσι, εκτός από τη γενοκτονία, τα εγκλήματα πολέμου και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας είναι επίσης καταδικαστέα και ενδέχεται να αντιμετωπίσουν τη διεθνή δικαιοσύνη.

Το πρόσχημα αυτών των πλαισίων είναι να αναδειχθεί και να συζητηθεί η εθνική και διεθνής συναίνεση για τη «γενοκτονία» και το «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» που προκύπτει από την πτώση της ατομικής βόμβας». Εξακολουθεί να υπάρχει διαμάχη σχετικά με τις άμεσες και μακροπρόθεσμες αιτίες που προκάλεσε η ατομική βόμβα στους επιζώντες αλλά και τους απογόνους τους, ωστόσο, εξακολουθεί να υπάρχει συναίνεση ότι περισσότεροι από εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι της Χιροσίμα έχασαν τη ζωή τους αμέσως μετά τη βομβιστική επίθεση. Το θέμα είναι ότι η επίδραση του ατομικού βομβαρδισμού συνεχίζεται στη 2η δεκαετία του 21ου αιώνα, περίπου 75 χρόνια μετά την πτώση της βόμβας.

Ο «νόμος που αφορά στην ανακούφιση των επιζώντων της ατομικής βόμβας» της Ιαπωνίας όρισε ως hibakusha (όπως είδαμε και παραπάνω) τους ανθρώπους που εμπίπτουν σε μία ή περισσότερες από τις ακόλουθες κατηγορίες: α) βρίσκονται μέσα σε λίγα χιλιόμετρα μακριά από τα κεντρικά των βομβών, (β) βρίσκονται μέσα σε 2 χιλιόμετρα από τα κεντρικά (γ) εκτίθενται σε ακτινοβολία ή δεν έχουν ακόμη γεννηθεί, αλλά μεταφέρονται από έγκυες γυναίκες σε οποιαδήποτε από αυτές τις κατηγορίες. Με βάση αυτά τα κριτήρια, η ιαπωνική κυβέρνηση έχει αναγνωρίσει περίπου 650.000 ανθρώπους ως hibakusha. Οι αναλύσεις δεδομένων αποκάλυψαν ότι στις 31 Μαρτίου 2020, 136.682 ήταν ακόμα ζωντανοί. Αν και υπάρχει η πρωταρχική πεποίθηση ότι οι Ιάπωνες έχουν σκοτωθεί και αργότερα έχουν επηρεαστεί από την ατομική βόμβα, περίπου 20.000 Κορεάτες σκοτώθηκαν και στη Χιροσίμα, επιπλέον, ορισμένοι Αμερικανοί επηρεάστηκαν επίσης

από την ατομική βόμβα και οι αριθμοί μπορεί να είναι περίπου μερικές χιλιάδες. Οι αριθμοί αυτοί είναι κατά κάποιο τρόπο αυθαίρετοι, καθώς τα κατάλληλα στατιστικά στοιχεία δεν μπορούσαν να συλλεχθούν σωστά εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.⁴¹²

Τώρα, το ερώτημα είναι αν ο θάνατος και οι απώλειες από την ατομική βόμβα στην Χιροσίμα αποδίδονται ως γενοκτονία ή εγκληματική πράξη κατά της ανθρωπότητας ή έγκλημα πολέμου, ή απλώς θάνατος που σχετίζεται με τον πόλεμο. Θα πρέπει να συζητηθεί διεξοδικά η πραγματικότητα της δεκαετίας του 1940 και του Β' παγκοσμίου πολέμου για να έχουμε μια ιστορική κατανόηση των γεγονότων και να συνειδητοποιήσουμε τις σημερινές και μελλοντικές μας ευθύνες.

Εδώ και χρόνια η συζήτηση μαίνεται για το αν οι ΗΠΑ είχαν δίκιο που έριξαν την ατομική βόμβα στη Χιροσίμα της Ιαπωνίας. Στην πρώτη του ραδιοφωνική ομιλία μετά τον βομβαρδισμό της Χιροσίμα, ο Πρόεδρος Χάρι Σ. Τρούμαν ισχυρίστηκε ότι «ο κόσμος να σημειώσει ότι η πρώτη ατομική βόμβα έπεσε στη Χιροσίμα, μια στρατιωτική βάση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι θέλαμε σε αυτή την πρώτη επίθεση να αποφύγουμε, στο μέτρο του δυνατού, τη δολοφονία αμάχων». Η δήλωση φαίνεται να μην ήταν σωστή, αντίθετα, ήταν παραπλανητική, η Χιροσίμα δεν είναι ούτε η πρωτεύουσα της Ιαπωνίας ούτε μία από τις κύριες πόλεις της Ιαπωνίας. Στην πραγματικότητα, περίπου το 90% των ανθρώπων που σκοτώθηκαν από την ατομική βόμβα ήταν πολίτες. Έτσι, η δήλωση που χρησιμοποίησε ο Πρόεδρος Τρούμαν για να ανακοινώσει και να πιστοποιήσει τη χρήση ατομικής βόμβας απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Αρκετά έγγραφα έχουν διαπιστώσει ότι τόσο η Επιτροπή-Στόχος (στην οποία συμμετείχαν ο Robert Oppenheimer και ο Υποστράτηγος Leslie Groves του Σχεδίου Μανχάταν) όσο και η Προσωρινή Επιτροπή Ανώτερου Επιπέδου (με επικεφαλής τον Υπουργό Πολέμου Henry Stimson) επιδίωξαν να σκοτώσουν μεγάλο αριθμό Ιαπώνων πολιτών στην επίθεση. Τέλος, η ατομική βόμβα που έπεσε στη Χιροσίμα πυροδοτήθηκε σκόπιμα πάνω από το οικιστικό και εμπορικό κέντρο της πόλης

⁴¹² Wake, Naoko. "Japanese American Hibakusha." *Densho Encyclopedia*. accessed 2021.

και όχι απευθείας σε νόμιμους στρατιωτικούς στόχους, προκειμένου να μεγεθύνει τις επιπτώσεις «σοκ» στο ιαπωνικό κοινό.⁴¹³

Ο Richard Overly αναφέρει ότι «ο βομβαρδισμός ήταν ανήθικος και περιττός». Στην πραγματικότητα η ατομική βόμβα δεν σκότωσε μόνο ανθρώπους, αλλά κατέστρεψε μια πόλη. Φυσικά, η βόμβα δημιούργησε μαζική αστική καταστροφή, αλλά άφησε επίσης τις πόλεις ραδιενεργές, έτσι ώστε να μην μπορούν να λειτουργήσουν σωστά αμέσως μετά από μια ατομική επίθεση.⁴¹⁴ Όσο για την δεύτερη βόμβα στο Ναγκασάκι, αυτό ήταν εξίσου περιττό με την πρώτη.

Ο Martin J Sherwin, αναφέρει επίσης ότι: «Πιστεύω ότι ήταν λάθος που χρησιμοποιήθηκαν οι ατομικές βόμβες, καθώς αυτοί οι βομβαρδισμοί δεν είχαν καμία σχέση με την ιαπωνική απόφαση να παραδοθούν, τα στοιχεία πλέον δείχνουν ότι ήταν η είσοδος της Σοβιετικής Ένωσης στις 8 Αυγούστου στον πόλεμο κατά της Ιαπωνίας που ανάγκασε την παράδοση τους, αλλά δικαιολογημένα αυτή η άποψη είναι πολύ δύσκολο για τους Αμερικανούς να την αποδεχτούν. Ο Τρούμαν θα μπορούσε απλά να περιμένει την είσοδο της Σοβιετικής Ένωσης στον πόλεμο, αλλά δεν ήθελε η ΕΣΣΔ να έχει αξίωση συμμετοχής στην κατοχή της Ιαπωνίας.⁴¹⁵ Έτσι, καλύτερες επιλογές απορρίφθηκαν για πολιτικούς λόγους όπως είπε ο Tsuyoshi Hasegawa, «Έχω πάει στην Ιαπωνία και ανακάλυψα τι συνέβη το 1945 και ήταν πραγματικά τρομακτικό. Η ακτινοβολία έχει επηρεάσει ανθρώπους που επέζησαν από την έκρηξη για πολλά χρόνια και ακόμα και σήμερα χιλιάδες άνθρωποι υποφέρουν από τις επιπτώσεις.»⁴¹⁶

Εκτός αυτών, η ιστορία έδειξε ότι η βόμβα κατασκευάστηκε μόνο για άμυνα: Η προέλευση του σχεδίου Μανχάταν σχεδιάστηκε για να σώσει τις ΗΠΑ, όχι για να κερδίσει τον πόλεμο καταστρέφοντας ένα μέρος του πολιτισμού. Από το 1949-1991 ο Ψυχρός Πόλεμος διεξήχθη υπό τη σκιά της Αμοιβαίας Εξασφαλισμένης Καταστροφής (MAD), και παρόλο που οι Ηνωμένες Πολιτείες πολέμησαν μεγάλους πολέμους στην Κορέα (ενώ ο

⁴¹³ Boyle, Francis. "The Criminality of Nuclear Deterrence." *Atlanta*, 2012, 55-92.

⁴¹⁴ <https://www.historyextra.com/period/second-world-war/atomic-bomb-hiroshima-nagasaki-justified-us-debate-bombs-death-toll-japan-how-many-died-nuclear/> accessed 2021

⁴¹⁵ Sherwin, Martin J. "A World Destroyed Hiroshima and Its Legacies, Third Edition, Stanford University Press" 193-220.

⁴¹⁶ Hibiki Yamaguchi, Fumihiko Yoshida, and Radomir Compel. "Can the Atomic Bombings on Japan Be Justified? A Conversation with Dr. Tsuyoshi Hasegawa," *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*. 1-15

Τρούμαν ήταν ακόμα στην εξουσία), στο Βιετνάμ, στο Ιράκ και στο Αφγανιστάν, τα πυρηνικά όπλα δεν αναπτύχθηκαν ποτέ ξανά. Με άλλα λόγια, η μη χρήση τους σε αυτούς τους πολέμους ήταν μια παραδοχή ότι δεν έπρεπε ποτέ να χρησιμοποιηθούν επιθετικά εξ αρχής. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία αν αναλογιστούμε την πραγματικότητα της ιαπωνικής στρατιωτικής δύναμης το 1945 μιας και δεν είχαν την ικανότητα να επιτεθούν στις ΗΠΑ εκείνη την εποχή.⁴¹⁷

Πριν από τη χρήση ατομικής βόμβας το 1945, η διεθνής σύμβαση απαγόρευσε τους βομβαρδισμούς του άμαχου πληθυσμού. Τον Σεπτέμβριο του 1938, η Κοινωνία των Εθνών, «σύμφωνα με τις αναγνωρισμένες αρχές του διεθνούς δικαίου», εξέδωσε ομόφωνο ψήφισμα με το οποίο απαγορεύει τους εκ προθέσεως βομβαρδισμούς αμάχων πληθυσμών, με ιδιαίτερη έμφαση στους βομβαρδισμούς στρατιωτικών στόχων από αέρος. Η Λεγεώνα προειδοποίησε, «Οποιαδήποτε επίθεση σε νόμιμους στρατιωτικούς στόχους πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε οι άμαχοι πληθυσμοί στη γειτονιά να μην βομβαρδίζονται από αμέλεια».⁴¹⁸ Είναι σημαντικό ότι το ψήφισμα επιβεβαίωσε επίσης ότι «η χρήση χημικών ή βακτηριακών μεθόδων στη διεξαγωγή πολέμου είναι αντίθετη με το διεθνές δίκαιο». Με άλλα λόγια, μια ειδική κατηγορία παράνομων όπλων είχε αναγνωριστεί, μια κατηγορία που σήμερα ονομάζεται «Όπλα Μαζικής Καταστροφής» (OMD). Επίσης, η ρίψη ατομικής βόμβας είχε εν μέρει ρατσιστικά κίνητρα. Οι υποστηρικτές της απόφασης του Προέδρου Τρούμαν να χρησιμοποιήσει την ατομική βόμβα πιστεύουν ότι ο ρατσισμός διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην απόφαση· που αν η βόμβα ήταν έτοιμη εγκαίρως, δεν θα είχε χρησιμοποιηθεί ποτέ εναντίον της Γερμανίας.⁴¹⁹ Περίπου 70-85 εκατομμύρια πέθαναν στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε σύγκριση με αυτά, ο θάνατος από ατομική βόμβα στη Χιροσίμα είναι σημαντικά χαμηλός. Στην πραγματικότητα όμως, ο αριθμός των ανθρώπων που πέθαναν σε μια τέτοια πράξη είναι λίγος για να καθορίσει μια γενοκτονία

⁴¹⁷Jones, Vincent. "Manhattan: The Army and the Atomic Bomb." Washington, D.C.: United States Army Center of Military History, 1985, 55-70

⁴¹⁸ Fry, Robert S., ed. "The Genocidal Temptation: Auschwitz, Hiroshima, Rwanda and Beyond." Lanham, MD: University Press of America, 5-39

⁴¹⁹Fry, Robert S., ed. "The Genocidal Temptation: Auschwitz, Hiroshima, Rwanda and Beyond." Lanham, MD: University Press of America, 5-39

ή έγκλημα κατά της ανθρωπότητας; Οποιαδήποτε πράξη που βάλει άμαχο πληθυσμό με πρόθεση είναι έγκλημα κατά της ανθρωπότητας.⁴²⁰

Το θέμα είναι αν οποιαδήποτε χώρα έχει το δικαίωμα να διαδώσει ακτινοβολία που θα επηρέαζε την ανθρωπότητα για χρόνια, παρόλο έχει πλήρεις πληροφορίες σχετικά με αυτούς τους παράγοντες, δεν είναι γενοκτονία ένα από πρόθεση έγκλημα, που ο απόηχος του επηρεάζει σωματικά και ψυχολογικά έναν ολόκληρο λαό και για πολλές γενιές μετά από αυτόν;

Λαμβάνοντας υπόψιν όλες αυτές τις έννοιες, φαίνεται ότι η πραγματικότητα είναι ότι έχει γίνει ένα έγκλημα κατά της ανθρωπότητας στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι στην Ιαπωνία. Τώρα, μπορεί να φαίνεται περιττό να αναλύσουμε αν αυτό ήταν απαραίτητο ή όχι. Αν δεν έπεφτε η ατομική βόμβα, ο πόλεμος μπορεί να είχε επιμηκυνθεί λίγο και περισσότεροι στρατιώτες να είχαν πεθάνει, επίσης, η επιρροή της ΕΣΣΔ θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη στην Ιαπωνία και οι ΗΠΑ μπορεί να μην ήταν η μόνη υπερδύναμη. Αλλά, ταυτόχρονα, μια πόλη έχει καταστραφεί και ραδιενεργά υλικά έχουν εξαπλωθεί σε ολόκληρη την χώρα. Οι άνθρωποι εξακολουθούν να υποφέρουν από την επίδραση της ακτινοβολίας παρόλο που η ρίψη της ατομικής βόμβας έγινε πριν από 76 χρόνια. Από όποια πλευρά και αν το δούμε, η ρίψη της ατομικής βόμβας στην Χιροσίμα και το Ναγκασάκι φαίνεται να ήταν μια γενοκτονία, ένα έγκλημα πολέμου και ένα έγκλημα κατά της ανθρωπότητας.⁴²¹

Ας προχωρήσουμε όμως στο τρίτο και τελευταίο μέρος αυτής της διατριβής μελετώντας τον Benjamin και την έννοια του Eingedenken, την θεωρία του Adorno περι μνήμης, καταστροφής και βαρβαρότητας μετά το Άουσβιτς, θα αναλύσουμε την έννοια της τέχνης μετά το «Άουσβιτς» και θα προχωρήσουμε στην Μνήμη και την πολιτική της αναπαράστασης.

⁴²⁰ Port, Francis Vryling. "Thinking about International Ethics: Moral Theory and Hypotheses from American Foreign Policy." Boulder, CO: Westview Press, 1999,131-144.

⁴²¹Ronald C. Kramer. "Resistance to the Bombing of Civilians: Challenges from a Public Forensics of State Crime." Social Justice Vol. 36, No. 3 (117), Resistance to State Crime (2009-2010), pp. 78-97. Published by: Social Justice/Global Choices, 78-99

ΜΕΡΟΣ Γ΄

*Τα μουσεία και οι προκλήσεις της αναπαράστασης
Θεωρητική και μουσειολογική ανάλυση*

Ο Benjamin και η έννοια του Eingedenken.

Μια από τις σημαντικότερες μελέτες που αφορούν στην μνήμη και την ανάμνηση είναι αυτή του Walter Benjamin, το Eingedenken⁴²² (ανάμνηση). Θα δούμε λοιπόν τον κεντρικό ρόλο που παίζει η ανάμνηση στην προσπάθεια της να αναπτύξει ένα ριζικά νέο όραμα για την ιστορία, τη χρονικότητα και την ανθρώπινη ελεύθερη βούληση. Με βάση το δοκίμιο του «On Some Motifs in Baudelaire»⁴²³ και το τελευταίο ημιτελές έργο του «Theses on the Philosophy of History»⁴²⁴, θα ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη και η ιστοριογραφία συνδυάζονται σε μια περίεργη συγχώνευση υλιστικής και μεσσιανικής σκέψης. Αναδύεται από μια κριτική της νεωτερικότητας και της ιδεολογίας της προόδου που προβάλλεται ως κρίση και έτσι η πρακτική της μνήμης υπόσχεται μια σαφή «διέξοδο». Πολλοί από τους κριτικούς του Benjamin, όπως οι Max Horkheimer και Rolf Tiedemann, ωστόσο, αρνήθηκαν την πολιτική σημασία του Eingedenken απορρίπτοντας το ως θεολογικό, ή εξορίζοντας το στη σφαίρα της αισθητικής. Απορρίπτοντας αυτή την κριτική, βλέπουμε ότι οι ριζοσπαστικές ηθικές πτυχές του Eingedenken μπορούν να γίνουν αντιληπτές μόνο όταν η θεολογική διάσταση ενστερνίζεται από μόνη της και το γεγονός ότι σε αυτό το μείγμα υλιστικής και μεσσιανικής σκέψης μπορεί να βρεθεί επαναστατική ελπίδα.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Benjamin, η ιδεολογία της καινοτομίας και της προόδου συνδέεται στενά με την έννοια του ομοιογενούς κενού χρόνου ενώ όπως αναφέρει ο Jürgen Habermas, οι τραγωδίες και τα βάσανα του 20ού αιώνα συγχέουν τη συνέχεια της ιστορίας με τη «μονιμότητα του αφόρητου» και η πρόοδος θεμελιώνεται με την «αιώνια επιστροφή της καταστροφής».⁴²⁵ Ενώ ο εμμονικός προσανατολισμός προς το μέλλον, όπως στο

⁴²² Η λέξη "Eingedenken" στα γερμανικά αναφέρεται στο να θυμάσαι ή να σκέφτεσαι κάτι με προσοχή και ενδιαφέρον, συνήθως σε σχέση με προηγούμενα γεγονότα, πρόσωπα ή καταστάσεις. Μπορεί να μεταφραστεί στα ελληνικά ως "ανάμνηση", "συνειδητοποίηση" ή "συλλογική μνήμη," ανάλογα με το πλαίσιο και τη χρήση της.

⁴²³ Benjamin, Walter. 1968. "On Some Motifs in Baudelaire." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 1-50.

⁴²⁴ Benjamin, Walter. 1968. *Theses on the Philosophy of History*. In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 1-50

⁴²⁵ Habermas, Jürgen. 1979. "Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin." *New German Critique* 17, p. 38.

Erlebnis (η στιγμή που περνάει), επιφέρει «το νέο στο επανειλημμένα ίδιο και το επανειλημμένα ίδιο στο νέο», το Erfahrung (εμπειρία) συνδέεται με την παράδοση.

Ακολουθως, βλέπουμε ότι μέσω των τελετουργιών και των τελετών, τα ερεθίσματα ενσωματώνονται στην εμπειρία τόσο σε σχέση με τη συλλογική ύπαρξη όσο και με την ιδιωτική ζωή. Το Erfahrung ορίζεται λιγότερο ως το «προϊόν γεγονότων σταθερά αγκυροβολημένων στη μνήμη από ότι μια σύγκλιση στη μνήμη συσσωρευμένων και συχνά ασυνείδητων δεδομένων».⁴²⁶ Αυτό το σημείο σύγκλισης μεταξύ εμπειρίας (Erfahrung) και μνήμης (Eingedenken) διατυπώνεται επίσης στην εμφατική αναφορά του Benjamin στον Henri Bergson, ο οποίος ως γνωστόν θεωρούσε τη δομή της μνήμης ως ζωτικής σημασίας για την εμπειρία με τη στενή έννοια του όρου, έτσι, για όσους στερούνται εμπειρίας, ο Benjamin αναφέρει ότι «δεν υπάρχει παρηγοριά... συμπεριφέρονται σαν τους πεζούς στην ιστορία του Poe. Ζουν τη ζωή τους ως ρομπότ και μοιάζουν με τους φανταστικούς χαρακτήρες του Bergson που έχουν τακτοποιήσει πλήρως τις αναμνήσεις τους.»⁴²⁷

Στη συνέχεια, η στενή συσχέτιση της λήθης και της επανάληψης που προκαλείται εδώ έχει απήχηση στην ψυχαναλυτική σκέψη. Παράλληλα είναι σημαντικό να αναφέρουμε την διορατικότητα του Freud σχετικά με τα θραύσματα μνήμης τα οποία είναι συχνά πιο ισχυρά όταν η διαδικασία που τα άφησε πίσω δεν έγινε ποτέ συνειδητή. Στο «Remembering, Repeating and Working-Through», ο Freud γράφει ότι «ό,τι ξεχνιέται, δεν μνημονεύεται και καταπιέζεται».⁴²⁸ Αντί λοιπόν να παράγει μια μνήμη, το τραυματικό γεγονός επαναλαμβάνεται ασυνείδητα ξανά και ξανά, έτσι, η πρόταση που παρουσιάζεται εδώ ανατρέπει την κοινή αντίθεση της ανάμνησης και της λήθης και επισημαίνει την επιμονή της ξεχασμένης και καταπιεσμένης ύλης. Στο δοκίμιό του για τον Kafka ο

⁴²⁶ Benjamin, Walter. 1968. On Some Motifs in Baudelaire. In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, p.179

⁴²⁷ Benjamin, Walter. 1968. On Some Motifs in Baudelaire. In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, p.178

⁴²⁸ Freud, Sigmund. 1950. Remembering, Repeating and Working Through. In *Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud*. Edited by James Strachey. London: Hogarth Press and Institute of Psychoanalysis, vol. 12, pp: 147–56.

Benjamin γράφει, το «γεγονός ότι έχει πλέον ξεχαστεί δεν σημαίνει ότι δεν επεκτείνεται στο παρόν. Αντιθέτως: είναι πραγματικό λόγω αυτής ακριβώς της λήθης»⁴²⁹.

Εν συνεχεία βλέπουμε ότι στα ποιήματα του Baudelaire, ο Benjamin βρίσκει όχι μόνο ίχνη σοκ, αλλά και στιγμές που ξεπερνούν τον ανθρώπινο πόνο στην νεωτερικότητα. Αναφέρει: «Εδώ εισερχόμαστε στη δομή των αντιστοιχιών (ισοδύναμα/Entsprechungen), οι οποίες επιφέρουν «ημέρες ολοκλήρωσης του χρόνου. Είναι μέρες ανάμνησης, που δεν χαρακτηρίζονται από καμία εμπειρία, δεν συνδέονται με τις άλλες μέρες, αλλά ξεχωρίζουν από το χρόνο ... Το σημαντικό είναι ότι οι αντιστοιχίες καταγράφουν μια έννοια της εμπειρίας που περιλαμβάνει τελετουργικά στοιχεία ... Αυτό που εννοούσε ο Baudelaire με τον όρο ανταποκρίσεις μπορεί να περιγραφεί ως μια εμπειρία που επιδιώκει να εδραιωθεί σε μορφή ανθεκτική στην κρίση ... Οι αντιστοιχίες είναι τα δεδομένα της μνήμης – όχι ιστορικά δεδομένα, αλλά δεδομένα της προϊστορίας». ⁴³⁰

Μέσω αυτής της ανάμνησης (Eingedenken), το «μυρμιουρητό του παρελθόντος» μπορεί να ακουστεί στο παρόν και ετερόκλητα θραύσματα διαχωρίζονται ή συνδέονται μεταξύ τους. Οι εικόνες μπορούν να κατασχεθούν, δημιουργώντας μια ανατρεπτική σύζευξη του παρελθόντος και του παρόντος, στην οποία αρθρώνεται μια ακόμη αθέατη ή ακόμα ανήκουστη στιγμή. Ο φιλόσοφος Stéphane Mosès επισημαίνει ότι ο Benjamin, «δίνοντας μια νέα ευκαιρία σε όλα όσα έχουν διαγραφεί, ξεχαστεί ή δεν έχουν εξηγηθεί στο παρελθόν», αντλεί από την παράδοση του Εβραϊκού Μυστικισμού και του Eingedenken, με αποτέλεσμα να συνεχίσει έτσι την εβραϊκή κατηγορία της "εκ νέου μνήμης" (Zekher), η οποία δεν υποδηλώνει τη διατήρηση στη μνήμη γεγονότων του παρελθόντος, αλλά την εκ νέου πραγματοποίησή τους στην παρούσα εμπειρία». ⁴³¹ Σύμφωνα με τον Benjamin, το παρελθόν λοιπόν δεν είναι προϊόν γεγονότων που είναι σταθερά αποθηκευμένα στη μνήμη,

⁴²⁹ Benjamin, Walter. 1968. "Franz Kafka." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 130.

⁴³⁰ Benjamin, Walter. 1968. "On Some Motifs in Baudelaire." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 181–82.

⁴³¹ Mosès, Stéphane. 2009. *The Angel of History: Rosenzweig, Benjamin, Scholem*. Stanford: Stanford University Press. Tiedemann, Rolf. 2002. "Nachwort." In *Walter Benjamin Charles Baudelaire: ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*. Edited by Rolf Tiedemann. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 189–210.

αλλά λειτουργεί μάλλον ως «σύγκλιση στην μνήμη συσσωρευμένων και συχνά ασυνείδητων δεδομένων»⁴³².

Στη συνέχεια ο συγγραφέας και μελετητής Bernd Witte, επισημαίνει τη λειτουργική φύση της ιουδαϊκής ιστορικής μνήμης, στην οποία το μέσο της γραφής θεωρείται ουσιαστικό συστατικό για τη μετατροπή των γεγονότων σε αναπαραστάσεις και εορτασμούς.⁴³³ Ο Benjamin βρίσκει μια παρόμοια άποψη στο έργο του Proust, δηλαδή στις «δια βίου ασκήσεις στις οποίες προσπάθησε να φέρει στο φως πράγματα του παρελθόντος κορεσμένα με όλες τις αναμνήσεις του κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο ασυνείδητο».⁴³⁴ Ο λειτουργικός χρόνος εμποδίζει έτσι τη μνήμη να αφηθεί στην απλή τύχη «οι τελετουργίες με τις τελετές τους, τις γιορτές τους ... συνέχισαν να παράγουν τη συγχώνευση των ... δύο στοιχείων μνήμης εκούσιας και ακούσιας, ξανά και ξανά. Πυροδότησαν την ανάμνηση σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και παρέμειναν λαβές μνήμης για μια ζωή. Με αυτόν τον τρόπο, η εκούσια και ακούσια ανάμνηση χάνουν την αμοιβαία αποκλειστικότητα τους».⁴³⁵

Έχοντας κατά νου αυτή τη διστακτική κατανόηση του *Eingedenken*, ας στραφούμε τώρα στο «*Theses on the Philosophy of History*» για να διερευνήσουμε περαιτέρω τους δεσμούς μεταξύ μνήμης και ιστορίας.⁴³⁶ Το δοκίμιο για τον Baudelaire έδειξε ήδη ότι για τον Benjamin, η ιστορία και η μνήμη δεν είναι ξεχωριστές κατηγορίες, αλλά θα πρέπει μάλλον να γίνουν κατανοητές εφόσον είναι ήδη στενά συνδεδεμένες. Πρώτον, η μνήμη είναι ιστορικά συγκεκριμένη, καθώς το *Eingedenken* συνδυάζει περιεχόμενο του οικείου-ατομικού παρελθόντος, με υλικό του συλλογικού-δημόσιου παρελθόντος. Από την άλλη, η ιστορία γράφεται εν είδει μνήμης και έτσι η ιστορία και η μνήμη είναι αλληλένδετες. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Benjamin απορρίπτει τη δυνατότητα ενός

⁴³² Benjamin, Walter. 1968. "On Some Motifs in Baudelaire." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 157.

⁴³³ Witte, Bernd. 2008. "Die Krise der Tradierbarkeit. Stadt Schrift, Gedächtnis." In *Topographien der Erinnerung. Zu Walter Benjamins Passagen*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 13–25.

⁴³⁴ Benjamin, Walter. 1968. "On Some Motifs in Baudelaire." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 180.

⁴³⁵ Benjamin, Walter. 1968. "On Some Motifs in Baudelaire." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 159.

⁴³⁶ Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 253 - 264

παρελθόντος να αποθηκευτεί ως γεγονός στη μνήμη και να ανασυσταθεί στην ιστορία (όπως στον ιστορικισμό) και αντ' αυτού θεωρεί ότι το παρελθόν συγκλίνει στη μνήμη, μια διαδικασία εκ νέου πραγμάτωσης στην παρούσα στιγμή. Το παρελθόν έτσι γίνεται ορατό μέσω του *Eingedenken*, μια πρακτική μνήμης στο παρόν του ιστορικού, στο εδώ και τώρα. Αυτό μας ευαισθητοποιεί στο γεγονός ότι το παρελθόν αντιμετωπίζεται και γίνεται κατανοητό «γράφοντας» ιστορία (ιστοριογραφία) και έτσι εξαρτάται από το τι και πώς θυμόμαστε, καθώς και τι επιλέγουμε να αγνοήσουμε ή να τιμήσουμε.

Σύμφωνα με τον Benjamin λοιπόν, «Η πραγματική εικόνα του παρελθόντος χάνεται από - και - το παρελθόν μπορεί να συλληφθεί μόνο ως μια εικόνα που αναβοσβήνει σε μια στιγμή που μπορεί να αναγνωριστεί και δεν φαίνεται ποτέ ξανά»⁴³⁷ Δεδομένης αυτής της εφήμερης μνήμης, πώς μπορούν άραγε τα ιστορικά γεγονότα να γίνουν προσβάσιμα και να μεταδοθούν;

Οι έννοιες της δομής ή της κατασκευής (*Konstruktion*) αποτελούν απάντηση σε αυτό το ερώτημα: «Η ιστορία αφορά στο θέμα της δομής, της οποίας ο τόπος δεν είναι ομοιογενής, κενός χρόνος, αλλά χρόνος γεμάτος από την παρουσία του τώρα.»⁴³⁸ Οι έννοιες του *Jetztzeit* και του *Konstruktion* μας υπενθυμίζουν ότι η ανάμνηση λαμβάνει χώρα σε μια συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση, μέσα στη σημερινή στιγμή του ιστορικού. Ο ρόλος του ιστορικού εξετάζεται επίσης στο δοκίμιο του Benjamin, «*Eduard Fuchs: Collector and History*»⁴³⁹ όπου μιλάει για μια στάση επείγοντος και «αναταραχής» ως την αρχή μιας διαλεκτικής περισυλλογής της ιστορίας. Ο Benjamin γράφει:

«Αυτή η κατάσταση αναταραχής αναφέρεται στην απαίτηση του ερευνητή να εγκαταλείψει την ήρεμη στοχαστική στάση απέναντι στο αντικείμενο για να αποκτήσει συνείδηση του κρίσιμου αστερισμού, στον οποίο ακριβώς αυτό το κομμάτι του παρελθόντος βρίσκεται ακριβώς σε αυτό το παρόν». «Η αλήθεια δεν θα μας ξεφύγει», μια

⁴³⁷ Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 255.

⁴³⁸ Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 261.

⁴³⁹ Benjamin, Walter. 1975. "Eduard Fuchs: Collector and Historian." *New German Critique* 5, 28.

δήλωση που βρίσκεται στο Gottfried Keller, δείχνει ακριβώς εκείνο το σημείο στην ιστορική εικόνα του ιστορικισμού όπου η εικόνα διαρρηγνύεται από τον ιστορικό υλισμό. Πρόκειται για μια ανεπανόρθωτη εικόνα του παρελθόντος που απειλεί να εξαφανιστεί σε κάθε παρόν που δεν αναγνωρίζει την κοινή του σχέση με αυτήν την εικόνα.⁴⁴⁰

Έτσι, απορρίπτοντας την έννοια ενός αντικειμενικά ανακατασκευασμένου παρελθόντος, ο όρος αστερισμός (δανεισμένος από την αστρονομία) περιγράφει την ανατρεπτική στιγμή, κατά την οποία το παρόν ενώνεται ξαφνικά με μια στιγμή του παρελθόντος ή κατά την οποία μια στιγμή του παρελθόντος αρθρώνεται ξαφνικά στο παρόν. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το *Eingedenken*, βασισμένο σε μια εποικοδομητική αρχή μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος, ξεδιπλώνεται στην αμοιβαιότητα της «ροής» (εικόνες που αναβοσβήνουν) και της «σύλληψης», ένα παρόν που δεν νοείται ως μετάβαση μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, αλλά ως στασιμότητα. Ο Benjamin συνεχίζει το συλλογισμό του, λέγοντας: «Γιατί αυτή η έννοια ορίζει το παρόν στο οποίο ο ίδιος γράφει ιστορία. Ο ιστορικισμός δίνει την «αιώνια» εικόνα του παρελθόντος, ο ιστορικός υλισμός προσφέρει μια μοναδική εμπειρία με το παρελθόν».⁴⁴¹

Συγκεκριμένα σύμφωνα με τον Benjamin, η ιστοριογραφία μέσω του *Eingedenken*, συνδυάζοντας την ακινησία και την κίνηση, κινητοποιεί ταυτόχρονα ανατρεπτικές και εποικοδομητικές στιγμές. Το «Now-time» (το εδώ και τώρα που είδαμε προηγουμένως), από τη μία πλευρά δημιουργεί αναστάτωση, αλλάζει το ρου της ιστορίας και καθιερώνει ένα παρόν που «πυροβολείται με θραύσματα μεσσιανικού χρόνου», από την άλλη, η αντιπαραβολή ανόμοιων αλλά αντίστοιχων χρονικών στιγμών στην κατανόηση ενός μυστικού αστερισμού μεταξύ διαφορετικών εποχών είναι μια πράξη κατασκευής. Μέσα σε αυτή την ένταση εμφανίζεται η διαλεκτική εικόνα ως η υλιστική παρουσίαση της ιστορίας και αντιμετωπίζοντας το ιστορικό υποκείμενο ως «μονάδα» ο ιστορικός υλιστής «αναγνωρίζει το σημάδι της μεσσιανικής παύσης του γεγονότος ή για να το θέσουμε

⁴⁴⁰ Benjamin, Walter. 1975. "Eduard Fuchs: Collector and Historian." *New German Critique* 5, 28.

⁴⁴¹ Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 262.

διαφορετικά, μιας επαναστατικής ευκαιρίας στον αγώνα του καταπιεσμένου παρελθόντος». ⁴⁴²

Τι κάνει όμως τη μνήμη, την πρακτική της «αιχμαλώτισης εικόνων», «αληθινή» σε σχέση με το παρελθόν;

Η κριτική λοιπόν που συναντήσαμε στο δοκίμιο Baudelaire του Benjamin, δηλαδή της ιδέας της προόδου που βασίζεται σε ένα συνεχές και ομοιογενές όραμα του χρόνου, εμφανίζεται ξανά στο δοκίμιο «Theses on the Philosophy of History». Όπως ισχυρίζεται ο Habermas, η ιδέα της προόδου για τον Benjamin «ήταν πάνω απ' όλα η πρόοδος της ίδιας της ανθρωπότητας... Δεύτερον, ήταν κάτι απεριοριστο, σύμφωνο με την άπειρη τελειότητα της ανθρωπότητας. Τρίτον, η πρόοδος θεωρήθηκε ακαταμάχητη, κάτι που αυτόματα ακολουθούσε μια ευθεία ή σπειροειδή πορεία». ⁴⁴³ Η μνήμη είναι προικισμένη με ικανότητες διάσωσης, με αυτόν τον τρόπο, επιτρέπει στους παρελθόντες χρόνους να υπάρξουν σε ένα παρόν που παραμένει ακίνητο και έτσι μας απελευθερώνει από τη φαινομενικά αυτόματη πορεία της ιστορίας. Διακόπτοντας τον χρόνο της ανάγκης, η μνήμη ανοίγει μια εποχή δυνατοτήτων.

Στη συνέχεια, ο Benjamin αναφέρει: «Το να αρθρώνεις το παρελθόν ιστορικά δεν σημαίνει ότι το αναγνωρίζεις "όπως πραγματικά ήταν". Σημαίνει να αρπάξεις μια ανάμνηση καθώς αναβοςβήνει σε μια στιγμή κινδύνου». ⁴⁴⁴ Ο ιστορικός υλισμός επιθυμεί να διατηρήσει εκείνη την εικόνα του παρελθόντος που απρόσμενα φαίνεται να παρασύρεται από την ιστορία σε μια στιγμή κινδύνου, ενώ η στιγμή του κινδύνου, είναι η απειλή της ιστορίας να τονίσει μόνο τους νικητές και έτσι να γίνει εργαλείο της άρχουσας τάξης. «Ο Benjamin μας υπενθυμίζει ότι «δεν υπάρχει ντοκουμέντο πολιτισμού που να μην είναι ταυτόχρονα ντοκουμέντο βαρβαρότητας». ⁴⁴⁵ Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο ιστορικισμός, βλέποντας το παρελθόν μέσα από το πρίσμα της ακαταμάχητης προόδου,

⁴⁴² Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 263.

⁴⁴³ Habermas, Jürgen. 1979. "Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin." *New German Critique* 17, 30-59.

⁴⁴⁴ Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 256

⁴⁴⁵ Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 256

στηρίζεται στην λήθη, δημιουργεί μια ιστορία που είναι καταδικασμένη στο όνομα της προόδου να επαναλαμβάνει τις τραγωδίες ξανά και ξανά, μια υλιστική ιστοριογραφία από την άλλη πλευρά που μπαίνει σε μια μυστική συμφωνία μεταξύ της προηγούμενης γενιάς και της σημερινής και θυμάται τους αγώνες και τα βάσανα εκείνων που χάθηκαν στην ιστορία. Έτσι, ο υλιστής ιστορικός αναγνωρίζει τις ανεπίλυτες αξιώσεις του παρελθόντος, ενώ το παρελθόν φέρει μαζί του έναν χρονικό δείκτη με τον οποίο αναφέρεται στην επανάληψη.»⁴⁴⁶

Ο Rolf Tiedermann αναφέρει σχετικά με το ημιτελές έργο του Benjamin, «Arcades Project», ότι βρίσκουμε την ακόλουθη παρατήρηση: «Η ιστορία δεν είναι μόνο μια επιστήμη αλλά είναι εξίσου μια μορφή μνήμης. Η μνήμη μπορεί να ολοκληρώσει την ατελή ευτυχία και να καταστήσει τον πλήρη πόνο, ατελή».⁴⁴⁷ Αν και η μνήμη τροφοδοτείται κυρίως από την εβραϊκή θρησκευτική εμπειρία, είναι ταυτόχρονα ριζικά πολιτικοποιημένη: «Είναι στο χέρι του ανθρώπου, ο οποίος στο εδώ και στο τώρα είναι προικισμένος από την ιστορική συνείδηση με το «χάρισμα να ανάβει τη σπίθα της ελπίδας στο παρελθόν».⁴⁴⁸ Άρα, αυτό που είναι κρίσιμο για το *Eingedenken* είναι ότι δεν ορίζεται ως στοχαστική ανάμνηση, αλλά ως πραγματοποίηση και μετασχηματισμός των αγώνων στο εδώ και τώρα.

Ο Benjamin στη συνέχεια, υπογραμμίζοντας τη λυτρωτική δύναμη της μνήμης, γράφει «για να είμαστε σίγουροι, μόνο μια λυτρωμένη ανθρωπότητα λαμβάνει την πληρότητα του παρελθόντος.

Το ερώτημα είναι, μπορούμε να ισχυριστούμε την ύπαρξη μιας λυτρωτικής δύναμης της μνήμης;⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ <https://www.mdpi.com/2077-1444/10/1/40#:~:text=In%20another%20instance%2C%20Benjamin%20speaks,180-99>). Accessed 2022

⁴⁴⁷ Tiedemann, Rolf. 1989. "Historical Materialism or Political Messianism? An Interpretation of the Theses 'On the Concept of History'." In Benjamin. *Philosophy, History, Aesthetics*. Edited by Gary Smith. Chicago: University of Chicago Press, 182.

⁴⁴⁸ Benjamin, Walter. 1968. "Theses on the Philosophy of History." In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 255-256.

⁴⁴⁹ <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/47920/1/A%20History%20of%20Dreams%20--%20Reading%20Adorno%20and%20Benjamin%20through%20Memory%20and%20Forgetting%20FINAL%20FOR%20LIBRARY.pdf>

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στη συνέχεια οι ακόλουθες απόψεις: Ο Max Horkheimer, για παράδειγμα, εξέφρασε την ακόλουθη αμφιβολία σε μια επιστολή του προς τον Benjamin, που γράφτηκε στις 16 Μαρτίου 1937: «Σκεφτόμουν εδώ και καιρό το ερώτημα αν το έργο του παρελθόντος έχει ολοκληρωθεί. Η διατύπωσή σας μπορεί σίγουρα να σταθεί ως έχει. Έχω μόνο μια προσωπική επιφύλαξη: ότι νομίζω ότι πρόκειται για μια σχέση που πρέπει να γίνει αντιληπτή μόνο διαλεκτικά. Η δήλωση της μη πληρότητας είναι ιδεαλιστική αν δεν ενσωματώνει και την πληρότητα. Η αδικία του παρελθόντος πραγματοποιείται και τελειώνει. Εκείνοι που ξυλοκοπήθηκαν μέχρι θανάτου είναι πραγματικά νεκροί. Τελικά κάνετε μια θεολογική δήλωση. Αν κάποιος παίρνει την ατέλεια απολύτως στα σοβαρά, τότε πρέπει να πιστέψει στην Τελευταία Κρίση. Η σκέψη μου είναι μολυσμένη με υλισμό για αυτό. Ίσως υπάρχει διάκριση μεταξύ θετικής και αρνητικής ατέλειας, ώστε η αδικία, ο τρόμος, ο πόνος του παρελθόντος να είναι ανεπανόρθωτα».⁴⁵⁰

Ο Rolf Tiedemann διατυπώνει μια παρόμοια αμφιβολία. Απορρίπτει την πολιτική σημασία του *Eingedenken* και την αντιμετωπίζει αποκλειστικά ως αισθητική έννοια: «Η λύτρωση του παρελθόντος, η πρακτική του *Eingedenken* που προέρχεται από τη μυστικιστική παράδοση, δεν είναι αυτό που ο Benjamin στο «Theses on the Philosophy of History» σκόπευε στο να αποτελεί μια κατηγορία ιστορίας. Τα δεινά του παρελθόντος δεν μπορούν να επιδιορθωθούν και εκείνοι που έχουν ξυλοκοπηθεί μέχρι θανάτου είναι, σύμφωνα με τον Horkheimer, πραγματικά νεκροί. Η έννοια του *Eingedenken* μπορεί πράγματι να αποδείξει τον λόγο ύπαρξής της για την δημιουργία των τεχνών. Αυτό που από την άλλη πλευρά δεν μπορεί να δικαιολογηθεί είναι μια πολιτική που ευθυγραμμίζεται με την αισθητική».⁴⁵¹

Όπως αναφέρει ο Moses, ο Benjamin επηρεασμένος από την εβραϊκή θρησκευτική φιλοδοξία να βρεθεί η ουτοπία και η ελπίδα στην τελετουργική ανανέωση της μνήμης,

⁴⁵⁰ Horkheimer, as cited in Rolf Tiedemann. 1989. "Historical Materialism or Political Messianism? An Interpretation of the Theses 'On the Concept of History'." In Benjamin. *Philosophy, History, Aesthetics*, edited by Gary Smith, 181. Chicago: University of Chicago Press.

⁴⁵¹ Tiedemann, Rolf. 1989. "Historical Materialism or Political Messianism? An Interpretation of the Theses 'On the Concept of History'." In Benjamin. *Philosophy, History, Aesthetics*, edited by Gary Smith, 209. Chicago: University of Chicago Press.

παρουσιάζει την αντίληψη του για την ιστορία η οποία είναι «καθοδηγούμενη από την ανησυχία να παραμείνει στην καταστροφή, να ντύσει τις πληγές και να ξυπνήσει τους νεκρούς, ανάμνηση, στην οποία πρέπει να δούμε την πεμπουσία της θεολογικής αντίληψης της ιστορίας των Εβραίων, μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο ως μια κατηγορία ηθικής».⁴⁵²

Για να επανέλθουμε στην ανατρεπτική σύζευξη παρελθόντος και παρόντος, στην οποία αρθρώνεται μια ακόμη αθέατη, αλλά ανήκουστη και παράλληλα άλυτη στιγμή, ο γερμανός φιλόσοφος Karl Korsch ισχυρίζεται ότι το *Eingedenken* φαίνεται να καταβάλλει κάθε προσπάθεια να κατευνάσει πρόωρα τα δεινά του παρελθόντος και να συμφιλιώσει τα λάθη του, με αποτέλεσμα να διαπερνά την ψευδαίσθηση ενός ολοκληρωμένου παρελθόντος και να κινητοποιεί μια στάση αναταραχής. Το *Eingedenken* είναι λυτρωτικό λόγω του ότι ξεσκεπάζει τις αντιφάσεις και συνδέει αυτό που έχει διαλυθεί, κινητοποιεί μια ριζική υποχρέωση για αλλαγή στο παρόν και έτσι επιτρέπει την επίλυση της σταθερής και επιβαρυσμένης σχέσης με το παρελθόν. Η στενή σχέση της ιστοριογραφίας και της επαναστατικής πρακτικής εκφράζεται επίσης σε αυτό που ο Karl Korsch ισχυρίστηκε ότι ήταν η κεντρική ιδέα της Μαρξιστικής θεωρίας «η αρχή των ιστορικών προδιαγραφών». Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να «κατανοήσουμε όλα τα κοινωνικά πράγματα από την οπτική μιας συγκεκριμένης ιστορικής εποχής».⁴⁵³ Η μνήμη αμφισβητεί το πολιτογραφημένο «δεδομένο» και μας επιτρέπει να στρέφουμε το βλέμμα σε εναλλακτικές λύσεις.

Συμπερασματικά, αντί να αντιμετωπίζονται «αυτό που είναι», «αυτό που υπήρξε», «αυτό που θα είναι» ως αιώνιες κατηγορίες, το παρόν και το παρελθόν συνδέονται κρυφά υπό το πρίσμα των πληγών του παρελθόντος που φτάνουν στο παρόν και μπορούν να αντιμετωπιστούν ώστε να μετασηματιστούν στο εδώ και τώρα. Το *Eingedenken*, όπως αναφέρεται εδώ, δεν είναι απλώς μια αισθητική πρακτική του στοχασμού της απώλειας ούτε μπορεί να περιοριστεί σε μια ηθική υποχρέωση να τιμηθούν εκείνοι που χάθηκαν. Η

⁴⁵² Mosès, Stéphane. 2009. *The Angel of History*. Rosenzweig, Benjamin, Scholem. Stanford: Stanford University Press. Tiedemann, Rolf. 2002. Nachwort. In *Walter Benjamin Charles Baudelaire: ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*. Edited by Rolf Tiedemann. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 189–210. (First published 1974).

⁴⁵³ Korsch, Karl. 2016. *The Principle of Historical Specification*. In *Karl Marx*. Edited by Michael Buckmiller. Brill: Leiden and Boston, 12–22. (First published 1938).

λύτρωση και η εμφάνιση νέων ουτοπικών δυνατοτήτων δεν μας περιμένουν στο τέλος της ιστορίας, αλλά προβάλλονται σε κάθε στιγμή του παρόντος. Αυτό που βλέπουμε εδώ είναι η εμφάνιση ενός ριζικά νέου οράματος της ανθρώπινης ικανότητας να αντιλαμβάνεται και να ενεργεί – ένα όραμα μεσσιανικής ελπίδας που μετατοπίζεται στην ανθρώπινη ελεύθερη βούληση. Η υλιστική ιστοριογραφία που έχει στο μυαλό του ο Benjamin αναλαμβάνει το καθήκον να πραγματώσει τους αγώνες του παρελθόντος στο παρόν και εστιάζει στη θεολογική σχέση μεταξύ μνήμης και λύτρωσης.

Μετά τον Benjamin λοιπόν και την έννοια του *Eingedenken*, προχωράμε στην οπτική του Adorno για τη μνήμη καθώς και την έννοια της καταστροφής και της βαρβαρότητας μετά το Άουσβιτς.

Ο Adorno και η μνήμη / Καταστροφή και Βαρβαρότητα μετά το Άουσβιτς

Ο Adorno και το Ολοκαύτωμα

«Ένα βλέμμα που αποστρέφεται από την πεπατημένη, ένα μίσος της κοινοτοπίας, μια αναζήτηση νέων εννοιών που δεν καλύπτονται ακόμη από το γενικό πρότυπο, είναι η τελευταία ελπίδα για σκέψη... Η αξία μιας σκέψης μετριέται μέσω της απόστασής της από τη συνέχεια του οικείου». — Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*⁴⁵⁴

Ένας από τους λόγους που ο Adorno έγινε ευρύτερα γνωστός ήταν για την παρατήρησή του το 1949, «το να γράφεις ποίηση μετά το Άουσβιτς είναι βάρβαρο». Πιο συγκεκριμένα:

«Όσο πιο ολοκληρωτική γίνεται η κοινωνία, τόσο μεγαλύτερη είναι η αναγέννηση του νου και τόσο πιο παράδοξη είναι η προσπάθειά του να ξεφύγει από την αναγέννηση από μόνη της. Ακόμη και η πιο ακραία συνείδηση της καταστροφής απειλεί να εκφυλιστεί σε αδρανή φλυαρία. Η πολιτισμική κριτική βρίσκεται αντιμέτωπη με το τελικό στάδιο της διαλεκτικής του πολιτισμού και της βαρβαρότητας. Το να γράφεις ποίηση μετά το Άουσβιτς είναι βάρβαρο. Και αυτό διαβρώνει ακόμη και τη γνώση του γιατί έχει καταστεί αδύνατο να γραφτεί ποίηση σήμερα. Η απόλυτη αναγέννηση, η οποία προϋπέθετε την πνευματική πρόοδο ως ένα από τα στοιχεία της, ετοιμάζεται τώρα να απορροφήσει πλήρως το νου. Η κριτική νοημοσύνη δεν μπορεί να σταθεί στο ύψος αυτής της πρόκλησης όσο περιορίζεται στον αυτοϊκανοποιούμενο στοχασμό».⁴⁵⁵

Ο θεωρητικός Michael Rothberg θεωρεί ότι η παραπάνω γνωστοποίηση αποτελεί την «πιο διάσημη και ίσως πιο συχνά αναφερόμενη δήλωση για τον πολιτισμό στον εικοστό αιώνα».⁴⁵⁶ Ωστόσο, σχεδόν τόσο ευρέως όσο έχει ερμηνευθεί αυτός ο ισχυρισμός, έχει εξίσου παρερμηνευτεί καθώς πολλοί κριτικοί της λογοτεχνίας έχουν υποστηρίξει ότι έχει διαψευστεί από τον πολλαπλασιασμό της ποίησης για το Άουσβιτς ενώ παραποιούν τον

⁴⁵⁴ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Jephcott. Verso, 2005, 67–68, 80.

⁴⁵⁵ Adorno, Theodor W. "Cultural Criticism and Society." In *Prisms*, trans. Samuel and Shierry Weber. MIT Press: Cambridge, Massachusetts, 1986, Stanford, 2003, 162. (The essay originally appeared in *Prismen*, 1955, and was translated into English as *Prisms*, 1967).

⁴⁵⁶ Michael Rothberg, "After Adorno: Culture in the Wake of Catastrophe," *New German Critique* 72 (Autumn, 1997), 46.

στίχο προς την κατεύθυνση: «Καμία ποίηση μετά το Άουσβιτς» και «Μετά το Άουσβιτς δεν είναι πλέον δυνατό να γράφεις ποιήματα». Ο Rothberg χαρακτηρίζει παραπλανητική τη λογική του ισχυρισμού ότι η παραπάνω δήλωση ισχύει «συγκεκριμένα για την ποίηση», παραμελώντας τους παράλληλους ισχυρισμούς του Αντόρνο «μετά το Άουσβιτς» σχετικά με τη μεταφυσική, την εκπαίδευση, την οργάνωση της κοινωνίας και την ίδια τη ζωή. Διευρύνοντας το πεδίο του θέματος στο φιλοσοφικό corpus του Αντόρνο, αλλάζει και η προσέγγιση του έργου, από τις κανονιστικές πολιτισμικές σπουδές του Rothberg, στην εννοιολογική ιστορία που χρησιμοποιείται εδώ.

Καταστροφή

Καταστροφή σημαίνει κυριολεκτικά "κακό γεγονός" και συνήθως αναφέρεται σε φυσικές καταστροφές. Αυτό μοιράζεται τη γενική έννοια των όρων του Adorno: *Unheil and Unglück*, και μεταφράζεται ως *συμφορά* και *ατύχημα*. Η γενοκτονία υποδηλώνει ένα υποσύνολο καταστροφών που είναι ανθρωπογενείς, γεγονός που εισάγει μια προβληματική για τον πολιτισμό (με την κλασική έννοια της *καλλιέργειας*, που σημαίνει ανάπτυξη), με τρόπο που η φυσική καταστροφή δεν το κάνει.

Οι πραγματικές καταστροφές όπως το Άουσβιτς είναι επομένως *καταστροφές* εννοιών, εξαιρετικές ευκαιρίες για εννοιολογική ανατροπή και επανεξέταση. Οι καταστροφές μπορούν να χρησιμεύσουν ως βάση για την ανοικοδόμηση, αλλά στο βαθμό που δεν αποσταθεροποιούν ουσιαστικά την «*Weltanschauung*» (*κατάσταση*) στην οποία συμβαίνουν. Από την άλλη, η εννοιολογική καταστροφή είναι η μοναδική στις καταστροφές που έχει θετικό πρόσημο: οι καταστροφές είναι σπάνια γεγονότα που συμβάλουν στο να δούμε τον κόσμο διαφορετικά έτσι ώστε να τον ανασυγκροτήσουμε. Αυτό το θετικό συναίσθημα διατρέχει τα γραπτά του Adorno που αφορούν στο Άουσβιτς, υποδηλώνοντας ότι οι καταστροφές εγκαινιάζουν όχι μόνο μια ευκαιρία αλλά και μια *επιτακτική ανάγκη* να αμφισβητηθούν τα ιστορικά γεγονότα που τις προκάλεσαν. Ως εκ τούτου, ο προβληματισμός σχετικά με τα αιτήματα που θέτουν οι καταστροφικές συνθήκες είναι απαραίτητος για μια από τις πιο σαφείς σκέψεις του Adorno μετά το Άουσβιτς: «Ένα βλέμμα που αποφεύγεται από την πεπατημένη, ένα μίσος για την κοινοτοπία, μια αναζήτηση για νέες έννοιες που δεν καλύπτονται ακόμη από το γενικό πρότυπο,

αποτελούν την τελευταία ελπίδα για σκέψη».⁴⁵⁷ Ανατρέποντας τους μεταφορικούς «βράχους» της «περιχαρακωμένης» κοινωνικής ζωής, οι καταστροφές μπορούν να ανοίξουν την πρόσβαση σε νέους τρόπους σκέψης και ζωής και να χρησιμεύσουν ως ευκαιρίες για ιστορική αλλαγή, ακόμη και για επανάσταση.

Έχοντας προτείνει τη γενική θεωρητική δομή της καταστροφής, προχωράμε στην εξέταση των δύο κυρίαρχων μορφών καταστροφής στο έργο του Adorno. Θα δούμε τη βιωματική αφήγηση της καταστροφής που βρέθηκε στα προηγούμενα γραπτά του Adorno κατά την εξορία του από τη ναζιστική Γερμανία, κυρίως μέσω του *Minima Moralia*, μια πνευματική καταγραφή της φρίκης του εικοστού αιώνα και στη συνέχεια την κανονιστική περιγραφή της καταστροφής, η οποία χρησιμοποιεί γεγονότα όπως το Ολοκαύτωμα, για να εδραιώσει κανονιστικές αξιώσεις όπως «Never again Auschwitz» (Ποτέ ξανά Άουσβιτς). Η πρώτη περιλαμβάνει μια μέθοδο κριτικής που εξιστορεί την παρωδία και την καταστροφή των υπαρχουσών εννοιών σε καταστροφικές συνθήκες, ενώ η δεύτερη εκθέτει το επακόλουθο μετακαταστροφικό εννοιολογικό κενό και επιδιώκει να δημιουργήσει νέες έννοιες που ευνοούν ένα κανονιστικό έργο ενίσχυσης της ανθρώπινης ζωής σε σχέση με τον πολιτισμό.

Ωστόσο, ενώ ο Adorno επηρεάστηκε έντονα από την εμπειρία της γενιάς του Γερμανών και Γερμανοεβραίων διανοουμένων, αντιστάθηκε σε πολλά από τα συμβατικά και κλισέ συμπεράσματά τους σχετικά με τη σημασία του ναζισμού και των εγκλημάτων κατά των Εβραίων. Απορρίπτοντας τις δημοφιλείς απόψεις ότι το Ολοκαύτωμα ήταν ουσιαστικά μοναδικό ή προκλήθηκε αποκλειστικά από τη χιτλερική ή τη ναζιστική ιδεολογία, ο Αντόρνο εξέτασε το Ολοκαύτωμα κυρίως υπό το πρίσμα των σύγχρονων συνθηκών του βιομηχανικού καπιταλισμού κάτω από τις οποίες εμφανίστηκε και τις οποίες εμπλέκει.

Σε έναν αφορισμό με τίτλο “Out of the firing line,” με ημερομηνία 1944, ο Adorno έγραψε:

⁴⁵⁷ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Jephcott. Verso, 2005, Hereafter abbreviated as MM, 67-68.

«Η ιδέα ότι μετά από αυτόν τον πόλεμο η ζωή θα συνεχιστεί «κανονικά» ή ακόμα και ότι ο πολιτισμός μπορεί να «ξαναχτιστεί» – σαν η ανοικοδόμηση του πολιτισμού να μην ήταν ήδη η άρνησή του – είναι βλακώδες. Εκατομμύρια Εβραίοι έχουν δολοφονηθεί και αυτό είναι που πρέπει να θεωρηθεί ως διάλειμμα και όχι ως η ίδια η καταστροφή».⁴⁵⁸

Αυτή η προσέγγιση έρχεται σε αντίθεση με τη διαισθητική ανάγνωση του «after Auschwitz» (here, «after this war»), που υπονοεί μια ιστορική ρήξη. Εδώ ο Adorno ισχυρίζεται ότι η δολοφονία των Εβραίων δεν είναι η ίδια «η καταστροφή», ή μια ρήξη, αλλά μάλλον ένα «διάλειμμα» που διαπερνά καταστροφικές ιστορικές περιόδους. Αυτή η αντίθεση θα πρέπει να χρησιμεύσει για να ανατρέψει την υπόθεση, ευρέως εμφανή στη βιβλιογραφία για το «After Auschwitz», ότι ο Adorno θεωρούσε το Άουσβιτς *sui generis*. Μπορεί κανείς να καταλάβει πόσο εννοιολογικά ανεπεξέργαστα ήταν αυτά τα γεγονότα εκείνη την στιγμή από το γεγονός ότι ο Adorno αναφέρεται σε αυτά εννοώντας τη δολοφονία εκατομμυρίων Εβραίων και δεν αναφέρεται στην έννοια «Άουσβιτς», η οποία εμφανίζεται μόνο μία φορά στις τελευταίες σελίδες του κειμένου του, που χρονολογείται στα μεταγενέστερα χρόνια.

Συγκεκριμένα στο *Negative Dialectics*, ο Αντόρνο ισχυρίζεται ότι ο Χίτλερ άθελα του με τις πράξεις του επέβαλε μια «νέα κατηγορηματική επιταγή» στην ανθρωπότητα – «να οργανώσει τις σκέψεις και τις πράξεις της έτσι ώστε το Άουσβιτς να μην επαναληφθεί, ώστε να μην συμβεί τίποτα παρόμοιο» – και έθεσε μια νέα βάση για την ίδια την αλήθεια «μετά το Άουσβιτς»: «Η ανάγκη να δώσουμε φωνή στον πόνο αποτελεί προϋπόθεση όλης της αλήθειας»⁴⁵⁹

Συμπεραίνουμε ότι αυτά τα αποσπάσματα υποδεικνύουν μια μορφή *συνταγής* με την οποία ένας ισχυρισμός *είναι* ή *πρέπει να είναι* διαφορετικός μετά από έναν συγκεκριμένο ιστορικό δείκτη.

⁴⁵⁸ Adorno, Theodor W. *Minima Moralia: Reflections From Damaged Life*. London: New Left Books, 1974, 50.

⁴⁵⁹ Adorno, Theodor W. *Negative Dialectics*. Translated by E. B. Ashton. New York: Continuum, 1973, 365.

Συνεχίζοντας, ο Adorno αναφέρει ότι «τίποτα ίσως δεν είναι πιο δυσοίωνο για το μέλλον από το γεγονός ότι, κυριολεκτικά, αυτά τα πράγματα σύντομα θα είναι παρελθόν σκέψης, γιατί κάθε τραύμα των μαχητών που επιστρέφουν, κάθε σοκ που δεν απορροφάται εσωτερικά, είναι μια ζύμωση μελλοντικής καταστροφής».⁴⁶⁰ Η ατομική και συλλογική αποτυχία να βιώσουμε τον πόλεμο αποκλείει έτσι τη λύτρωση της βίας του και στην πραγματικότητα τροφοδοτεί την προϋπάρχουσα καταστροφή που αντιπροσωπεύει. Ο Adorno διέγινε αργότερα μια «αδυναμία πένθους» στη γερμανική δημόσια συνείδηση μετά τον πόλεμο: «επειδή η ζημιά του χιτλερικού καθεστώτος συνέβη στο επίπεδο της απλής πραγματικότητας, χωρίς τα άτομα να το συνειδητοποιήσουν».⁴⁶¹ Ο Adorno βασίζει αυτή την ανάλυση σε μια φροϋδική κατανόηση της εμπειρίας του τραύματος και της καταπίεσης: η τραυματική εμπειρία που δεν αναγνωρίζεται πλήρως και δεν βιώνεται συνειδητά καταπιέζεται και μπορεί να επιστρέψει ως βία στην ψυχή αν δεν «δουλευτεί». Σε αντίθεση με τον Freud, ο οποίος έγραψε για τη «δουλειά» με το παρελθόν για να μπορέσει να επιτευχθεί η επιστροφή στην κανονικότητα, μίλησε ο Adorno για την ανάγκη να δουλεύουμε μακριά από ένα μη πληρωτέο *Schuld*, ένα χρέος ή μια ενοχή.⁴⁶² Ως εκ τούτου, ενώ ο Adorno έχει μελετηθεί από θεωρητικούς του τραύματος που μελετούν το Ολοκαύτωμα⁴⁶³, η κύρια κριτική του για τον πόλεμο δεν ήταν ότι «υπήρξε πάρα πολύ τραύμα», αλλά στην πραγματικότητα υπήρξε ελλιπές αυθεντικό τραύμα, λόγω του μαρασμού της εμπειρίας. Για το λόγο αυτό, η καταστροφή που θα μπορούσε να δημιουργήσει αίτια για αλλαγή ήταν στην πραγματικότητα μη αναγνωρισμένη, ξεχασμένη και αργότερα καταπιεσμένη και διαψευσμένη.

Ο μελετητής του Benjamin, W. G. Sebald επανέλαβε πρόσφατα πολλά από τα συμπεράσματα του Adorno, σημειώνοντας ότι, εκτός από το Ολοκαύτωμα, η γερμανική εμπειρία του πολέμου, που κυριαρχείται από τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς δεκάδων γερμανικών πόλεων και τους επακόλουθους θανάτους εκατοντάδων χιλιάδων αμάχων, «δεν έγινε ποτέ μια εμπειρία ικανή για δημόσια αποκρυπτογράφηση». Στο «On the Natural

⁴⁶⁰ Adorno, Theodor W. *Minima Moralia: Reflections From Damaged Life*. London: New Left Books, 1974, 54.

⁴⁶¹ "Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader." Edited by Rolf Tiedemann, translated by Rodney Livingstone. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003, 10.

⁴⁶² "Education after Auschwitz" in Adorno, *Can One Live after Auschwitz*, by Joss Winn. [URL: <https://joss Winn.org/wp-content/uploads/2014/12/AdornoEducation.pdf>]

⁴⁶³ Leys, Ruth. *From Guilt to Shame: Auschwitz and After*. Princeton, 2007, 93-122.

History of Destruction»⁴⁶⁴, παρουσιάζεται μια σημαντική διαφορά, η οποία αφορά στο ότι ενώ ο Αντόρνο αποδίδει αυτή την αποτυχία εμπειρίας στο πλαίσιο του καπιταλισμού και στην απονέκρωση της υποκειμενικότητας ευρύτερα, ο Sebald την αποδίδει κυρίως στην ντροπή και την ενοχή λόγω του γεγονότος ότι ο γερμανικός πληθυσμός εντάχθηκε στη ναζιστική πολεμική προσπάθεια και έτσι αισθάνθηκε ανίκανος να θρηνήσει τις εκατοντάδες χιλιάδες Γερμανούς πολίτες που σκοτώθηκαν στους συμμαχικούς βομβαρδισμούς. Γράφει ότι η σιωπή σχετικά με τις γερμανικές απώλειες αμάχων μετά τον πόλεμο υποδηλώνει ότι «η αίσθηση της απaráμιλλης εθνικής ταπείνωσης που αισθάνθηκαν εκατομμύρια Γερμανοί τα τελευταία χρόνια του πολέμου, δεν είχε βρει ποτέ πραγματικά λεκτική έκφραση και ότι εκείνοι που επηρεάστηκαν άμεσα από την εμπειρία αυτή, ούτε τη μοιράστηκαν μεταξύ τους ούτε τη μετέδωσαν στην επόμενη γενιά». Επιπλέον, οι καθοδηγούμενες από τους Συμμάχους προσπάθειες για την εσπευσμένη ανοικοδόμηση αυτών των τόπων καταστροφής «ισοδυναμούσαν με μια δεύτερη εκκαθάριση σε διαδοχικές φάσεις της ιστορίας του ίδιου του έθνους» που «απαγόρευε κάθε ματιά προς τα πίσω». ⁴⁶⁵

Σύμφωνα με τον Sebald, «ένας σχεδόν τέλεια λειτουργικός μηχανισμός καταστολής» οδήγησε σε «ατομική και συλλογική αμνησία» για τον πόλεμο και ισοδυναμούσε με «αυτολογοκρισία – ένα μέσο συσκότισης ενός κόσμου, που δεν μπορούσε πλέον να παρουσιαστεί με κατανοητούς όρους». ⁴⁶⁶

Είναι γεγονός ότι οι αφηγήσεις του πολέμου παρουσιάζουν «μια περίεργη απόκρυψη εμπειρίας» και φαίνονται «περιέργως ανέγγιχτες από το αντικείμενο της έρευνάς τους», οδηγώντας τον Sebald να υποθέσει ότι «χρησίμευαν κυρίως για να εξυγιάνουν ή να εξαλείψουν ένα είδος γνώσης ασυμβίβαστο με οποιαδήποτε αίσθηση κανονικότητας». ⁴⁶⁷ Η κλισέ γλώσσα του είδους που περιγράφει ο Adorno στο πολεμικό ρεπορτάζ («εκείνη η

⁴⁶⁴ Sebald, W. G. On the Natural History of Destruction. Carl Hanser Verlag (Modern Library), 2003, 3.

⁴⁶⁵ W.G. Sebald, On the Natural History of Destruction, Carl Hanser Verlag (Modern Library), 2003, 3.

⁴⁶⁶ W.G. Sebald, On the Natural History of Destruction, Modern Library, 2003, 4.

⁴⁶⁷ W.G. Sebald, On the Natural History of Destruction, Modern Library, 2003, 20.

μοιραία νύχτα», «όλη η κόλαση αφέθηκε ελεύθερη»), χρησίμευσε επίσης «για να καλύψει και να εξουδετερώσει εμπειρίες πέραν από την ικανότητά μας να κατανοήσουμε».

Είναι εμφανές ότι ο Sebald επικαλείται την ικανότητα των λαών να ξεχνούν αυτό που δεν θέλουν να γνωρίζουν» και έτσι «να συνεχίζουν σαν να μην έχει συμβεί τίποτα» ως ένας τρόπος «διατήρησης αυτού που θεωρείται υγιής ανθρώπινη λογική» και αντιμετώπισης «εμπειριών που υπερβαίνουν αυτό που είναι ανεκτό».⁴⁶⁸ Ο Sebald με τον τρόπο αυτό αποτυπώνει έτσι πλουσιοπάροχα την άρνηση και την καταστολή του ιδιαίτερα καταστροφικού στοιχείου του πολέμου, τον τρόπο με τον οποίο ανέτρεψε μια αίσθηση κανονικότητας.

Στη συνέχεια ο Γερμανός μελετητής Hans Ulrich Gumbrecht ομοίως περιγράφει τη μεταπολεμική *Stimmung*, τη διάθεση, στη μεταπολεμική Γερμανία ως «λανθάνουσα κατάσταση», μια αντιφατική αλλά υποβλητική συνθήκη για τη γενιά των μεταπολεμικών διανοουμένων του Adorno.⁴⁶⁹ Θεωρούμε ότι αυτό το πλαίσιο είναι απαραίτητο για την κατανόηση των προβληματισμών του Adorno σχετικά με την καταστροφή. Το τι εννοεί ο Gumbrecht με τον όρο *λανθάνουσα κατάσταση* και στην οποία ο Adorno αναφέρεται εναλλάξ ως «τύφλωση και ως μούδιασμα», δημιούργησε ένα περιβάλλον στο οποίο «η ίδια η καταστροφή», οι θεμελιώδεις κοινωνικές συνθήκες που τροφοδοτούσαν τον πόλεμο, δεν μπορούσαν να βιωθούν και ως εκ τούτου ήταν κρυμμένες από την ίδια τη σκέψη. Η καταστροφή έγινε *αδιανόητη* ακριβώς όπως φαινόταν και για τον Adorno, για να συμπεριλάβει όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής πράγμα το οποίο οδήγησε στην «τύφλωση» απέναντι στις κοινωνικές μορφές που διαιωνίζουν την καταστροφή ακόμη και μετά το τέλος του πολέμου και την απελευθέρωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Τα γραπτά του Adorno για τον πόλεμο κρούουν έτσι τον κώδωνα του κινδύνου και σηματοδοτούν την ύπαρξη μιας συνεχιζόμενης καταστροφής επικίνδυνα αποκομμένης από την εμπειρία. Απευθύνουν έκκληση που αφορά στην αφύπνιση μας από τον δογματικό ύπνο της αποδοχής των καταστροφικών συνθηκών, ως φυσιολογικών και αναπόφευκτων.

⁴⁶⁸ W.G. Sebald, *On the Natural History of Destruction*, Modern Library, 2003, 41-42.

⁴⁶⁹ Hans Ulrich Gumbrecht, *After 1945: Latency as Origin of the Present*, Stanford, California: Stanford University Press, 2013, 31-39, 152-160.

Συγκεκριμένα μέσω αυτής της «ανανεωμένης γλώσσας», ο Adorno μας καλεί να εξετάσουμε τη χρήση της λέξης «Άουσβιτς», η οποία έρχεται να λειτουργήσει ως *μετωνυμία* για τη σειρά δολοφονικών ενεργειών που έπραξαν οι Γερμανοί κατά τη διάρκεια του πολέμου. Αν και το Άουσβιτς *συμβολίζει* το σύνολο του Ολοκαυτώματος, δύσκολα αποτυπώνει την εμπειρία όλων των θυμάτων. Ο Adorno δεν ανέλυσε ποτέ τους λόγους για τους οποίους προτιμούσε τη χρήση του όρου «Άουσβιτς», αλλά η πρόκλησή του για σκέψη μετά το Άουσβιτς τείνει να είναι ουσιαστικά διδακτική: «Η μόνη κατανόηση που απομένει στη σκέψη είναι η φρίκη για το ακατανόητο».⁴⁷⁰ Άλλωστε κατά την Felman, το Άουσβιτς έχει περιγραφεί ως «πλανήτης Άουσβιτς». Αυτή η φράση προέρχεται από τον Yehiel De-Nur, έναν μάρτυρα στη δίκη του Άιχμαν που λιποθύμησε κατά την κατάθεσή του: «Ο χρόνος εκεί ήταν διαφορετικός από αυτό που ζούμε εδώ στη γη... Και οι κάτοικοι αυτού του πλανήτη δεν είχαν ονόματα... Δεν έζησαν, ούτε πέθαναν, σύμφωνα με τους νόμους αυτού του κόσμου».⁴⁷¹ Στο *The Drowned and the Saved* ο Levi παρομοίασε το Άουσβιτς με μια Μαύρη Τρύπα, μια διπλή έννοια: ένα κενό που καταστρέφει ανθρώπινες ζωές και το νόημά τους· αλλά και ένα άλυτο παζλ, κάτι που είμαστε υποχρεωμένοι, ως «μοναδική περίπτωση λογικής στο σύμπαν», να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε.⁴⁷² Όπως αναφέρει ο Levi, «ο ανθρώπινος νους έχει συλλάβει τις Μαύρες Τρύπες και τολμά να προβληματιστεί και να αναρωτηθεί τι συνέβη στις πρώτες στιγμές της δημιουργίας. Γιατί να μην γνωρίζει λοιπόν πώς να νικήσει τον φόβο, τη φτώχεια και τη θλίψη;»⁴⁷³

Μέσω του *Minima Moralia*, ο Adorno χρησιμοποιεί συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα όπως το Άουσβιτς ως *σύμβολα* φιλοσοφικής ουσίας. Όπως και στα ιστορικά γραπτά του Hegel, αυτές οι εμβληματικές εικόνες αποτελούν τα ίδια τα δομικά στοιχεία μιας φιλοσοφίας της ιστορίας. Σύμβολα όπως ο γερμανικός πύραυλος V-2 και η πυρηνική βόμβα έφεραν επίσης βαριά σημασία στην εποχή τους. Ο Γερμανός φιλόσοφος G. Anders συγκεκριμένα, θεώρησε την πυρηνική βόμβα τη μεγαλύτερη δυνατή υπαρξιακή απειλή: Όπως γράφει η Αμερικανίδα φιλόσοφος Susan Neimman, «Ο Anders υποστήριξε ότι

⁴⁷⁰ Adorno, Theodor W. *Minima Moralia*: Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2000, 141

⁴⁷¹ Felman, Shoshana. *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press, 2002, 136.

⁴⁷² Levi, Primo. *The Drowned and the Saved*. Simon & Schuster, 2017, 57-75.

⁴⁷³ Levi, Primo. *The Drowned and the Saved*. Simon & Schuster, 2017, 57-75.

εγκλήματα όπως αυτά που διαπράχθηκαν στο Άουσβιτς αποτελούν μεγαλύτερες απειλές για την ανθρώπινη ψυχή, ενώ αυτό που συνέβη στη Χιροσίμα αποτελεί τη μεγαλύτερη απειλή για την ίδια την ανθρωπότητα». ⁴⁷⁴

Εξ ου και ο Rothberg ερμηνεύει το «μετά το Άουσβιτς» του Adorno ως επίκληση ενός νέου χρονότοπου, μια έννοια του Ρώσου φιλοσόφου Mikhail Bakhtin που δηλώνει τη χωρική και χρονική άρθρωση μιας πολιτιστικής στιγμής – αρκετά γενική ώστε να περιλαμβάνει όλες αυτές τις τεχνολογικές εξελίξεις: «σίγουρα ενσωματώνει τη χρονικότητα της ατομικής εποχής», για τη Χιροσίμα και το Άουσβιτς». ⁴⁷⁵

Ο όρος «Άουσβιτς» για τον Adorno

Πράγματι, ο Adorno ισχυρίστηκε κάποτε ότι με τον όρο «Άουσβιτς» εννοούσε «όχι μόνο το Άουσβιτς αλλά και τον κόσμο των βασανιστηρίων, ο οποίος συνέχισε να υφίσταται μετά το Άουσβιτς και για τον οποίο λαμβάνουμε τις πιο τρομακτικές αναφορές από το Βιετνάμ» και ότι το Άουσβιτς «διαμόρφωσε ένα είδος συνοχής, μια κολασμένη ενότητα» με την ατομική βόμβα και «τα βασανιστήρια ως μόνιμο θεσμό». ⁴⁷⁶ Ωστόσο, η συνέπεια με την οποία ο Adorno αναφέρεται στο Άουσβιτς μας οδηγεί να εξετάσουμε τι είναι μοναδικό σε αυτόν τον όρο και τί τον κάνει να ξεχωρίζει.

Ενώ «το Ολοκαύτωμα» σήμερα συνδέεται κυρίως με τους Εβραίους ως θύματα, ο Rothberg υποστηρίζει ότι με τον όρο «Άουσβιτς» ο Adorno «αναφερόταν στο σύνολο της ναζιστικής βαρβαρότητας και όχι απαραίτητα στο συγκεκριμένο εβραϊκό στοιχείο». ⁴⁷⁷ Αλλά ενώ ο Adorno δεν θεωρούσε ότι το Ολοκαύτωμα είχε θρησκευτική σημασία, το συνέδεσε έντονα με την Εβραϊκή κοινότητα. Σε μια επιστολή του το 1940 προς τον Horkheimer, έγραψε: «Δεν μπορώ πλέον να σταματήσω να σκέφτομαι τη μοίρα των

⁴⁷⁴ Neimann, Susan. "Forgetting Hiroshima, Remembering Auschwitz: Tales of Two Exhibits." Sage Journals, Issue 129, 2015, 7-26

⁴⁷⁵ Rothberg, Michael. "After Adorno: Culture in the Wake of Catastrophe." *New German Critique*, no.72 (Autumn, 1997): 45-81. Bakhtin, Mikhail. "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel." In *The Dialogic Imagination: Four Essays*, edited and translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. University of Texas Press, 1981, 85-230.

⁴⁷⁶ *Metaphysics: Concepts and Problems*. Edited by Rolf Tiedemann. Translated by Edmund Jephcott. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2000, 101.

⁴⁷⁷ Rothberg, Michael. "After Adorno: Culture in the Wake of Catastrophe." *New German Critique* 72 (Autumn, 1997), 55.

Εβραίων» και περιέγραψε τους Εβραίους ως εκείνους που βρίσκονται «στον αντίθετο πόλο από τη συγκέντρωση της εξουσίας», το νέο προλεταριάτο. Αυτή η αντιληπτή αδυναμία μιλάει για τη μοναδικά γενοκτονική ποιότητα της ναζιστικής δίωξης των Εβραίων μόνο και μόνο επειδή ήταν Εβραίοι. Ο Adorno αναφερόταν στον εαυτό του ως «αυτός που δραπέτευσε τυχαία, αυτός που δικαιωματικά θα έπρεπε να είχε σκοτωθεί»⁴⁷⁸

Πόσο κατανοητή όμως είναι η έννοια που φέρει η λέξη «Άουσβιτς»;

Ακόμη και μετά το Άουσβιτς, η έννοια «Άουσβιτς» δεν ήταν ακόμα πλήρως κατανοητή, λόγω της αποσύνδεσης μεταξύ του ίδιου του γεγονότος και της μνήμης του γεγονότος. Όπως γράφει ο Rothberg: «Ένα γεγονός από μόνο του δεν διαρρηγνύει πάντα την ιστορία. Αντίθετα, ο «αστερισμός» που σχηματίζει αυτό το γεγονός με μεταγενέστερα γεγονότα δημιουργεί τις συνθήκες στις οποίες μπορεί να αναπτυχθεί μια εποχική ασυνέχεια».⁴⁷⁹ Η ανησυχία του Adorno περί της αποτυχίας να βιώσει τον πόλεμο και το Ολοκαύτωμα δεν αφορούσε στα γεγονότα από μόνα τους, με οντολογική έννοια, αλλά μάλλον με κοινωνική έννοια, για να βεβαιωθεί ότι «διαβάζονται» σωστά ως σημάδια μιας υποκείμενης καταστροφής. Ο Adorno ανέλαβε έτσι όχι μόνο το έργο του κριτικού, περιγράφοντας τον κόσμο με νέους όρους, ώστε να μπορέσει να δει τα πράγματα διαφορετικά, αλλά και εκείνο του προφήτη των αντικειμενικών ιστορικών εξελίξεων, προσπαθώντας να δημιουργήσει μια ρήξη στη συνείδηση του κοινού που είχε αποτύχει να υλοποιηθεί από μόνη της. Μέσω της κριτικής του λοιπόν ο Adorno προσπάθησε να δημιουργήσει τις πνευματικές συνθήκες, στις οποίες το «μετά το Άουσβιτς» θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό ως μια νέα εποχή. Με βάση τον Adorno λοιπόν, το Άουσβιτς “εμπλέκει” την ανθρωπότητα παγκοσμίως σε μια συνθήκη που μας αφορά όλους, πράγμα που εύκολα ξεχνιέται μιας και δεν πρόκειται για άμεση απειλή και δεν βιώνεται στο κάθε παρόν. Για να μην ξεχαστεί λοιπόν, πρέπει να επαναλαμβάνεται συνεχώς. Η ιστορία λοιπόν που αφορά σε τραυματικά γεγονότα ενός λαού, έθνους αλλά και μιας μερίδας πληθυσμού πρέπει να «υπενθυμίζεται» συνεχώς για να μην ξεχαστεί και έτσι επέλθει ξανά η καταστροφή.

⁴⁷⁸ Wiggershaus, Rolf. *The Frankfurt School*. 1995, 275.

⁴⁷⁹ Rothberg, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. University of Minnesota Press, 2000, 60.

Στη συνέχεια λοιπόν, η Hannah Arendt επικαλέστηκε αυτή την αίσθηση σοκ στο άκουσμα της αλήθειας για το Άουσβιτς: «Ήταν πραγματικά σαν να είχε ανοίξει μια άβυσσος... Εκεί συνέβη κάτι με το οποίο δεν μπορούμε να συμφιλιωθούμε. Κανείς μας δεν μπόρεσε ποτέ». Το Άουσβιτς όμως φαίνεται να “απαιτεί” μια φιλοσοφική απάντηση σε αντίθεση με κάθε γεγονός πριν από αυτό: «η άβυσσος της καταστροφής εμφανίζεται ως το μόνο εύλογο αβάσιμο "έδαφος" από το οποίο κρίνουμε αναδρομικά την ιστορία του δυτικού ανθρωπισμού». ⁴⁸⁰

Βλέπουμε λοιπόν πως οι ισχυρισμοί του Adorno για το «Μετά το Άουσβιτς» αφορούν στην συνέχεια και στην διατάραξη της δυτικής ηθικής και κουλτούρας μετά από ένα καταστροφικό «διάλειμμα». Αλλά όπως είδαμε, δεν προκαλούν όλες οι καταστροφές αυτή την κρίσιμη αίσθηση καταστροφικής ρήξης. Θυμηθείτε τον ισχυρισμό του Αντόρνο που αναφέραμε παραπάνω περί ζωής μετά τον πόλεμο και περί καταστροφής. Εδώ ο Αντόρνο αμφισβητεί τόσο την υπόθεση ότι ο πόλεμος θα αλλάξει τη ζωή, όσο και ότι ο πόλεμος θα αφήσει τη ζωή προβληματικά αμετάβλητη. Απορρίπτει την ιδέα ότι η «κανονική» ζωή συνεχίζεται ως συνήθως, κάτι που είναι απαράδεκτο μετά τη δολοφονία εκατομμυρίων Εβραίων και όμως επιμένει ότι αυτή η γενοκτονία δεν είναι η ίδια η καταστροφή. Ενώ η καταστροφή για την οποία γράφει ο Adorno δεν συνίσταται στη δολοφονία Εβραίων, η δολοφονία των Εβραίων είναι το ουσιαστικό γεγονός που εκθέτει τη ζημιά που έγινε στη ζωή και τον πολιτισμό τους, μετέπειτα.

Ο Walter Benjamin ήδη έχει αναφερθεί για την έννοια της καταστροφής: «Η έννοια της προόδου πρέπει να βασίζεται στην ιδέα της καταστροφής. Το ότι τα πράγματα είναι «status quo» είναι καταστροφή. Κόλαση δεν είναι κάτι που μας περιμένει, αλλά αυτή η ζωή που βιώνουμε εδώ και τώρα». ⁴⁸¹

Ο Adorno είχε επίσης γράψει σε μια επιστολή του το 1937 προς τον Benjamin ότι η καταστροφή του ναζισμού στη Γερμανία φαινόταν ως «η μόνη διέξοδος από ολόκληρη την

⁴⁸⁰ Rabinbach, Anson. *In the Shadow of Catastrophe: German Intellectuals between Apocalypse and Enlightenment*. Berkeley: University of California Press, 1997, 12.

⁴⁸¹ Benjamin, Walter. *The Arcades Project*. Harvard: Harvard University Press, 1999, 473

ευρωπαϊκή δύσκολη θέση, πιθανόν η λύση στην άλλη εναλλακτική λύση μιας μόνιμης καταστροφής».⁴⁸²Επομένως, η καταστροφή είναι μια θεμελιώδης συνθήκη της πραγματικότητας που περιλαμβάνει και τις δύο βίαιες ρήξεις, τα σαφέστερα *σημάδια* καταστροφικών συνθηκών. Χωρίς διακριτή ρήξη, η καταστροφή συνεχίζεται αμείωτη. Για να μπορεί το Άουσβιτς να αντιπροσωπεύει την καταστροφή και όχι απλώς μια καταστροφή, πρέπει να είναι ταυτόχρονα ένα διάλειμμα και μια ρήξη. Γράφοντας πριν από το Ολοκαύτωμα, ο Benjamin χρησιμοποιούσε συχνά τον όρο «καταστροφή» για να περιγράψει το status quo του εκμεταλλευτικού βιομηχανικού καπιταλισμού. Είναι όμως αυτός ο ίδιος τύπος καταστροφής με το Άουσβιτς; Αυτή η σύγκριση δείχνει γιατί το Άουσβιτς δεν μπορεί να θεωρηθεί διάλειμμα με την έννοια του «status quo» της μόνιμης καταστροφής. Το Άουσβιτς μπορεί να είναι προϊόν των ίδιων δυνάμεων με τον βιομηχανικό καπιταλισμό ως απανθρωποποίηση, αλλοτρίωση, μηχανοποίηση, τύφλωση, αλλά ενώ η βιομηχανία διαιωνίζει το status quo, το *univers concentrationnaire*⁴⁸³ προσπάθησε να το αλλάξει ριζικά.

Ωστόσο, ο Adorno επιμένει ότι το Άουσβιτς μπορεί να *συμβολίζει την καταστροφή* όσο και οι ίδιες οι βάρβαρες συνθήκες. Γράφει:

«Αυτό που έκαναν οι Ναζί στους Εβραίους ήταν ανείπωτο: η γλώσσα δεν έχει λέξη για να το περιγράψει... Και όμως έπρεπε να βρεθεί ένας όρος, ούτως ώστε τα θύματα...να γλιτώσουν από την κατάρα του να μην έχουν καμία σκέψη στραμμένη προς αυτούς. Έτσι στα αγγλικά επινοήθηκε η έννοια της γενοκτονίας. Με την κωδικοποίηση όμως...το ανείπωτο έγινε, για χάρη της διαμαρτυρίας, ανάλογο. Με την ανύψωσή του σε μια έννοια, η δυνατότητά του αναγνωρίζεται ουσιαστικά: ένας θεσμός που πρέπει να απαγορευτεί, να απορριφθεί, να συζητηθεί».⁴⁸⁴

⁴⁸² Theodor W. Adorno, Letter to Walter Benjamin, November 27, 1937, from London, in *Adorno-Benjamin Briefwechsel 1928-1940* (Suhrkamp, 1994), 298.

⁴⁸³ Η λέξη "univers concentrationnaire" στα γαλλικά αναφέρεται στο συγκεντρωτικό σύμπαν ή το συγκεντρωτικό κόσμο. Συχνά χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και συγκεντρωτικής εργασίας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Ολοκαυτώματος. Η μετάφραση της φράσης "univers concentrationnaire" στα ελληνικά μπορεί να είναι "συγκεντρωτικός κόσμος" ή "σύμπαν συγκέντρωσης".

⁴⁸⁴ "Messages in a Bottle." Trans. Edmund Jephcott. *Mapping Ideology*. Ed. Slavoj Žižek. London: Verso, 2007, 35.

Αυτό υποδηλώνει τον λόγο για τον οποίο ο Adorno προτίμησε να χρησιμοποιήσει τη λέξη *Αουσβιτς* αντί για έννοιες όπως *γενοκτονία* ή *Shoah* (*Ολοκαύτωμα*). Με τη συγκεκριμένη ιδιαιτερότητά του αντιστέκεται στην «αφαίρεση» της σημασίας την οποία προσέφεραν άλλοι όροι. Το *Αουσβιτς* παραμένει «ασύγκριτο» γεγονός και επειδή αυτή η «ανείπωτη» πραγματικότητα απαιτεί να αναγνωρισθεί, ένας συγκεκριμένος όρος πρέπει να παραπέμπει σε αυτήν την εμπειρία, ακόμη και αν δεν μπορεί να την περιέχει εννοιολογικά: το *Αουσβιτς*. Αυτή η πράξη είναι σωστά φιλοσοφική: ο Horkheimer περιέγραψε κάποτε το έργο της λογικής, «καλώντας τα πράγματα με το όνομά τους» έτσι ώστε η πραγματικότητα να αναγνωρισθεί ως η κόλαση που πραγματικά είναι». ⁴⁸⁵

Η χρήση της λέξης «Αουσβιτς» από τον Adorno, μιας ανεπανάληπτης και συγκεκριμένης καταστροφής, υποδηλώνει μια σημαντική διαφορά σε σχέση με την αντίληψη του Benjamin για την καταστροφή. Ο ιστορικός A. Rabinbach περιγράφει τον Benjamin ως κεντρικά υποκινούμενο από τον μεσσιανισμό που «Φαντάζεται μια λύτρωση ανάλογη με την ανάφλεξη» του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αλλά ποια λυτρωτική πράξη θα μπορούσε να είναι ανάλογη με το *Αουσβιτς*; Ποιο θετικό γεγονός θα μπορούσε να το δικαιολογήσει αναδρομικά; Ο Rabinbach περιγράφει την κοσμοθεωρία του Benjamin «για ένα παρόν που είναι εντελώς παθολογικό, εντελώς άπορο που η ίδια η πτώση του σηματοδοτεί το αναπόφευκτο της επαναστατικής αλλαγής ή μεταμόρφωσης». ⁴⁸⁶ Ενώ ο Benjamin, πριν από το *Αουσβιτς*, ήταν σε θέση να δει μια αχτίδα ελπίδας για αλλαγή στις πιο φρικτές συνθήκες, μετά το *Αουσβιτς*, για τον Adorno, ακυρώνεται αυτή η δυνατότητα. Σηματοδοτεί ότι όλες οι ιστορικές ρήξεις δεν είναι προς το καλύτερο και ως εκ τούτου αντιστέκεται στο επαναστατικό κάλεσμα του Benjamin να «ανοίξει το συνεχές της ιστορίας». ⁴⁸⁷

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η φιλοσοφία της ιστορίας του Adorno δεν επιτρέπει κανένα σαφές όραμα ούτε για τη λύτρωση ούτε για την πρόοδο. Όπως έγραψε, επικρίνοντας την έννοια της ουτοπίας, «Το άλμα στο μέλλον, καθαρό από τις συνθήκες του παρόντος,

⁴⁸⁵ Horkheimer, "The End of Reason," in *The Essential Frankfurt School Reader*, eds. Andrew Arato and Eike Gebhardt (New York: Continuum, 1982), 47.

⁴⁸⁶ Rabinbach, Anson. *In the Shadow of Catastrophe: German Intellectuals between Apocalypse and Enlightenment* (Berkeley: University of California Press, 1997), 6.

⁴⁸⁷ Walter Benjamin, "Theses on the Philosophy of History," in *Illuminations* (Schocken, 1969), 262.

προσγειώνεται στο παρελθόν».⁴⁸⁸ Μετά το Άουσβιτς, διακόπτοντας τη συνέχεια του παρόντος, οδηγούμαστε σε μια μάταιη προσπάθεια να ξεφύγουμε από τις ενοχές που προκάλεσε η ζωή στον ίδιο πολιτισμό, ο οποίος με τη σειρά του παρήγαγε το Άουσβιτς.

Όπως έγραψε, επικρίνοντας την έννοια της ουτοπίας, «το γεγονός ότι υπάρχει η δυνατότητα να επαναληφθεί άλλο ένα Άουσβιτς (μια γενοκτονία) στο μέλλον, αυτό για τον Adorno είναι το πιο καταστροφικό». Έτσι, μετά τον πόλεμο ο Adorno παρατήρησε ότι «ο φασισμός ήταν ακόμα ζωντανός», εφόσον «οι συνθήκες της κοινωνίας που δημιούργησαν τον φασισμό συνεχίζουν να επικρατούν».⁴⁸⁹ Με άλλα λόγια, η πιθανότητα για παγκόσμια καταστροφή είναι που καθιστούν το Άουσβιτς ως καταστροφικό. Η επιστροφή στην «κανονικότητα» του τέλους του πολέμου σημαίνει επίσης επιστροφή στην ιδεολογία του status quo της καταστροφής. Ο Adorno μάλιστα αποκαλεί την κανονικότητα ως «την αρρώστια της εποχής».⁴⁹⁰ Εδώ τονίζεται ιδιαίτερα ότι η ιδεολογία της «επιστροφής στην κανονικότητα», είναι καταστροφική, επειδή αντιτίθεται άμεσα στην αναδιοργάνωση της κοινωνίας γύρω από την πρόληψη ενός ακόμα Άουσβιτς και ως εκ τούτου ενισχύει έναν κύκλο κυριαρχίας και βίας.⁴⁹¹ Και συνεχίζει:

«Τι άλλο περιμένει αυτή η κουλτούρα; Και ακόμη και αν αμέτρητοι άνθρωποι έχουν ακόμη χρόνο να περιμένουν, είναι πιθανό αυτό που συνέβη στην Ευρώπη να μην έχει συνέπειες και έτσι ο αριθμός των θυμάτων να μετατραπεί σε μια νέα ποιότητα κοινωνίας, τη βαρβαρότητα; Όσο το χτύπημα ακολουθείται από αντεπίθεση, η καταστροφή διαιωνίζεται».⁴⁹²

Άρα, αν δεν αντιμετωπιστούν τα εγκλήματα που αφορούν σε γενοκτονίες, η βαρβαρότητα που αντιπροσωπεύουν έχει τη δυνατότητα να μετατραπεί σε μορφή

⁴⁸⁸ Theodor W. Adorno, "Messages in a Bottle," trans. Edmund Jephcott, in *Mapping Ideology*, ed. Slavoj Žižek (London: Verso, 2007), 43.

⁴⁸⁹ Theodor Adorno, *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Rodney Livingstone (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003), 13.

⁴⁹⁰ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 52.

⁴⁹¹ Theodor Adorno, *Guilt and Defense: On the Legacies of National Socialism in Postwar German* (Harvard, 2010), 208.

⁴⁹² Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 55-56.

κοινωνίας μελλοντικά. Ο Adorno απεφάνθη σε μια αμφίθυμη στάση από αυτό, υποστηρίζοντας τις δίκες του Άουσβιτς της Φρανκφούρτης για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, μια αντιδημοφιλή θέση εκείνη την εποχή, ωστόσο είδε πώς αυτές οι δίκες, ακόμη και αν ήταν επιτυχείς στην δικαιοσύνη, δεν μπορούσαν να εξαλείψουν τη βαρβαρότητα στην κοινωνία που τις καθιστούσε απαραίτητες εξαρχής. Πράγματι, ο Adorno είδε την παρόρμηση για εκδίκηση που συχνά υποκινούσε τέτοιες δοκιμασίες ως διαιώνιση της καταστροφής. Παράλληλα, ο Horkheimer έγραψε κάποτε ότι «Η κριτική θεωρία αναγνωρίζει ότι η αδικία ταυτίζεται με τη βαρβαρότητα».⁴⁹³ Ο Adorno προσδιορίζει έτσι τη βαρβαρότητα, ως την κατάσταση που επιτρέπει την καταστροφή.

Συμπεραίνουμε έτσι ότι η κριτική του Adorno στην πολιτική βαρβαρότητα είναι παράλληλη με εκείνη της αστικής αισθητικής για την συνενοχή της στη διατήρηση του βάρβαρου status quo. Κάτω από τη «βιομηχανία του πολιτισμού», ο πολιτισμός συνάδει με τη βαρβαρότητα.⁴⁹⁴ Γράφει:

«Δεν έχει απομείνει τίποτα το αβλαβές. Οι μικρές απολαύσεις, εκφράσεις της ζωής που έμοιαζαν απαλλαγμένες από την ευθύνη της σκέψης, όχι μόνο έχουν ένα στοιχείο προκλητικής ανοησίας, ανάλητης άρνησης να δουν, αλλά εξυπηρετούν άμεσα το διαμετρικό τους αντίθετο... Ακόμη και το αθώο «Πόσο υπέροχο!» γίνεται δικαιολογία για μια ύπαρξη εξωφρενικά αντιπαθητική και δεν υπάρχει πλέον ομορφιά ή παρηγοριά παρά μόνον στο βλέμμα που πέφτει στη φρίκη, στην αντοχή και στην ανεκδιήγητη συνείδηση της αρνητικότητας, που κρατάει γερά τη δυνατότητα του τι είναι καλύτερο. Η αστική επιβεβαίωση της ομορφιάς του κόσμου οδηγεί σε άρνηση των δεινών και των κακών του ίδιου κόσμου. Το «ανθισμένο δέντρο» μας λέει ψέματα για την κατάσταση του κόσμου, αποκρύπτοντας πραγματικές φρικαλεότητες από τη μαζική φτώχεια, τις ασθένειες, την οικολογική καταστροφή. Αυτή η ομορφιά γίνεται δικαιολογία όταν χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει αυτές τις φρικαλεότητες, γιατί κανένα βλέμμα δεν επιτυγχάνει ομορφιά

⁴⁹³ Horkheimer, *Dawn and Decline: Notes 1926–1931 and 1950–1969* (Continuum, 1978), 238–239.

⁴⁹⁴ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 182.

που δεν συνοδεύεται από αδιαφορία, στην πραγματικότητα από περιφρόνηση, για όλα όσα βρίσκονται έξω από το αντικείμενο που στοχάζεται». ⁴⁹⁵

Είναι εμφανές ότι το Άουσβιτς είναι το αντίθετο του ανθισμένου δέντρου της αστικής αισθητικής. Σε αντίθεση με την αφαιρετική διάθεση του όρου Shoah, το «Άουσβιτς»: φέρνει στο νου εικόνες πτωμάτων και τη δυσωδία της καύσης της ανθρώπινης σάρκας. Το ανθισμένο δέντρο, από την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζεται απερίσκεπτα.

Στη συνέχεια λοιπόν και σχετικά με την «Τέχνη μετά το Άουσβιτς, ο Adorno απορρίπτει την «ψυχρή» αισθητική με την κριτική του στο δράμα «Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ». «Ναι, αλλά αυτό το κορίτσι τουλάχιστον θα έπρεπε να είχε επιτραπεί να ζήσει», ⁴⁹⁶ αναφέρει.

Ο Adorno συνεχίζει:

«Σε αυτό το δράμα, η ιστορία της Άννας Φρανκ είναι αισθητοποιημένη έτσι ώστε ο θεατής να είναι προσφιλής στην εξανθρωπισμένη φιγούρα της Άννας, αλλά ταυτόχρονα να μένει ανατριχιαστικά ασυγκίνητος για τη μοίρα εκατομμυρίων άλλων Εβραίων. Η Άννα είναι σαν το ανθισμένο δέντρο και αυτή η αισθητική εκτίμηση (ή η φθηνή ενσυναίσθηση) λειτουργεί ως «άλλοθι» για να ξεχαστούν οι αδικίες έξω από το αισθητικό κάδρο του θεατή. Ωστόσο, ο Adorno στέκεται σε τέτοιες εξανθρωπιστικές προσπάθειες ως ένα πρώτο βήμα για τον αναστοχασμό του παρελθόντος, ακόμη και όταν αγγίζουν τα όρια μιας «βωμολοχίας της αξιοπρέπειας των νεκρών». ⁴⁹⁷

Ο Adorno, στο «Notes to Literature», γράφει περαιτέρω:

⁴⁹⁵ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 76.

⁴⁹⁶ Theodor W. Adorno, *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Rodney Livingstone (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003), 15.

⁴⁹⁷ Theodor W. Adorno, *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Rodney Livingstone (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003), 16.

«Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο τα πάντα, συμπεριλαμβανομένου του αναστημένου πολιτισμού, καταστράφηκαν. Η ανθρωπότητα συνεχίζει να φυτοζωεί, σέρνεται σε έναν σωρό σκουπιδιών». ⁴⁹⁸

Όπως και η αμφιθυμία του Adorno για τη μεταπολεμική τιμωρία, η άποψή του για την τέχνη αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε δύο ανικανοποίητες επιλογές: να παράξει τέχνη γεμάτη βαρβαρότητα ή να την απορρίψει εντελώς, να κάνει μάταιη κριτική ή να αποδεχτεί τα πράγματα όπως είναι; Ωστόσο, ο Adorno δείχνει μια σαφή προτίμηση στο λιγότερο κακό: θα ήταν πιο βάρβαρο να απορρίψουμε εντελώς τον πολιτισμό. Έτσι, το γεγονός ότι η βαρβαρότητα είναι λανθάνουσα σε κάθε προϊόν του πολιτισμού (Benjamin) δεν μειώνει την ανάγκη για «επείγουσα κριτική» παρ' όλα αυτά την απαιτεί. Αυτό εγγυάται την ανάκαμψη του πολιτισμού, αλλά παρέχει έναν ανοιχτό δρόμο, γιατί ο Adorno αντιτίθεται στην πλήρη απόρριψη του πολιτισμού ή της λογικής σε όλο το έργο του. Συγκεκριμένα, επικρίνει την «ωμή βαρβαρότητα» του Τρίτου Ράιχ που αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το καθεστώς «απέτυχε να παράγει έστω και ένα έργο τέχνης» ή μια άξια «ψυχική δομή». ⁴⁹⁹ Ως εκ τούτου, ο πολιτισμός παραμένει μετά το Άουσβιτς, αν και σε καμία περίπτωση δεν είναι «ηθικά» ασφαλής.

Για τον Adorno, το νέο καθήκον της τέχνης είναι η αναπαράσταση του πόνου και «οι αυθεντικοί καλλιτέχνες... είναι εκείνοι που τα έργα τους αντικατοπτρίζουν την απόλυτη φρίκη, η οποία εξακολουθεί να υπάρχει». ⁵⁰⁰ Γράφει: «Ενώ ο πολιτισμός μετά το Άουσβιτς δεν μπορεί να «αναστηθεί», ο κόσμος «χρειάζεται την τέχνη για να γράψει την ασυνείδητη ιστορία του», για να εκφράσει τη φρίκη που αποκρύπτεται από την εμπειρία. ⁵⁰¹ Ως εκ τούτου, ο Adorno δεν προτείνει μια απαγόρευση του πολιτισμού, αλλά μια έκκληση για

⁴⁹⁸ Theodor W. Adorno, *Notes to Literature, vol. 1* (Columbia, 1991), 244.

⁴⁹⁹ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 105-106.

⁵⁰⁰ Theodor W. Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*, trans. Henry W. Pickford (New York: Columbia University Press, 1998), 47.

⁵⁰¹ Theodor W. Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*, trans. Henry W. Pickford (New York: Columbia University Press, 1998), 48.

μια αισθητική του τρόμου, η οποία δεν φέρνει καμία υπόσχεση για καλύτερες συνθήκες στο μέλλον». ⁵⁰²

Το καθήκον του υπεύθυνου «διανοούμενου» κατά τον Adorno λοιπόν, είναι να ρίξει φως στην φρίκη: «Δεν υπάρχει θεραπεία παρά σταθερή επίγνωση. Εφόσον δε μπορούμε να ξεφύγουμε από την καταστροφή, τουλάχιστον να μην εθελουφλούμε». ⁵⁰³ Η διάνοηση και η τέχνη που ρίχνουν φως στη φρίκη, είναι ζωτικές δυνάμεις ενάντια στην αναγωγή του πολιτισμού σε βαρβαρότητα και της διάνοησης σε τύφλωση, ενώ, εναπόκειται έτσι στον διανοούμενο να πραγματοποιήσει την αλλαγή.

Λαμβάνοντας υπόψιν τον διάσημο ισχυρισμό του Adorno για την ποίηση μετά το Άουσβιτς, σε αυτό το πλαίσιο, βλέπουμε ότι τονίζει την κατάσταση των πολιτιστικών έργων σε μια ιστορική διαλεκτική. Το απόσπασμα εμφανίζεται στην τελευταία παράγραφο του δοκιμίου του Adorno το 1949 στο “Cultural Criticism and Society”, όπως αναφέραμε παραπάνω.

Στη διαλεκτική ιστορία, το Άουσβιτς καθίσταται το ζενίθ μιας ιστορικής διαδικασίας, «το τελικό στάδιο της διαλεκτικής του πολιτισμού και της βαρβαρότητας». Όπως παρατηρεί η Neiman, «το Άουσβιτς ήταν η ολοκλήρωση μιας διαδικασίας, όχι μια απόκλιση από αυτήν», τα δε «προβλήματα που δημιούργησε δεν περιορίστηκαν σε αυτό» ⁵⁰⁴ Ο ναζιστικός ευφημισμός για την «Τελική Λύση» του Shoah, Endlosung, τοποθετεί επίσης το Άουσβιτς ως το τελικό σημείο μιας ανεστραμμένης αντανάκλασης της έννοιας της προόδου. Από αυτή τη διαλεκτική σκοπιά βλέπουμε το Άουσβιτς ως πρωτοφανές αλλά όχι υπερ-ιστορικά ή μεταφυσικά μοναδικό, ούτε ως το προκαθορισμένο τέλος της ιστορικής διαλεκτικής. Όπως ισχυρίζεται ο θεωρητικός Michael Rothberg, οι λέξεις «μετά το Άουσβιτς» «εντοπίζουν μια κρίση, αλλά μόνο για να επεκτείνουν τις

⁵⁰² Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 27.

⁵⁰³ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 33.

⁵⁰⁴ Susan Neiman, *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy* (Princeton: Princeton University Press, 2002), 305.

επιπτώσεις τους πέρα από τον αρχικό χώρο εμπειρίας τους»⁵⁰⁵ Έτσι, το Άουσβιτς αποτελεί αδιέξοδο για τον πολιτισμό, αλλά και ένα νέο και αναπόφευκτο σημείο εκκίνησης. Όπως αναφέρει ο φιλόσοφος Jean Francois Lyotard, «Το να μαθαίνεις ονόματα σημαίνει να τα τοποθετείς μαζί με άλλα ονόματα σε μορφή φράσεων».⁵⁰⁶ Ωστόσο, το όνομα «Άουσβιτς», που αρνείται σθεναρά η κουλτούρα των δραστών, συμβολίζει μια ρήξη στη «μετα-αφήγηση» ενός κοινού γλωσσικού πλαισίου.

Δεν είναι η πηγή της αδυναμίας της ποίησης, αλλά μάλλον ένα σύμβολο της «απόλυτης αναγέννησης», που στηρίζει την απαγόρευση. Ο συντονισμός με αυτή την τάση οδηγεί τον Αντόρνο να γράψει ότι ο κόσμος αρχίζει να μοιάζει με μια «υπαίθρια φυλακή» –ένα τεράστιο στρατόπεδο συγκέντρωσης. Τόσο το Άουσβιτς όσο και η ποίηση είναι βυθισμένα στο ίδιο σύνολο. Ο Rothberg γράφει για αυτό: «Η ιδιαιτερότητα της ναζιστικής βαρβαρότητας δεν σπάει, αλλά συνεχίζει το παράξενο μείγμα οργανικών μέσων και παράλογων σκοπών» αυτής της διαλεκτικής.⁵⁰⁷ Βαρβαρότητα, με τη σειρά της, σημαίνει όχι μόνο η αδικία μιας ατομικής πράξης, αλλά «μια αντικειμενική κοινωνική διαδικασία που τείνει προς την εξάλειψη του ατόμου» Ο Adorno συσχετίζει έτσι τη βαρβαρότητα της ποίησης με τη βαρβαρότητα της ίδιας της αντικειμενικής ιστορίας. Στη συνέχεια, επιστρέφει στην προηγούμενη θέση του σε ένα δοκίμιο του 1962, «Commitment» μια κριτική του Sartre: «δεν θέλω να απαλύνω τη δήλωσή μου ότι είναι βάρβαρο να συνεχίσω να γράφω ποίηση μετά το Άουσβιτς, εκφράζει αρνητικά την παρόρμηση που εμψυχώνει τη δεσμευμένη λογοτεχνία...Αλλά η λογοτεχνία πρέπει να αντισταθεί ακριβώς σε αυτή την ετυμηγορία, δηλαδή να είναι τέτοια ώστε να μην παραδοθεί στον κυνισμό απλώς και μόνο μετά το Άουσβιτς».⁵⁰⁸

Ποιος θα είναι ο ρόλος της λογοτεχνίας μετά το Άουσβιτς;

⁵⁰⁵ Michael Rothberg, "After Adorno: Culture in the Wake of Catastrophe," *New German Critique* 72 (Autumn, 1997): 59.

⁵⁰⁶ Jean-François Lyotard, *The Differend: Phrases in Dispute* (Minnesota, 1988), 44.

⁵⁰⁷ Michael Rothberg, *Traumatic Realism - The Demands of Holocaust Representation* (University of Minnesota Press, 2000), 58.

⁵⁰⁸ Adorno Theodor, "Commitment," in *Can One Live After Auschwitz?*, 251–252.

Ο Adorno αντιστέκεται στον μηδενισμό του ρόλου της λογοτεχνίας μετά το Άουσβιτς, ζητώντας αντ' αυτού μια λογοτεχνία που θα λαμβάνει πραγματικά υπόψιν τον πόνο χωρίς να τον οικειοποιείται ως αισθητικό αντικείμενο: «Όταν ακόμη και η γενοκτονία γίνεται πολιτιστική ιδιοκτησία στη λογοτεχνία... ίσως να είναι ευκολότερο να συμμορφωθούμε με τον πολιτισμό που προκάλεσε τη δολοφονία.»⁵⁰⁹

Στον επαναπροσδιορισμένο κόσμο, η ατομική δράση είναι αδιαχώριστη από τις ύπουλες κοινωνικές μορφές από τις οποίες εξαρτάται: «Είναι παράδοξη η κατάσταση της ίδιας της λογοτεχνίας και όχι απλώς η σχέση κάποιου με αυτήν».⁵¹⁰ Όταν μια ολοκληρωτική πολιτιστική βιομηχανία οικειοποιείται όλες τις πτυχές της πραγματικότητας, συμπεριλαμβανομένης της γενοκτονίας, ως αισθητικά αντικείμενα, επιβεβαιώνει επίσης την επανεγγραφή της ύπαρξής τους στην κριτική. Αυτές οι κριτικές απηχούν την παρατήρηση του Adorno ότι «η επερχόμενη εξαφάνιση της τέχνης προδιαγράφεται από την αυξανόμενη αδυναμία αναπαράστασης ιστορικών γεγονότων» η περίπτωση αυτή υποδηλώνει ότι «δεν υπάρχει επαρκής αναπαράσταση του Φασισμού... Η αδυναμία απεικόνισης του Φασισμού πηγάζει από το γεγονός ότι σε αυτόν, όπως και στον στοχασμό του, η υποκειμενική ελευθερία δεν υπάρχει πλέον».⁵¹¹ Αντίθετα, ο «ψευδής εξανθρωπισμός» της πολιτικής μέσω της συναισθηματικής χειραγώγησης είναι μια «ανίσχυρη διαβεβαίωση» της ελευθερίας, είναι ένα «ψέμα» που προσπαθεί να καλύψει «μια κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα που είναι ήδη ασυμβίβαστη και που δεν είναι πλέον κατανοητή από την άποψη των ανθρώπινων κινήτρων».⁵¹²

Ακόμη και σε αυτές τις ζοφερές δηλώσεις, ο Adorno δεν αρθρώνει ένα πολιτιστικό αδιέξοδο, αλλά μια πρόκληση για τον πολιτισμό που έρχεται: αυτόν που ο Hegel ονόμασε «συνειδητοποίηση της θλίψης», επίσης «απαιτεί τη συνέχιση της ύπαρξης της ίδιας της τέχνης που απαγορεύει. Έτσι, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η φράση «Μετά το

⁵⁰⁹ Theodor Adorno, *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Rodney Livingstone (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003), 252–253.

⁵¹⁰ Theodor Adorno, *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Rodney Livingstone (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003), 252.

⁵¹¹ Adorno, Theodor W., *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 143–144.

⁵¹² Adorno, Theodor W., *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 144–146.

Άουσβιτς» διατυπώνει ένα φαινομενικά αδύνατο αίτημα για πολιτισμό που αντιπροσωπεύει τον πόνο χωρίς να τον επιβεβαιώνει, να τον λυτρώνει, ή να τον δικαιολογεί.

Στη συνέχεια παραθέτουμε μερικά παραδείγματα. Στο έργο του Arnold Schönberg's «Survivors of Warsaw», ο Adorno τονίζει τη δυσκολία της τέχνης να αντιπροσωπεύσει τον πόνο χωρίς να επανασυστήσει τα θύματα σε μια πολιτιστικά αναλώσιμη «εικόνα».⁵¹³ Τα γραπτά του Kafka και του Beckett, για τους οποίους ο Adorno έγραψε εκτενώς, χρησιμεύουν ως βασικά παραδείγματα τέχνης σύμφωνα με το αίτημα να αναπαρασταθεί η «εικόνα του θανάτου χωρίς εικόνα».⁵¹⁴ Στην τέχνη τους, γράφει ο Rothberg, «η έννοια της βαρβαρότητας της τέχνης δεν αντικρούεται αλλά θεσπίζεται για να παρουσιάσει τη βαρβαρότητα της εποχής»⁵¹⁵ Ενώ ο Adorno δεν ήταν ποιητής, τα δικά του εκτεταμένα πολιτιστικά έργα, συμπεριλαμβανομένων μουσικών συνθέσεων και δημιουργικών έργων κριτικής, χρησιμεύουν επίσης ως πρότυπο για τον πολιτισμό μετά το Άουσβιτς. Είναι φανερό ότι ζητά την αποκατάσταση της «ανθρώπινης συνιστώσας στον πολιτισμό η οποία υποστηρίζει τους ανθρώπους ενάντια στον κόσμο».⁵¹⁶ Μετά το Άουσβιτς, το καθήκον του κριτικού πολιτισμού κατά τον Adorno γίνεται σαφές: να αποκαλύψει την αδικία χωρίς να τη δικαιολογήσει.

Δράττοντας την ευκαιρία λοιπόν, η Neiman υποστηρίζει ότι όλες οι καταστροφές έχουν δύο βασικά συστατικά: το ίδιο το καταστροφικό γεγονός και τα θύματα, τον πολιτισμό και τις ιδέες που καταστράφηκαν καθώς εμφανίζονται πάντα σε συγκεκριμένους ιστορικούς σχηματισμούς και σχετίζονται με το πλαίσιο τους: το ίδιο γεγονός θα μπορούσε να είναι καταστροφικό σε ένα πλαίσιο και μη καταστροφικό σε ένα άλλο.

⁵¹³ Theodor Adorno, *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Rodney Livingstone (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003), 252.

⁵¹⁴ Theodor Adorno, *Negative Dialectics*, trans. E. B. Ashton (New York: Continuum, 1973), 66.

⁵¹⁵ Michael Rothberg, *Traumatic Realism - The Demands of Holocaust Representation* (University of Minnesota Press, 2000), 63.

⁵¹⁶ Adorno, Theodor W., *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 146.

Πέρα από κάθε αμφιβολία, το Άουσβιτς ήταν μια πραγματική καταστροφή, ο Lyotard το συνέκρινε «με έναν σεισμό που καταστρέφει όχι μόνο ζωές και κτίρια αλλά και τα όργανα που χρησιμοποιήθηκαν για τη μέτρηση του ίδιου του σεισμού, έτσι ώστε η καταστροφή να μην μπορεί καν να μετρηθεί επαρκώς».⁵¹⁷ Είναι πλέον βέβαιο ότι το Άουσβιτς ήταν για τον Adorno μια «φυσική καταστροφή της κοινωνίας» στην οποία «το κοινωνικά παραγόμενο κακό έχει προκαλέσει κάτι σαν πραγματική κόλαση».⁵¹⁸ Ως εκ τούτου, μετά το Άουσβιτς, ο Adorno έγραψε: «Η μεταφυσική μας ικανότητα έχει παραλύσει επειδή τα πραγματικά γεγονότα έχουν συντρίψει τη βάση πάνω στην οποία η υποθετική μεταφυσική σκέψη θα μπορούσε να συμφιλιωθεί με την εμπειρία».⁵¹⁹ Εδώ ο Adorno δεν μιλάει για τραύμα, το οποίο είναι ατομικό και καθαρά καταστροφικό, αλλά μάλλον για μια καταστροφική συλλογική εμπειρία.

Μετά το Άουσβιτς

Στις διαλέξεις του για τη «Μεταφυσική» το 1965, ο Adorno φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί ότι το Άουσβιτς ήταν μια καθολική εννοιολογική εμπειρία, που δεν περιορίστηκε μόνο σε εκείνους που υπέστησαν το τραύμα αυτό:

«Αν το δούμε αυτό που βιώσαμε – και επιτρέψτε μου να πω ότι το βιώνουν και εκείνοι στους οποίους δεν συνέβη άμεσα – δεν μπορεί να υπάρξει κανείς για τον οποίο ο κόσμος μετά το Άουσβιτς, δηλαδή ο κόσμος στον οποίο ήταν δυνατό το Άουσβιτς, να εξακολουθεί να είναι ο ίδιος κόσμος, όπως ήταν πριν».⁵²⁰

Σύμφωνα με τον Rothberg ο Αντόρνο προτείνει μια ιστορικοποιημένη μεταφυσική: «Μετά το Άουσβιτς, ο Adorno υπονοεί ότι οι φιλοσοφικές κατηγορίες πρέπει να γίνουν χρονότοποι–χρονικοί τόποι που χρησιμεύουν ως ατελείς ενσαρκώσεις ιστορικών

⁵¹⁷ Susan Neiman, *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy* (Princeton: Princeton University Press, 2002), 251.

⁵¹⁸ Theodor Adorno, *Metaphysics: Concepts and Problems*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Edmund Jephcott (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2000), 105.

⁵¹⁹ Theodor Adorno, *Negative Dialectics*, trans. E. B. Ashton (New York: Continuum, 1973), 362.

⁵²⁰ Theodor Adorno, *Metaphysics: Concepts and Problems*, ed. Rolf Tiedemann, trans. Edmund Jephcott (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2000), 109.

γεγονότων και τάσεων», όπως είδαμε παραπάνω.⁵²¹ Έτσι, το Άουσβιτς σηματοδοτεί «το γίνεσθαι της ιστορικής σκέψης»: «Η επαναλαμβανόμενη αναφορά στο Άουσβιτς είναι μια προσπάθεια να περάσει κανείς μέσα από αυτή τη ροή, να παράξει έναν προσωρινό χάρτη του ιστορικού παρόντος ως μέσου για ένα μέλλον που θα δημιουργήσει ρήξη με τις συνθήκες που καλλιέργησαν τον φασισμό».⁵²² Ενώ το συμπέρασμα του Rothberg είναι διορατικό, δεν καταφέρνει να δώσει σάρκα και οστά στη θεωρία που προκύπτει: ένας ιστορικός υλισμός που καθίσταται ικανός να επιτρέψει την ελπίδα για αλλαγή.

Ο Adorno λοιπόν υποστήριξε πως «μετά το Άουσβιτς δεν υπάρχει λέξη, ούτε καν θεολογική, που να έχει οποιοδήποτε δικαίωμα ύπαρξης αν δεν υποστεί μετασχηματισμό».⁵²³ Ενώ λοιπόν η «αποστασιοποιημένη» σκέψη μπορεί να διαπιστώσει ότι «ο Αδόλφος Χίτλερ είναι μια παθολογική περίπτωση», δεν εξηγεί γιατί τον ακολούθησαν εκατομμύρια Γερμανοί. Η πραγματικότητα του ισχυρισμού είναι παραπλανητική, γιατί κρύβει μια ευρύτερη κοινωνική αλήθεια. Εδώ βλέπουμε την «Ψυχολογία της Μάζας» που αναλύουμε σε παραπάνω κεφάλαιο.

Τι είναι τελικά οι καταστροφές και σε τι διαφέρουν από το Άουσβιτς;

Οι καταστροφές είναι πάνω απ' όλα στιγμές ιστορικού απρόοπτου, στιγμές κατά τις οποίες ανατρέπεται η παρούσα τάξη πραγμάτων. Ο Adorno λοιπόν αποδίδει στο Άουσβιτς την «πρωτοφανή φρίκη και ταπείνωση» και μια αντικειμενική «ανάπτυξη τρόμου» που το ξεχωρίζουν από προηγούμενες καταστροφές. Σε αντίθεση με τις προβλέψιμες καταστροφές, είναι η φύση των καταστροφών να εκδηλώνονται ως «απρόβλεπτες» και «να ξεπερνούν κάθε προσδοκία», ακόμη και όταν απηχούν την αρχαία ιστορία.⁵²⁴ Εδώ ο Αντόρνο αντιλαμβάνεται την εφεύρεση του ασύλληπτου που κάνει τον προβληματισμό για το «μετά το Άουσβιτς» τόσο δύσκολο: σε ποιο σημείο το Άουσβιτς έγινε πιθανότητα και

⁵²¹ Michael Rothberg, *Traumatic Realism - The Demands of Holocaust Representation* (University of Minnesota Press, 2000), 74.

⁵²² Michael Rothberg, *Traumatic Realism - The Demands of Holocaust Representation* (University of Minnesota Press, 2000), 78.

⁵²³ Theodor Adorno, *Negative Dialectics*, trans. E. B. Ashton (New York: Continuum, 1973), 367.

⁵²⁴ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Edmund Jephcott (London: Verso, 2005), 235.

αυτή η πιθανότητα έγινε εφαρμόσιμη; Η θεωρία του Adorno για την ιστορία ως καταστροφή υποδεικνύει ότι αυτό που ξέσπασε στο Άουσβιτς ήταν ταυτόχρονα υποκειμενικά πρωτοφανές και αντικειμενικά προμηνυόμενο από την αρχαία βαρβαρότητα.

Είναι πλέον εμφανές ότι οι καταστροφές είναι φιλοσοφικά σημαντικές στο βαθμό που εκθέτουν το ιστορικό απρόοπτο, το οποίο ανοίγει το δρόμο για την είσοδο μιας νέας κανονιστικής ηθικής μορφής στην ιστορία. Ωστόσο, η ηθική που προκύπτει δεν υποκινείται από ένα θετικό ιδανικό, αλλά από μια απαγόρευση: την αποτροπή ενός άλλου Άουσβιτς. Ενώ η αισθητική παίζει κεντρικό ρόλο στην πάλη του Adorno με το Ολοκαύτωμα, τα κείμενα που γράφτηκαν τα επόμενα χρόνια μας οδηγούν σε μια πιο συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση.

Το «μετά» στο «μετά το Άουσβιτς» έρχεται να δώσει φωνή σε μια σιωπηρή ηθική εξουσία, την οποία ο Adorno αντλεί συχνά. Μάλιστα, υποστηρίζει ότι το να πρέπει να εξηγήσει το κύρος της βασικής αρχής του «ποτέ ξανά το Άουσβιτς», είναι ήδη βάρβαρο.

Στη συνέχεια ο Ιταλός φιλόσοφος Giorgio Agamben παίρνει το επιχείρημα αυτό και το οδηγεί στα όρια του: «Θέλετε το Άουσβιτς να επιστρέφει ξανά και ξανά, αμέτρητες φορές, θέλετε κάθε στιγμή, κάθε λεπτομέρεια του στρατοπέδου να επαναλαμβάνεται για την αιωνιότητα, επιστρέφοντας αιώνια με την ίδια ακριβή σειρά με την οποία έλαβαν χώρα; Θέλετε αυτό να συμβεί ξανά, ξανά και ξανά στην αιωνιότητα;" ⁵²⁵

Στο σημείο αυτό, όπως εξηγεί η Neiman, «το Άουσβιτς λειτούργησε ως απόδειξη ότι ορισμένοι κόσμοι δεν είναι αποδεκτοί». Με τον δικό τους τρόπο, ο Adorno και ο Agamben υποστηρίζουν και οι δύο ότι το Άουσβιτς είναι ανταπόδεικτα κακό και ότι η ορθολογική επιχειρηματολογία δεν είναι απαραίτητη. Επιπλέον και οι δύο προτείνουν ότι η προσφορά μιας τέτοιας επιχειρηματολογίας θα ήταν στην καλύτερη περίπτωση παράλογη, στη χειρότερη βεβήλωση των νεκρών. Υποστηρίζοντας την έμφαση του Αντόρνο σε σχέση με τη συνέχεια της βαρβαρότητας, ο Agamben καταλήγει: «Δεν μπορεί κανείς να θέλει το

⁵²⁵ Agamben, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Translated by Daniel Heller-Roazen. New York: Zone Books, 1999, 99.

Άουσβιτς να επιστρέψει, αφού στην πραγματικότητα δεν έπαψε ποτέ να συμβαίνει να επαναλαμβάνεται».⁵²⁶

Αν λοιπόν, σε βαθύτερη ανάλυση, η ορθολογική ερμηνεία της ιστορίας καθίσταται προβληματική μετά το Άουσβιτς, αυτό εγείρει το ευρύτερο ερώτημα του έργου της φιλοσοφίας μετά το Άουσβιτς. Έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι ο Adorno εξακολουθεί να μιλάει για ένα καθολικό «εμείς» που υπονοεί την έννοια της ανθρωπότητας. Μόνο έτσι θα μπορούσε να αποτραπεί ένα ακόμα Άουσβιτς, στο να αποτελεί κατηγορηματική επιταγή. Αντιπαραβάλλουμε στο σημείο αυτό αυτή την οικουμενικότητα με τον ανάλογο αφορισμό του Horkheimer «Μετά το Άουσβιτς», που γράφτηκε λίγο μετά από αυτόν του Adorno, όπου αναφέρει: «Εμείς οι Εβραίοι διανοούμενοι που γλιτώσαμε τον θάνατο με βασανιστήρια υπό τον Χίτλερ έχουμε μόνο ένα καθήκον: να βοηθήσουμε ώστε τέτοιες φρικαλέοι να μην επαναληφθούν ποτέ και να μην ξεχαστούν ποτέ, με αλληλεγγύη για εκείνους που πέθαναν κάτω από ανείπωτα βάσανα». Η Ombrosi θα ακολουθήσει τον Horkheimer στην εξαγωγή μιας κοινής «εβραϊκής» απάντησης: «Η μόνη φιλοσοφία που είναι δυνατόν να βγει μέσα από τα ερείπια είναι μια φιλοσοφία μαρτυρίας», βασισμένη στο να δίνει φωνή στα βάσανα των νεκρών».⁵²⁷

Adorno – «The Meaning of working through the past» και «Education after Auschwitz»

Προχωράμε την έρευνα μας με τις διαλέξεις του Adorno «The Meaning of Working Through the Past»(1959) και «Education after Auschwitz» (1968), όπου χρησιμοποιεί τη φιλοσοφική του μελέτη για να δώσει έμφαση στη συνέχεια της βαρβαρότητας, παρά στην ιστορική ρήξη, για να υποστηρίξει νέες ηθικές και κοινωνικές επιταγές μετά το Άουσβιτς.

⁵²⁶ Agamben, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Translated by Daniel Heller-Roazen. New York: Zone Books, 1999, 101.

⁵²⁷ Ombrosi, Orietta. *The Twilight of Reason: Benjamin, Horkheimer, and Levinas Tested by the Catastrophe*. Translated by Victoria Aris. Boston: Academic Studies Press, 2012, 207.

Στο «The Meaning of Working Through the Past»⁵²⁸ ο Adorno εισάγει το «σύμπλεγμα ενοχής» στα μεταπολεμικά χρόνια, αλλά προτείνει ότι υπάρχει «κάτι αναληθές» σε όλο αυτό. Ερμηνεύει τον όρο «ενοχή» ως ένα κλισέ που χρησιμοποιείται για να εξαναγκάσει τους ανθρώπους να σκεφτούν ότι «στην πραγματικότητα δεν νιώθουν ένοχοι, αλλά μάλλον η ενοχή είναι κάτι που υπήρχε πάντοτε μέσα τους, στην ψυχολογική τους διάθεση». Εναλλακτικά ίσως, η ενοχή να είναι απλώς ένα παθολογικό σύμπλεγμα που αποφεύγουν οι υγιείς άνθρωποι ζώντας στο παρόν, για να μην φέρουν το βάρος του παρελθόντος. Ο Adorno, λοιπόν, αναρωτιέται αν είναι πραγματικά υγιές με ψυχολογική ή κοινωνική έννοια να απομακρύνεται κανείς από το βάρος της ενοχής, σαν το γεγονός να μην συνέβη ποτέ. Η στροφή στο παρελθόν με την έννοια αυτή, θα χρησίμευε πραγματικά για να κατευνάσει την ενοχή κάποιου; ή θα είχε απλώς ως αποτέλεσμα την απώλεια μιας οδυνηρής αλλά απαραίτητης ιστορίας, την οποία εάν την κρατούσαμε ζωντανή στη μνήμη μας, θα μπορούσαμε ίσως να αποτρέψουμε την επανάληψη του παρελθόντος; Εδώ ο Adorno υπενθυμίζει έντονα στον αναγνώστη του τη δύναμη και τη σημασία της μνήμης, σημειώνοντας με οδυνηρό τρόπο ότι, αν η επεξεργασία του παρελθόντος έχει ως αποτέλεσμα την καταστροφή της μνήμης, τότε πρέπει να την ενισχύσουμε. Το πρόβλημα της συγχώρεσης και της λήθης είναι τότε διττό: βρίσκει τη λύση του σε μια διαγραφή ή μια εξαφάνιση του παρελθόντος, για να απομακρύνει το ψυχικό τραύμα που προκαλεί.

Σε αντίθεση με την άποψη ότι κάποια πραγματική ψυχοπαθολογία λειτουργεί στον γερμανικό πληθυσμό, ο Adorno πιστεύει ότι το πρόβλημα δεν έγκειται στην ασυνείδητη καταστολή των οδυνηρών αναμνήσεων, αλλά μάλλον στην αρκετά συνειδητή επιθυμία να ξεχάσουμε: Η εξαφάνιση της μνήμης έγκειται περισσότερο στην επίτευξη μιας πολύ προσεκτικής συνείδησης παρά στην αδυναμία της όταν έρχεται αντιμέτωπη με την ανώτερη δύναμη των ασυνείδητων διαδικασιών. Ο Adorno δεν αρνείται την πραγματικότητα των συναισθημάτων ενοχής. Με αυτό που διαφωνεί είναι η ρητορική γύρω από τέτοια συναισθήματα που εμφανίζεται ως ιδιοτελής λύση με σκοπό να εξαλείψει την ένοχη συνείδησή της. Αυτού του είδους η ρητορική επιδιώκει μια επεξεργασία του παρελθόντος και όχι μια στροφή στο παρελθόν που θα οδηγούσε σε διαφώτιση. Αντί να

⁵²⁸ Adorno, Theodor W. "The Meaning of Working Through the Past." *Critical Models: Interventions and Catchwords*, translated by Henry W. Pickford, 14. New York: Columbia University Press, 2005.

προσπαθεί συνειδητά να ξεχάσει, ο Αντόρνο προτείνει να κρατήσει κανείς στη συνείδησή του ακριβώς εκείνες τις πτυχές του παρελθόντος που θέλει να καταπιέσει. Όσο πιο συνειδητός γίνεται κανείς μέσω του κριτικού αναστοχασμού, τόσο μεγαλύτερη πιθανότητα έχει να θυμηθεί το παρελθόν και να προφυλαχθεί από μια τελική επεξεργασία του παρελθόντος που οδηγεί στην εξαφάνιση της μνήμης.

Φυσικά, η απαίτηση των επιβλαβών αναμνήσεων και συναισθημάτων να παραμείνουν στο συνειδητό επίπεδο (το οποίο ορισμένοι μπορεί να θεωρήσουν ως επιλήψιμο), θα μπορούσε επίσης να προκαλέσει μια έντονη αντίδραση ενάντια στην ανάγκη να θυμόμαστε. Παρ' όλα αυτά, υποστηρίζει ο Adorno: «Μου φαίνεται μάλλον ότι αυτό που είναι συνειδητό δεν θα μπορούσε ποτέ να αποδειχθεί τόσο μοιραίο όσο αυτό που παραμένει ασυνείδητο ή σχεδόν συνειδητό. Ουσιαστικά, πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο το παρελθόν γίνεται παρόν, αν κάποιος παραμένει στο επίπεδο της μομφής, ή αν αντέχει τη φρίκη έχοντας τη δύναμη να κατανοήσει ακόμη και το ακατανόητο.»⁵²⁹

Η μομφή και η ενοχή δεν αντιπροσωπεύουν τους στόχους του διαφωτισμού μέσω του κριτικού αναστοχασμού, δεν είναι οι στόχοι εκείνων που σκοπεύουν να «δουλέψουν» το παρελθόν, με βάση την θεωρία του Adorno. Αντίθετα, όπως δείχνει εδώ ο Adorno, η διατήρηση της μνήμης του παρελθόντος στο παρόν πρέπει να γίνει μέσω προσπαθειών κατανόησης, ενώ υποστηρίζει το *Aufarbeitung*⁵³⁰ (αντιμετωπίζω) σε αντίθεση με το ψυχαναλυτικό *Durcharbeitung*⁵³¹ (επεξεργάζομαι), επειδή το τελευταίο συνεπάγεται τη δυνατότητα «κλεισίματος» του γεγονότος. Ενώ ο πρώτος όρος, «μέσω μιας διαγυγής συνείδησης επιχειρεί να σπάσει τη δύναμη του παρελθόντος να γοητεύει, ο δεύτερος, αντίθετα, αποκαλύπτει την πρόθεση να κλείσουμε τα βιβλία για το παρελθόν και, αν είναι

⁵²⁹ Adorno, Theodor W. "The Meaning of Working Through the Past." *Critical Models: Interventions and Catchwords*, translated by Henry W. Pickford, 15. New York: Columbia University Press, 2005.

⁵³⁰ Η λέξη "Aufarbeitung" είναι μια γερμανική λέξη που μπορεί να μεταφραστεί ως "επεξεργασία" ή "αντιμετώπιση." Συνήθως χρησιμοποιείται για να αναφερθεί στη διαδικασία αντιμετώπισης, επεξεργασίας ή ανάλυσης ενός θέματος, ειδικά όταν πρόκειται για δύσκολα ή επώδυνα θέματα, όπως η επεξεργασία της ιστορίας, των εγκλημάτων και των αδικιών του παρελθόντος. Συνήθως χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της πολιτικής και κοινωνικής συζήτησης για τη διαδικασία αντιμετώπισης της ιστορικής αλήθειας και των εγκλημάτων.

⁵³¹ Η λέξη "Durcharbeitung" είναι γερμανική και μπορεί να μεταφραστεί στα αγγλικά ως "elaboration" ή "thorough work." Χρησιμοποιείται για να αναφερθεί στη διαδικασία λεπτομερούς ανάλυσης, εξέτασης και επεξεργασίας ενός θέματος ή ενός έργου με σκοπό την πλήρη κατανόηση ή τη βελτίωσή του..

δυνατόν, ακόμη και να αφαιρέσουμε από τη μνήμη κάθε τι τραυματικό». ⁵³² Ομοίως, ο Adorno απορρίπτει τον κοινό όρο *Vergangenheitsbewältigung* ⁵³³, «συμβιβάζομενος με το παρελθόν», επειδή θεωρεί ότι υποκινείται από μια «αμυντική αντίδραση» για να καταστείλει την ενοχή για το ναζιστικό παρελθόν, γεγονός που οδηγεί σε πρόωρη και τεχνητή αίσθηση «κλεισίματος».

Το μήνυμα του Adorno σε αυτή τη διάλεξη είναι σαφές: επιθυμεί να παροτρύνει την αναγνώριση και την αποδοχή, παρά την καταστολή, της γερμανικής ενοχής για το ναζιστικό παρελθόν. Αυτό το συμπέρασμα έρχεται σε αντίθεση με την ψυχανάλυση, η οποία θεωρεί την ενοχή ως μια «σύνθετη» ή «ψυχολογική διάθεση», σε αντίθεση με την πραγματικότητα και ως εκ τούτου «παθολογική». Το *Aufarbeitung* του Adorno διαφοροποιείται και αντιτίθεται έτσι στο *Durcharbeitung* του Freud, επειδή για τον Adorno δεν υπάρχει δυνατότητα οριστικού κλεισίματος σε ένα έγκλημα του μεγέθους και της βαρβαρότητας του Ολοκαυτώματος. Ο Adorno ισχυρίζεται ότι η «συνείδηση της ιστορικής συνέχειας ατροφεί στη Γερμανία», η οποία είναι επικίνδυνη, επειδή «η έλλειψη ιστορικής επίγνωσης (*Geschichtsfremdheit*)» αντιπροσωπεύει «τον εφιάλτη μιας ανθρωπότητας χωρίς μνήμη». ⁵³⁴ Η ιστορική λήθη συνεπάγεται την υποτροπή στον θετικισμό που ο Adorno απορρίπτει ως οπισθοδρομική τεχνική, λέγοντας ότι «η ανθρωπότητα αποστασιοποιείται από τη μνήμη και εξαντλείται στη συνεχή συμμόρφωση με αυτό που είναι άμεσα παρόν», το να ζούμε χωρίς ιστορία, μόνο για το παρόν ως έχει, συνεπάγεται την ενίσχυση του παρόντος κόσμου ως του μόνου τρόπου που μπορεί να λειτουργούν τα πράγματα. Η ιστορική λήθη είναι βάρβαρη γιατί δεν επιτρέπει άλλη επιλογή εκτός από το παρόν, αφού αναιρεί την ικανότητα ιστορικού προβληματισμού και έτσι ο άνθρωπος δεν έχει καμία δυνατότητα να κρίνει ηθικά και ουσιαστικά στο παρόν.

⁵³² Adorno, Theodor W. *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*. Edited by Rolf Tiedemann, translated by Rodney Livingstone, 3. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003.

⁵³³ Η λέξη "*Vergangenheitsbewältigung*" είναι γερμανικής προέλευσης και αναφέρεται στη διαδικασία αντιμετώπισης και ανάλυσης του παρελθόντος, ειδικά των πολύ δύσκολων και επώδυνων πτυχών του παρελθόντος μιας χώρας ή μιας κοινωνίας. Συνήθως, αναφέρεται στη γερμανική διαδικασία αντιμετώπισης της ιστορίας της ναζιστικής περιόδου και του Ολοκαυτώματος μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. *Vergangenheitsbewältigung* σημαίνει δυσκολία να ξεπεραστεί το παρελθόν ή δουλειά και ενασχόληση με το παρελθόν ή συμβιβασμός με το παρελθόν.

⁵³⁴ Adorno, Theodor W. *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*. Edited by Rolf Tiedemann, translated by Rodney Livingstone, 3. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003, 10

Στη συνέχεια όμως, στο «Education after Auschwitz», ο Adorno εισάγει τον όρο «ανανεωμένη συνείδηση».⁵³⁵ Η διατύπωσή του, όπως παρουσιάζεται σε αυτό το δοκίμιο, συνδέεται με το έργο του στο «The Authoritarian Personality», στο οποίο ο Adorno περιγράφει τον τύπο της προσωπικότητας που θα μπορούσε να διαπράξει μαζικές δολοφονίες και να ενορχηστρώσει ένα τόσο αδίστακτο και φρικτό εγχείρημα όπως το Ολοκαύτωμα. Αυτόν που ονομάζει χειριστικό χαρακτήρα είναι ο τύπος προσωπικότητας ο οποίος θεωρεί ότι η «μάζα» επηρεάζεται πιο εύκολα και οδηγείται στον Φασισμό.⁵³⁶ Πολλοί μελετητές, κυρίως λόγω μιας λανθασμένης ερευνητικής μεθοδολογίας, έχουν αμφισβητήσει το έργο του Adorno στο «The Authoritarian Personality». Ωστόσο, η αντίληψή του για την ανανεωμένη συνείδηση είναι αρκετά ικανή να σταθεί από μόνη της χωρίς να καταφύγει στην περιγραφή του χειριστικού χαρακτήρα, και έτσι παραμένει μια έγκυρη έννοια. Τρανό παράδειγμα χειριστικής προσωπικότητας και προσωπικότητας που είναι ικανή να κατευθύνει τη «μάζα» είναι ο Χίτλερ όπως έχουμε δει και σε παραπάνω κεφάλαιο.

Ο Adorno υποστηρίζει λοιπόν, ότι όχι μόνο η κοινωνία επαναπροσδιορίζει πράγματα όπως η εργασία ή η τέχνη, έτσι ώστε να εμπορευματοποιηθούν, αλλά και τα υποκείμενα επαναπροσδιορίζονται ως κοινωνικά χρήσιμες εξωτερικές οντότητες, «αφηρημένα θέματα που συνδέονται μόνο με άλλα θέματα με την αρχή της ανταλλαγής».⁵³⁷ Έτσι, η ανανεωμένη συνείδηση εμποδίζει τα άτομα από το είδος του κριτικού αναστοχασμού που απαιτείται για την αποκάλυψη εκείνων των πτυχών της συλλογικής και ατομικής συνείδησης που επέτρεψαν την επιτυχία του Φασισμού ενώ η εκπαίδευση και ο διαφωτισμός που αποσκοπούν στην αφύπνιση των ανθρώπων από την κατάσταση της ανανεωμένης συνείδησης αντιπροσωπεύουν, κατά την άποψη του Adorno, ίσως τις μόνες πραγματικές λύσεις για την αποτροπή της επανάληψης του Ολοκαυτώματος.

⁵³⁵ Adorno, Theodor W. *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*. Edited by Rolf Tiedemann, translated by Rodney Livingstone, 3. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003, 28.

⁵³⁶ Theodor W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson, and R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality* (New York: W.W. Norton & Company, Inc., 1950), 744-771

⁵³⁷ Theodor W. Adorno, "Education after Auschwitz," in *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*, ed. Rolf Tiedemann and trans. Henry W. Pickford (Stanford, CA: Stanford University Press, 2003), 23.

Ακόμη και αυτή η κατανόηση της ενοχής σε σχέση με το Ολοκαύτωμα έχει αναλυθεί και εξεταστεί από συγγραφείς όπως η Hannah Arendt και ο Zygmunt Baumann. Στο σημαντικό έργο της για το θέμα, «Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil», η Arendt αξιολογεί τον βαθμό ενοχής, ο οποίος θα μπορούσε να αποδοθεί στον Adolf Eichmann και σε άλλους, που βοήθησαν στη διάπραξη της λεγόμενης «Τελικής Λύσης». Η Arendt παραθέτει τα λόγια ενός από τους δικαστές που προήδρευσαν της δίκης του Eichmann, ο οποίος σχολιάζει ότι «γενικά ο βαθμός ευθύνης αυξάνεται καθώς απομακρυνόμαστε όλο και περισσότερο από τον άνθρωπο που χρησιμοποιεί το μοιραίο όργανο με τα ίδια του τα χέρια». ⁵³⁸

Ο Baumann αναφέρει στο «Modernity and the Holocaust» τους τρόπους με τους οποίους κατανέμεται η ευθύνη σε μια γραφειοκρατική, σύγχρονη κοινωνία.⁵³⁹ Ωστόσο, η έννοια της ενοχής δεν μπορεί και δεν πρέπει να αποσυρθεί εντελώς από το Ολοκαύτωμα, ούτε μπορεί κανείς τελικά να υποθέσει ότι τα άτομα δεν φέρουν καμία ευθύνη για τα τελικά αποτελέσματα της Τελικής Λύσης. Εξακολουθούν να υπάρχουν ερωτήματα σχετικά με το ποιος ακριβώς είναι ένοχος και σε ποιο βαθμό μπορεί να ειπωθεί ότι τα άτομα είναι ένοχα για τη διάπραξη των γεγονότων του Άουσβιτς.

Το ζήτημα της ενοχής σε σχέση με το Ολοκαύτωμα παραμένει ένα σύνθετο ερώτημα. Στο «Education after Auschwitz» αλλά και στο «The Meaning of Working through the Past» ο Adorno υποστηρίζει σθεναρά τον κριτικό αναστοχασμό προκειμένου να αποτρέψουν τους ενόχους από το να τοποθετήσουν την ενοχή τους σε κάποιο άλλο αντικείμενο, είτε πρόκειται για τα ίδια τα θύματα είτε για κάποια έννοια συμπλέγματος ενοχής. Ως αποτέλεσμα, πρέπει να «δουλέψουν» ενάντια σε αυτή την έλλειψη προβληματισμού και μέσω της ουσιαστικής στροφής στο παρελθόν, να οδηγηθούν στην σωστή κριτική σκέψη για το παρόν.

⁵³⁸ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin Classics, 2006), 247.

⁵³⁹ Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000), 169-198

«Μετά το Άουσβιτς, δημοκρατία σημαίνει να μην χρειάζεται ποτέ να πεις ότι λυπάσαι». Προς το τέλος του *Negative Dialectics*, Ο Adorno υπαναχωρεί από την αδυναμία ή τη βαρβαρότητα της κουλτούρας μετά το Άουσβιτς λέγοντας ότι «ο αιώνιος πόνος έχει τόσο το δικαίωμα της έκφρασης όσο ένας βασανισμένος άνθρωπος ουρλιάζει. Ως εκ τούτου, μπορεί να ήταν λάθος να πούμε ότι μετά το Άουσβιτς δεν μπορείτε πλέον να γράφετε ποιήματα». ⁵⁴⁰

Σε αυτό το «λάθος» κρύβεται η υπόσχεση της ποίησης, η υπόσχεση ότι μπορεί να εκφράσει την έννοια «βασανιστήρια» και ότι, επιπλέον, «η ανάγκη να δώσουμε φωνή στον πόνο είναι προϋπόθεση όλης της αλήθειας». ⁵⁴¹ Σε αυτό το μεταγενέστερο έργο, ο Adorno επιτρέπει έτσι μια αισθητική άρνησης, αναγνωρίζοντας το γεγονός ότι ο πόνος επηρεάζει την έκφραση ή ότι ο πόνος μπορεί να οδηγήσει τη σκέψη και παρά τη βάρβαρη αδυναμία της ποίησης μετά το Άουσβιτς, ο Adorno δηλώνει στο «*Aesthetic Theory*», «το έργο τέχνης δεν είναι μόνο η ηχώ του πόνου». ⁵⁴² Συνεχίζει λέγοντας ότι ο αφανισμός είναι έτσι η έκφραση ενός πόνου που απορρίπτεται μέσω της καταστροφής του :«το νόημα ενυπάρχει ακόμη και στην αποκήρυξη του νοήματος» ⁵⁴³. Ο πλήρης αντίκτυπος αυτού του παράδοξου βρίσκεται στη φράση "μετά το Άουσβιτς", διότι μόνο μετά το Άουσβιτς μπορεί το όνομα «Άουσβιτς» να σημαίνει αυτό που έχει καταλήξει να σημαίνει.

Η μάχη του θραύσματος είναι επομένως μια μάχη ενάντια σε ένα σύνολο στο οποίο το θραύσμα έχει νόημα και με το οποίο έχει ωστόσο σχέση. Για τον Adorno, «η τέχνη πρέπει να προχωρήσει πέρα από τη δική της ιδέα για να παραμείνει πιστή σε αυτή την έννοια». Η κατακερματισμένη τέχνη, η τέχνη που απομακρύνεται από την ολότητα, από την αναγέννηση, είναι μια τέχνη που επιμένει στην ατομικότητα, στη μοναδική πολλαπλότητα του έργου της τέχνης, στο ασυμβίβαστο της διαλεκτικής: «Η απόλυτη ολοκλήρωση είναι γενοκτονία, η καταστροφή της ανυπαρξίας. Με στόχο να μην είναι βάρβαρη μετά το

⁵⁴⁰ Adorno, Theodor W. *Negative Dialectics*, trans. E. B. Ashton (Routledge: New York and London, 1996), 362.

⁵⁴¹ Adorno, Theodor W. *Negative Dialectics*, trans. E. B. Ashton (Routledge: New York and London, 1996), 17-18.

⁵⁴² Adorno, Theodor W. *Aesthetic Theory*, trans. Robert Hullot-Kentor (The Athlone Press: London, 1997).

⁵⁴³ Adorno, Theodor W. *Aesthetic Theory*, trans. Robert Hullot-Kentor (The Athlone Press: London, 1997), 105.

Άουσβιτς, μια ορισμένη ποιητική ή αισθητική έκφραση, μια ορισμένη *ποίηση*, είναι απαραίτητη». ⁵⁴⁴

Περί τέχνης μετά το Άουσβιτς

Για τον Adorno η μιμητική λειτουργία της τέχνης είναι κριτική στο βαθμό που αντιτίθεται στην εργαλειακή ορθολογικότητα, δηλαδή στην ορθολογικότητα που κυριαρχεί στις κοινωνικές πρακτικές, αποκλείοντας κάθε περιθώριο για οτιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί ως άλλο. Επομένως, «σύμφωνα με τον Adorno, η τέχνη παρέχει ένα πεδίο συνδιαλλαγής με αυτήν την κρίση και παράλληλα ένα πεδίο απόδοσής της μέσα από τη μιμητική λειτουργία, όπως αυτή προσεγγίζεται από τον Benjamin, μέσα δηλαδή από διαδικασίες συνάφειας, ομοιότητας και αναφοράς της εμπειρίας, παράγοντας με αυτόν τον τρόπο μία διαφορετική μορφή γνώσης για την πραγματικότητα. Έτσι, μέσω της *μίμησης* η τέχνη εγκαθιδρύει μια κριτική σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα.» ⁵⁴⁵

Ο Adorno πιστεύει ότι η τέχνη πρέπει να διαφέρει από την κοινωνική διάσταση προκειμένου να είναι τέχνη. Την ίδια στιγμή όμως, η τέχνη πρέπει να είναι παρόμοια με το αντίθετό της, έτσι ώστε να συνιστά κριτική, πρέπει το έργο τέχνης να ταυτίζεται σε έναν αρκετά μεγάλο βαθμό με αυτό εναντίον του οποίου επαναστατεί και αντιτίθεται. Η τέχνη πρέπει να αποτελεί *μίμηση* του αντιθέτου της. Η μιμητική πτυχή του έργου τέχνης λοιπόν χρησιμεύει ως πράξη απόρριψης, σύμφωνα με την προοπτική του Adorno: το έργο τέχνης δεν πρέπει να κατασκευάζει μια θετική απεικόνιση της πραγματικότητας, ή αντίθετα μια ευνοϊκή απεικόνιση ενός ουτοπικού οράματος. Αντ' αυτού, η καλλιτεχνική αναπαράσταση θα πρέπει να είναι αρνητική, συλλαμβάνοντας τα δυσμενή στοιχεία της πραγματικότητας. ⁵⁴⁶ Συνολικά, η έννοια της ουτοπίας προσεγγίζεται μέσω μιας διπλής απόρριψης, καθώς μπορεί να λάβει σάρκα και οστά μέσα από την αντίθεση με τα στοιχεία

⁵⁴⁴ Adorno, Theodor W. *Negative Dialectics*, trans. E. B. Ashton (Routledge: New York and London, 1996), 320.

⁵⁴⁵ Ράπτη, Γιούλη και Θωμάς Συμεωνίδης. "Οι φιλοσοφικές έννοιες της 'Κατοίκησης' και της 'Μίμησης' μέσα στο έργο των Adorno και Heidegger. Προεκτάσεις στο πεδίο της Αρχιτεκτονικής.", 7.

⁵⁴⁶ Ράπτη, Γιούλη και Θωμάς Συμεωνίδης. "Οι φιλοσοφικές έννοιες της 'Κατοίκησης' και της 'Μίμησης' μέσα στο έργο των Adorno και Heidegger. Προεκτάσεις στο πεδίο της Αρχιτεκτονικής.", 7.

της πραγματικότητας που δεν είναι καθολικά, συμπεριλαμβανομένων των αρνητικών πτυχών της πραγματικότητας.

Στο έργο του Heidegger, η έννοια της *μίμησης* συνδέεται έμμεσα με την έννοια της *αλήθειας*, αλλά χωρίς την άμεση σύνδεση της μιμητικής λειτουργίας με την αναπαραστατική λειτουργία, όπως συμβαίνει στο έργο του Adorno. Αυτό είναι το κύριο αίτιο που επιλέγει ως παράδειγμα τον ελληνικό ναό στο κείμενό του για την «Προέλευση του Έργου Τέχνης», όπου επιδιώκει να αναδείξει την ουσία της τέχνης σε σχέση με την αλήθεια, αντί για την αναπαράσταση. Για τον Heidegger, ο ελληνικός ναός αποτελεί το κατάλληλο παράδειγμα για να αναπτύξει την προσέγγισή του στην τέχνη, καθώς θεωρεί ότι η μίμηση στην έννοια της αναπαράστασης δεν υφίσταται στην περίπτωση του ναού. Παρ' όλα αυτά, η μιμητική λειτουργία με την ευρύτερη έννοιά της, όπως προσδίδεται αρχικά από τον Benjamin, μπορεί να εντοπιστεί στην έννοια της *αλήθειας*, όπως την αντιλαμβάνεται ο Heidegger: η αλήθεια είναι μια αλληλουχία αποκάλυψης και απόκρυψης, μια διαδοχή όπου κάτι αποκαλύπτεται ακριβώς την ίδια στιγμή που κάτι άλλο παραμένει κρυμμένο. Σε αυτό το πλαίσιο η *μίμηση* λαμβάνει έναν βοηθητικό ρόλο στη διαδικασία της αποκάλυψης και της απόκρυψης, αναδεικνύοντας τις ομοιότητες και τις διαφορές.⁵⁴⁷

Η εξερεύνηση και η ερμηνεία των αναμνήσεων του Ολοκαυτώματος είναι κεντρικής σημασίας για τα έργα τέχνης ευρωπαίων καλλιτεχνών, όπως τον Anselm Kiefer και τον Christian Boltanski, οι οποίοι αντιπαραβάλλουν τη χρήση της μνήμης. Ο Adorno υποστηρίζει ότι η τέχνη μπορεί δυνητικά να λειτουργήσει ως κριτική της υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων.⁵⁴⁸ Ουσιαστικά, τονίζεται ο διαδικαστικός, χρονικός χαρακτήρας της αισθητικής εμπειρίας, καθώς βασίζεται τόσο στη μνήμη όσο και στην προσμονή, ενώ, απηχώντας τις ιδέες του Benjamin, το επιχείρημα του Derrida ότι κάθε αρχή είναι στην πραγματικότητα ένας διπλασιασμός, σε κάθε πράξη αναπαράστασης υπάρχει ήδη μια αναφορά σε κάτι παρελθοντικό, είναι ένα κρίσιμο φιλοσοφικό θέμα στα έργα των Kiefer

⁵⁴⁷ Ράπτη, Γιούλη και Θωμάς Συμεωνίδης. "Οι φιλοσοφικές έννοιες της 'Κατοίκησης' και της 'Μίμησης' μέσα στο έργο των Adorno και Heidegger. Προεκτάσεις στο πεδίο της Αρχιτεκτονικής.", 8

⁵⁴⁸ Adorno, Theodor. *Αισθητική θεωρία*. Εκδόσεις Αλεξανδρεία, 2000, 22.

και Boltanski και αυτό που προκύπτει είναι ένα παιχνίδι απουσίας και παρουσίας που παίρνει μορφή σε ίχνη, μεταφορές, αλληγορίες, σημεία και εικόνες.

Αυτό σχετίζεται θεμελιωδώς με την πολιτική της αντιπροσώπευσης, η οποία συχνά επικεντρώνεται προβληματικά γύρω από πολιτικά αντίθετα, όπως η φυλή στο πλαίσιο της Νότιας Αφρικής, ή η πολιτιστική ταυτότητα στο πλαίσιο της μεταπολεμικής Ευρώπης, αντί να αναγνωρίζει την ολίσθηση αυτών των διαλεκτικών σχέσεων. Ο Derrida, ο Adorno και ο Benjamin συμφωνούν ότι κάποιος πρέπει να θέτει τον εαυτό του ως ψυχικό εξόριστο, έτσι ώστε να έχει συνείδηση όλων των μορφών καθορισμού ορίων και της βίας που αυτό συνεπάγεται, μια θέση που υιοθετούν και οι Kiefer και Boltanski. Μέσα σε όλα αυτά υπάρχει ένα επιχείρημα ενάντια στην πολιτική της λήθης, αναγνωρίζοντας παράλληλα την προβληματική της μνήμης.

Σύμφωνα με τον Dr. Gaie οι πίνακες του Kiefer είναι αυτοστοχαστικοί, καθώς αναιρούν τον εαυτό τους, όπως και τις απλοϊκές ελπίδες για λύτρωση μέσω της τέχνης. Μέσα από τις τυπικές διαδικασίες καύσης, ουλής και τραυματισμού των καμβάδων του, ο Kiefer ως καλλιτέχνης/καταστροφέας εκτελεί την καθαρτική, λυτρωτική, ουσιαστικά διαφορούμενη διαδικασία καταστροφής και επισκευής. Μέσα από τα έργα του που οδηγούν στους αρχιτεκτονικούς χώρους του μολυσμένου παρελθόντος, στις εσοχές της συλλογικής μνήμης, ο Kiefer καταπιάνεται με το μη αφομοιώσιμο τραύμα των καταστροφικών απωλειών της ιστορίας.⁵⁴⁹

Η ενασχόληση του Boltanski με το Ολοκαύτωμα γίνεται επίσης αρνητικά, καθώς δείχνει την αποτυχία ή την αδυναμία της αληθινής ενσάρκωσης της παρουσίας του παρελθόντος. Στις εγκαταστάσεις του που μιμούνται το αρχείο, «θυμάται» τις αναμνήσεις άλλων ανθρώπων και με αυτόν τον τρόπο εκθέτει τη δική του συνενοχή σε αυτή την πράξη του κακού. Ο Boltanski αμφισβητεί αναπαραστάσεις που επιχειρούν να αναφερθούν με ακρίβεια και σχολαστικότητα σε προηγούμενες καταστροφές, ειδικά στο Ολοκαύτωμα, αποκαλύπτοντας ότι αυτές οι απόπειρες επαναλαμβάνουν μια ναζιστικού τύπου δομή της

⁵⁴⁹ Gaie, Ștefan. "Adorno and Kiefer on the Dilemmas of Representation." *Editura Universitaria Craiova*, 2017, no. 39, 167.

ιστορίας και γενοκτονίας στην τάξη, αντικειμενοποίηση και απάνθρωπη παρόρμησή τους. Τα έργα του λειτουργούν ως αντι-μνημεία, έργα που προσπαθούν ασταμάτητα να τιμήσουν τη μνήμη, ενώ δείχνουν την αδυναμία να το πράξουν «μετά το Άουσβιτς», τονίζοντας έτσι την ευθύνη του να θυμόμαστε ενάντια στην επιθυμία για την ψευδαίσθηση μιας κάθαρσης.⁵⁵⁰

Είναι στην εγγενή κριτική και διαλεκτική της τέχνης και της κοινωνίας του Theodor Adorno, γραμμένη κατά τη διάρκεια και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου τα προοδευτικά στάδια χειραφέτησης από τη φύση και οι αντίστοιχες φάσεις της ταξικής κυριαρχίας, που αναπτύχθηκαν από τον Μαρξ, αναλύονται ως στάδια στη διαλεκτική της υποκειμενοποίησης και της πραγματοποίησης. Για τον σκοπό αυτό, ο Adorno επανερμηνεύει την επιστημολογική τριάδα του υποκειμένου, του αντικειμένου και της έννοιας με όρους μιας φροϋδικής διαδικασίας καταπίεσης και υποταγής, στην οποία ο καταπιεστής –το υποκείμενο– εμφανίζεται επίσης ως θύμα.

Όπως υποστηρίζει ο Γερμανός φιλόσοφος A. Wellmer, έχοντας σκοπό την ερμηνεία των προοδευτικών σταδίων χειραφέτησης από τη φύση και στη συνέχεια από την ταξική κυριαρχία, ο Adorno ανασυνθέτει την τριάδα του υποκειμένου/αντικειμένου/έννοιας, αντλώντας από την κεντρική φιγούρα της ψυχολογικής κριτικής του υποκειμένου και του λόγου του, τον Freud. Η κριτική του Freud καταδεικνύει την πραγματική ανικανότητα ή ανυπαρξία του «αυτόνομου» υποκειμένου, εκθέτοντας την παράλογη φύση του υποτιθέμενου λόγου του.⁵⁵¹ Ως ενσώματα όντα, ή «μηχανές επιθυμιών», τα ανθρώπινα όντα δεν έχουν συνείδηση των πράξεων ή των επιθυμιών τους, καθώς ο «λόγος» τους είναι απλώς μια έκφραση ψυχικών δυνάμεων ή ένα αποτύπωμα των σχέσεων κοινωνικής εξουσίας. Το πλέον «αποκεντρωμένο» υποκείμενο της ψυχανάλυσης είναι ένα πλέγμα ψυχικών και κοινωνικών δυνάμεων, είναι έτσι γεγονός ότι η ριζοσπαστικοποίηση της ψυχολογικής κριτικής του ορθολογισμού από τον Freud απελευθέρωσε τις έννοιες του

⁵⁵⁰ Belluigi, Dina Zoe. *Broken Vessels: The Impossibility of the Art of Remembrance and Re-collection in the Work of Anselm Kiefer, Christian Boltanski, William Kentridge and Santu Mofokeng*. Rhodes University, 2001, 120.

⁵⁵¹ Wellmer, A. 1991. *The Persistence of Modernity: Essays in Aesthetics, Ethics, and Postmodernism*. Translated by D. Midgley. Cambridge: Polity Press, 59.

υποκειμένου, της λογικής και της αυτονομίας από τους ορθολογιστικούς αστερισμούς του Διαφωτισμού. Πράγματι στο «The dialectic of Enlightenment», η καταπίεση της εσωτερικής φύσης θεωρείται από τους Adorno και Horkheimer ως απαραίτητη για την ανάπτυξη ενός ενιαίου εαυτού που απαιτείται για χάριν της αυτοσυντήρησης, ενώ ο έλεγχος της φύσης είναι ένα εξωτερικό και κοινωνικό φαινόμενο.⁵⁵²

Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι η ανάμνηση έχει αποδειχτεί ότι ανακουφίζει τον πόνο του παρελθόντος. Έτσι, στόχος του Adorno είναι να καταστρέψει τη μυθική δύναμη που ασκείται πάνω στο παρόν, η οποία αποτελεί την πηγή μιας μοιρολατρικής και παθητικής αποδοχής του status quo. Βέβαια αυτή η διαδικασία απομυθοποίησης εντείνει αδυσώπητα την κρίσιμη ένταση μεταξύ σκέψης και πραγματικότητας, αντί να φέρει και τις δύο σε αρμονία. Στη συνέχεια στον χώρο που δημιουργείται από αυτή τη διαδικασία, στο «πεδίο δύναμης», ο Adorno εναποθέτει τις ελπίδες του για τη μελλοντική πραγμάτωση της ελευθερίας, ενώ αναγνωρίζει ότι οι αντιφάσεις της κοινωνίας δεν μπορούν να εξαιρεθούν μέσω της σκέψης. Έτσι, ούτε η έννοια ούτε η πραγματικότητα επιβεβαιώνονται από μόνες τους, αντίθετα η καθεμία τίθεται σε κριτική αναφορά σε σχέση με την άλλη, η καθεμία επιβεβαιώνεται μόνο στη μη ταυτότητά της σε σχέση με την άλλη. Αυτή η μη συμφιλιοτική σκέψη ή «αρχή της μη ταυτότητας» είναι το θεμέλιο της φιλοσοφίας του για την «Αρνητική Διαλεκτική».⁵⁵³

Τι συμβαίνει όμως με την θεολογική έννοια της μνήμης;

Σύμφωνα με τον Adorno, μια θεολογική έννοια της μνήμης αμφισβητεί τη διαστροφή της ιστορίας από τον ολοκληρωτισμό και γίνεται ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης αυτής της «μοναδικής καταστροφής», στην οποία το ένα γεγονός μετά το άλλο «συνεχίζει να συσσωρεύει συντρίμια πάνω στα συντρίμια». Την πίστη του Benjamin στη λυτρωτική

⁵⁵² Wellmer, A. 1991. *The Persistence of Modernity: Essays in Aesthetics, Ethics, and Postmodernism*. Translated by D. Midgley. Cambridge: Polity Press, 60.

⁵⁵³ Adorno, T. 1990 (1966). *Negative Dialectics*. London: Routledge, 27.

δύναμη του Gedachtnis (ανάμνηση) την ευλαβική ανάμνηση ενός αντικειμένου πάντα πριν από το θέμα που θυμάται, όπως φαίνεται στο συμπέρασμά του στο *Minima Moralia*:

«Η μόνη φιλοσοφία για την οποία, μπροστά στην απόγνωση, μπορεί ακόμη να αναληφθεί η ευθύνη, θα ήταν η απόπειρα να βλέπει κανείς τα πράγματα έτσι όπως θα παρουσιάζονταν από τη σκοπιά της λύτρωσης. Η γνώση δεν έχει άλλο φώς παρά μόνον εκείνο που πέφτει στον κόσμο από τη λύτρωση: όλα τα άλλα εξαντλούνται στην ανακατασκευή κατ' απομίμηση του και παραμένουν απλή τεχνική. Θα έπρεπε να χαραχθούν προοπτικές, στις οποίες ο κόσμος θα αποκαλύπτεται σαν κατά λάθος μετατοπισμένος και ξενίζων, δείχνοντας τις ρωγμές και τις σχισμές του, όπως ακριβώς θα φανεί κάποτε, ενδεής και παραμορφωμένος στο μεσσιανικό φως. Η επίτευξη τέτοιων προοπτικών χωρίς αυθαιρεσία και βία, αποκλειστικά μέσα από την επαφή με τα αντικείμενα, αυτό είναι το μόνο που έχει σημασία για τη σκέψη...Με όσο μεγαλύτερο πάθος η σκέψη στο όνομα του μη εξαρτημένου από όρους στεγανοποιείται απέναντι στην εξάρτηση της από όρους τόσο πιο ασυνείδητα, άρα και τόσο πιο μοιραία, παραδίδεται στον κόσμο. Πρέπει η ίδια να κατανοήσει ακόμη και την α-δυνατότητα της στο όνομα της δυνατότητας. Σε σύγκριση όμως με την απαίτηση που με αυτόν τον τρόπο τίθεται σε αυτή το ερώτημα, για την πραγματικότητα ή μη πραγματικότητα της ίδιας της λύτρωσης, είναι σχεδόν αδιάφορη».⁵⁵⁴

Μέσω της αυτονομίας τους λοιπόν ο Adorno πιστεύει ότι τα έργα τέχνης έχουν ιδιότητες που τους επιτρέπουν να γίνουν σημεία κρυστάλλωσης για έναν συγκεκριμένο χώρο και έναν συγκεκριμένο χρόνο, ο οποίος είναι ταυτόχρονα φορτισμένος με νόημα και με αισθησιακή δύναμη. Ο Adorno επικεντρώνεται στην ψευδαίσθηση της τέχνης, η τέχνη είναι ψευδαίσθηση, απλή εμφάνιση, η ενσυνείδητη παρουσίαση μιας ψευδαίσθησης πραγματικότητας, αλλά αυτή η ψευδαίσθηση «της δίνεται από αυτό που δεν είναι ψευδαίσθηση: τη διαδικασία της παραγωγής της». Ως εκ τούτου, η τέχνη μπορεί να γίνει ένα πιθανό μέσο για την έκφραση της αλήθειας:

⁵⁵⁴ Adorno, T. 1978 (1951). *Minima Moralia*. London: Verso, 247.

Δείχνοντας την επιρροή του από τον Benjamin, ο Adorno δηλώνει ότι «μόνο στα ίχνη και τα ερείπια» υπάρχει «ελπίδα να συναντήσουμε μια γνήσια και δίκαιη πραγματικότητα». Το ίχνος είναι κατά μία έννοια απολιθωμένο φυσικό υπόλειμμα ή, στην περίπτωση της φροϋδικής θεωρίας της μνήμης του Benjamin, το ασυνείδητο ίχνος, υποδεικνύοντας εκείνα τα στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας τα οποία, εξακολουθώντας να προσκολλώνται σε ένα αντικείμενο, βοηθούν στην αποφειτοποίησή του.⁵⁵⁵ Το ίχνος είναι επίσης αυτό που σηματοδοτεί την ιστορικότητα ενός αντικειμένου, τις ουλές που έχει συσσωρεύσει στα χέρια των χρηστών του, το ορατό αποτύπωμα των μεταβλητών λειτουργιών του. Τα ίχνη που είναι χαραγμένα στο σώμα ενός αντικειμένου είναι ο ιστός που αναιρεί την ταυτότητά του, το πλέγμα των καταναλωτικών τρόπων με τους οποίους έχει συλληφθεί ποικιλοτρόπως.

Η Μνήμη και η πολιτική της αναπαράστασης

Ο Adorno λοιπόν, όπως είδαμε παραπάνω, δίνει μεγάλη έμφαση όχι μόνο στη δυνατότητα της τέχνης να λειτουργήσει ως κριτική για την τρέχουσα κατάσταση πραγμάτων, αλλά και ως παραίνεση προς την τέχνη να γίνει μάρτυρας του πόνου – ένας τόπος μνήμης ως προειδοποίηση για τους κινδύνους του παρελθόντος. Ο Francois Lyotard, προωθώντας αυτή την κλήση για μαρτυρία, εναποθέτει τις ελπίδες του στις αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Αυτό συμβαίνει έτσι ώστε, όπως ο Adorno αναφέρει:

«Ο διαφωτισμός σχετικά με το τι συνέβη στο παρελθόν πρέπει να λειτουργήσει, πάνω απ' όλα, ενάντια σε μια λήθη που πολύ εύκολα συμβαδίζει - και δικαιολογεί - με αυτό που έχει ξεχαστεί.»⁵⁵⁶

Σύμφωνα με τον Derrida, όσο η τέχνη μπορεί να λειτουργήσει ως μια συγκεκριμενοποιημένη οπτικοποίηση και εγκατάσταση φιλοσοφικών και ηθικών προβληματισμών, λειτουργεί επίσης ως οπτικό ίχνος ή καταγραφή ψυχολογικών διεργασιών. Η ιστορία, ιδιαίτερα η ιστορία «μετά το Άουσβιτς», μπορεί ίσως να αντιμετωπιστεί και να κατανοηθεί μόνο μέσω της αναγνώρισης της δυσπρόσιτης

⁵⁵⁵ Eagleton, T. 1981. *Walter Benjamin or Towards a Revolutionary Criticism*. London: Verso, 35.

⁵⁵⁶ LaCapra, D. 1998. *History & Memory After Auschwitz*. New York: Cornell University Press, 46.

εμπειρίας. Γιατί η τέχνη πρέπει να είναι: «ένας τόπος παρατήρησης, πληροφόρησης και μαρτυρίας, ένας δορυφόρος, ένας φύλακας, που παρακολουθεί και προειδοποιεί».⁵⁵⁷

Στη συνέχεια, η ιεραρχική αντίθεση μεταξύ ιστορίας και φαντασίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει καταρρεύσει σε μια άλλη ιεραρχία: αντικειμενική μνήμη έναντι αισθητικής απόλαυσης και απόσπασης της προσοχής. Ωστόσο, ο Adorno ούτε δικαιολογεί, ούτε νομιμοποιεί αυτή την αντίθεση. Ο Dr Van Alphen αναφέρει ότι όταν η δήλωση του Adorno χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα σε αυτό το πλαίσιο, την αναθεώρησε λέγοντας ότι:

«Όταν το Ολοκαύτωμα μετατρέπεται σε εικόνα...παρ' όλη τη σκληρότητα και την ασυμφωνία της, είναι σαν να βιάζεται η ντροπή που νιώθει κανείς μπροστά στα θύματα. Τα θύματα μετατρέπονται σε έργα τέχνης, πετιούνται έξω για να καταβροχθιστούν από τον κόσμο που τα έκανε θύματα. Η λεγόμενη καλλιτεχνική απόδοση του γυμνού σωματικού πόνου εκείνων που ξυλοκοπήθηκαν με τουφέκια περιέχει, όσο μακρινή κι αν είναι, την πιθανότητα ότι η ευχαρίστηση μπορεί να συμπιεστεί από αυτήν. Η ηθική που απαγορεύει στην τέχνη να το ξεχάσει αυτό για ένα δευτερόλεπτο γλιστρά στην άβυσσο του αντίθετού της».⁵⁵⁸

Αυτό επαναλαμβάνεται επίσης από τον Derrida, όταν σχολιάζει τη δυνατότητα τόσο της Ευρώπης όσο και της Νότιας Αφρικής να ξεχάσουν στην εποχή μετά το Απαρτχάιντ:

«Αν μπορούσαμε να ξεχάσουμε τον πόνο, την ταπείνωση, τα βασανιστήρια και τους θανάτους, ίσως μπαίναμε στον πειρασμό να δούμε αυτή την περιοχή του κόσμου σαν ένα γιγαντιαίο ταμπλό ή πίνακα ζωγραφικής».⁵⁵⁹

Η Dr. L. Saltzman αναφέρει ότι με τη ρήση του Adorno «μετά το Άουσβιτς», η βιβλική απαγόρευση των εικόνων γνώρισε μια θεωρητική αναγέννηση μέσα στη μεταπολεμική

⁵⁵⁷ Derrida, J. 1983. *Racism's Last Word*. Translated by P. Kamuf, P. Saura & Pignon-Ernest (ed) 1996: 54-59.

⁵⁵⁸ Van Alphen, E. 1997. *Caught by History — Holocaust Effects on Contemporary Art, Literature & Theory*. California: Stanford University Press, 19.

⁵⁵⁹ Derrida, J. 1983. *Racism's Last Word*. Translated by P. Kamuf, P. Saura & Pignon-Ernest (ed) 1996: 54-59.

αισθητική.⁵⁶⁰ Από Εβραϊκής πλευράς, η «Δεύτερη εντολή» προτείνει έναν κόσμο χωρίς εικόνες, στον οποίο όχι μόνο ο Θεός αλλά κανένα άλλο πράγμα (είτε από τη γη, τη θάλασσα ή τον ουρανό) δεν μπορεί να εκπροσωπηθεί. Επιπλέον, η «Δεύτερη Εντολή» δεν ορίζει απλώς ότι ο Θεός δεν πρέπει να απεικονίζεται, αλλά υπονοεί επίσης ότι ο Θεός δεν μπορεί να απεικονιστεί - πέραν από το γνωστό ή το αντιληπτό, ο Θεός είναι επομένως μη εκπροσωπήσιμος. Σε συνδυασμό με τη μεταπολεμική απαγόρευση του Adorno βρίσκεται αυτή η εβραϊκή απαγόρευση - η συνυφασμένη ρήση μας αφήνει με μια αισθητική ηθική οπτικής απουσίας και ποιητικής σιωπής .

Συνεχίζοντας, διαπιστώνουμε ότι η γλώσσα της απαγόρευσης του Adorno είναι ακόμη πιο επίμονη όταν γράφει όχι για την ποίηση, αλλά για τη ζωγραφική: «Η απαγόρευση της Παλαιάς Διαθήκης για τις χαραγμένες εικόνες μπορεί να ειπωθεί ότι έχει μια αισθητική πτυχή εκτός από την εμφανώς θεολογική. Η απαγόρευση της διαμόρφωσης μιας εικόνας - κάποιου πράγματος - στην πραγματικότητα συνεπάγεται την πρόταση ότι μια τέτοια εικόνα είναι αδύνατον να σχηματιστεί». Ωστόσο, την ίδια στιγμή, ο Adorno προτείνει μια οπτική εναλλακτική λύση ή εκπλήρωση της αισθητικής απαγόρευσης: η οπτική πρακτική της ζωγραφικής αφαίρεσης θεωρείται ως ένας τρόπος αισθητικής αναπαράστασης που αποφεύγει στη μη αναφορική, μη εικονιστική και αυτόνομη πτυχή της, αυτό που το Άουσβιτς και η εβραϊκή Βίβλος απαγορεύουν ρητά. Ο καθηγητής M. Jay, υποστηρίζει για τον Adorno, ότι ο έντονος ασκητικός μοντερνισμός στην επιδίωξη των εσωτερικών νόμων ανάπτυξής του, περιλαμβάνει μια «απο-αισθητοποίηση της τέχνης» – προοδευτική απελευθέρωση από το μυθικό, λατρευτικό, τελετουργικό πλαίσιο από το οποίο προέκυψε, αψηφώντας ίσως ακόμη και αποκλείοντας τη φετιχιστική, ζώδη συμπεριφορά, εκπληρώνοντας έτσι τις απαιτήσεις του «ταμπού για τον αισθησιασμό». ⁵⁶¹

Στο κάλεσμα για γνώση στα γραπτά του Adorno αναγνωρίζεται η θεμελιώδης σημασία της αισθητικής αναπαράστασης λόγω της ικανότητάς της να μεταδίδει γνώση και να μαρτυρεί. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα λοιπόν της τέχνης μετά το Άουσβιτς είναι η περίπτωση του Anselm Kiefer. Στο έργο του Kiefer η ίδια η πράξη της δημιουργίας και

⁵⁶⁰ Saltzman, L. 1999. *Anselm Kiefer and Art After Auschwitz*. Cambridge: Cambridge University Press, 19.

⁵⁶¹ Jay, M. 1984. *Adorno*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 157.

του να είσαι καλλιτέχνης-δημιουργός, βασίζεται πάντα σε ένα παρόν που διαμορφώνεται από την κληρονομιά του ιστορικού τραύματος. Το έργο του διαμεσολαβεί στην σχέση μεταξύ μιας βαθιά τραυματικής ιστορίας που ο ίδιος και οι θεατές του μετά το Ολοκαύτωμα δεν μπορούν να γνωρίζουν πλήρως, αλλά στην οποία ωστόσο μαρτυρεί και παρέχει πρόσβαση. Κατά την Saltzman, ο Kiefer εμψυχώνεται από τη διαφορούμενη, προβληματική και ανέφικτη «Λυοταρντική» ανάγκη να δώσει φωνή σε αυτό που φιμώθηκε και σε εκείνους που φιμώθηκαν.⁵⁶² Το έργο του Kiefer, θέτει τον εαυτό του μεταξύ αδυναμίας και δυνατότητας, αναβολής και πραγμάτωσης, καταστολής και αναγνώρισης.

Η Τέχνη μετά το Άουσβιτς

Φυσικά με τον όρο τέχνη μιλάμε για πολλές και διαφορετικές μορφές, όπως η μουσική, η γλυπτική, η ζωγραφική, η λογοτεχνία, η ποίηση, η αρχιτεκτονική, το θέατρο, ο κινηματογράφος κ.α. Εστιάζοντας όμως στη ζωγραφική μας είναι πιο εύκολο να παρουσιάσουμε την έννοια της «αναπαράστασης». Θα δώσουμε λοιπόν 3 παραδείγματα μεγάλων ζωγράφων που υπήρξαν σταθμοί στην έννοια της ηθικής της αναπαράστασης τραυματικών γεγονότων, όπως είναι το Άουσβιτς, η ρίψη βόμβας στη Χιροσίμα–Ναγκασάκι και η γενοκτονία των Αρμενίων.

Anselm Kiefer

Όπως αναφέρει ο καθηγητής A. Huyssen, στο πνεύμα του Walter Benjamin, ο Kiefer παρουσιάζει τη δική του σύγχρονη στιγμή ως μια εποχή μεγάλου κινδύνου – ένα «παρόν» ριζικά διαποτισμένο με νόημα από το παρελθόν. Αντί απλώς να απεικονίζει τον μύθο και την ιστορία, είναι ένας διαρκής στοχασμός για το πώς λειτουργούν οι μυθικές εικόνες στην ιστορία, ότι ο μύθος δεν μπορεί ποτέ να ξεφύγει από την ιστορία και ότι η ιστορία με τη σειρά της πρέπει να βασίζεται σε μυθικές εικόνες.⁵⁶³ Ενώ μεγάλο μέρος της μυθικής ζωγραφικής του Kiefer φαίνεται να ενεργοποιείται από μια λαχτάρα να υπερβεί τον τρόπο της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας, τόσο το θέμα όσο και η αισθητική εκτέλεση του

⁵⁶² Saltzman, L. 1999. *Anselm Kiefer and Art After Auschwitz*. Cambridge: Cambridge University Press, 47.

⁵⁶³ Huyssen, A. 1989. "Anselm Kiefer: The Terror of History, the Temptation of Myth." *October* Vol. 48, pp. 25-45.

Kiefer τονίζουν ότι αυτή η λαχτάρα δεν μπορεί να εκπληρωθεί. Ο Kiefer συνδυάζει την ιστορία και τον μύθο για να υποστηρίξει, όπως έκαναν ο Adorno και ο Horkheimer, ότι κάτω από τις αξιώσεις της δυτικής κοινωνίας έχει θέσει έναν πολιτισμό βασισμένο στη λογική όπου βρίσκεται ένα ισχυρό υπόλειμμα μυθικού παραλόγου. Οι αναφορές ερμηνεύονται μέσω μιας οξείας συνείδησης της απώλειας του Adorno και της ενόρασης στην αδυναμία του Lyotard για την επίτευξη κάποιας τελικής συμφιλίωσης. Για τον Kiefer, ο ίδιος ο μύθος δεν είναι ούτε κάποια πρωτογενής πραγματικότητα ούτε εγγύηση μιας αδιαμφισβήτητης προέλευσης, αλλά οικειοποιείται μια προσπάθεια κατασκευής νοήματος και πραγματικότητας μέσω της αφήγησης σε εικόνες. Ο Kiefer προτείνει ότι το γερμανικό παρελθόν είναι λανθάνον ή εγγενές στο σύγχρονο γερμανικό κόσμο που το έχει καταπιέσει και υποστηρίζει ότι η προϊστορία ή το αρχαϊκό είναι ενσωματωμένο ή λανθάνον μέσα στον σύγχρονο κόσμο.⁵⁶⁴

Όπως υποστηρίζει ο Αμερικανός κριτικός τέχνης και ποιητής Kuspit D. το «τραγικό» όραμά του βοηθά να αποκαλυφθούν καταπιεσμένα χαρακτηριστικά του παρελθόντος που οι ιδέες της ιστορικής προόδου συσκοτίζουν. Ο Kiefer χρησιμοποιεί τις παραδόσεις του παλιού και του νέου για να αρθρώσει την παρωχημένη αλλά ασυνείδητη κατοχή της γερμανικής αυθεντικότητας και εξουσίας.⁵⁶⁵ Όπως η ψυχανάλυση ανασκάπτει το «θαμμένο» παρελθόν με την πρόθεση να μεταμορφώσει το ψυχικό παρόν και να προετοιμαστεί για ένα καλύτερο ψυχικό μέλλον, έτσι και η τέχνη πρέπει να εξετάσει την ασυνείδητη εισαγωγή της συνειδητής καλλιτεχνικής άρθρωσης για να απελευθερωθεί από τη δύναμη του ανεξέταστου ασυνείδητου. Ενώ ο μοντερνισμός πέτυχε την εξουσία και την αυθεντικότητά του μέσω της σιωπηρής ουτοπικής δέσμευσής του τόσο στην τέχνη όσο και στην κοινωνία, ο μεταμοντερνισμός είναι μια κριτική εργασία μέσω αυτής της παρωχημένης δέσμευσης προκειμένου να απελευθερωθεί από αυτήν. Το έργο του Kiefer είναι μια υπενθύμιση ότι δεν υπάρχει διαφυγή από την αναγνώριση της κατάστασης του δικού μας παρελθόντος.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Belluigi, Dina Zoe. *Broken Vessels: The Im-possibility of the Art of Remembrance and Re-collection in the Work of Anselm Kiefer, Christian Boltanski, William Kentridge and Santu Mofokeng*. Rhodes University, 2021, 29.

⁵⁶⁵ Kuspit, D. 1993 (1984). *The New Subjectivism: Art in the 1980's*. New York: De Capo Press, 533.

⁵⁶⁶ Kuspit, D. 1993. "The New Subjectivism: Art in the 1980s." New York: De Capo Press, 535. Huysen, A. 1992. "Kiefer in Berlin." *October* Vol. 62, 98.

Η καθηγήτρια S. Handelman, υποστηρίζει ότι ο Kiefer χρησιμοποιεί την αλληγορία ενάντια στο επικίνδυνο ξόρκι του συμβόλου και του μύθου - γιατί η αλληγορία είναι το όραμα των μη αναγώγιμων ερειπίων του χρόνου και της ιστορίας σε αντίθεση με το ενοποιημένο, απρόσκοπτο και ρομαντικό βασίλειο του συμβόλου. Η αλληγορία διασώζει τα κενά του Adorno, την ανισότητα, τις διαφορές και λειτουργεί ενάντια στην ιστορία ως μια ομαλή αφήγηση, «την νηνεμία του ιδεολογικού ύπνου».⁵⁶⁷ Ο Kiefer ενσωματώνει τη μυστικιστική παράδοση στην τέχνη καθώς και στην ιστορία για να τα αποδομήσει, δημιουργώντας ένα ημιτελές μωσαϊκό που εκθέτει στη βαρυσήμαντη φύση τους ότι είναι και τα δύο κούφια και ότι κανένα δεν παρέχει την προοπτική που απαιτείται για τη δημιουργία μιας συνολικής κοσμοθεωρίας. Η οικειοποίηση και η παράθεση λέξεων και στίχων ποίησης από τον Kiefer απαιτεί περισσότερα από τον θεατή από ό,τι από την απλοϊκή απόλαυση της εικόνας.

Ένα από τα κύρια μέσα καταστροφής του Kiefer για πιθανή λύτρωση είναι η καύση, ενώ αναπόσπαστο μέρος αυτής της μενγιαμινικής λύτρωσης μέσω της καταστροφής είναι η αλχημεία. Όπως και η αλχημεία, η αλληγορία ως «μελαγχολική επιστήμη» περιέχει μια ελπίδα για μαγική γνώση και μεταμόρφωση.⁵⁶⁸ Τα έργα του Kiefer, ειδικά τα τοπία του, έχουν περιγραφεί ως αποκαλυπτικά και καταστροφικά – τοπία μετά το τέλος της ιστορίας, «μετά το Άουσβιτς». Η βία που είναι αισθητή στο κάψιμο και το σκίσιμο και οι μώλωπες και το ξύσιμο των ίδιων των επιφανειών, υποστηρίζουν αυτή την ανάγνωση. Οι φωτογραφικές εικόνες του συχνά διαβρώνονται, ξεθωριάζουν, γδέρνονται, επικαλύπτονται, καθιστώντας τον εικονογραφικό χώρο πραγματικό και πλασματικό.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά έργα του Kiefer που αντικατοπτρίζουν το «Μετά το Άουσβιτς» είναι το έργο *Margarete* (1981).

⁵⁶⁷ Handelman, S. A. 1991. *Fragments of Redemption — Jewish Thought and Literary Theory in Benjamin, Scholem and Levinas*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 125.

⁵⁶⁸ Handelman, S. A. 1991. *Fragments of Redemption — Jewish Thought and Literary Theory in Benjamin, Scholem and Levinas*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 126.

Εικόνα 40. *Margarete* (1981) by Anselm Kiefer (Saatchi collection), 110 x 149 5/8 (280 x 380 cm) Λάδι και άχυρο σε καμβά

Το *Margarete* είναι ένα έργο τέχνης με λάδι, ακρυλικό, γαλάκτωμα και άχυρο σε καμβά που δημιουργήθηκε από τον Γερμανό καλλιτέχνη Anselm Kiefer το 1981. Ο πίνακας αναφέρεται στο ποίημα του Paul Celan «Φούγκα του θανάτου» και οφείλει πολλά στο όραμα της γερμανικής γυναικείας φύσης που δημιούργησε ο Goethe. Η *Margarete* είναι μέρος της σειράς του Kiefer για τη ναζιστική κυριαρχία, η οποία διερευνά το παρελθόν της Γερμανίας και τον αντίκτυπό της στο σήμερα. Το συγκεκριμένο κομμάτι υπογραμμίζει την πολύπλευρη τεχνική του, παίζοντας με τις υφές καθώς χρησιμοποιεί το άχυρο για πρώτη φορά σε αυτή τη σειρά, το οποίο προτίμησε για τα ψηλαφητά, εύκαμπτα και μεταβατικά χαρακτηριστικά του.

Ο Kiefer παίζει με σύμβολα σε όλη τη *Margarete* για να εξερευνήσει ιδέες γύρω από τη φυλετική ταυτότητα και την ιστορία της Γερμανίας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η εικόνα της *Margarete* συμβολίζει μια εθνικιστική έννοια καθαρότητας ριζωμένη σε αγροτικές ιδεολογίες. Υπαινίσσεται πώς οι Γερμανοί έβλεπαν τους εαυτούς

τους ως θεμελιωδώς διαφορετικούς από άλλες φυλές. Συνοπτικά, η Margarete αντιπροσωπεύει μια βαθιά στοχαστική ανάλυση του παρελθόντος της Γερμανίας με συναισθηματικά ισχυρά ανθρώπινα θέματα συνυφασμένα σε κάθε πινελιά που γίνεται στον καμβά.⁵⁶⁹

Ας προχωρήσουμε όμως στην τέχνη μετά την βομβιστική επίθεση στην Χιροσίμα και το Ναγκασάκι.

Η Τέχνη μετά τη ρίψη βόμβας στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι

Marukis

Δύο από τους σημαντικότερους ζωγράφους που αποτύπωσαν την Βομβιστική επίθεση στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι ήταν οι Maruki Iri και Maruki Toshi. Τα λεγόμενα

The Hiroshima Panels (I)-(XIV) εκτίθενται στην Maruki Gallery. Τα The Hiroshima Panels (XV) «Nagasaki» εκτίθενται στο Nagasaki Atomic Bomb Museum. Ας δούμε όμως την εμπειρία των Marukis μέσα από τα δικά τους μάτια/αφήγηση.

«Χάσαμε τον θείο μας από την ατομική βόμβα. Δύο νεαρές ανιψιές μας σκοτώθηκαν. Η μικρότερη αδελφή μας υπέστη εγκαύματα και ο πατέρας μας πέθανε μετά από έξι μήνες. Πολλοί φίλοι και γνωστοί χάθηκαν. Ο Iri έφυγε για τη Χιροσίμα με το πρώτο τρένο από το Τόκιο, τρεις ημέρες μετά τη ρίψη της βόμβας. Η Toshi ακολούθησε λίγες μέρες αργότερα. Λίγο περισσότερο από δύο χιλιόμετρα από το κέντρο της έκρηξης, το σπίτι της οικογένειας ήταν ακόμα όρθιο.

Αλλά η στέγη, τα κεραμίδια και τα παράθυρα παρασύρθηκαν από την έκρηξη, μαζί με τηγάνια, μπουλ και ξυλάκια από την κουζίνα. Ακόμα κι έτσι, η καμένη κατασκευή παρέμεινε και μεγάλος αριθμός τραυματιών είχε συγκεντρωθεί εκεί και κείτονταν στο πάτωμα από τοίχο σε τοίχο. Μεταφέραμε τους τραυματίες, αποτεφρώσαμε τους νεκρούς, ψάξαμε για φαγητό και βρήκαμε καμένα φύλλα κασσίτερου για να μπαλώσουμε τη στέγη.

⁵⁶⁹ <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/great-works/margarete-1981-by-anselm-kiefer-saatchi-collection-970630.html> accessed 2023

Με τη δυσωδία του θανάτου και τις μύγες και τα σκουλήκια γύρω μας, περιπλανιόμασταν ακριβώς όπως εκείνοι που είχαν βιώσει τη βόμβα.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου, επιστρέψαμε στο Τόκιο και μάθαμε με βεβαιότητα ότι ο πόλεμος είχε τελειώσει. Στη Χιροσίμα, είχαμε χάσει τη δύναμη να σκεφτούμε αν ο πόλεμος είχε τελειώσει ή όχι. Πέρασαν τρία χρόνια πριν αρχίσουμε να ζωγραφίζουμε τα πάνελ της Χιροσίμα. Βγάλαμε τα ρούχα μας για να ανακαλέσουμε εικόνες από εκείνη την εποχή και να τις ζωγραφίσουμε, και άλλοι συμφώνησαν να ποζάρουν για εμάς επειδή ζωγραφίζαμε την ατομική βόμβα. Αρχίσαμε να σκεφτόμαστε πώς ένα 17χρονο κορίτσι είχε διάρκεια ζωής 17 ετών, πώς η ζωή ενός 3χρονου παιδιού είχε διαρκέσει τρία χρόνια.

Ζωγραφίσαμε περίπου εννιακόσιες ανθρώπινες φιγούρες, συμπεριλαμβανομένων των σκίτσων, για τον πρώτο πίνακα. Νομίζαμε ότι είχαμε ζωγραφίσει έναν μεγάλο αριθμό, αλλά μέχρι και 140.000 άνθρωποι πέθαναν στη Χιροσίμα. Καθώς συνεχίζαμε να ζωγραφίζουμε, προσευχόμενοι για τις ψυχές των νεκρών με την ελπίδα ότι δεν θα συμβεί ποτέ ξανά, συνειδητοποιήσαμε ότι ακόμα κι αν ζωγραφίζαμε όλη μας τη ζωή, δεν θα μπορούσαμε ποτέ να τις ζωγραφίσουμε όλες. Μια ατομική βόμβα σε μια στιγμή προκάλεσε το θάνατο περισσότερων ανθρώπων από ό, τι θα μπορούσαμε ποτέ να απεικονίσουμε. Η μακροχρόνια ραδιενέργεια και η ασθένεια της ακτινοβολίας κάνουν τους ανθρώπους να υποφέρουν και να πεθαίνουν ακόμη και τώρα. Δεν επρόκειτο για φυσική καταστροφή. Καθώς ζωγραφίζαμε, μέσα από τους πίνακές μας, αυτές οι σκέψεις περνούσαν από το μυαλό μας».

Maruki Toshi

Maruki Iri

Σε διάστημα τριών δεκαετιών, το ζευγάρι παράγαγε 15 σκηνές πάνελ με θέμα την βομβιστική επίθεση στη Χιροσίμα. Το καθένα είχε οκτώ ξεχωριστά τμήματα ιαπωνικής οθόνης/κύλισης. Παρά τους περιστασιακούς στροβιλισμούς χρώματος - vermilion που

απεικονίζει τις πυρκαγιές της Χιροσίμα / Κόλαση - οι περισσότεροι δημιουργήθηκαν με τη χρήση του έντονου μαύρου μελανιού, sumi.

Οι Marukis είναι σαφές ότι επηρεάστηκαν από τον διάσημο πίνακα αντιπολεμικής τέχνης “Guernica” του Pablo Picasso, ωστόσο απεικόνιζαν τους ανθρώπους ρεαλιστικά, ενώ ο Πικάσο αφαιρετικά. Η έμφαση των Marukis στις γυναίκες και τα παιδιά υποδηλώνει εξίσου την επιρροή της Γερμανίδας αντιπολεμικής ζωγράφου Käthe Kollwitz. Οι πίνακες των ανθρώπων σε μια ομάδα που σχεδιάστηκαν με ρεαλιστικό τρόπο βοήθησαν τους θεατές τους να μοιραστούν τις αναμνήσεις της ατομικής βόμβας και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη μεταφορά κρυμμένων δεινών, τη στιγμή που απαγορεύτηκε η κυκλοφορία φωτογραφιών για τον ίδιο σκοπό.⁵⁷⁰

Το πρώτο πάνελ της Χιροσίμα, «Ghosts», με αρχικό τίτλο «August Six», εκτέθηκε τον Φεβρουάριο του 1950 στο Μητροπολιτικό Μουσείο του Τόκιο, όταν χαλάρωσαν οι περιορισμοί της κατοχής. Το Ghosts είναι μια απεικόνιση σωμάτων στο τοπίο μετά την έκρηξη. Στα δεξιά υπάρχει ένας σωρός από παραμορφωμένα, αποστεωμένα πτώματα, που ισορροπούν επισφαλώς, με πολλά πρόσωπα ορατά, ενώ αριστερά και κέντρο είναι μια μαζική παρέλαση από όρθιες φιγούρες, ρούχα καμένα από την έκρηξη, λωρίδες καμένου δέρματος που στάζουν από τα χέρια ενστικτωδώς υψωμένα ως ασπίδες. Φαινομενικά φωτισμένο, το όρθιο σώμα μιας γυναίκας ρίχνει το κεφάλι της πίσω με τρόμο ή πόνο. Ίσως και στα δύο.

Απεικονίζοντας την πραγματική καταστροφή, οι αρχικές αντιδράσεις στην Ιαπωνία ήταν ανάμεικτες. Οι περιορισμοί των Συμμάχων είχαν ως αποτέλεσμα την περιορισμένη συνειδητοποίηση της δοκιμασίας της Χιροσίμα, έτσι κάποιοι θεώρησαν ότι το έργο ήταν υπερβολικό. Υπήρχαν επιζώντες που ένιωσαν ότι οι εικόνες αισθητικοποίησαν το γεγονός. Παρ' όλα αυτά, οι Marukis αποφάσισαν να συνεχίσουν να εργάζονται με θεματολογία τη Χιροσίμα, ενώ ένα από τα λίγα ατομικά τροπάρια που επιτράπηκε να κυκλοφορήσουν στην άμεση μεταπολεμική εποχή ήταν το γνωστό σύννεφο μανιταριών.

⁵⁷⁰ Okamura, Yukinori. 2019. "The Hiroshima Panels Visualize Violence: Imagination over Life." *Journal for Peace and Nuclear Disarmament* 2, no. 2, 518-534.

Οι Marukis, ωστόσο, απεικόνισαν τις καταστροφικές σκηνές από κάτω. Αρκετά πάνελς σκιαγραφούν το προφίλ των γυναικών με παιδιά. Το ένα είναι το Bamboo Thicket όπου οι επιζώντες αναζήτησαν καταφύγιο σε αυτά τα δάση, τα οποία επέζησαν εν μέρει από την έκρηξη. Με συνυφασμένα μέρη του σώματος και κορμούς μπαμπού, το αριστερό μέρος της εικόνας υποδηλώνει το καταστροφικό κύμα ανέμου που δημιουργήθηκε από τη θερμότητα της έκρηξης. Μια γυναίκα σφίγγει ένα παιδί. Άλλα βρέφη, νεκρά ή ζωντανά, κείτονται κουλουριασμένα στο έδαφος. Η καθαρή ορατότητα των προσώπων καθιστά ιδιαίτερα ανησυχητική την προβολή.

Καθώς περνούσε ο καιρός, οι Marukis επέκτειναν την εστίασή τους και εξέτασαν τα πυρηνικά ζητήματα γενικότερα, καθώς και τις ηθικές και πολιτικές ευθύνες της Ιαπωνίας στον κόσμο. Στον απόηχο της πυρηνικής δοκιμής το 1954, η οποία εξάπλωσε ραδιενεργό νέφος στις Νότιες Θάλασσες, μολύνοντας ένα ιαπωνικό αλιευτικό σκάφος (Lucky Dragon Number Five) και το πλήρωμά του, οι Marukis ζωγράρισαν τις τοιχογραφίες "Yaizu" (το όνομα της πόλης όπου αγκυροβόλησε το αλιευτικό σκάφος), το οποίο περιλαμβάνει τους ντόπιους σε προκλητική στάση, και "Petition" (1955, 1956). Στο "Yaizu" επέκτειναν την προηγούμενη κριτική τους για την αμερικανική πυρηνική πρακτική και τόνισαν την θυματοποίηση της Ιαπωνίας. Πράγματι, όταν οι Marukis έδειξαν για πρώτη φορά τον πίνακα «Yaizu», συμπεριέλαβαν μια εικόνα του όρους Fuji. Αφού άλλοι Ιάπωνες αριστεροί τους επέκριναν για την αφελή επίκληση στερεοτυπικών «ιαπωνικών» εικόνων που θυμίζουν τις παλιές κακές μπεριαλιστικές μέρες, οι Marukis αφαίρεσαν το όρος Fuji, αντικαθιστώντας το με μια εικόνα του σκάφους Lucky Dragon. Μετά από αυτή την εμπειρία, οι Marukis ανέπτυξαν μια πιο λεπτή απάντηση σε ζητήματα εθνικής ταυτότητας. Αμφισβήτησαν την ολοένα και πιο επικρατούσα απεικόνιση της Ιαπωνίας ως συνηγόρου της ειρήνης χωρίς καμία απόρριψη των δικών της προηγούμενων πράξεων.

Στη δεκαετία του 1970, οι Marukis εξέθεσαν τους πίνακές τους στις Ηνωμένες Πολιτείες για πρώτη φορά, μια εμπειρία που είχε τεράστιο αντίκτυπο σε αυτούς. Αφού ένας Αμερικανός θεατής ρώτησε γιατί ζωγράρισαν μόνο τη Χιροσίμα και όχι περιστατικά στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στα οποία η Ιαπωνία ήταν ο επιτιθέμενος, διεύρυναν την προοπτική τους για να κάνουν ακριβώς αυτό, με δύο τρόπους. Ο πρώτος ήταν να

αναγνωριστεί η ηθική πολυπλοκότητα της ίδιας της εμπειρίας της ατομικής βόμβας. Ο πίνακάς τους "Crows" αναφέρεται στις σοβαρές διακρίσεις που αντιμετώπισαν οι Κορεάτες στην Ιαπωνία, ακόμη και αμέσως μετά τους ατομικούς βομβαρδισμούς, όταν θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ότι η κοινή καταστροφή θα μείωνε την προκατάληψη εναντίον άλλων πασχόντων. Μετά την αμερικανική περιοδεία τους, οι Marukis επέκτειναν επίσης τη θεματολογία τους στη φρίκη του πολέμου, όχι μόνο στις ατομικές βόμβες. Τα αποτελέσματα περιελάμβαναν τον «Βιασμό της Ναντζίνγκ» του 1975, ο οποίος απεικόνιζε τρομερές πράξεις που τους είχαν περιγράψει Ιάπωνες πρώην στρατιώτες. Όπως και ο Tomiyama, άρχισαν να πιέζουν για την αποκήρυξη αυτών και άλλων ενεργειών εν καιρώ πολέμου από τους συμπατριώτες τους και την ιαπωνική κυβέρνηση.⁵⁷¹

Η σημασία των Πάνελς της Χιροσίμα ως κοινωνικού κινήματος έγκειται στον τρόπο με τον οποίο οραματίστηκαν τα δεινά της πυρηνικής καταστροφής τη στιγμή που αποκρύφθηκαν λόγω πολιτικής πίεσης. Τα πάνελς προορίζονταν να είναι όχι μόνο μια υπενθύμιση των φρικαλεοτήτων ενός παρελθόντος πολέμου, αλλά και ένα μέσο αντίστασης στη βία που συνέβαινε εκείνη την εποχή αλλά και στο μέλλον.

Ας δούμε λοιπόν μερικά από αυτά τα πάνελς, αλλά και τα κείμενα-μαρτυρίες που τα συνοδεύουν και μας δίνουν μια σαφή εικόνα του τι βίωσαν οι επιζώντες της επίθεσης.

Τα πάνελς λοιπόν είναι 15. Το No 1 είναι το «Ghosts»:

«Ήταν μια πομπή φαντασμάτων. Ρούχα καίγονται σε μια στιγμή. Τα χέρια, τα πρόσωπα, τα στήθη πρησμένα. Οι μωβ φουσκάλες σύντομα έσκασαν και το δέρμα κρεμόταν σαν κουρέλια. Μια πομπή φαντασμάτων, με τα χέρια τους να κρατιούνται μπροστά τους. Σέρνοντας το σχισμένο δέρμα τους, έπεσαν εξαντλημένοι, συσσωρεύτηκαν ο ένας πάνω στον άλλο, βογκούσαν και πέθαιναν. Στο κέντρο της έκρηξης, η θερμοκρασία έφτασε τους έξι χιλιάδες βαθμούς. Μια ανθρώπινη σκιά χαραχτηκε σε πέτρινα σκαλοπάτια. Εξατμίστηκε το σώμα αυτού του ατόμου;...»

⁵⁷¹ <https://imaginationwithoutborders.northwestern.edu/collections/muruki-toshi-and-iri-collection/>
accessed 2023

Εικόνα 41. 180 × 720 cm, μελάνι σούμι, κάρβουνο ή conté σε χαρτί, 1950.⁵⁷²

Το No II ήταν το Fire:

«Ένα ισχυρό μπλε-λευκό φλας. Η έκρηξη, η πίεση, η πύρινη λαίλαπα – ποτέ στη γη ή στον ουρανό η ανθρωπότητα δεν είχε βιώσει μια τέτοια έκρηξη. Φλόγες ξέσπασαν την επόμενη στιγμή και πήδηξαν προς τον ουρανό...»

Εικόνα 42. 180 × 720 εκ., Μελάνι σούμι, χρωστική ουσία, κόλλα, κάρβουνο ή κοντέ σε χαρτί, 1950.⁵⁷³

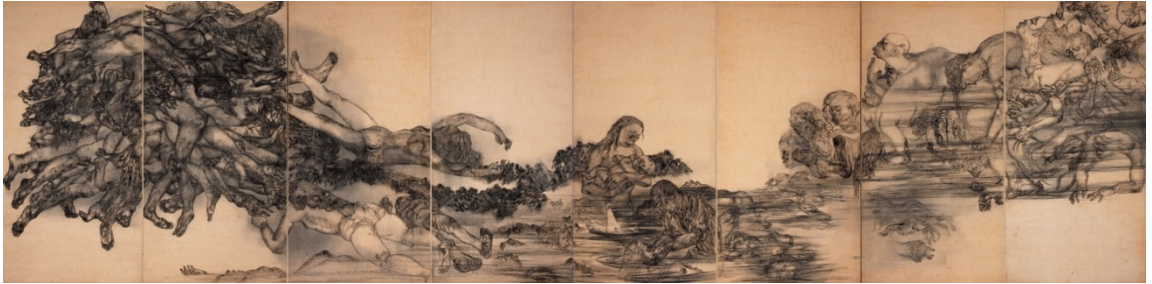
Το No III ήταν το Water:

«...Νερό! Νερό! Οι άνθρωποι περιπλανιόνταν, ψάχνοντας για νερό. Φεύγοντας από τις φλόγες, κλαίγοντας για νερό να βρέξει τα ετοιμοθάνατα χείλη τους. Μια τραυματισμένη μητέρα με το παιδί της κατέφυγαν στην όχθη του ποταμού...Πρόσφερε στο παιδί της ένα στήθος, μόνο για να διαπιστώσει ότι είχε αφήσει την τελευταία του πνοή. Η εικόνα της Παναγίας και του παιδιού του εικοστού αιώνα: μια τραυματισμένη μητέρα

⁵⁷² <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanels/> accessed 2023

⁵⁷³ <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanels/> accessed 2023

που κρατά το νεκρό βρέφος της. Δεν είναι αυτή μια εικόνα απελπισίας; Μητέρα και παιδί πρέπει να είναι σύμβολο ελπίδας».

Εικόνα 43. 180 × 720 εκ., Μελάι σούμι, κάρβουνο ή κοντέ σε χαρτί, 1950.⁵⁷⁴

Το NoVII ήταν το Bamboo Grove:

«Πολλοί βρήκαν καταφύγιο σε ένα άλσος μπαμπού - Δεν ήταν σεισμός, αλλά τι ήταν; - Θα μπορούσε να ήταν ένα σύμπλεγμα από βόμβες μολότοφ; —Ήταν μια βόμβα, όχι, μια ακτίνα θανάτου. -Εν πάση περιπτώσει, υπήρξε μια λάμψη—πίκα!—έπειτα ένας βρυχηθμός βροντής - Όχι. Στη Χιροσίμα, δεν ακούσαμε βροντές. Ήταν τόσο μεγάλο, υπήρχε μόνο μια λάμψη».

Εικόνα 44. 180 × 720 cm, Μελάι σούμι, κάρβουνο ή κοντέ σε χαρτί, 1954.⁵⁷⁵

⁵⁷⁴ <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanel/> accessed 2023

⁵⁷⁵ <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanel/> accessed 2023

Το No XV ήταν το Nagasaki:

«Η πόλη-στόχος της Κοκούρα καλύφθηκε από πυκνά σύννεφα και τα δύο B-29 πέταξαν προς τον εναλλακτικό στόχο, το λιμάνι του Ναγκασάκι...Η βόμβα του Ναγκασάκι κατασκευάστηκε από πλουτόνιο και ήταν πιο ισχυρή από τη βόμβα της Χιροσίμα. Μία ακόμη ατομική βόμβα. Το Ναγκασάκι καταστράφηκε. Εκατόν σαράντα χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν».

Εικόνα 45. 180 x 720 cm, Μελάνι sumi, χρωστική ουσία, κόλλα, κάρβουνο ή conté σε χαρτί, 1982.⁵⁷⁶

Η συνεργασία των Marukis που ξεκίνησε με τα πάνελς της Χιροσίμα είναι εντυπωσιακή σε ό,τι αφορά στην ριζική της μετατόπιση και στο εύρος των θεμάτων της. Αλλά μια προσεκτική ματιά στους πίνακές τους αποκαλύπτει τη σταθερή ενασχόλησή τους με την ιστορία από τις οπτικές γωνίες των πιο σοβαρά πληγέντων. Αμετάβλητος καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους είναι ο τρόπος παραγωγής ζωγραφικής: προσπάθησαν να ακούσουν τις φωνές των άλλων και να αποτυπώσουν μνήμες σε έναν καμβά και σε πολυεπίπεδες εκφράσεις, αντί να βασίζονται στις δικές τους εμπειρίες από πρώτο χέρι. Ο Αμερικανός ιστορικός John W. Dower σημείωσε επίσης ότι «η ιστορική μνήμη είναι άστατη και η επίδραση ισχυρών οπτικών εικόνων είναι ανυπολόγιστη. Πολλά από αυτά που έχουν ζωγραφίσει οι Marukis θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν σχεδόν ξεχαστεί ήδη αν δεν μας είχαν δώσει τόσο δυνατές εικόνες ώστε να κρατηθούμε»⁵⁷⁷

⁵⁷⁶ <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanels/> accessed 2023

⁵⁷⁷ Dower, John W. 1990. "War, Peace, and Beauty: The Art of Iri Maruki and Toshi Maruki." In *Genbaku No Zu [The Hiroshima Panels]*, edited by Iri Maruki and Toshi Maruki, 133–156. Tokyo: Komine Shoten.

Η ιστορία διαμορφώνεται από τη συσσώρευση των αναμνήσεων των ανθρώπων. Αλλά οι προοπτικές των ευάλωτων πολύ συχνά παραμελούνται και ξεχνιούνται με το πέρασμα του χρόνου. Πόσο διεξοδικά μπορούμε να ακούσουμε τις μνήμες ατόμων που συχνά μένουν απαρατήρητες στα αρχεία που βασίζονται στη μεγάλη αφήγηση της ιστορίας; Πώς μπορούμε να κατασκευάσουμε τις δικές μας ιδέες από αυτές τις αναμνήσεις; Αυτά είναι τα ερωτήματα που έθεσαν οι πίνακες των Marukis. Ήταν αναπόφευκτο λοιπόν το γεγονός ότι οι Marukis, έχοντας ξεκινήσει με το θέμα του βομβαρδισμού της Χιροσίμα, κατέληξαν να αμφισβητούν θεμελιωδώς την έννοια της βίας. Η βία υπήρχε πάντα και σε κάθε κοινωνία. Η ατομική βόμβα είναι μόνο ένα μέρος της.

Το τελευταίο παράδειγμα τέχνης μετά από μια γενοκτονία είναι ο Αρμένιος ζωγράφος Arshile Gorky.

Η Τέχνη μετά την γενοκτονία των Αρμενίων

Arshile Gorky

Ένας από τους σημαντικότερους ζωγράφους που εμπνεύστηκε και αποτέλεσε σταθμός για την γενοκτονία των Αρμενίων είναι ο Arshile Gorky.

Ο Arshile Gorky γεννήθηκε στην αρμενική επαρχία Van στα ανατολικά σύνορα της Οθωμανικής Τουρκίας. Ο πατέρας του κατέφυγε στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1908 για να αποφύγει τη στρατολόγηση, αλλά η οικογένεια έμεινε πίσω και υπέφερε εν μέσω της αυξανόμενης οθωμανικής τουρκικής δίωξης των Αρμενίων. Παρά τις δυσκολίες, η μητέρα του Γκόρκι ενθάρρυνε τον εκκολαπτόμενο καλλιτέχνη εισάγοντάς τον στην αρμενική τέχνη και αρχιτεκτονική. Το 1915 η οικογένεια υπέμεινε μια οδυνηρή αναγκαστική πορεία 100 μιλίων και το 1919 η μητέρα του Γκόρκι, υποφέροντας από υποσιτισμό, πέθανε στην αγκαλιά του γιου της. Τον επόμενο χρόνο ο Γκόρκι και η μικρότερη αδελφή του κατάφεραν να δραπετεύσουν στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Αφού έζησε με συγγενείς στη Νέα Αγγλία (συμπεριλαμβανομένου για λίγο με τον πατέρα του, όπου βρήκε τη φωτογραφία που αργότερα θα γινόταν η βάση για το *The Artist and His Mother*), ο Γκόρκι εγκαταστάθηκε στη Νέα Υόρκη το 1924. Αν και είχε κάποια

επίσημη καλλιτεχνική εκπαίδευση, ο Γκόρκι ήταν σε μεγάλο βαθμό αυτοδίδακτος. Μελέτησε συστηματικά και ασχολήθηκε με το έργο των Paul Cézanne, Pablo Picasso και Joan Miró, μεταξύ άλλων, και το ύφος του αναπτύχθηκε με την πάροδο των ετών από τον κυβισμό, στον μετα-ιμπρεσιονισμό, στον σουρεαλισμό. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1940 ο Γκόρκι είχε κερδίσει την αναγνώριση ως ένας από τους πιο εξέχοντες αφηρημένους καλλιτέχνες μεταξύ της πρωτοπορίας της Νέας Υόρκης.

Ένας άριστος ζωγράφος χρώματος, ο Γκόρκι ήταν επίσης ένας τέλειος σχεδιαστής. Ένα δυνατό σχέδιο της μητέρας του με αισθησιακά γεμάτα χείλη, έρχεται σε έντονη αντίθεση με την απεικόνισή της στο *The Artist and His Mother*. Ένα τετράγωνο σχέδιο στενά συνδεδεμένο με το ζωγραφισμένο πορτρέτο, καταδεικνύει τη σκοπιμότητα και τον σεβασμό του Γκόρκι για την παραδοσιακή καλλιτεχνική τεχνική.⁵⁷⁸

Τον Μάρτιο του 1919 λοιπόν, ο 14χρονος Γκόρκι είδε τη μητέρα του να πεθαίνει από την πείνα, ένα από τα αμέτρητα θύματα της οθωμανικής τουρκικής προσπάθειας να εκτοπίσουν ή να εξοντώσουν τον αρμενικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας, μια προσπάθεια που οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν αναγνωρίσει και καταδικάσει ως γενοκτονία. Χρόνια αργότερα, αφού μετανάστευσε στις Ηνωμένες Πολιτείες και υιοθέτησε το όνομα Arshile Gorky, βρήκε μια φωτογραφία του ίδιου και της μητέρας του που τραβήχτηκε το 1912, όταν ήταν οκτώ ετών. Η φωτογραφία έγινε η αφορμή για το «*The Artist and His Mother*», το οποίο απασχόλησε τον Γκόρκι από το 1926 μέχρι περίπου το 1942. Μια εξερεύνηση της μοντέρνας ζωγραφικής και μια συναισθηματική επίκληση της προσωπικής και εθνικής τραγωδίας, είναι ένα από τα πιο ισχυρά πορτρέτα του 20ού αιώνα.

Όπως και η ασπρόμαυρη φωτογραφία στούντιο στην οποία βασίστηκε, το πορτρέτο απεικονίζει έναν νεαρό Γκόρκι να στέκεται δίπλα στην καθιστή μητέρα του. Φοράει ένα μακρύ επίσημο παλτό με γιακά και κρατά άκαμπτα ένα σπρέι μικρών λουλουδιών στο δεξί του χέρι. Φοράει ένα *pinafore* πάνω από μια μπλούζα ή πουλόβερ, ένα μαντήλι τυλίγει το κεφάλι της και τα χέρια της στηρίζονται στους μηρούς της. Η παλέτα κυριαρχείται από ζεστό τριανταφυλλί και τερακότα. Το χαλαρό, στεγνό πινέλο και η δόμηση της σύνθεσης μέσα από ευρείες χρωματικές περιοχές και όχι γραμμές αποϋλοποιούν τις φιγούρες και

⁵⁷⁸ <https://www.nga.gov/collection/highlights/gorky-the-artist-and-his-mother.html> accessed 2023

προσδίδουν στον πίνακα μια αιθέρια ποιότητα. Αν και αποδίδεται με ημιαφηρημένα σχήματα που το χαρακτηρίζουν ανεξίτηλα ως σύγχρονο, το «The Artist and His Mother» αντλεί οπτικά προηγούμενα από αρμένικα, αιγυπτιακά και μεσαιωνικά αναμνηστικά πορτρέτα, καθώς και από πορτρέτα των Jean-Auguste-Dominique Ingres και Paul Cézanne. Ως σύνθεση σύγχρονου και αρχαίου καλλιτεχνικού λεξιλογίου που φέρνει στο νου τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν, ο πίνακας είναι ένα οδυνηρά όμορφο και υπερβατικό μνημείο.

Εικόνα 46. Arshile Gorky, The Artist and His Mother, c. 1926-c. 1942, λάδι σε καμβά, Ailsa Mellon Bruce Fund, 1979.13.1.⁵⁷⁹

Ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως απόδειξη ότι ο αρμενικός λαός υπέστη μεγάλες απώλειες και καταστροφές από τη Γενοκτονία των Αρμενίων είναι τα έργα τέχνης που προήλθαν από τους ανθρώπους που επέζησαν της τραγωδίας, καθώς και σύγχρονους καλλιτέχνες που έχουν ακούσει ιστορίες που προήλθαν από προηγούμενες γενιές. Η τέχνη είναι ένας ζωτικός τρόπος για να κατανοήσουμε το παρελθόν και είναι ένας από τους τρόπους να κατανοήσουμε τι συνέβη στο παρελθόν χωρίς να είμαστε πραγματικά εκεί. Υπάρχουν πολλές απεικονίσεις στην τέχνη που δίνουν στους θεατές έναν τρόπο να δουν τι συνέβη στη ζωή των καλλιτεχνών. Το χρώμα, το στυλ, η τεχνική και τα αντικείμενα ή οι άνθρωποι μέσα στη σκηνή που απεικονίζονται είναι όλοι πόροι που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο θεατής για να κατανοήσει την ιστορία του καλλιτέχνη. Αυτή η τέχνη είναι ένας τρόπος για τον θεατή να καταλάβει τι υπέμεινε ο καλλιτέχνης καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους καλλιτέχνες που πέρασαν από κάποια μορφή τραύματος. Σε πολλές περιπτώσεις, οι καλλιτέχνες δεν μπόρεσαν να μιλήσουν προφορικά για τις εμπειρίες τους, επειδή τους προκαλούσε υπερβολική δυσφορία. Αυτή η ιδέα γίνεται πολύ έντονη μετά τη Γενοκτονία των Αρμενίων, όταν οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να μοιραστούν αυτό που βιώνουν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Πολλές ιστορίες για το τι συνέβη κατά τη διάρκεια της Γενοκτονίας των Αρμενίων χάθηκαν από γενιά σε γενιά λόγω του φόβου ότι διάφορες φρικαλεότητες θα μπορούσαν να αναφερθούν, αν αυτές οι ιστορίες επρόκειτο να μοιραστούν.

Ωστόσο, η τέχνη ήταν ένας τρόπος μέσω του οποίου οι Αρμένιοι επιζώντες μπορούσαν να τεκμηριώσουν το τραύμα που βίωσαν. Τα έργα τέχνης που δημιουργήθηκαν από τους επιζώντες της Γενοκτονίας βοηθούν να διατηρηθούν ζωντανές οι ιστορίες τους και φέρνουν την αλήθεια σε αυτό που πραγματικά συνέβη κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου.

⁵⁷⁹ <https://www.nga.gov/collection/highlights/gorky-the-artist-and-his-mother.html> accessed 2023

To 1945, The Museum of Modern Art, σε συνέντευξή του στον Gorky, τον ρώτησε:

«Τι θεωρείτε σχετικό με την καταγωγή, την εθνικότητα ή το υπόβαθρό σας, για την κατανόηση της τέχνης σας;» Η απάντηση του Γκόρκι πιστώνει μόνο την παιδική του ηλικία και τις αναμνήσεις της Αρμενίας: «Με πήραν μακριά από το μικρό χωριό μου όταν ήμουν πέντε ετών, αλλά όλες οι ζωτικές αναμνήσεις μου είναι από αυτά τα πρώτα χρόνια», έγραψε. Ήταν οι μέρες που μύριζα το ψωμί, έβλεπα την πρώτη μου κόκκινη παπαρούνα, το φεγγάρι. Από τότε αυτές οι μνήμες έχουν γίνει εικονογραφία, τα σχήματα, ακόμη και τα χρώματα, η μυλόπετρα, η κόκκινη γη, το κίτρινο σιταρένιο πεδίο, τα βερίκοκα κλπ». ⁵⁸⁰

Το έργο «The Artist and His Mother» μεταφέρει τα διάφορα συναισθήματα που βίωσε ο Γκόρκι ως παιδί και πώς αντιμετώπισε τις κακουχίες της Γενοκτονίας. Μέσα στο έργο αυτό γίνονται διάφορες συνδέσεις που σχετίζονται με τις εμπειρίες που πέρασε ο Γκόρκι κατά τη διάρκεια της Γενοκτονίας των Αρμενίων. Η απώλεια της μητέρας του και η εξαφανισμένη της μνήμη της, συνδέονται με τις φιγούρες του πίνακα. Οι δύο φιγούρες στον πίνακα φαίνονται αποσυνδεδεμένες η μία από την άλλη, καθώς το παιδί εμφανίζεται πιο πίσω από τη μητέρα. Επιπλέον, τα ημιτελή χέρια μέσα σε κάθε μία από τις φιγούρες υποδηλώνουν το γεγονός ότι η μητέρα του πέθανε από την πείνα κατά τη διάρκεια της γενοκτονίας, αφήνοντας τον Γκόρκι μόνο του να επιβιώσει. Οι εμπειρίες που έπρεπε να ξεπεράσει ο Γκόρκι και το έργο που δημιούργησε από αυτές τις καταστροφές συγκεντρώνουν την ουσία της Γενοκτονίας των Αρμενίων.

Θα ολοκληρώσουμε την ανάλυση μας με τα κάτωθι ερωτήματα.

«Είναι καν δυνατό να αναπαραστήσουμε μια τέτοια καταστροφή και το πιο σημαντικό, μπορεί να αναπαρασταθεί από καλλιτέχνες που δεν την έχουν βιώσει από πρώτο χέρι;»⁵⁸¹ Πώς αναπαριστά κανείς κάτι που είναι τόσο τραυματικό μέσω της τέχνης; Και πώς επηρεάζει η Γενοκτονία αυτούς τους σύγχρονους καλλιτέχνες και τα έργα τέχνης τους; Μια απάντηση μας δίνει ο ίδιος ο ιστορικός Hovannisian, λέγοντας ότι αν και αυτοί οι

⁵⁸⁰ Gotthardt, Anna. "What You Need to Know About Arshile Gorky, the Last Surrealist and the First Abstract Expressionist." 2018. Retrieved from <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-arshile-gorky-surrealist-first-abstract-expressionist>.

⁵⁸¹ Hovannisian, Richard G. 2014. *Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*. Piscataway: Transaction Publishers, 177.

καλλιτέχνες δεν βίωσαν τη γενοκτονία από πρώτο χέρι, είναι μάρτυρες των συνεπειών της γενοκτονίας και τον τρόπο που έχει επηρεάσει τις οικογένειές τους και εκείνους που γνωρίζουν που έζησαν μέσα από αυτήν. «Τα έργα τους αρθρώνουν τη μαρτυρία της Γενοκτονίας και αναγκαστικά μετατρέπουν τους θεατές σε μάρτυρες, επιβεβαιώνοντας την πραγματικότητα αυτού του γεγονότος και εμποδίζοντας την εξαφάνισή του στη λήθη»⁵⁸²

Η κρίση της αναπαράστασης / Τα μουσεία και οι προκλήσεις της αναπαράστασης

Με ποιόν τρόπο η ανάμνηση του παρελθόντος φωτίζει το παρόν; Σε αυτό το κεφάλαιο θα διερευνήσουμε τις μουσειολογικές, αλλά και εκθεσιακές τεχνικές αφήγησης που χρησιμοποιούν τα μουσεία προκειμένου να αφηγηθούν γεγονότα που αφορούν στην τραυματική συλλογική μνήμη ενός ή περισσότερων λαών. Θα χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα το Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο για να παρουσιάσουμε την οπτική γλώσσα που αφορά στην αρχιτεκτονική, τα εκθέματα, τα αντικείμενα αλλά και τον ίδιο τον χώρο, ώστε να αποδοθεί «καλύτερα» το Ολοκαύτωμα.

Τα μουσεία και τα εκθέματα που αφορούν στο Ολοκαύτωμα κατέχουν έναν σημαντικό ρόλο στις εθνικές κουλτούρες μνήμης, το Ολοκαύτωμα, ωστόσο, θεωρείται γεγονός υψίστης σημασίας που υπερβαίνει εκείνη της κανονικής ιστορίας και ως εκ τούτου θέτει ασυνήθιστες προκλήσεις. Εγείρει, για παράδειγμα, αισθητικά και ηθικά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο της οπτικής αναπαράστασης του τραύματος. Οι προσπάθειες απομνημόνευσης του Ολοκαυτώματος, επομένως, είναι σημαντικό να λαμβάνουν υπόψη τις τεχνικές δυσκολίες της ίδιας της αναπαράστασης και αυτό εγείρει τα ακόλουθα ερωτήματα: Ποια είναι τα ειδικά προβλήματα αναπαράστασης που αντιμετωπίζουν τα μουσεία και τα εκθέματα του Ολοκαυτώματος; Πώς χρησιμοποιούν τα μουσεία συγκεκριμένες στρατηγικές εκπροσώπησης, συμπεριλαμβανομένης της μίμησης, της αφαίρεσης, του υπαινιγμού, ή του κατακερματισμού; Τι αποκαλύπτουν αυτές οι επιλογές σχετικά με τις διαφορετικές πολιτισμικές στάσεις απέναντι στη μνήμη του Ολοκαυτώματος; Και πώς λειτουργούν ορισμένες αισθητικές τεχνικές, όπως η διακοπή και η παραμόρφωση, στην εξέλιξη των αφηγήσεων του Ολοκαυτώματος στα μουσεία;

⁵⁸² Hovannisian, Richard G. 2014. *Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*. Piscataway: Transaction Publishers, 178.

Το Εβραϊκό Μουσείο επιδιώκει να αφηγηθεί την ιστορία του Ολοκαυτώματος με τρόπο που να αντηχεί το εθνικό και πολιτιστικό του περιβάλλον, ενώ παράλληλα αντιστέκεται στην άμεση αναπαράσταση του Ολοκαυτώματος και βασίζεται σε αισθητικές τεχνικές που καταρρίπτουν την ψευδαίσθηση μιας συνεκτικής αφήγησης μνήμης. Αν και ένα μεγάλο μέρος του υλικού στα μουσεία που τεκμηριώνουν το Ολοκαύτωμα παρέχει μαρτυρίες μέσω μορφών λόγου, όπως μαρτυρίες επιζώντων, ιστορικές ταινίες ναζιστικών συγκεντρώσεων και ομιλιών, κείμενα και στατιστικές, το Εβραϊκό Μουσείο λειτουργεί και σε άλλο επίπεδο. Όπως έχουμε δει και παραπάνω, ορισμένα εκθέματα, οθόνες και χώροι εντός του μουσείου υπερβαίνουν την τεκμηρίωση για να προκαλέσουν μια αίσθηση «ιερού» του τόπου που συχνά περιβάλλει χώρους και αντικείμενα του Ολοκαυτώματος. Με αυτόν τον τρόπο, το μουσείο και τα εκθέματα επιδιώκουν να εμπλέξουν τους επισκέπτες τους με τρόπους που τους μεταφέρουν πέρα από τα όρια του απλού θεατή στη συνθήκη των μαρτύρων. Ταυτόχρονα, το μουσείο χρησιμοποιεί οπτικές φόρμες με απροσδόκητους τρόπους για να τονίσει την αμετάκλητη απώλεια και απουσία στο επίκεντρο της μνήμης του Ολοκαυτώματος και να απεικονίσει το χάσμα μεταξύ της κατασκευής μιας αφήγησης του Ολοκαυτώματος και του ίδιου του γεγονότος, το οποίο τοποθετείται πέρα από οποιαδήποτε αφηγηματική οριοθέτηση.

Είναι γεγονός ότι η προβληματική υπερέκθεση των εικόνων του Ολοκαυτώματος έχει γίνει θέμα στις συζητήσεις που αφορούν στη μνήμη. Επιλεγμένες εικόνες του Ολοκαυτώματος έχουν οικειοποιηθεί από τη λαϊκή κουλτούρα, εμφανιζόμενες ξανά και ξανά σε ταινίες και μια ποικιλία άλλων μέσων ως στιγμιαίες αναφορές πόνου. Αυτές οι εικόνες εξελίσσονται, αποκτούν υπόσταση και υπερκαθορίζουν τη μνήμη του Ολοκαυτώματος, γιατί ο χαρακτηρισμός τέτοιων εικόνων ως «εμβληματικών» σημαίνει ότι αναγνωρίζουμε ότι η λειτουργία τους κινείται πέραν από εκείνη του αναφορικού, ακόμη και του συμβολικού. Οι πιο συχνά αναπαραγόμενες φωτογραφίες του Ολοκαυτώματος έχουν καταλήξει να αντιπροσωπεύουν μετωνυμικά το γεγονός.

Είναι πολύ σημαντικό για μια συζήτηση που αφορά στην μνήμη σήμερα να εξετάσουμε επίσης πώς τα μέσα μαζικής ενημέρωσης συμβάλλουν στην παραγωγή της μνήμης. Η δύναμη της τεχνολογίας να διαμορφώνει τη μνήμη έχει τόσο ευεργετικές όσο και επιβλαβείς συνέπειες. Η αυξανόμενη αυτονομία της τεχνολογικής μνήμης - δηλαδή, η

ικανότητα ορισμένων εικόνων να φέρουν το βάρος της μνήμης μακριά από τα αρχικά τους πλαίσια - μπορεί να είναι επιβλαβής στην τάση της να οδηγεί σε μια μνήμη εστιασμένη στην εικόνα και όχι σε μια μνήμη εστιασμένη στα γεγονότα. Από την άλλη, οι μαζικές τεχνολογίες όπως η φωτογραφία και ο κινηματογράφος έχουν επίσης τη δύναμη να δημιουργήσουν συλλογική μνήμη και να ενθαρρύνουν την κοινωνική συνοχή μεταξύ των ανθρώπων που δεν μοιράζονται κοινωνικές πρακτικές ή πεποιθήσεις. Η δύναμη της τεχνολογίας όχι μόνο να επηρεάζει το σχήμα της μνήμης, αλλά και να επιτρέπει νέα είδη μνήμης που μπορούν να υπερβούν τα όρια των ομάδων, θέτει υπό αμφισβήτηση μια πιο παραδοσιακή κατανόηση της μνήμης κατέχοντας μια βασικά αρχαιακή λειτουργία των θεσμών μνήμης, όπως τα μουσεία, ως φυσικών δοχείων μνήμης.⁵⁸³

Συμπερασματικά λοιπόν, μια δυνητικά επιβλαβής συνέπεια της αυτονομίας της τεχνολογικής μνήμης είναι η επαναλαμβανόμενη αναπαραγωγή και έκθεση ορισμένων εικόνων του Ολοκαυτώματος, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια της αποτελεσματικότητάς τους. Η Barbie Zelizer περιγράφει τη λειτουργία των συλλογικών εικόνων ως «πινακίδες» που δρουν για να «σταθεροποιήσουν και να αγκυροβολήσουν την παροδική και κυμαινόμενη φύση της συλλογικής μνήμης στην τέχνη, τον κινηματογράφο, την τηλεόραση και τη φωτογραφία, βοηθώντας στο βαθμό που οι εικόνες συχνά γίνονται οι πρωταρχικοί δείκτες ενός γεγονότος».⁵⁸⁴ Όπως αποδεικνύει η Zelizer, οι φωτογραφίες της απελευθέρωσης των στρατοπέδων συγκέντρωσης βασίζονταν όλο και περισσότερο στη συμβολική τους διάσταση, αποκλείοντας το αναφορικό τους καθεστώς. Ακριβείς λεζάντες εξαφανίστηκαν, φωτογραφίες επισημάνθηκαν ψευδώς και πιστώσεις εξαφανίστηκαν, η μνήμη έγινε απλούστερη, αλλά άρχισε επίσης να χάνει τις αποχρώσεις και την πολυπλοκότητά της ενώ οι ίδιες οι αναπαραστάσεις έγιναν αντικείμενο μνήμης, αντί για οχήματα ανάμνησης των αναπαραστατικών γεγονότων.

⁵⁸³ Landsberg, Alison. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press, 2004, 8-11.

⁵⁸⁴ Zelizer, Barbie. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press, 1998, 6-7.

Οι υποκειμένες συζητήσεις για την αυτονομία της τεχνολογικής μνήμης αποτέλεσαν το ουσιαστικό πρόβλημα του πώς η υπερέκθεση μουνιάζει τον θεατή και αποδυναμώνει τη μετασχηματιστική δύναμη των εικόνων. Αυτές οι εικόνες που αρχικά στοιχειώνουν τη μνήμη μας μπορούν σταδιακά να αναμειχθούν στην καθημερινή μας ζωή, αποτελώντας μέρος του αποθέματος εικόνων της ιστορίας που κουβαλάμε μαζί μας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία οι εικόνες χάνουν τη δυνητική ιερότητά τους. Υπάρχουν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις για τη συζήτηση του Ολοκαυτώματος ως ιερού. Η κανονιστική προσέγγιση υποστηρίζει ότι η ιερότητα του Ολοκαυτώματος αποτελεί ηθική επιταγή: πρέπει κανείς να θεωρεί το Ολοκαύτωμα ιερό· είμαστε υποχρεωμένοι να το πράξουμε. Η αναλυτική ή θεωρητική προσέγγιση, αντίθετα, θέτει το ερώτημα του πώς η σύλληψη του Ολοκαυτώματος ως ιερού αποκαλύπτει κάτι για τον πολιτισμό που έχει αυτή την πεποίθηση και εξετάζει τις στρατηγικές που χρησιμοποιεί ο πολιτισμός στις αναπαραστάσεις του.

Μία από τις πιο σημαντικές φωνές, είναι ο Emil Fackenheim, ο οποίος υποστηρίζει ότι το Ολοκαύτωμα είναι μέρος της ιερής ιστορίας – μια στιγμή αποκάλυψης – και ότι η μνήμη του Ολοκαυτώματος είναι ένα ιερό καθήκον, παρόμοιο με την ανάμνηση της καταστροφής του Ολοκαυτώματος. Σε αντίθεση με τον Martin Buber, ο οποίος βλέπει στο Ολοκαύτωμα την προσωρινή έκλειψη του Θεού ο Fackenheim βρίσκει στο Άουσβιτς «όχι μια θεϊκή σιωπή αλλά μια θεϊκή εντολή».⁵⁸⁵

Μια δεύτερη σημαντική φωνή στη συζήτηση για την ιερότητα του Ολοκαυτώματος είναι ο Elie Wiesel. Ο Wiesel είναι ίσως ο πιο γνωστός υποστηρικτής της ιδέας ότι το Ολοκαύτωμα ανήκει στην ιερή ιστορία. Στο άρθρο του «Trivializing the Holocaust», ο Wiesel γράφει: «Το Άουσβιτς δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε μπορεί να οπτικοποιηθεί... Οι νεκροί κατέχουν ένα μυστικό που εμείς οι ζωντανοί δεν είμαστε ούτε άξιοι ούτε ικανοί να ανακτήσουμε. . . . Το Ολοκαύτωμα είναι το υπέρτατο γεγονός, το απόλυτο μυστήριο, που ποτέ δεν πρέπει να κατανοηθεί ή να μεταδοθεί. Μόνο όσοι ήταν εκεί ξέρουν τι ήταν. Οι άλλοι δεν θα μάθουν ποτέ». Ο επιζών εμφανίζεται εδώ ως αρχιερέας μιας μυστηριακής

⁵⁸⁵ Patterson, David. *Open Wounds: The Crisis of Jewish Thought in the Aftermath of Auschwitz*. Seattle: University of Washington Press, 2006, 8.

θηρσκείας, ενώπιον της οποίας οι μη μνημένοι μπορούν μόνο να σταθούν με δέος. Σε ένα δεύτερο άρθρο για τους New York Times, με τίτλο «Art and the Holocaust», όπως σημειώνει ο Peter Novic, αν και δεν ήταν όλοι πρόθυμοι να ακολουθήσουν τον Wiesel στην πλαισίωση του Ολοκαυτώματος με αυτόν τον τρόπο, τα θέματα που εμφανίζονται στις δηλώσεις του Wiesel, δηλαδή, ότι «το Ολοκαύτωμα ήταν ένα ιερό γεγονός που αντιστάθηκε στη βέβηλη αναπαράσταση», ότι είναι «μοναδικά απρόσιτο για εξήγηση ή κατανόηση» και ότι «οι επιζώντες είχαν προνομιακή ερμηνευτική εξουσία», συνεχίζουν να αντηχούν στη σύγχρονη κουλτούρα.⁵⁸⁶

Η πεποίθηση που καθιστά το Ολοκαύτωμα ιερό αναδύεται από τη θρησκευτική κοινότητα με μια διακριτή θεολογική ατζέντα. Η χρήση της λέξης «ιερό» σε σχέση με το Ολοκαύτωμα αποτελεί πηγή ανησυχίας για πολλούς. Αλλά η περιγραφή του Ολοκαυτώματος ως ιερού ή ως έχοντος ιερό νόημα δεν συνεπάγεται τον χαρακτηρισμό του Ολοκαυτώματος ως πράξης του Θεού. Η Mircea Eliade ορίζει το ιερό ως μια πραγματικότητα εντελώς διαφορετικής τάξης από εκείνη της φυσικής πραγματικότητας. Είναι αυτός ο πλήρης διαχωρισμός από την τάξη των βέβηλων για την Eliade που αποτελεί την πιο σημαντική ιδιότητα του ιερού.⁵⁸⁷ Για τον Rudolf Otto, έναν από τους ιδρυτές της ακαδημαϊκής μελέτης της θρησκείας στον εικοστό αιώνα, το ιερό προκαλεί το μυστήριο *tremendum*: ένα αίσθημα τρόμου ή δέους μπροστά στο ιερό, το οποίο είναι ακατανόητο και «εντελώς άλλο».⁵⁸⁸

Ένα δεύτερο σημαντικό σημείο στη συζήτηση για το ιερό είναι η χειραγώγησή του σε σχέση με τον χώρο, την οποία η Eliade ονομάζει «ιεροφάνεια» και ορίζει ως ρήξη ή ρήξη στην ομοιογένεια του χώρου, στην αποκάλυψη μιας ιερής πραγματικότητας. Όπως υποστηρίζει η Eliade, «Κάθε ιερός χώρος συνεπάγεται μια ιεροφάνεια, μια εισβολή του ιερού που έχει ως αποτέλεσμα την απόσπαση μιας περιοχής από το κοσμικό περιβάλλον

⁵⁸⁶ Wiesel, Elie. "Art and Culture after the Holocaust." In *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*, edited by Eva Fleischner, 403–415. New York: KTAV, 1977.

⁵⁸⁷ Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Translated by William R. Trask. New York: Harcourt, Brace and World, 1959, 10.

⁵⁸⁸ Otto, Rudolf. *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*. Translated by John W. Harvey. New York: Oxford University Press, 1958, 12-13, 25-26.

και την ποιοτική διαφοροποίησή της». ⁵⁸⁹Ένα τρίτο σημείο είναι ότι ακόμη και για τους μη θρησκευόμενους υπάρχουν ορισμένοι χώροι που διατηρούν την ποιότητα του ιερού, αυτοί οι χώροι διαθέτουν μια εξαιρετική, μοναδική ποιότητα που προκαλεί ένα αίσθημα αποκάλυψης, σαν σε αυτούς τους χώρους να έχει βιώσει κανείς μια πραγματικότητα που είναι διαφορετική από εκείνη της συνηθισμένης ζωής. ⁵⁹⁰

Ο Otto υποστηρίζει ότι το ιερό μπορεί να είναι ηθικά ουδέτερο, και παρόλο που έχει συνδεθεί με το καλό ή το ηθικό στην κοινή γλώσσα, καθώς και σε φιλοσοφικά και θεολογικά πλαίσια, αυτή η χρήση είναι ανακριβής. Ομοίως, ο κοινωνιολόγος Emile Durkheim υποστηρίζει στο έργο του «*The Elementary Forms of Religious Life*»⁵⁹¹ ότι η ιδέα του ιερού είναι εγγενώς διφορούμενη και ότι υπάρχουν θρησκευτικές δυνάμεις δύο ειδών: το καλοπροαίρετο και το κακό και ακάθαρτο – οι φορείς της αταξίας, του θανάτου, της ασθένειας και της ιεροσυλίας – ενώπιον των οποίων κάποιος βιώνει φόβο και τρόμο. Η τελευταία κατηγορία μπορεί να ονομαστεί αρνητικά ιερή, καθώς τα συναισθήματα που προκαλεί δεν υφίστανται χωρίς κάποια «ευλαβική ποιότητα». Ο Durkheim, υποστηρίζει ότι ουσιαστικά δεν είναι η έμφυτη ποιότητα του πράγματος που κάνει κάτι ιερό, αλλά μάλλον το «συλλογικό συναίσθημα του αποτελεί το αντικείμενο».⁵⁹² Αυτή είναι μια κρίσιμη διάκριση: η τελετουργική θεραπεία και το συλλογικό συναίσθημα δημιουργούν το ιερό. Επομένως, το ιερό και το βέβηλο δεν είναι στατικές κατηγορίες στις οποίες τα αντικείμενα και τα γεγονότα μπορεί να χωριστούν· αντίθετα, κάθε συζήτηση για το ιερό πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη διαδικασία με την οποία ένα γεγονός, αντικείμενο ή αναπαράσταση καθαγιάζεται μέσω συλλογικών τελετουργιών. Οι θεωρίες των Durkheim και Eliade και η συλλογική αναπαράσταση και κοσμολογία υπήρξαν δύο από τους πιο σημαντικούς τρόπους σκέψης για το ιερό στον εικοστό αιώνα και είχαν βαθύ αντίκτυπο

⁵⁸⁹ Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Translated by William R. Trask. New York: Harcourt, Brace and World, 1959, 10

⁵⁹⁰ Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Translated by William R. Trask. New York: Harcourt, Brace and World, 1959, 10.

⁵⁹¹ Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of Religious Life*. Translated by Karen E. Fields. New York: Free Press, 1995, 392-412

⁵⁹² Otto, Rudolf. *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*. Translated by John W. Harvey. New York: Oxford University Press, 1958, 5-6.

στον τρόπο με τον οποίο τα μουσεία θεωρούνται ιεροί τόποι και τόποι τελετουργικών επισκέψεων.

Η Σημειωτική του τραύματος

Ας δούμε λοιπόν αναλυτικότερα τους ιερούς αυτούς τόπους. Λόγω της δεικτικής φύσης τους, οι χώροι που παρουσιάζεται το τραύμα επιβάλλουν μια αναμόρφωση του όλου ζητήματος της αναπαράστασης, των αισθητικών και ηθικών διαστάσεων, πράγμα το οποίο θα αποτελέσει την αρχή για να δούμε το ζήτημα από μια νέα και διαφορετική οπτική γωνία. Γενικά, τα μουσεία μνήμης θέτουν θεμελιώδη και δύσκολα ερωτήματα σχετικά με τη διατήρηση και τη μεταμόρφωση ενός τραυματικού παρελθόντος και μακροπρόθεσμα την ίδια την πολιτική της μνήμης και της ανάμνησης.

Τι πρέπει να μεταδοθεί και πώς; Τι είδους στάση πρέπει να υιοθετηθεί σε σχέση με τα θύματα, σε περίπτωση που θέλουν να ξεχάσουν; Πρέπει να γίνεται σεβαστή η θέλησή τους ή πρέπει πάντα να παρουσιάζεται η αλήθεια; Πώς μπορούμε να παρουσιάσουμε καλύτερα μαρτυρίες για τα παθήματά τους χωρίς να οικειοποιηθούμε ή ακόμη και να εκμεταλλευτούμε τις εμπειρίες τους; Είναι η δικαιοσύνη και η αλήθεια πάντα συμβατές με τις ανάγκες και τα συμφέροντα των μετασυγκρουσιακών κοινωνιών ή μήπως η τραυματική μνήμη συγκρούεται με την κοινωνική συμφιλίωση; Είναι δυνατή μια κριτική μετάδοση της μνήμης που είναι ικανή να ξεπεράσει μια καθαρά αυτοαναφορική ανάμνηση του παρελθόντος, μεταφέροντας έτσι τη μνήμη σε ένα πλαίσιο νέων κοινωνικών, πολιτικών και θεσμικών αναγκών, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα μια αυστηρή και σεβαστή δυναμική μνήμης; Μπορούν τα μνημεία να ξεφύγουν από τον κίνδυνο τελετουργικών μορφών εορτασμού; Αυτά και παρόμοια ερωτήματα φαίνονται ακόμη πιο κρίσιμα στη συγκεκριμένη περίπτωση των μουσείων-μνημείων αλλά και των τόπων τραύματος.

Το μουσεία - μνημεία αποτελούν μια αρκετά μεγάλη κατηγορία, δεδομένου ότι μπορούν να καλύπτουν μια πολύ ευρεία τυπολογία πολλών διαφορετικών αντικειμένων: μνημεία, μαισωλεία, μουσεία μνήμης, πάρκα μνήμης και ούτω καθεξής. Αυτή η ευρεία κάλυψη εξαρτάται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο ορισμός βασίζεται αποκλειστικά στην ιδιαίτερη φύση του «περιεχομένου» του μουσείου, δηλαδή ενός τραυματικού γεγονότος. Το πιο

σχετικό χαρακτηριστικό των τόπων τραύματος⁵⁹³ έγκειται στον δεικτικό χαρακτήρα τους.⁵⁹⁴ Αυτοί οι τόποι διατηρούν μια πραγματική χωρική γειτνίαση με το ίδιο το τραύμα. πράγματι, είναι οι ίδιοι οι τόποι στους οποίους συνέβησαν τα εν λόγω τραυματικά γεγονότα. Και η επίδειξη μιας τέτοιας συνέχειας αποτελεί ένα ουσιαστικό μέρος του εγγενούς και κατασκευασμένου νοήματός τους, για να μην πούμε τον ίδιο τον λόγο της ύπαρξής τους, ενώ η χωρική γειτνίαση συνεπάγεται επίσης ένα διαφορετικό σύνολο σχέσεων εντός της χρονικής διάστασης.

Αν και εμείς, ως επισκέπτες, βρισκόμαστε σε μια διαφορετική εποχή με σεβασμό στα τραυματικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στον χώρο αυτό, φαίνεται να ενεργοποιείται μια άμεση σύνδεση με το παρελθόν λόγω των τόπων και των αντικειμένων που υπάρχουν εκεί: είναι σημάδια μιας πολύ ιδιαίτερης φύσης και ίχνη του παρελθόντος, αποτυπώματα του τι πραγματικά συνέβη εκεί. Τέτοια ίχνη και αποτυπώματα είναι προικισμένα με μια άμεση, αιτιώδη συνάφεια με τη συγκεκριμένη ενσώματη περίπτωση που, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, τα παρήγαγε.⁵⁹⁵ Διατηρούν, τρόπον τινά, μια ενσωματωμένη μνήμη του πραγματικού παράγοντα που τα δημιούργησε. Το παρελθόν που μας αποκαλύπτουν δεν είναι μια ανακατασκευή ή μια «ανάκληση» αυτού που δεν υπάρχει πια, όπως συμβαίνει σε πιο συνηθισμένα μουσεία ή μνημεία, αλλά κάτι πολύ πιο πειστικό, κάτι που έχουν δει άμεσα: αυτοί οι τόποι αποτελούν οι ίδιοι μάρτυρες του παρελθόντος.

Αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί μια ιδιότητα «φυσικά» ενσωματωμένη στον φυσικό τόπο: προκειμένου να αποκτήσουν μια παρόμοια μαρτυρική φύση, τέτοιοι τόποι πρέπει να υποβληθούν σε μια σημειωτική διαδικασία που μετατρέπει τα αποτυπώματα σε ίχνη, δηλαδή σημεία που αναγνωρίζονται και ερμηνεύονται ως τέτοια.⁵⁹⁶ Εδώ λειτουργεί μια

⁵⁹³ Σημαντικός τόπος τραύματος φυσικά είναι και το Hiroshima Nagasaki Museum στην πόλη Hiroshima το οποίο μελετήσαμε παραπάνω.

⁵⁹⁴ Ο δεικτικός χαρακτήρας ενός μουσείου αναφέρεται στην ικανότητά του να λειτουργεί ως δείκτης ή σύμβολο για την προβολή και την εκπαίδευση σχετικά με συγκεκριμένες πτυχές της ανθρώπινης και φυσικής κληρονομιάς, δείχνει πώς το μουσείο σχετίζεται με το κοινό και πώς διασφαλίζει τη διατήρηση και την προβολή της κληρονομιάς που φιλοξενεί, εκδηλώνεται μέσω των εκθεμάτων, των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και των δραστηριοτήτων που προσφέρει. Τα μουσεία λειτουργούν ως δείκτες της ιστορίας, της τέχνης, της επιστήμης, της κουλτούρας και της κληρονομιάς και βοηθούν το κοινό να κατανοήσει και να συνδεθεί με αυτές τις διάφορες πτυχές του πολιτισμού και της κοινωνίας. Ο δεικτικός χαρακτήρας είναι σημαντικός για τον πολιτιστικό, εκπαιδευτικό και κοινωνικό ρόλο των μουσείων, καθώς καθορίζει πώς το μουσείο επικοινωνεί και αλληλεπιδρά με το κοινό του.

⁵⁹⁵ Eco, Umberto. *Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 1975, 3-28.

⁵⁹⁶ Eco, Umberto. *Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 1975, 3-28.

διπλή σημειωτική διαδικασία ερμηνείας και αναγνώρισης ιχνών και μετατροπή ιχνών σε μνημείο ή μουσείο. Μέσω της ερμηνείας ο επισκέπτης συνειδητοποιεί τον δεικτικό χαρακτήρα του τόπου και αυτή η συνειδητοποίηση γίνεται μέρος της ικανότητάς του ως επισκέπτη. Μέσω της ενοποίησης, ο φυσικός χώρος αναπτύσσεται σε αφήγηση και η δεικτική του φύση μετατρέπεται από μια καθαρά αιτιώδη συνάφεια σε ένα ουσιαστικό στοιχείο. Με αυτόν τον τρόπο η δεικτικότητα γίνεται θεμελιώδες συστατικό της αίσθησης του τόπου⁵⁹⁷ και ειδικά ενός τόπου τραύματος, με σημαντικές συνέπειες για την θέση των επισκεπτών.

Ανεξάρτητα από το πόσο προσεκτικά διατηρούνται οι αναμνήσεις του παρελθόντος, οι επισκέπτες γνωρίζουν ότι βρίσκονται στον ίδιο τόπο στον οποίο συνέβησαν τρομερά γεγονότα και αυτή η γνώση συμβάλλει σε μια σύνθετη, πολύπλευρη αντίληψη για αυτό, έτσι οι επισκέπτες όχι μόνο βλέπουν κάτι από το τρομερό παρελθόν, αλλά φαντάζονται επίσης αυτά που δεν μπορούν να δουν. Η συναισθηματική ένταση και η παθητική επίδραση που χαρακτηρίζουν τις εμπειρίες των επισκέψεων σε τόπους τραύματος εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την υποβλητική δύναμη των δεικτικών ιχνών τα οποία ενεργοποιούν τη φαντασία των επισκεπτών. Ορατές και αόρατες πτυχές της εμπειρίας του επισκέπτη γίνονται άρρηκτα συνυφασμένες, τα δε ίχνη, λόγω της δεικτικής «αυθεντικότητας» τους, είναι ταυτόχρονα ορατά τεκμήρια/μαρτυρίες του παρελθόντος και ισχυρές ενεργοποιήσεις φανταστικών μορφών ανακατασκευής.

Το ερώτημα: ποιες μορφές αναπαράστασης πρέπει να υιοθετηθούν σε τέτοιες περιπτώσεις; βρίσκεται στον πυρήνα κάθε συζήτησης για τις τραυματικές μνήμες και ανοίγει το *vexata questio*⁵⁹⁸ της αντιπροσωπευτικότητας του ίδιου του τραύματος. Συχνά αντιμετωπίζεται από τα «Trauma Studies» και έχει γίνει γνωστή ως η «κρίση της αναπαράστασης», υπαινισσόμενη την αδυναμία να μιλήσουμε ή να δείξουμε τη φρίκη του ίδιου του τραύματος. Αυστηρά μιλώντας, δεν αντιπροσωπεύουν τίποτα· μάλλον, δεδομένου ότι τα τραυματικά γεγονότα συνέβησαν εκεί, εκθέτουν άμεσα κάποια

⁵⁹⁷ Meyrowitz, Joshua. *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 1985, 35-52.

⁵⁹⁸ Η φράση "*vexata questio*" προέρχεται από τα Λατινικά και σημαίνει "διαμαρτυρόμενο ερώτημα" ή "ερώτημα που προκαλεί διαφωνίες". Συνήθως χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα ερώτημα ή μια διαφωνία που έχει προκαλέσει συζητήσεις και αντιφάσεις μεταξύ διαφόρων ανθρώπων.

συγκεκριμένα υλικά ίχνη τους. Το φαινόμενο της αναπαράστασης μπορεί να διαφέρει σημαντικά από τόπο σε τόπο, σύμφωνα με την προαναφερθείσα κλίμακα δεικτικότητας. Όσο πιο πιστά ένας τόπος τραύματος διατηρεί μια δεικτική σύνδεση με το παρελθόν, διατηρώντας τα πραγματικά κατάλοιπα του αρχικού τόπου, τόσο ισχυρότερη θα είναι η επίδραση της ρητορικής της αναπαράστασης.

Αλλά θεωρητικά μιλώντας, τα πράγματα είναι μάλλον πιο περίπλοκα από αυτό, αφού εδώ αντιμετωπίζουμε ένα εξαιρετικά περίπλοκο ζήτημα που εστιάζει στην καρδιά της αισθητικής της αναπαράστασης του τραύματος, αντιμετωπίζοντας το ζήτημα των ρεαλιστικών έναντι των πιο αφηρημένων μορφών αναπαράστασης. Εδώ φαίνεται να υπάρχει μια παρανόηση σχετικά με τη σημασία του «πραγματικού» και του «ρεαλιστικού». Ένας χώρος αναπαράστασης μπορεί να είναι εξαιρετικά ρεαλιστικός, προσομοιώνοντας συγκεκριμένα περιβάλλοντα, έπιπλα, σκεύη, ρούχα και άλλα είδη υλικών στοιχείων αποτελεσματικά και αναπαράγοντας τα μέχρι τις πιο ασήμαντες λεπτομέρειες τους, όπως κάνουν πολλά σύγχρονα μνημεία. Η βιωματική αποτελεσματικότητα των τόπων τραύματος αναπαράστασης δεν έγκειται στον υποτιθέμενο «ρεαλισμό» τους, αλλά ακριβέστερα στο ότι αποτελούν ένα ίχνος που συνδέει το παρελθόν με το παρόν μέσω της εμμονής των υλικών στοιχείων με την πάροδο του χρόνου. Με άλλα λόγια, βασίζεται στην υποτιθέμενη αυθεντικότητα των ιχνών, όχι στην υπονοούμενη αλήθεια της αναπαράστασης.

Και οι δύο τύποι τόπων μπορούν ενδεχομένως να δημιουργήσουν ένα ισχυρό αποτέλεσμα πραγματικότητας.⁵⁹⁹ Αυτό εξαρτάται από διάφορους μηχανισμούς, προϋποθέτοντας την ενεργοποίηση διαφορετικών μορφών τοποθέτησης από τους επισκέπτες σε σχέση με τον ίδιο τον χώρο. Στην περίπτωση των τόπων τραύματος, η αίσθηση της πραγματικότητας δεν εξαρτάται κυρίως από αυτό που εκτίθεται εκεί, αλλά από τη γνώση των επισκεπτών για το δεικτικό του χαρακτήρα. Αυτή η γνώση διευκολύνει συγκεκριμένους τρόπους ερμηνείας, ανάγνωσης και απόλαυσης του τόπου: κατ' αυτόν τον τρόπο, η δεικτικότητα αντιπροσωπεύει μια μοναδική ερμηνευτική λειτουργία που δημιουργεί μια σημειωτική γέφυρα μεταξύ του χώρου αυτού καθαυτού, της γνώσης του

⁵⁹⁹ Barthes, Roland. "The Reality Effect." In *The Rustle of Language*, translated by Richard Howard, 141-148. Oxford: Blackwell, 1986.

επισκέπτη και της τοποθέτησής του μέσα σε αυτόν. Επομένως, το κύριο ερώτημα σε αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι «πώς να αναπαραστήσουμε το παρελθόν», αλλά περισσότερο: «ποιες πτυχές αυτού του παρελθόντος πρέπει να αναπαρασταθούν και πώς;» Και περισσότερο από οτιδήποτε άλλο: «είναι όλα αυτά αυθεντικά;»

Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, η ανοιχτή πρόσβαση στο κοινό ενός τόπου εξόντωσης με την μορφή ενός μουσείου πάντα συνεπάγεται σύνθετες αποφάσεις σχετικά με το τι μπορεί να εκτεθεί ή να παρουσιαστεί σε αυτόν τον τόπο: για παράδειγμα τα όργανα βασανιστηρίων και πόνου; Ή τα ένδεια καθημερινά αντικείμενα των ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους εκεί; Τα θνητά τους κατάλοιπα; Όλες αυτές είναι δύσκολες αποφάσεις, καθώς τα κύρια «εκθέματα» είναι συχνά τα λίγα ίχνη που απομένουν από τους ανθρώπους που σκοτώθηκαν σε αυτούς τους τόπους.

Όμως, φαίνεται να κρύβεται εδώ ένα θεμελιώδες παράδοξο: οι νεκροί είναι οι μόνοι πιθανοί, οι τελικοί μάρτυρες, ενώ ταυτόχρονα δεν μπορούν οι ίδιοι να καταθέσουν, δεν έχουν φωνή. Μόνο τα ίχνη τους μπορούν να μιλήσουν για αυτούς. Αλλά ποια ίχνη είναι καλό να επιλεγούν για να παρουσιαστούν σε εκθέσεις και ποια όψη αυτών των ίχνη στο τέλος μπορεί πραγματικά να παρουσιαστεί: Οι εικόνες των νεκρών; Τα αντικείμενα των νεκρών; Τα κατάλοιπα των νεκρών; Αυτή η ηθική διάσταση είναι αδιαίρετα συνδεδεμένη με μια αισθητική διάσταση, καθώς κάθε επιλογή είναι ταυτόχρονα μια επιλογή σχετικά με το τι να δείξεις και πώς να το δείξεις. Το δεύτερο, ιδιαίτερα σημαντικό ερώτημα είναι αυτό της διατήρησης και της αυθεντικότητας των τόπων που εξετάζονται. Σε σύγκριση με πιο παραδοσιακά μουσεία, οι τόποι τραύματος είναι πιο δύσκολο να οριστούν και έχουν ένα αρκετά υβριδικό χαρακτήρα: δεν είναι ούτε πραγματικά μουσεία ούτε κοιμητήρια, ούτε τόποι λατρείας, ούτε μνημεία - είναι όλα αυτά μαζί, και ίσως ακόμη περισσότερα. Αλλά πρωτίστως, κάποτε ήταν τόποι εξόντωσης. Για τους ανθρώπους που τους επισκέπτονται, αυτό υποδηλώνει ένα είδος επικάλυψης μεταξύ του τι ήταν κάποτε ο τόπος και του τι είναι τώρα, μεταξύ του να βρίσκεσαι σε μια φυλακή και να βρίσκεσαι σε ένα μουσείο: ως επισκέπτες βλέπουμε και ένα μουσειακό έκθεμα και έναν πραγματικό τόπο εξόντωσης. Είναι δυνατόν να διατηρηθεί η «αυθεντικότητα» τέτοιων μερών, ή η μετατροπή τους σε μουσείο αναπόφευκτα τα μεταμορφώνει σε κάτι διαφορετικό από τον εαυτό τους; Πίσω από το φαινομενικά τεχνικό ερώτημα της αναστήλωσης κρύβονται άλλα πιο δελεαστικά

ζητήματα, όπως η ηθική νομιμότητα, ή η αισθητική αξία των τόπων τραύματος που εξετάζονται.

Η αναλυτική, ή θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος της ιερότητας του Ολοκαυτώματος λοιπόν αφορά στο πώς η αντίληψη του ιερού παίζει καθοριστικό ρόλο στη μνήμη και την αναπαράσταση. Εξετάζει, για παράδειγμα, πώς η αύρα της ιερότητας επιβάλλει μια συγκεκριμένη ατζέντα στα μουσεία και ρωτά πώς καθορίζονται πολιτισμικά οι αναπαραστάσεις του ιερού. Μια τέτοια προσέγγιση διερευνά επίσης πώς αντιμετωπίζονται τα σύμβολα του Ολοκαυτώματος με τρόπους που μιμούνται θρησκευτικά αντικείμενα και τα επικοινωνούν.

Το Ιερό στον χώρο / μουσεία

Αφού είδαμε λοιπόν αναλυτικότερα τους τόπους τραύματος, ας δούμε λοιπόν και την έννοια του ιερού στον χώρο του μουσείου. Η εκδήλωση του ιερού στον μουσειακό χώρο δεν αφορά μόνο στα μουσεία του Ολοκαυτώματος. Όπως έχει υποστηρίξει η Eliade, οι ιεροί χώροι δεν χρειάζεται να είναι θρησκευτικοί. Αυτό που είναι ουσιώδες είναι ότι ένα όριο χωρίζει τον συνηθισμένο, βέβηλο χώρο από τον ιερό χώρο (ως τον εντελώς άλλο). Η λεγόμενη ιεροφάνεια στο χώρο του μουσείου συχνά σηματοδοτείται μέσω κατωφλίων, διαδρόμων ή διακριτών ορίων, συμπεριλαμβανομένων των κλιμακοστασίων.

Έτσι, τα μουσεία αποτέλεσαν συχνά τελετουργικοί και ιεροί χώροι. Έχουν περιγραφεί ως ιερά και έχουν συγκριθεί, όπως σημειώνει η Carol Duncan, με παλαιότερα τελετουργικά μνημεία, όπως οι ελληνικοί ναοί, τα μουσεία εκτελούν επίσης ποικίλες άλλες λειτουργίες, από την επιστημονική έως την κοινωνιολογική. Ο Tony Bennett περιγράφει το παραδοσιακό μουσείο του δυτικού πολιτισμού του δεκάτου ένατου αιώνα ως ένα «ταξινομημένο σπίτι», που έδωσε έμφαση στις επιστημονικές και εκπαιδευτικές ιδιότητες στις πρακτικές συντήρησης, στις επικεντρωμένες στα αντικείμενα συλλογές και στις

εκθέσεις «show and tell».⁶⁰⁰⁶⁰¹ Τέτοιες εκθέσεις δημιουργήθηκαν προσεκτικά για να επικοινωνήσουν στους επισκέπτες «συγκεκριμένες πολιτιστικές έννοιες και αξίες».⁶⁰²

Ας περάσουμε όμως τώρα σε μια πιο αναλυτική μελέτη που αφορά στα αντικείμενα ενός μουσείου μνήμης, στις μαρτυρίες, στην επιστημολογική προσέγγιση, τη σημασία της αλήθειας αλλά και της ηθικής. Τα μουσεία είναι δημόσιοι χώροι μνήμης, μαρτυρίας, αναπαράστασης, ερμηνείας αλλά και χώροι ηθικής. Το σημείο εκκίνησης λοιπόν έγκειται στον ισχυρισμό ότι ένα κεντρικό κανονιστικό μέλημα της συλλεκτικής πολιτικής κάθε μουσείου πρέπει να είναι μια ορισμένη αντιπαράθεση με το επιστημολογικό πρόβλημα της ευπάθειας, το οποίο, στο πλαίσιο που συζητείται εδώ, είναι το «πρόβλημα» που περιβάλλει τις συνθήκες υπό τις οποίες ένας θεσμικός φορέας, όπως ένα μουσείο, απονέμει εξουσία σε έναν «ομιλητή», είτε πρόκειται για άτομο είτε για αντικείμενο. Μια βασική ευθύνη των μουσείων είναι να συλλέγουν «αντικείμενα» και να τα επικοινωνούν με αντικειμενικό τρόπο με αποτέλεσμα να φέρνουν την πρακτική τους στο επιστημολογικό πεδίο της μαρτυρίας και στο κανονιστικό πεδίο της ηθικής. Αν και δεν θα προτείνουμε εδώ μια πλήρη «ηθική της μαρτυρίας», θα θέλαμε να κάνουμε αυτή τη σύνδεση μεταξύ μαρτυρίας και συλλογής ρητή.

Ο ανθρωπολόγος David Miller περιγράφει τη διαδικασία ως εξής: οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα υπάρχοντά τους «ως θεμέλια, υλικά τείχη και κονιάματα μνήμης».⁶⁰³ Αυτά τα αντικείμενα στη συνέχεια γίνονται «ισχυρά στηρίγματα που έρχονται από μόνα τους όταν οι καιροί είναι δύσκολοι» και όταν «οι άνθρωποι που τα

⁶⁰⁰ Οι εκθέσεις "show and tell" αφορούν σε μια διαδικασία όπου τα μουσεία επιτρέπουν στους επισκέπτες να μοιραστούν τις δικές τους ιστορίες ή εμπειρίες που σχετίζονται με τα αντικείμενα ή τα θέματα των εκθέσεων. Αυτή η διαδικασία ενθαρρύνει τους επισκέπτες να μην είναι απλοί θεατές, αλλά να συμμετέχουν ενεργά στην εκθεσιακή εμπειρία, μοιράζοντας τις προσωπικές τους σκέψεις, αντιλήψεις και συναισθήματα. Αυτή η πρακτική δημιουργεί έναν διάλογο μεταξύ των επισκεπτών και των μουσείων και ενισχύει τη συνολική εκπαιδευτική εμπειρία. Οι επισκέπτες μπορούν να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους, τις αντιδράσεις τους ή τη σημασία που αναθέτουν στα εκθεσιακά αντικείμενα. Αυτό δημιουργεί μια πιο αφοσιωμένη και διαδραστική σχέση με την τέχνη, την ιστορία ή τον πολιτισμό που αναπαρίστανται στις εκθέσεις. Το "show and tell" σε μουσεία επιτρέπει στους επισκέπτες να γίνουν μέρος της εκθεσιακής διαδικασίας και να διαμορφώσουν την εκθεσιακή εμπειρία με την προσωπική τους συμμετοχή.

⁶⁰¹ Bennett, Tony. *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London: Routledge, 1995.

⁶⁰² Duncan, Carol. *Civilizing Rituals: Inside Public Art Museums*. New York: Routledge, 1995, 7.

⁶⁰³ Millar, Daniel. *The Comfort of Things*. Cambridge and Malden, MA: Polity, 2008, 91.

χρησιμοποίησαν αντιμετώπιζουν εμπειρίες απώλειας». Τελικά, οι άνθρωποι, έχοντας «τακτοποιήσει τα υπάρχοντά τους στα θησαυροφυλάκια της εσωτερικής μνήμης και της εξωτερικής κατοχής... τα εξαργυρώνουν σε στιγμές ανάγκης». ⁶⁰⁴ Σε τέτοιες στιγμές η σημασία που αποδίδεται στο αντικείμενο επανέρχεται, επαναλαμβάνει την υποστηρικτική του λειτουργία, για χάρη του μέλλοντος του ατόμου.

Εδώ τονίζουμε δύο από τις πιθανές λειτουργίες τους: τα μουσεία είναι, ταυτόχρονα, τόποι μαρτυρίας και τόποι μνήμης (*lieux de mémoire*). ⁶⁰⁵ Και ενώ η έννοια της «μνήμης» συγκεντρώνει μια σειρά γνωστικών ικανοτήτων ή ικανοτήτων με τις οποίες οι πληροφορίες διατηρούνται και ανακατασκευάζονται, συχνά η μνήμη τίθεται σε λειτουργία (ψυχολογικά και κοινωνικά) για πραγματιστικούς λόγους στο παρόν. ⁶⁰⁶ Ως μηχανές μαρτυρίας τα μουσεία είναι πράκτορες αυτού του «μνημειακού πραγματισμού» και για το λόγο αυτό, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, επηρεάζουν τη ζωή όλων μας. ⁶⁰⁷

Η μνήμη λοιπόν ασχολείται με αυτό που πιστεύουμε ότι είναι αλήθεια και με αυτό που πιστεύουμε ότι έχει συμβεί, θυμόμαστε γεγονότα που δεν συμβαίνουν τώρα, αλλά συνέβησαν κάποια στιγμή στο παρελθόν. Η μνήμη δεν είναι φαντασία ή αντίληψη, αλλά έχει στενή σχέση με αυτές τις άλλες ικανότητες, μπορεί να είναι διαποτισμένη με συναίσθημα και εμπλέκεται σε εκτεταμένες συναισθηματικές καταστάσεις, όπως η θλίψη ή η αγάπη. Μέσω της μνήμης η ιστορία επηρεάζει τις πράξεις και τις εμπειρίες μας στο παρόν. ⁶⁰⁸ Η μνήμη είναι επίσης διαβόητα επιρρεπής σε σφάλματα, επομένως, τα μνημειακά λάθη μπορεί να είναι ασήμαντα ή καταστροφικά και έτσι τα μουσεία ως μηχανές μνήμης, είναι απαραίτητο να συμβιβαστούν με τη μνήμη ως διαδικασία παραμόρφωσης: είναι καθήκον τους να αρθρώσουν αυτή τη μνημειακή διαδικασία διαστρέβλωσης σε άτομα, επισκέπτες και το κοινό γενικότερα, που έχουν προσωπικό και

⁶⁰⁴ Millar, Daniel. *The Comfort of Things*. Cambridge and Malden, MA: Polity, 2008, 91.

⁶⁰⁵ Crane, Susan A. "Memory, Distortion and History in the Museum." In *Museum Studies: An Anthology of Contexts*, edited by Bettina M. Carbonell, 319. Oxford: Blackwell, 2004. (Article first published 1997)

⁶⁰⁶ Sutton, John. "Memory." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2012 Edition), edited by Edward N. Zalta. Accessed at <https://plato.stanford.edu/entries/memory/>.

⁶⁰⁷ Colebrook, Claire. *Gilles Deleuze*. London and New York: Routledge, 2002, 55-56, Goodchild, Paul. *Deleuze and Guattari: An Introduction to the Politics of Desire*. London: Sage, 1996, 218.

⁶⁰⁸ Sutton, John. "Memory." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2012 Edition), edited by Edward N. Zalta. Accessed at <https://plato.stanford.edu/entries/memory/>.

όχι επαγγελματικό ενδιαφέρον για την ιστορία.⁶⁰⁹ Το πρόβλημα της κατάστασης της μνήμης όπως επηρεάζει το μουσείο είναι ταυτόχρονα επιστημολογικό αλλά και ηθικό.

Τα μουσεία αντιμετωπίζουν δύσκολες επιλογές σχετικά με το αν και πώς πρέπει να εκτίθενται αντικείμενα που αφορούν σε τραυματικά γεγονότα μιας κοινωνικής ομάδας. Είναι ηθικό λοιπόν για παράδειγμα, ένα μουσείο να εκθέτει τα παπούτσια ή τα μαλλιά των θυμάτων ενός στρατοπέδου εξόντωσης; Οι επιμελητές του Μουσείου Μνήμης του Ολοκαυτώματος στην Ουάσιγκτον αντιμετώπισαν ακριβώς αυτό το δίλημμα σχετικά με την έκθεση των ανθρώπινων μαλλιών: θα λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς για τους επισκέπτες είτε θετικά, αλλά είτε και αρνητικά.⁶¹⁰

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να τονίσουμε λοιπόν την «υλική μαρτυρία» του αντικειμένου. Η λειτουργία ενός μουσείου τείνει, για πολλούς συλλέκτες, ευεργέτες και επισκέπτες, να ενεργεί ως υλικός θεματοφύλακας των αναμνήσεών μας και ως εκ τούτου το ηθικό του βάρος αφορά στην ευθύνη όχι μόνο να συλλέγει, να συντηρεί και να επικοινωνεί, αλλά και να το πράττει με ειλικρίνεια.⁶¹¹ Στις συλλογές η αξία χρήσης των αντικειμένων αισθητικοποιείται, οι συλλογές επαναπροσδιορίζουν αντικείμενα «μέσα σε έναν κόσμο προσοχής και χειραγώγησης του πλαισίου». ⁶¹²Εξαιτίας αυτού (όπως έχει υποστηρίξει ο Stewart), η λειτουργία της συλλογής είναι να δημιουργήσει ένα νέο πλαίσιο. Αυτό το πλαίσιο θα σταθεί σε μια μεταφορική σχέση με την καθημερινή ζωή και θα παρουσιάσει τη δυνατότητα «να ξεκινήσουμε από την αρχή»⁶¹³ με δυνητικά, μια ανανεωμένη και ενισχυμένη ηθική συνείδηση. Μέσα σε τέτοια νέα πλαίσια θα λάβει χώρα οποιαδήποτε επικύρωση ή όχι προσωπικών αφηγήσεων. Μέρος αυτού του νέου πλαισίου είναι επιστημολογικό. Μέσα σε κάθε νέο πλαίσιο πρέπει να δημιουργηθεί μια

⁶⁰⁹ Crane, Susan A. "Memory, Distortion and History in the Museum." In *Museum Studies: An Anthology of Contexts*, edited by Bettina M. Carbonell, 332. Oxford: Blackwell, 2004. (Article first published 1997)

⁶¹⁰ Crane, Susan A. "Memory, Distortion and History in the Museum." In *Museum Studies: An Anthology of Contexts*, edited by Bettina M. Carbonell, 320. Oxford: Blackwell, 2004. (Article first published 1997)

⁶¹¹ Okita, S. "Community, Country, and Commonwealth: The Ethical Responsibility of Museums." In *Museum Ethics*, edited by Gary Edson, 139. London and New York: Routledge, 1997.

⁶¹² Okita, S. "Community, Country, and Commonwealth: The Ethical Responsibility of Museums." In *Museum Ethics*, edited by Gary Edson, 151. London and New York: Routledge, 1997.

⁶¹³ Okita, S. "Community, Country, and Commonwealth: The Ethical Responsibility of Museums." In *Museum Ethics*, edited by Gary Edson, 153. London and New York: Routledge, 1997.

επιστημολογική σύνδεση μεταξύ του αντικειμένου και του ομιλητή, αν το τεχνούργημα πρόκειται να έχει οποιαδήποτε σχέση με αυτό που ο ομιλητής προσπαθεί να καθιερώσει.

Βλέπουμε λοιπόν ότι υπάρχει ένας επιστημολογικός παραλληλισμός μεταξύ υλικής και γλωσσικής μαρτυρίας, έτσι ώστε και οι δύο να είναι ψευδείς ή αληθείς. Η μαρτυρία λειτουργεί ως ένας κεντρικός άξονας για το πώς γνωρίζουμε τον κόσμο και ως μια «κρίσιμη πηγή για την ιστορία».⁶¹⁴ Ο David Hume το έθεσε ως εξής: «δεν υπάρχει είδος συλλογισμού πιο κοινό, πιο χρήσιμο και ακόμη πιο απαραίτητο για την ανθρώπινη ζωή, από αυτό που προέρχεται από τις μαρτυρίες των ανθρώπων και τις αναφορές των αυτοπτών μαρτύρων και θεατών».⁶¹⁵ Όμως, η μαρτυρία θέτει σημαντικά ζητήματα τόσο για τους φιλοσόφους όσο και για τους επαγγελματίες των μουσείων, είναι μια ομιλία-πράξη όπου ένας ομιλητής «λέει» ή «ισχυρίζεται» κάτι.⁶¹⁶ Ως ισχυρισμός, μια μαρτυρία, προσφέρει μια πρόταση που απεικονίζεται ως αληθινή. Όπως το θέτει ο Michael Dummett, η μαρτυρία, ως ενημερωτική διατύπωση μιας πρότασης «χρησιμεύει όχι μόνο για να εκφράσει μια σκέψη και να αναφερθεί σε μια αξία αλήθειας, αλλά και για να επιβεβαιώσει κάτι, δηλαδή ότι η σκέψη που εκφράζεται είναι αληθής, ή ότι η αξία της σκέψης που αναφέρεται είναι αληθής».⁶¹⁷ Η εμπιστοσύνη σε έναν ομιλητή συνεπάγεται την απόδοση αυθεντίας σε αυτόν και το επιστημολογικό πρόβλημα της τρωτότητας της μαρτυρίας (ο ακροατής, στην περίπτωση μας το θεσμικό όργανο του μουσείου, έχει βάσιμους λόγους να απονέμει κύρος σε έναν «ομιλητή», άτομο ή αντικείμενο) και έτσι εισέρχεται στην προβληματική της (θεσμικής) συλλογής.

Πολιτικές συλλογής

Αποτελεί θεμελιώδη και βασική ευθύνη των μουσείων να «συλλέγουν, να συντηρούν και να επικοινωνούν»⁶¹⁸ με τέτοιο τρόπο ώστε να διασφαλίζουν ότι οι πληροφορίες που

⁶¹⁴ Dominick LaCapra, *History and Memory after Auschwitz* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1998), 11.

⁶¹⁵ David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, ed. by Eric Steinberg (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1977), 74.

⁶¹⁶ Jonathan Adler, "Epistemological Problems of Testimony," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2013 Edition, ed. by Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/Archives/Spr2013/entries/testimony-episprob/>

⁶¹⁷ Michael Dummett, *Frege: Philosophy of Language* (London: Duckworth, 1973), 298.

⁶¹⁸ Okita, "Community, country, and commonwealth," *op. cit.*, 139.

συλλέγονται, διατηρούνται και κοινοποιούνται σχετικά με τις συλλογές και κατ' επέκταση την ανθρώπινη ιστορία, είναι «ακριβείς και αληθείς εντός των περιορισμών της τρέχουσας ανθρώπινης γνώσης».⁶¹⁹ Τα μουσεία πρέπει, με τον τρόπο παρουσίασής τους, να είναι πρόθυμα, όπως το θέτει ο D.K. Dean, «να αναγνωρίσουν την εγγενή πλάνη οποιωνδήποτε ιδεών εκφράζονται λόγω της πηγής τους».⁶²⁰ Τα μουσεία ως ιδρύματα έχουν καθήκον να είναι ειλικρινή.⁶²¹ Άλλωστε, οι επισκέπτες των μουσείων εμπιστεύονται τις εκθέσεις ως αξιόπιστη πηγή αλήθειας και προσδοκία τους είναι οι πληροφορίες που παρουσιάζονται από αυτούς να είναι ακριβείς και φυσικά «αληθινές».⁶²²

Ένα μουσείο είναι ένας χώρος όπου συγκρούονται υποκειμενικότητες και αντικειμενικότητες.⁶²³ Είναι ένας χώρος μνήμης και μαρτυρίας, αλλά είναι και χώρος αναπαράστασης και ερμηνείας, πράγματι, η ερμηνεία αφορά στην ουσία των μουσείων: το μουσείο είναι ένας χώρος δημιουργίας, αμοιβαίας επιρροής και σύγκρουσης των πλουραλιστικών απόψεων και του αυτοστοχασμού.⁶²⁴ Κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα τα μουσεία άρχισαν να υφίστανται αλλαγές, μετατοπίζοντας την προσοχή από την παραδοσιακή αισθητική με επίκεντρο τη συλλογή σε μια όλο και πιο βασισμένη στα μέσα ενημέρωσης και στη θεματική. Η φιλόσοφος Hilde Hein, για παράδειγμα, εξέτασε πώς τα σύγχρονα μουσεία εμπλέκονται όλο και περισσότερο στην κατασκευή εμπειριών, δηλαδή στην προσέλκυση των συναισθηματικών και αισθητηριακών αντιδράσεων του επισκέπτη μέσω του χειρισμού αντικειμένων για να προκαλέσουν αισθήσεις και συναισθήματα.⁶²⁵ Με αυτό τον τρόπο οι εκθεσιακές πρακτικές μετατοπίστηκαν από την κλασική έκθεση

⁶¹⁹ D. K. Dean, "Ethics and Museum Exhibitions," in G. Edson (ed.), *Museum Ethics* (London and New York: Routledge, 1997), 218.

⁶²⁰ D. K. Dean, "Ethics and Museum Exhibitions," in G. Edson (ed.), *Museum Ethics* (London and New York: Routledge, 1997), 218.

⁶²¹ D. K. Dean, "Ethics and Museum Exhibitions," in G. Edson (ed.), *Museum Ethics* (London and New York: Routledge, 1997), 218.

⁶²² D. K. Dean, "Ethics and Museum Exhibitions," in G. Edson (ed.), *Museum Ethics* (London and New York: Routledge, 1997), 218.

⁶²³ Crane, "Memory, Distortion and History in the Museum," *op. cit.*, 319. See also B. Lord, "Philosophy and the Museum: An Introduction to the Special Issue," *Museum Management and Curatorship* 21 (2006): 319.

⁶²⁴ B. Lord, "Philosophy and the Museum," *op. cit.*, 83.

⁶²⁵ Michelle Henning, *Museums, Media, and Cultural Theory* (Maidenhead, UK: Open University Press, 2006), 91.

αντικειμένων, στην εμπειρική εκθεσιακή πρακτική που καθιστά την εμπειρία του επισκέπτη πιο διαδραστική και ουσιαστική.

Συμπερασματικά λοιπόν, με αυτή τη μετατόπιση από τα αντικείμενα στην εμπειρία και από τα αντικείμενα στις αναπαραστάσεις και τις προσομοιώσεις, το μουσείο του τέλους του εικοστού αιώνα μπόρεσε να διαδώσει τα μουσεία και, σύμφωνα με τα λόγια της Michelle Henning, να είναι ανταγωνιστικό στην «αγορά των αξιοθέατων αναψυχής».⁶²⁶ Ως ιδρύματα που εκπροσωπούν τους πολιτισμούς και τα έθνη που τα φιλοξενούν, τα μουσεία διαδραματίζουν επίσης βασικό ρόλο στην οικοδόμηση της συλλογικής ταυτότητας και στην επιβεβαίωση των εθνικών αξιών και πεποιθήσεων. Ο Tim Cole υποστηρίζει ότι οι παρουσιάσεις του Ολοκαυτώματος έχουν γίνει εργαλεία εθνικισμού, συμμετέχοντας ακόμη και κατά καιρούς στον εορτασμό του.⁶²⁷ Παρά το έγκυρο και νομιμοποιητικό καθεστώς τους, ωστόσο, οι αφηγήσεις των μουσείων δεν είναι μονολιθικές. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια αυξανόμενη έμφαση στα μουσεία ως χώροι «κοινωνικής μνήμης».⁶²⁸ Δημιουργούν συλλογική μνήμη και συμβάλλουν στην κατασκευή της αφήγησης ενός έθνους, αλλά δεν το κάνουν με στατικό τρόπο.⁶²⁹ Είναι, επομένως, πολύπλοκα ιδρύματα που εξελίσσονται με την πάροδο του χρόνου και επιδιώκουν να εκπληρώσουν ποικίλες εργασίες. Τα μουσεία που εκθέτουν το Ολοκαύτωμα αντιμετωπίζουν μια ιδιαίτερη πρόκληση: επιδιώκουν ταυτόχρονα να παρέχουν μαρτυρίες, να ενισχύσουν τη μνήμη και να εκπαιδεύσουν τους επισκέπτες τους.

Για να ανταποκριθούν στις ανάγκες των επισκεπτών τους, πρέπει να ξεπεράσουν τον πληροφοριακό τρόπο, ακόμη και τον συναισθηματικό, για να εκτελέσουν μια υποβλητική λειτουργία, στο έργο τους, το οποίο είναι να εκπροσωπούν αυτό που συχνά θεωρείται μοναδικό και απaráμιλλο γεγονός στην ιστορία, τα μουσεία και τα εκθέματα του Ολοκαυτώματος αντιμετωπίζουν τη μοναδική πρόκληση να επιτρέψουν στους επισκέπτες

⁶²⁶ Michelle Henning, *Museums, Media, and Cultural Theory* (Maidenhead, UK: Open University Press, 2006), 81.

⁶²⁷ "Nativization and Nationalization: A Comparative Landscape Study of Holocaust Museums in Israel, the US and the UK," *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture* 23, no. 1 (2006): 130-145.

⁶²⁸ Vera L. Zolberg, "Contested Remembrance: The Hiroshima Exhibit Controversy," *Theory and Society*, Special issue, *Interpreting Historical Change at the End of the Twentieth Century* 27, no. 4 (1998): 565-590.

⁶²⁹ Sharon Macdonald and Gordon Fyfe, eds., *Theorizing Museums: Representing Identity and Diversity in a Changing World* (Cambridge, MA: Blackwell, 1996), 4.

να αντιληφθούν το ιερό. Οι θεωρητικοί των μουσείων αναγνωρίζουν ότι η λειτουργία του μουσείου μπορεί να φτάσει πέρα από τους παραδοσιακούς στόχους της πολιτικής παιδαγωγικής, της διδασκαλίας ή του αισθητικού στοχασμού. Ο G. MacDonald υποστηρίζει, για παράδειγμα, ότι τα μουσεία ικανοποιούν την ανάγκη του επισκέπτη για το ιερό και ότι αυτές οι «ιερές ανάγκες συνδέονται με το ρόλο των μουσείων ως τόπων προσκυνήματος». Επειδή τα μουσεία είναι δημοφιλείς τουριστικοί προορισμοί, ο τουρισμός και το προσκύνημα φαίνεται να αλληλεπικαλύπτονται όταν οι προορισμοί είναι τόποι θανάτου και καταστροφής. Ο John Lennon και ο Malcolm Foley, στη μελέτη τους για τον «σκοτεινό τουρισμό» ως μία από τις πρώτες μορφές τουρισμού, αποδεικνύουν ότι το σύγχρονο προσκύνημα συνδέεται συχνά με τόπους βίαιου και πρόωρου θανάτου. Ειδικά τα μουσεία του Ολοκαυτώματος έχουν συχνά περιγραφεί ως τόποι προσκυνήματος, ή ως κοσμικοί ναοί και ιερά.⁶³⁰ Η γλώσσα των ιερών και του προσκυνήματος υποδηλώνει σαφώς ένα συναίσθημα για το ιερό, που φέρνει στο νου την εικόνα των τουριστών που κινούνται σε κατάσταση ευλάβειας και δέους μέσα σε ένα μουσείο του Ολοκαυτώματος.

Το Ιερό στον Χρόνο / Μνήμη

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, η μνήμη είναι το μυστικό της λύτρωσης, υπονοώντας τη σύνδεση μεταξύ του ιερού χρόνου της μνήμης και του ιερού χώρου. Το ζήτημα του πώς οι ιεροί χώροι πλαισιώνουν τη μνήμη έχει ήδη αντιμετωπιστεί, όμως η ίδια η ανάμνηση λαμβάνει χώρα στον χρόνο και οδηγεί στο ερώτημα του πώς τα μουσεία αντιμετωπίζουν αυτή τη χρονική διάσταση.⁶³¹ Η επίσκεψη στα μουσεία συμβαίνει τόσο στο χρόνο όσο και στο χώρο, οι επισκέπτες μετακινούνται στους εκθεσιακούς χώρους, αλλά διασχίζουν και τον ιστορικό χρόνο που αναπαριστάται μέσα στην έκθεση. Οι χρονικές δομές των μουσείων και των εκθεμάτων του Ολοκαυτώματος είναι κυρίως χρονολογικές και διαδοχικές, ακολουθώντας μια παραδοσιακή, γραμμική αφηγηματική μορφή, η πράξη του μουσείου, ωστόσο, επαναλαμβάνεται και έτσι εξελίσσεται σε μια τελετουργική ανανέωση

⁶³⁰ George F. MacDonald, "Change and Challenge: Museums in the Information Society," in *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, edited by Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer, and Stephen D. Lavine (Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1992), 151.

⁶³¹ Roger Friedland and Richard D. Hecht, "The Powers of Place," in *Religion, Violence, Memory, and Place*, edited by Oren Baruch Stier and J. Shawn Landres (Bloomington: Indiana University Press, 2006), 17-36.

μιας αφήγησης στο χρόνο, όλες οι αφηγήσεις είναι χρονικές και η πλαισίωση των αφηγήσεων μέσα στο χρόνο επηρεάζεται από το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εμφανίζεται. Στο μουσείο του Βερολίνου ο χρόνος είναι σπασμένος και κατακερματισμένος κι αυτή η ρήξη αποκαλύπτει την εμφάνιση της ιερής στιγμής.

Η προσωρινότητα στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου είναι μοναδική, η αίσθηση του χρόνου, όπως απεικονίζεται μέσα από την αρχιτεκτονική του, είναι κατακερματισμένη. Το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου μαρτυρεί μια μόνιμη μετατόπιση τόσο στον χρόνο, όσο και στον χώρο.

Η αρχιτεκτονική της απουσίας / Το Βερολίνο ως κατεστραμμένη τοπογραφία

Το Βερολίνο αναδεικνύεται στους δύο άξονες της ιστορίας και της αισθητικής ως μια ερειπωμένη τοπογραφία στο κέντρο της οποίας υπάρχει το κενό ως χώρος και ως έννοια. Αυτό σηματοδοτεί τους πραγματικούς κενούς χώρους που προκλήθηκαν από τις καταστροφές του πολέμου, τα αστικά σχέδια και την απομάκρυνση του Τείχους του Βερολίνου που με μια μεταφορική έννοια κατέστρεψε κοινότητες και οικογένειες από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το Ολοκαύτωμα και τη διαίρεση του Βερολίνου.

Το αρχιτεκτονικό όραμα του Daniel Libeskind, όπως φαίνεται στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου και σε άλλα σχέδια του Βερολίνου, αντηχεί στην κατεστραμμένη τοπογραφία της πόλης με διάφορους τρόπους. Πάνω από όλα, λαμβάνει υπόψιν την πρόσφατα επανενωμένη πόλη και χώρα καθώς και το περίπλοκο, μερικές φορές επιτυχημένο και τελικά τραγικό παρελθόν της εβραϊκής ζωής στη Γερμανία. Η αρχιτεκτονική του Libeskind προβάλλει το ίδιο το κενό και εξωτερικεύει την απουσία μέσω της χωρικής μορφής. Τα κενά στο κέντρο του σχεδιασμού του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου απεικονίζουν την απουσία των Γερμανών Εβραίων, αλλά έχουν επίσης μια γενικότερη απήχηση στο αστικό περιβάλλον του μουσείου στο Βερολίνο. Άλλωστε, αυτή η πόλη έχει συχνά εννοιολογηθεί μέσα από τη μεταφορά του κενού. Το σχέδιο του Libeskind λειτουργεί δομικά ως απόηχος αυτής της ιδέας της πόλης ως κενή και

εμφανίζεται, όπως υποστηρίζει ο Stanley Allen, σαν να είχε ξεσπάσει «από την ραγισμένη κατάσταση της πόλης».⁶³²

Στη σημαντική ανάγνωσή του για το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου, ο James E. Young εστιάζει με μεγάλη προσοχή στα κενά του Libeskind και επισημαίνει την άμεση σχέση μεταξύ των αρχιτεκτονικών κενών του μουσείου και των κενών του Βερολίνου: «Πράγματι, δεν είναι το ίδιο το κτίριο που αποτελεί η αρχιτεκτονική του Libeskind, αλλά οι χώροι μέσα στο κτίριο, τα κενά και η απουσία που ενσαρκώνουν οι κενοί χώροι... Είναι το κενό «μεταξύ των γραμμών» που επιδιώκει να συλλάβει εδώ ο Libeskind, ένα κενό τόσο πραγματικό, τόσο χειροπιαστό και τόσο στοιχειώδες για την εβραϊκή ιστορία στο Βερολίνο που είναι το επίκεντρό της μετά το Ολοκαύτωμα, ένα αρνητικό κέντρο βάρους γύρω από το οποίο η μνήμη συγκεντρώνεται τώρα».⁶³³ Το κτίριο του Libeskind ανταποκρίνεται στην πόλη με τρόπο που κρατά την πληγή του παρελθόντος και την απεικόνιση αυτής της πληγής στην επιφάνεια της πόλης, ορατή. Με αυτόν τον τρόπο ο Libeskind αντιστέκεται στον πειρασμό αυτού που ο Allen αποκαλεί τις «προφανείς επιλογές»: «την παρηγορητική αμνησία που θα αρνιόταν την πληγή ή την αισθητική λογική που θα μνημειοποιούσε το φυσικό χάσμα σε μια μάταιη προσπάθεια να συμβιβαστεί με αυτό που είναι ανείπωτα άλλο».⁶³⁴

Έτσι, η χρήση της μεταφοράς του κενού για την περιγραφή του Βερολίνου έχει μακρά ιστορία και χρησιμοποιήθηκε ήδη το 1935 από τον Ernst Bloch για να περιγράψει τη ζωή στη Βαϊμάρη του Βερολίνου μετά την αποσύνθεση της αστικής κουλτούρας του δέκατου ένατου αιώνα. Ο φασισμός και τα πληρώματα του Albert Speer μετέτρεψαν το Βερολίνο σε κυριολεκτικό κενό, που ακολούθησε η Sanierung (αστική ανανέωση) της δεκαετίας του 1950, όταν σημαντικά τμήματα του παλιού Βερολίνου καταστράφηκαν για να ελευθερωθεί χώρος για μια πιο «μοντέρνα» αρχιτεκτονική. Τα κενά της ουδέτερης γης και τα ναρκοπέδια στο κέντρο του Βερολίνου μετατράπηκαν σύντομα στο σκηνικό για το Τοίχος

⁶³² Stanley Allen, "Libeskind's Practice of Laughter: An Introduction," in "Between the Lines: Extension to the Berlin Museum, with the Jewish Museum," by Daniel Libeskind, *Assemblage* 12 (August 1990), 18-57.

⁶³³ James E. Young, ed., *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History* (New York: Jewish Museum/Prestel-Verlag, 1994), 9-17.

⁶³⁴ Stanley Allen, "Libeskind's Practice of Laughter: An Introduction," in "Between the Lines: Extension to the Berlin Museum, with the Jewish Museum," by Daniel Libeskind, *Assemblage* 12 (August 1990), 21.

του Βερολίνου, η μεταγενέστερη αφαίρεση του οποίου είχε ως αποτέλεσμα το μεγαλύτερο και πιο ορατό κενό από όλα: μια «έρημο δεκαεπτά στρεμμάτων» που έφτανε από τη Brandenburg Gate στο Potsdamer Platz και τη Leipziger Platz.⁶³⁵

Η αλληλεπίδραση του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου με τον χώρο του αναδύεται επίσης μέσω μιας σειράς χωρικών σχέσεων μεταξύ του μουσείου και του γεωγραφικού του σκηνικού που δημιουργεί ένα αποτέλεσμα σαν ηχώ, συμπεριλαμβανομένης της «αλληλεπίδρασης του εσωτερικού και του εξωτερικού, του ειδικού και του γενικού, μικρότερες και μεγαλύτερες κλίμακες.» Ένα παράδειγμα αυτής της αλληλεπίδρασης μέσα - έξω είναι η δυνατότητα περιστασιακών όψεων από το εσωτερικό του ίδιου του μουσείου προς άλλα μέρη και χώρους του μουσειακού συγκροτήματος, συμπεριλαμβανομένου του Kollegienhaus και του γύρω αστικού χώρου. Αυτές οι στιγμές απελευθερωμένης όρασης (που παραμένουν, ωστόσο, συγκρατημένες και ελεγχόμενες) αποτελούν διαλείμματα της κατά τα άλλα «μαζικής, σε μεγάλο βαθμό κλειστής εξωτερικής όψης της επέκτασης» και επιτρέπουν στον επισκέπτη να βιώσει το Εβραϊκό Μουσείο ως προέκταση όχι μόνο του Kollegienhaus αλλά και της πόλης, «ως πόλη μέσα στο κτίριο, ως προέκταση του ανθρώπου». Άλλοι χώροι μουσείων δημιουργούν επίσης λεπτούς δεσμούς με το αστικό περιβάλλον. Η θέα του επισκέπτη στην αυλή του Paul Celan, για παράδειγμα, έχει μια διπλή διάσταση: «ο ανοιχτός χώρος εμφανίζεται τόσο ως εσωτερική αυλή του κτιρίου, οι περιοριστικοί τοίχοι του οποίου διαβάζονται ως «πίσω όψεις» του συγκροτήματος και ως αναπόσπαστο μέρος ενός παραρτήματος στον αστικό χώρο.»⁶³⁶

Σε μια περιγραφή του σχεδίου του, ο Libeskind υποστηρίζει: «Υπάρχει μια σημαντική ανάγκη σε κάθε κοινωνία να εντοπίσει κανείς τις εικόνες που αποτελούν μια συγκεκριμένη περιοχή, τις δομές που σχηματίζουν την υφή της ζωντανής μνήμης. Έτσι, διαψεύδοντας το παρελθόν και το μέλλον εξίσου, το αιώνιο παρόν του μετασχηματισμού χρησιμοποιείται

⁶³⁵ Stanley Allen, "Libeskind's Practice of Laughter: An Introduction," in "Between the Lines: Extension to the Berlin Museum, with the Jewish Museum," by Daniel Libeskind, *Assemblage* 12 (August 1990), 21. Ernst Bloch, *Erbschaft dieser Zeit* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973), 212-228.

⁶³⁶ Daniel Libeskind, *The Space of Encounter* (London: Thames and Hudson, 2001), 23-26.

ως στρατηγική για τη δημιουργία απρόβλεπτης, ευέλικτης και υβριδικής αρχιτεκτονικής που θα διαχέεται τόσο οριζόντια όσο και κάθετα». ⁶³⁷

Σε γενικές γραμμές το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου διαδραματίζει επίσης σημαντικό ρόλο στις συνεχείς προσπάθειες της Γερμανίας να συμβιβαστεί με το παρελθόν. Κάποιοι θα μπορούσε επίσης να προτείνει ότι το μουσείο αποκαλύπτει την επιθυμία να ανακουφίσει το βάρος του *Schulderbe* (κληρονομιά της ενοχής) που εξακολουθεί να φέρει η Γερμανία, όπως έχουμε δει αναλυτικότερα παραπάνω.

Σε μια λεπτομερή περιγραφή της φιλοσοφικής ιδέας πίσω από το σχέδιό του, ο Libeskind δηλώνει ότι υπάρχουν τρεις βασικές ιδέες οι οποίες παρέχουν πληροφορίες για την κατασκευή του μουσείου του: πρώτον, η αδυναμία κατανόησης της ιστορίας του Βερολίνου χωρίς να κατανοήσουμε τη συμβολή των Εβραίων πολιτών του στην πνευματική, οικονομική και πολιτιστική ζωή, δεύτερον, η αναγκαιότητα σωματικής και πνευματικής ενσωμάτωσης του νοήματος του Ολοκαυτώματος στη συνειδητή μνήμη του Βερολίνου και τρίτον, η ανάγκη να αναγνωριστεί πλήρως η διαγραφή της εβραϊκής ζωής στο Βερολίνο για τη Γερμανία και την Ευρώπη να εξασφαλίσουν ένα ανθρώπινο μέλλον. Ένας από τους τρόπους με τους οποίους ο Libeskind επιδιώκει να φωτίσει τις βαθιές διασυνδέσεις μεταξύ της γερμανικής εβραϊκής και μη-εβραϊκής γερμανικής ζωής που υπήρχε κάποτε στο Βερολίνο είναι μέσω της χωρικής ενσάρκωσης. Σε ένα πρώτο αυτονόητο επίπεδο το Εβραϊκό Μουσείο και το πρώην *Kollegienhaus* συνδέονται υπόγεια για να συμβολίσουν τη θεμελιώδη σχέση μεταξύ της γερμανικής εβραϊκής και της γερμανικής ιστορίας, ακόμα κι όταν αυτή η ιστορία δεν είναι άμεσα ορατή. Σε ένα πιο λεπτό επίπεδο, όπως αναφέρθηκε εν συντομία προηγουμένως, ο Libeskind καταδεικνύει ότι το ίδιο το Εβραϊκό Μουσείο υπάρχει μέσα σε μια «αόρατη μήτρα συνδέσεων, μια σύνδεση σχέσεων μεταξύ Γερμανών και Εβραίων».

Η δεύτερη πτυχή του έργου του Libeskind αφορά στην μουσική γλώσσα και πιο συγκεκριμένα, στη μορφή της ημιτελούς τρίπρακτης όπερας *Moses und Aron* (1927) του Schoenberg. Ο Libeskind έχει γράψει ότι προσπάθησε να ολοκληρώσει αυτήν την όπερα

⁶³⁷ Daniel Libeskind, *The Space of Encounter* (London: Thames and Hudson, 2001), 23-26.

αρχιτεκτονικά στο σχέδιό του για το Εβραϊκό Μουσείο.⁶³⁸ Παραφράζοντας την περιγραφή του Goethe για την αρχιτεκτονική ως «παγωμένη μουσική», η ενδιαφέρουσα δήλωση του Libeskind υποδηλώνει μια θεμελιώδη συγγένεια μεταξύ της όπερας και του δικού του αρχιτεκτονικού σχεδίου. Ένας τρόπος για να κατανοήσουμε αυτή τη συγγένεια είναι να εξετάσουμε την ίδια την όπερα, ιδιαίτερα το απόσπασμα κατά τη δεύτερη πράξη που αναφέρει ο Libeskind.

Ο Μουσής και ο Άρον (Moses and Aron), θεσπίζουν έτσι «μια διαδοχή αινιγματικών και παράδοξων θραυσμάτων του μουσικού Unfaßbarkeit (ασύλληπτου χαρακτήρα). Οι χαρακτήρες, οι λέξεις και τα γεγονότα στη σκηνή αποτελούν μια ποιητική δραματική απόδοση της πεποίθησης του Schoenberg ότι τα περιθώρια της κατανόησης είναι το ουσιαστικό πεδίο τόσο της τέχνης όσο και του πνεύματος».⁶³⁹ Η αρχιτεκτονική του Libeskind επιχειρεί κάτι παρόμοιο, καταδεικνύει χωρικά τα όρια αναπαράστασης, εντοπίζοντας στην καρδιά του μουσείου μια σειρά από κενά, τα οποία διασχίζουν τους εσωτερικούς χώρους του μουσείου και σχηματίζουν μια «αδιαπερατότητα... γύρω από την οποία οργανώνονται οι εκθέσεις».⁶⁴⁰ Το μουσείο είναι έτσι χτισμένο κυριολεκτικά γύρω από μια δομική απουσία, ένα αρνητικό ιερό.

Η τρίτη πτυχή του σχεδίου του Libeskind αφορά στον πολλαπλασιασμό των ονομάτων των Γερμανών Εβραίων που απελάθηκαν κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Χρησιμοποιώντας τους δύο μεγάλους τόμους ενός Gedenkbuch (αναμνηστικού βιβλίου), που περιέχει τα ονόματα, τις ημερομηνίες γέννησης, τις ημερομηνίες απέλασης και τον υποτιθέμενο τόπο θανάτου των Γερμανών - Εβραίων, ο Libeskind ανακάλυψε τα ονόματα των τόπων όπου πέθαναν οι Εβραίοι του Βερολίνου - μέρη όπως η Ρίγα, το γκέτο του Λοντς και διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Ο Libeskind προτείνει μια τέτοια ιδέα όταν τονίζει τη διαδραστική, διαλογική φύση του μουσείου του και τον ρόλο του ανθρώπινου υποκειμένου μέσα στο μουσειακό χώρο:

⁶³⁸ Daniel Libeskind, *The Space of Encounter* (London: Thames and Hudson, 2001), 23-26.

⁶³⁹ Daniel Libeskind, *The Space of Encounter* (London: Thames and Hudson, 2001), 190.

⁶⁴⁰ Daniel Libeskind, *The Space of Encounter* (London: Thames and Hudson, 2001), 28.

«Όποια κι αν είναι η αντίδραση σε αυτό το μουσείο, οι προσδοκίες των επισκεπτών θα συνδέονται με τη δική τους άποψη, αυτής της ιστορίας. Σαν ένα σύννεφο που περνάει στον ουρανό που κάποιοι το βλέπουν ως πρόσωπο, άλλοι ως ψάρι ή τέρας, αυτό το κτίριο δίνει μονιμότητα στη φιγούρα της ελπίδας ντυμένη με το πρόσχημα της ανταπόκρισης κάθε επισκέπτη. Το Μουσείο είναι ανοιχτό σε πολλές ερμηνείες και πολλές διαδρομές, όπως και οι σελίδες του Ταλμούδ, όπου τα περιθώρια είναι συχνά τόσο σημαντικά όσο αυτά που σχολιάζονται», υπονοώντας έναν τρόπο ανάγνωσης που υπερβαίνει την κυριολεξία». ⁶⁴¹

Στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου το στοιχείο του απρόβλεπτου αναδύεται με τη μορφή των επισκεπτών που ανταποκρίνονται στην εκθεσιακή πρακτική και συμμετέχουν στη μνήμη με διαφορετικούς τρόπους. Οι διαφορούμενοι χώροι που επιδέχονται ερμηνεία, όπως ο Πύργος του Ολοκαυτώματος, αρθρώνουν ερωτήματα και συγκρούσεις αντί για λύσεις. Ενθαρρύνουν τους επισκέπτες να αλληλεπιδράσουν διαδραστικά, με τη φαντασία τους σε σχέση με το χώρο. Αυτοί οι χώροι δεν υπαγορεύουν μια απάντηση στο πρόβλημα της μνήμης αλλά επιστρέφουν το βάρος της μνήμης στους επισκέπτες. Όπως έχει ήδη συζητηθεί, το σχέδιο του Libeskind παίζει με την ένταση μεταξύ απουσίας και παρουσίας - αλλά επίσης υπογραμμίζει την ένταση μεταξύ του αφηρημένου και του συγκεκριμένου. ⁶⁴² Μέσα σε αυτές τις σειρές εντάσεων, μεταξύ της τελικής πραγματικότητας και της ανθρώπινης προσπάθειας να την φτάσει, ανάμεσα στο σταθερό σύστημα και την απόλυτη σιωπή, ανάμεσα στην παρουσία και την απουσία, ανάμεσα στο συγκεκριμένο και το αφηρημένο, υπάρχει η αρχιτεκτονική του Libeskind.

Η αρχιτεκτονική του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου σηματοδοτείται σε διάφορα επίπεδα. Υπονομεύει τις προσδοκίες των επισκεπτών μέσω της αλληλεπίδρασης του με το Kollegienhaus και υπονοεί μια κριτική του μοντερνιστικού μουσειακού έργου. Ο φαινομενικός χωρικός και στυλιστικός διαχωρισμός των δύο κτιρίων, επιπλέον, υποδηλώνει έναν διαχωρισμό μεταξύ της γερμανικής και της γερμανοεβραϊκής ιστορίας που αποδεικνύεται απατηλός, καθώς η γερμανική και η γερμανοεβραϊκή ιστορία συνδέονται με έναν θεμελιώδη τρόπο υπόγεια. Το ίδιο το κτίριο του Libeskind, τέλος,

⁶⁴¹ Daniel Libeskind, "Between the Lines: Extension to the Berlin Museum, with the Jewish Museum," *Assemblage* 12 (August 1990), 18-57.

⁶⁴² Daniel Libeskind, "Between the Lines: Extension to the Berlin Museum, with the Jewish Museum," *Assemblage* 12 (August 1990), 48.

εμφανίζεται αιωρούμενο γύρω από έναν απόντα πυρήνα που εκφράζει το τραύμα του Ολοκαυτώματος - ένα τραύμα που έγινε ορατό μέσα από τη σειρά των κενών σε όλο το μουσείο.

Ποιος θα μπορούσε να μαντέψει ότι το κενό, υποδηλώνοντας ένα αρχέγονο οντολογικό κενό, θα μπορούσε να λειτουργήσει τόσο αποτελεσματικά όσο το να κάνει τους επισκέπτες να συνειδητοποιήσουν έναν βαθύ πόνο πιο τρομακτικό από τις Πύλες της Κόλασης του Ροντέν; Ο Γάλλος ψυχαναλυτής Jacques Lacan αναγνωρίζει δύο είδη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας – το φανταστικό εντός του οποίου βρίσκεται το υποκείμενο ως «εγώ» ή αναγνωρίσιμος εαυτός και το «πραγματικό» που ξεπερνά το φανταστικό και τη γλώσσα – είναι η γλωσσική λειτουργία του συμβολικού που αποτελεί το μοναδικά ανθρώπινο.⁶⁴³ Σε αυτό το πλαίσιο, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η επίκληση του βουβού κενού από τον Libeskind στην αντιμετώπιση των χώρων στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου εξουδετερώνεται, τουλάχιστον χειρονομακά αν όχι εντελώς αποτελεσματικά, με την εισαγωγή προθηκών που περιλαμβάνουν διάφορα αντικείμενα (όπως φωτογραφίες και βιογραφίες Γερμανοεβραίων από το 1933-1945) στους τοίχους του μουσείου (Axes).

Επομένως, αυτά τα ντοκουμέντα λειτουργούν ακριβώς με στόχο να μεταδώσουν μια εξανθρωπιστική αφομοίωση των Εβραίων θυμάτων του Ολοκαυτώματος στην σφαίρα του συμβολικού, εγκαθιδρύοντας ένα γλωσσικό προπύργιο ενάντια στον ανθρωπολογικό τρόπο του κενού και τις εκμηδενιστικές επιδράσεις των «κενών» που τόσο απτά προκαλούνται γύρω από την έννοια του συμβολικού. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτό που παρατηρεί κανείς εδώ είναι η ένταση μεταξύ του συμβολικού με το πρόσχημα της γλώσσας και του φανταστικού, όπως ενσωματώνεται σε εικονικά προσωπικά αντικείμενα που σχετίζονται με τους νεκρούς. Εξάλλου, η συμβολική έννοια αντιπροσωπεύει την κοινωνική σφαίρα και η φανταστική αυτή του εαυτού ή του εγώ. Από την άλλη, η βουβή υλικότητα των περασμάτων (ή των αξόνων), καθώς και το κενό που υποδηλώνει το κενό που συναντούν οι επισκέπτες, υποδηλώνει αυτό που ο Lacan αποκαλεί *πραγματικό*. Ενώ στην πραγματικότητα δεν δημιουργεί το *πραγματικό*, το οποίο μπορεί να γίνει κατανοητό ως *μη συμβολικό*, ή εναλλακτικά ως το *εσωτερικό όριο της γλώσσας*

⁶⁴³ Jacques Lacan, "The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis," in *Écrits*, translated by Bruce Fink (New York: W.W. Norton & Co., 2006), 197-268.

⁶⁴⁴δηλαδή, όταν έρχεται αντιμέτωπη με το ανείπωτο, η εν λόγω υλική πυκνότητα το υπαινίσσεται με παράδοξο τρόπο. Στη συνέχεια, θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει τη διάκριση του Martin Heidegger μεταξύ κόσμου και γης ως συστατικά των έργων τέχνης (συμπεριλαμβανομένης της αρχιτεκτονικής) στο δοκίμιό του, «The origin of the work of art»,⁶⁴⁵ όπου ο κόσμος υποδηλώνει εκείνη την πτυχή των έργων τέχνης και σηματοδοτεί το άνοιγμά τους στην ερμηνεία, ενώ η γη, ως αντισταθμιστική πτυχή, παραπέμπει σε εκείνη των έργων τέχνης που αντιστέκονται στην ερμηνεία. Με άλλα λόγια, ο κόσμος –είτε σε ένα ποίημα, έναν πίνακα, ένα γλυπτό, μια ταινία ή μια αρχιτεκτονική– διατηρεί κάτι ερμηνεύσιμο που προσδίδει νόημα στο έργο τέχνης, σε αντίθεση με το στοιχείο της γης που αντιστέκεται στο νόημα και την ερμηνεία, με την έννοια ότι εμφανίζεται μόνο ως απόσυρση από τον κόσμο που διατηρείται στο έργο τέχνης.

Συνεχίζοντας προχωράμε στον στοχαστή που έχει παράσχει ίσως τους πιο κατάλληλους όρους για την κατανόηση της παράδοξης λογικής ο οποίος είναι ο Jean Francois Lyotard, του οποίου η διατύπωση αυτού που συνέλαβε ως διαφορά μεταξύ του *μοντέρνου υψηλού* και του *μεταμοντέρνου μεγαλειώδους* καθορίζει μια σειρά δυνατοτήτων για την κατανόηση των τεχνών, από τη λογοτεχνία έως τη ζωγραφική και την αρχιτεκτονική, που ανταποκρίνονται στην πρόκληση να ανταποκριθούν σε κάτι κολοσσιαίο και τόσο ανεξιχνίαστο, όσο το Ολοκαύτωμα. Έτσι λοιπόν αναφέρει:⁶⁴⁶ «Εδώ, λοιπόν, έγκειται η διαφορά: η σύγχρονη αισθητική είναι μια αισθητική του μεγαλειώδους, αν και νοσταλγική. Επιτρέπει το μη αντιπροσωπευτικό να προταθεί μόνο ως το περιεχόμενο που λείπει (...) Το μεταμοντέρνο θα ήταν αυτό που, στο μοντέρνο, προβάλλει το μη αντιπροσωπευτικό στην ίδια την παρουσίαση ». Φαίνεται δύσκολο να αποφασίσουμε, με βάση αυτή τη διάκριση, πού βρίσκεται το Εβραϊκό Μουσείο του Libeskind – σαφώς, υπό το φως όσων έχουν ήδη γραφτεί παραπάνω, είναι μια αρχιτεκτονική του μη αντιπροσωπευτικού, αλλά παραλείπει ορισμένα περιεχόμενα για να το επιτύχει αυτό, ή παρουσιάζει αυτό που είναι μη

⁶⁴⁴ Joan Copjec, *Imagine There's No Woman: Ethics and Sublimation* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2002), 95-96

⁶⁴⁵ Martin Heidegger, "The Origin of the Work of Art," in *Poetry, Language, Thought*, translated by Albert Hofstadter (New York: Harper Perennial, 2001), 15-87.

⁶⁴⁶ Jean-François Lyotard, "Answering the Question: What Is Postmodernism?" in *The Postmodern Condition*, translated by Geoff Bennington and Brian Massumi (Manchester: Manchester University Press, 1984), 81.

αντιπροσωπευτικό (την ανείπωτη φρίκη του Ολοκαυτώματος) με το πρόσχημα νέων παρουσιάσεων»;

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι λειτουργεί με παράλειψη. Εξάλλου, τα κενά παραλείπουν όλο το περιεχόμενο που σχετίζεται με το Ολοκαύτωμα, με το σκεπτικό ότι κανένα δεν θα μπορούσε να δικαιώσει τα ανώνυμα δεινά του. (Ομολογουμένως, όπως προαναφέρθηκε, τα αντικείμενα τεκμηρίωσης στα αποσπάσματα, ή Axes, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι μάχονται ενάντια σε αυτά τα κενά και σε αυτά που δεν μπορούν να πουν). Αλλά ο χαρακτηρισμός αυτού του *μοντέρνου* τρόπου του μεγαλειώδους ως *νοσταλγικού* φαίνεται να υπονομεύει αυτή τη δυνατότητα, εκτός αν η *νοσταλγία* ληφθεί με την ετυμολογική έννοια ότι αναφέρεται στον πόνο της απώλειας του σπιτιού όπου εκείνοι που πέθαναν ήταν ακόμα παρόντες – στην πραγματικότητα, όπου το *σπίτι* και οι *νεκροί αγαπημένοι* γίνονται συνώνυμα. Η συγγραφέας Arleen Ionescu⁶⁴⁷ αναλύει αρκετούς κριτικούς που επικαλούνται τη νοσταλγία σε σχέση με το Εβραϊκό Μουσείο, αλλά δυστυχώς χωρίς να μπαίνουν στον κόπο να προσδιορίσουν τι εννοούν με αυτό. Ως εκ τούτου, είναι δύσκολο να αποφασίσουμε αν κάποιος συμφωνεί μαζί τους ή όχι, ή αν οι απόψεις τους θα μπορούσαν να ενισχύσουν αυτό που αναφέραμε παραπάνω σχετικά με την ετυμολογική έννοια της «νοσταλγίας».

Εν συνεχεία, η καθηγήτρια Amy Sodaro, για παράδειγμα, αντιλαμβάνεται μια «πολιτική της νοσταλγίας» στο κτίριο του Libeskind, η οποία είναι εξαιρετικά διαφορούμενη, κρίνοντας από τον *ορισμό* της, φαίνεται να αναφέρεται στη νοσταλγική μνήμη των Εβραίων που πέθαναν κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος, αλλά προσθέτοντας την λέξη *πολιτική* σε αυτό υποδηλώνει ότι οι παρούσες και μελλοντικές σχέσεις εξουσίας, όπως παρουσιάζονται από το μουσείο, θα έπρεπε με κάποιον τρόπο να βασίζονται σε τέτοια νοσταλγία. Έτσι το ορίζει⁶⁴⁸...ως «μια οθόνη πάνω στην οποία η σημερινή Γερμανία μπορεί να προβάλει μια εξιδανικευμένη εικόνα του παρελθόντος της με την ελπίδα ότι αυτή η εικόνα θα λυτρώσει το παρόν και θα διαμορφώσει το μέλλον». Θεωρεί ότι αυτό είναι προβληματικό, δεδομένης της υποτιθέμενης πιθανότητας ότι το (εξιδανικευτικό) *σχέδιο* του Libeskind, όπως κατανοείται, θα μπορούσε να διαγράψει όχι μόνο το δύσκολο

⁶⁴⁷ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 200

⁶⁴⁸ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 101-102

παρελθόν αλλά και τις παρούσες τάσεις σχετικά με την «γερμανική εθνική ταυτότητα και πολυπολιτισμικότητα».⁶⁴⁹ Ωστόσο, είναι σαφές ότι η Sodaro παρανοεί εντελώς τις συνέπειες του κτιρίου του Libeskind όσον αφορά στην αναμφισβήτητη επίκληση της *σιωπής*, του *τίποτα*, του *ανείπωτου*, του *μη αντιπροσωπευτικού* και του *άφατου*. Από τη στιγμή που κάποιος αναγνωρίζει ότι αυτό συμβαίνει – προφανώς με ερμηνευτική τεκμηρίωση – η κατανόηση του κτιρίου ενσαρκώνοντας τη νοσταλγία, όπως την αντιλαμβάνεται η Sodaro, καθίσταται αβάσιμη στο βαθμό που *συμπληρώνει το μη αντιπροσωπευτικό* με συγκεκριμένα περιεχόμενα. Ωστόσο, αυτό που διακυβεύεται με αυτό το κτίριο δεν είναι η εμπειρία του μεγαλειώδους όσον αφορά τις φυσικές του διαστάσεις, αλλά η σημασία του – η μη σημαίνουσα σημασία του, για να το θέσουμε με κατάλληλους όρους – την οποία ο Lyotard παρατηρεί: «Αυτό που μπορεί να κάνει η τέχνη είναι να μαρτυρεί όχι το μεγαλειώδες, αλλά την απόρροια της τέχνης και τον πόνο της. Δεν λέει το ανείπωτο, αλλά λέει ότι δεν μπορεί να το πει».⁶⁵⁰

Αν κάποιος δεχτεί ότι το κτίριο του Libeskind πράγματι λέει ότι *δεν μπορεί να πει το ανείπωτο* (το Ολοκαύτωμα), το ερώτημα που τίθεται από αυτό είναι: Τι σημαίνει αυτό για τους επισκέπτες του Εβραϊκού Μουσείου;

Σήμερα, οι άνθρωποι φαίνεται να αναμένουν από τα μουσεία να παρέχουν μια *εμπειρία*, να είναι βιωματικά. Όσον αφορά στο Εβραϊκό Μουσείο του Libeskind στο πλαίσιο αυτών των προβληματισμών για το *βιωματικό μουσείο*, αξίζει να σημειωθεί ότι από την αρχή ο Libeskind θεώρησε ότι απαιτεί την ενεργό συμμετοχή των επισκεπτών. Επιπλέον, σύμφωνα με τα λόγια της Elke Heckner⁶⁵¹ στο κτίριο του Libeskind «... Η διαδραστική σύλληψη του χώρου έχει ενστικτώδη επίδραση στον επισκέπτη και έτσι είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθική διάσταση της αισθητικής του, η οποία θέτει το ερώτημα πώς να σχετιστεί με τον απόντα άλλο». Η Ionescu παρατηρεί περαιτέρω ότι το μουσείο *ενορχηστρώνει* ψυχολογικά *ταξίδια* σε μια άλλη σφαίρα ύπαρξης, καθώς και συναισθήματα

⁶⁴⁹ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 101.

⁶⁵⁰ Jean-François Lyotard, *Heidegger and "the Jews"*, translated by Andreas Michel and Mark S. Roberts (Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1990), 47.

⁶⁵¹ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 106

«απώλειας, σύγχυσης, τρόμου και αντοχής» κατά μήκος των μεγάλων διαδρόμων του, ή «Axes»⁶⁵². Τα τελευταία είναι τα κύρια περάσματα μέσα από το μουσείο και η διασταύρωσή τους – ιδιαίτερα του Άξονα της Εξορίας και του Άξονα του Ολοκαυτώματος – αντιπροσωπεύει ένα βαρυσήμαντο συμβολικό σταυροδρόμι στην ιστορία του εβραϊκού λαού⁶⁵³. Ωστόσο, είναι το κενό ή τα κενά στο κτίριο του Libeskind, τα οποία προσδίδουν την πιο ισχυρή και διάχυτη «μη σημαίνουσα σημασία» σε αυτό ως διακριτό αρχιτεκτονικό έργο. Αλλά πώς βιώνει ένας επισκέπτης αυτά τα κενά;

Η Ionescu ρίχνει φως σε αυτό το θέμα όπου γράφει: «... Το κενό έχει σκοπό να φέρει το αόρατο σε ορατότητα ή, για να παραφράσουμε τον αρχιτέκτονα, να αφήσει το αόρατο να βιωθεί από το κοινό, και να μεταφράσει τη διαγραφή της ιστορίας σε υποκατάστατη συμβολική παρουσία. Ως εκ τούτου, μπορεί να ερμηνευθεί ως ένα «νεκρικό ολόγραμμα» του εβραϊκού πολιτισμού που κατέστρεψαν οι Ναζί, το αόρατο που έγινε ορατό με την εγγραφή της έλλειψης σε μια φυσική τοποθεσία που κάποτε κατοικούνταν από μια ισχυρή εβραϊκή παρουσία».⁶⁵⁴ Ο όρος *έλλειψη* σε αυτό το απόσπασμα έχει ιδιαίτερη σημασία, δεδομένης της σημασίας του Lacan σε σχέση με το ανθρώπινο υποκείμενο. Στο δεύτερο σεμινάριό του ο Lacan⁶⁵⁵ χαρακτηρίζει την *έλλειψη* ως εξής: «Η επιθυμία είναι μια σχέση ύπαρξης με έλλειψη. Αυτή η έλλειψη είναι η έλλειψη σωστής ομιλίας. Δεν είναι η έλλειψη αυτού ή εκείνου, αλλά η έλλειψη ύπαρξης με την οποία υπάρχει το ον». Αυτό συνδέεται με την εμπειρία των κενών του Libeskind, στο βαθμό που μπορούν να κατανοηθούν ως «έλλειψη. Η Ionescu σημειώνει επίσης τη συνάφεια των στοχασμών του Lyotard σχετικά με το μεγαλειώδες – που συζητήθηκε ωρίτερα – για το Εβραϊκό Μουσείο του Libeskind,

⁶⁵² Το εβραϊκό μουσείο του Βερολίνου, διαθέτει μια σημαντική εκθεσιακή εγκατάσταση με τίτλο "Axes" (στα ελληνικά: άξονες). Αυτή η εγκατάσταση έχει σχεδιαστεί με στόχο να αναδείξει την εμπειρία των Εβραίων στη Γερμανία και τη σχέση τους με τον γερμανικό πολιτισμό. Τα "Axes" αναπαριστούν ένα δίκτυο από ανοίγματα και διαδρόμους που είναι πλούσια σε συμβολισμό και αντιπροσωπεύουν την ιστορία, τη μνήμη και την ταυτότητα των Εβραίων στη Γερμανία και τη σχέση τους με την πόλη του Βερολίνου. Οι αξονικοί χώροι του μουσείου δημιουργούν μια εμπειρία αντίφασης και ανασφάλειας, προκαλώντας τους επισκέπτες να σκεφτούν για την ιστορία, την ταυτότητα και τη μνήμη. Τα Axes αντιπροσωπεύουν μια εμπειρία τόσο φυσική όσο και συναισθηματική, καθιστώντας το μουσείο έναν χώρο που προσφέρει πολλές στιγμές αναφοράς και σκέψης για τους επισκέπτες.

⁶⁵³ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 159

⁶⁵⁴ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 159

⁶⁵⁵ Jacques Lacan, *The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955*, The Seminar of Jacques Lacan, Book II, translated by Sylvana Tomaselli (New York: W.W. Norton & Co, 1991), 223.

όπου, παραθέτοντας τον Lyotard, γράφει: «Σχεδιασμένα για να εκφράσουν το ανέκφραστο, τα κενά του Libeskind μπορούν να συνδεθούν με την υπέροχη προσπάθεια του Lyotard να παρουσιάσει το μη αντιπροσωπευτικό στην ίδια την παρουσίαση...Στο «Representation, Presentation, Unpresentable» ο Lyotard όρισε περαιτέρω το μη αντιπροσωπευτικό ως «αυτό που είναι το αντικείμενο μιας Ιδέας και για το οποίο δεν μπορεί κανείς να δείξει (παρουσιάσει) ένα παράδειγμα, μια περίπτωση, ακόμη και ένα σύμβολο. Το σύμπαν είναι μη αντιπροσωπευτικό, το ίδιο και η ανθρωπότητα, το τέλος της ιστορίας, η στιγμή, το διάστημα, το καλό».⁶⁵⁶ Η εμπειρία του κενού έχει ως αποτέλεσμα στους επισκέπτες να θυμούνται έντονα ένα γεγονός που, αν και δεν μπορεί να αναπαρασταθεί στην πλήρη, αδιαπέραστη και ακατανόητη φρίκη και τρόμο τους, μπορεί και πρέπει να θυμόμαστε ακριβώς λόγω αυτού που υποδηλώνει αυτή η «αορατότητα»: ότι αυτό το τερατώδες περιστατικό δεν πρέπει να συμβεί ποτέ ξανά. Δημιουργεί έτσι μια «επιτακτική ανάγκη να θυμόμαστε».⁶⁵⁷

Ας δούμε όμως πώς αυτό γίνεται εφικτό στα Μετα-Μουσεία, αλλά και αναλυτικότερα τον νέο τύπο μουσείου που μπορεί να παρουσιάσει/αναπαραστήσει τραυματικά γεγονότα που αφορούν στη συλλογική μνήμη.

⁶⁵⁶ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 160.

⁶⁵⁷ Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan, 2017, 160.

Το Μετά - Μουσείο

Ενώ οι εκθεσιακές τεχνικές στα μουσεία αντικατοπτρίζουν προφανώς αποφάσεις που λαμβάνονται από επιμελητές και σχεδιαστές εκθέσεων, αποκαλύπτουν μεγάλες αλλαγές στα πρότυπα γνώσης και πολιτιστικών αξιών. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων είκοσι πέντε ετών, ένας νέος τύπος μουσείου έχει εμφανιστεί, το *μετά – μουσείο*, έχοντας σημαντικές διαφορές από το μοντερνιστικό μουσείο του δέκατου ένατου αιώνα, με το μοντερνιστικό μουσείο να είναι καλά ριζωμένο διανοητικά στον Διαφωτισμό και να προέρχεται επίσημα από τα δημόσια μουσεία της Ευρώπης, πλαισιώνοντας αντικείμενα στις ίδιες πολιτιστικές και γνωσιολογικές δομές.⁶⁵⁸ Τα μουσεία που ανήκουν στο μοντερνιστικό στυλ αντικατοπτρίζουν ένα μοντερνιστικό επιστημολογικό πλαίσιο βασισμένα σε έναν τύπο χωρικής παρουσίασης που υπαγορεύει μια συστηματική σχέση μεταξύ θεατή και αντικειμένου. Για παράδειγμα, πανομοιότυπες και ομοιόμορφα τοποθετημένες γυάλινες προθήκες ορίζουν τις κατάλληλες συνθήκες θέασης και ενθαρρύνουν μια ισορροπημένη, ορθολογική προοπτική. Ο παρατηρητής κινείται σε αυτόν τον χώρο ουδέτερος και αμερόληπτος ενώ τα αντικείμενα και οι εικόνες «μιλούν από μόνα τους». Αυτός ο χώρος του μουσείου υποδηλώνει ότι οι επισκέπτες έχουν εισέλθει σε μια σφαίρα θετικιστικής και αντικειμενικής γνώσης.⁶⁵⁹ Η μοντερνιστική χωρική παρουσίαση, επιπλέον, αντανακλά την κυρίαρχη φιλοσοφία του οράματος στη δυτική νεωτερικότητα.

Θέτοντας το σύγχρονο υποκείμενο ως έναν ουδέτερο παρατηρητή που κοιτάζει με ένα απαθές, μονόφθαλμο βλέμμα (σαν μέσα από την κλειδαρότρυπα) τον κόσμο, αυτή η

⁶⁵⁸ Eilean Hooper-Greenhill, *Museums and the Interpretation of Visual Culture* (London: Routledge, 2000), 17-18.

⁶⁵⁹ Chris Jenks, "The Centrality of the Eye in Western Culture: An Introduction," in *Visual Culture*, edited by Chris Jenks (London: Routledge, 1995), 5-7.

άποψη, γνωστή ως Καρτεσιανή προοπτική⁶⁶⁰, τοποθετεί την τεχνική του παραθύρου⁶⁶¹, το οποίο «πλαισιώνει και μεσολαβεί τις δυνατότητες της όρασης», στο επίκεντρο του λόγου του. Πίσω από το μεταφορικό παράθυρο, που θέτει τον τυπικό διαχωρισμό που είναι απαραίτητος για την ορθολογική αντίληψη μεταξύ «ενός υποκειμένου που βλέπει τον κόσμο και τον κόσμο που φαίνεται», το υποκείμενο που παρατηρεί (ένα ασώματο μάτι) προσλαμβάνει μόνο τα αντικείμενα που οριοθετεί το βλέμμα του.⁶⁶²

Αυτό το βλέμμα δημιουργεί ένα μοντέλο μυαλού στο οποίο η ανθρώπινη συνείδηση είναι «ένας καθρέφτης του κόσμου που κατοικούμε» και το βλέμμα και η κατανόηση λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα.⁶⁶³ Όπως έχει δείξει ο ψυχολόγος Chris Jenks, ο τρόπος που σκεφτόμαστε για το πώς σκεφτόμαστε διαμορφώνεται από ένα οπτικό παράδειγμα, έτσι ώστε η οπτική ικανότητα να συγχέεται με τη αναγνώριση. Το να κοιτάς, να βλέπεις και να γνωρίζεις είναι έτσι «επικίνδυνα αλληλένδετα».⁶⁶⁴ Πολλά από αυτά που φαίνονται φυσικά ή διαφανή στα μουσειακά εκθέματα, όπως η πανταχού παρούσα γυάλινη προθήκη, αντανακλούν μια Καρτεσιανή θεωρία της όρασης. Ωστόσο, καθώς οι φιλοσοφίες του οράματος, τις οποίες ο Martin Jay αναφέρει ως «σκοπικά καθεστώτα», αλλάζουν, αλλάζουν και οι τεχνικές της μουσειακής έκθεσης.

⁶⁶⁰ Η καρτεσιανή προοπτική αναφέρεται στη φιλοσοφική και μεθοδολογική προσέγγιση που συνδέεται με τον φιλόσοφο René Descartes. Αυτή η προοπτική τονίζει τη σημασία της λογικής, της ανάλυσης και της απομόνωσης των στοιχείων για την κατανόηση του κόσμου. Συνήθως, η καρτεσιανή προοπτική επικεντρώνεται στον ατομικισμό, τον διαχωρισμό μεταξύ του νου και του σώματος και τη χρήση της αμφιβολίας ως εργαλείου για την εξερεύνηση της αλήθειας. Στον τομέα των μουσείων, η καρτεσιανή προοπτική μπορεί να επηρεάσει την προσέγγιση στην παρουσίαση και την επίδειξη των εκθεμάτων. Μερικά στοιχεία που μπορεί να επηρεάσει είναι τα εξής: Οι εκθέσεις μπορεί να διαιρεθούν σε τμήματα ή κατηγορίες, με τον επισκέπτη να μπορεί να αναλύσει και να κατανοήσει καλύτερα τα εκθέματα, οι εκθέσεις μπορούν να σχεδιαστούν με τρόπο που να ενθαρρύνει τη σκέψη, την ανάλυση και την εξερεύνηση από τους επισκέπτες και τέλος, οι περιγραφές, οι επεξηγήσεις και η αφήγηση πρέπει να είναι λογικές και κατανοητές, ώστε ο επισκέπτης να μπορεί να κατανοήσει τα εκθέματα.

⁶⁶¹ Η τεχνική του παραθύρου σε μουσειακές εκθέσεις αναφέρεται στον τρόπο παρουσίασης και επίδειξης των εκθεμάτων μέσω της χρήσης «παραθύρων» ή άλλων πλαισίων. Αυτή η τεχνική επιτρέπει στους επιμελητές να προβάλλουν τα έργα τέχνης ή τα εκθέματα μέσω ενός παραθύρου ή μιας γυάλινης επιφάνειας, ενισχύοντας έτσι την εντύπωση του πλαισίου, του βάθους και της απόστασης.

⁶⁶² Ron Burnett, *Cultures of Vision: Images, Media, and the Imaginary* (Bloomington: Indiana University Press, 1995), 4-5.

⁶⁶³ Ron Burnett, *Cultures of Vision: Images, Media, and the Imaginary* (Bloomington: Indiana University Press, 1995), 3.

⁶⁶⁴ Chris Jenks, "The Centrality of the Eye in Western Culture: An Introduction," in *Visual Culture*, edited by Chris Jenks (London: Routledge, 1995), 1-25.

Τέτοια εκθέματα που τραβούν την προσοχή στην έκθεση τεκμηριώνουν την αλήθεια του ισχυρισμού του καθηγητή Ron Burnett ότι η όραση δεν είναι ποτέ αθώα και η όραση δεν λαμβάνει χώρα ποτέ μέσα σε ένα χρονικό ή ιστορικό κενό.⁶⁶⁵ Οι μεταβαλλόμενες απόψεις των επισκεπτών διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στη μετατόπιση των εκθεσιακών πρακτικών. Όπως υποστήριξε η θεωρητικός Mieke Bal, ενώ οι προηγούμενες εκθεσιακές πρακτικές είχαν σχεδιαστεί για να καθοδηγούν και να ψυχαγωγούν τον επισκέπτη «σύμφωνα με το παλιό ρητό *utile dulci*» (το χρήσιμο με το ευχάριστο), τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρήθηκε μια σημαντική αλλαγή στον ρόλο του επισκέπτη. Σύμφωνα με τα λόγια της Bal, «Μέσα από διάσημες εκθέσεις στις δεκαετίες του 1980 και του 1990. . . το κοινό των μουσείων έχει έρθει αντιμέτωπο με την υποχώρηση του λευκού κύβου και, στη θέση του ήρθε η δημιουργία κάποιου σαν *Gesamtkunstwerk* (συνολικό έργο τέχνης) ενός ειδικά σχεδιασμένου συνδυασμού καλλιτεχνικών αντικειμένων, μερικές φορές με το κτίριο και τους χώρους του ως ενεργούς συμμετέχοντες».⁶⁶⁶

Η ιδέα ότι μια μουσειακή έκθεση μπορεί να λειτουργεί σαν ένα συνολικό έργο τέχνης, δηλαδή ένα έργο τέχνης που συνδυάζει μια σειρά από ποικίλες καλλιτεχνικές μορφές, ισχύει εύστοχα σε δημιουργικά μουσεία όπως το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου. Πράγματι, βασίζεται σε μια ποικιλία τεχνικών οι οποίες έχουν ως στόχο να δημιουργήσουν εμπειρίες για τους επισκέπτες, οι οποίες εμπλέκουν όλες τις αισθήσεις: όραση, ακοή, ακόμη και σωματική αίσθηση. Αυτή η προσέγγιση βοηθά στη μετατροπή των επισκεπτών σε ενεργούς συμμετέχοντες αντί για παθητικούς θεατές. Ορισμένες εκθέσεις, επιπλέον, καταδεικνύουν αυτή τη νέα προσέγγιση οργανώνοντας «έναν διάλογο μεταξύ της τέχνης και του θεατή ως στοχαστή στον οποίο η τέχνη έχει τη δική της δύναμη να μιλήσει και να απαντήσει». Αν και η ανάλυση της Bal περιορίζεται σε εκθέματα τέχνης, οι γνώσεις της μπορεί να εφαρμοστούν και σε άλλους τύπους εκθεμάτων. Για παράδειγμα, η Bal προτείνει ότι οι πτυχές της έκθεσης που συχνά παραβλέπονται (όπως η κλίση των τοίχων ή οι τύποι συσκευών πλαισίωσης) αποκαλύπτουν ένα είδος γραμματικής ή γλώσσας που επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τα εκθέματα δίνουν νόημα και έτσι οι επισκέπτες ερμηνεύουν αυτό

⁶⁶⁵ Ron Burnett, *Cultures of Vision: Images, Media, and the Imaginary* (Bloomington: Indiana University Press, 1995), 4.

⁶⁶⁶ Mieke Bal, "Guest Column: Exhibition Practices", *PMLA* 125, no. 1 (2010): 9.

το νόημα.⁶⁶⁷ Όπως λέει συνοπτικά η Bal «οι τοίχοι μιλούν και οι αναγνώστες εμπλέκονται στον λόγο αυτό».⁶⁶⁸

Στη συνέχεια, όπως έχει αποδείξει ο ιστορικός τέχνης David Freedberg, η ανθρώπινη αντίληψη εξαφανίζει αυτόματα τις όμοιες εικόνες με τις ζωντανές αντίστοιχές τους, εκτός εάν «η αισθητική διαφοροποίηση μέσω της προσοχής και της αφαίρεσης υπερισχύει». Η αφαίρεση και οι άλλες στρατηγικές αισθητικής διαφοροποίησης διαταράσσουν αυτήν τη φυσική διακοπή και κάνουν τους θεατές να συνειδητοποιήσουν ότι η διαφορά μεταξύ μιας εικόνας και του αρχικού αντικειμένου ή προσώπου που αντιπροσωπεύει, βοηθώντας να αποφευχθεί, με άλλα λόγια, αυτό που ο Freedberg, ακολουθώντας το “Truth and Method” του Hans-Georg Gadamer, ονομάζει τη *διολίσθηση από την αναπαράσταση στην παρουσίαση*. Μια τέτοια ολίσθηση συμβαίνει όταν η ίδια η εικόνα γίνεται η «ζωντανή ενσάρκωση» αυτού που αντιπροσωπεύει.⁶⁶⁹ Επιστώντας την προσοχή στις αισθητικές και τυπικές ιδιότητες μιας εικόνας ή ενός αντικειμένου, οι τεχνικές αισθητικής διαφοροποίησης υπονομεύουν την ιδέα του «αθώου ματιού» ή της εικόνας που «μιλάει από μόνη της». Η αισθητική διαφοροποίηση διαταράσσει έτσι τη συχνά αυτόματη διαδικασία μέσω της οποίας οι θεατές διολισθαίνουν σε ορισμένες οπτικές συνήθειες που εμποδίζουν μια πιο κριτική ή λεπτή πρακτική προβολής - και κατ' επέκταση, στη μνήμη - πρακτική. Μέσω τεχνικών αισθητικής διαφοροποίησης, επιπλέον, τα εκθέματα προκαλούν συγκεκριμένους τύπους όρασης, συμπεριλαμβανομένων διπλών, σπασμένων και πολυεπίπεδων οπτικών. Οι ακόλουθες παράγραφοι αναφέρονται σε μια πρόσθετη μορφή αντίληψης που αντιλαμβάνεται την *απουσία*, αλλά πρώτα τίθεται το ερώτημα: γιατί είναι απαραίτητοι οι νέοι τρόποι όρασης;

Εμβληματικές εικόνες: Μία από τις οπτικές συνήθειες που εμποδίζει τη μνήμη του Ολοκαυτώματος είναι η ειλικρινής απάντηση σε διάσημες, ακόμα και κανονιστικές, εικόνες. Τέτοιες εικόνες αναπαράγονται επανειλημμένα και κυκλοφορούν σε βιβλία και άρθρα, καθώς και σε περιβάλλοντα μουσείων και μνημείων, και μπορεί να λειτουργήσουν

⁶⁶⁷ Mieke Bal, "Guest Column: Exhibition Practices," *PMLA* 125, no. 1 (2010), 10, 12-13.

⁶⁶⁸ Bal, Mieke. 2010. "Guest Column: Exhibition Practices." *PMLA* 125, no. 1, 88.

⁶⁶⁹ Freedberg, David. 1989. *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*. Chicago: University of Chicago Press, 276.

ως μεταφορές για την ίδια τη μνήμη του Ολοκαυτώματος.⁶⁷⁰ Αυτές οι εικόνες έχουν γίνει πανταχού παρούσες στη μνήμη του Ολοκαυτώματος στο βαθμό που έχουν αποκτήσει την ικανότητα να φθάσουν πέραν από ένα απλώς αναπαραστατικό ή και συμβολικό δυναμικό, καθώς αντιπροσωπεύουν περίπλοκες ιδέες και γεγονότα. Τέτοιες εικόνες μπορούν να ονομαστούν «εμβληματικές εικόνες»: είναι άμεσα αναγνωρίσιμες και ανακαλούν στον θεατή μια σειρά ιστορικών και πολιτιστικών ενδείξεων.⁶⁷¹ Ικανές να προκαλούν στον θεατή έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, οι εμβληματικές εικόνες γίνονται συχνά «αποδεκτές ως ξεκάθαρη πραγματικότητα», ή ως «ηθικός ισχυρισμός» που πρέπει να γίνει αποδεκτός χωρίς αμφισβήτηση.⁶⁷²

Όπως έχει δείξει η κριτικός φωτογραφίας Vicki Goldberg, τέτοιες φωτογραφίες διαθέτουν «σχεδόν αμέσως αποκτημένους συμβολικούς τόνους και μεγαλύτερα πλαίσια αναφοράς που χαρίζουν . . . μια εθνική ή και παγκόσμια σημασία. Αυτοί . . . παρέχουν μια στιγμιαία και αβίαστη σύνδεση με κάποια βαθιά ουσιαστική στιγμή της ιστορίας. . . και φαίνεται να συνοψίζει τόσο πολύπλοκα φαινόμενα όπως τις δυνάμεις του ανθρώπινου πνεύματος ή της παγκόσμιας καταστροφής. Σηματοδοτώντας πέραν από αυτό που αντιπροσωπεύουν και συμβολίζουντας ολόκληρες σφαίρες εμπειρίας, οι εμβληματικές εικόνες είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικές αλλά και προβληματικές στο αναμνηστικό πλαίσιο του Ολοκαυτώματος.»⁶⁷³ Η φράση «εμβληματική εικόνα» έχει επίσης θρησκευτική χροιά. Ενώ κάποιος μπορεί να αποφεύγει να εφαρμόσει έναν όρο με θρησκευτικό νόημα σε μια εικόνα ή ένα αντικείμενο που αντιπροσωπεύει το Ολοκαύτωμα, είναι ακριβώς αυτή η χροιά που ο συγγραφέας Oren Baruch Stier βρίσκει συναρπαστική, επειδή αποκαλύπτει με ακρίβεια ότι υπάρχει κάτι σχετικά με το πώς προσεγγίζεται το Ολοκαύτωμα σε μοντέρνο λόγο, που είναι «δομικά παρόμοιος με τον τρόπο που αντιμετωπίζεται το ιερό, το kadosh (στα εβραϊκά), με την κλασική του έννοια. Δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μιλούν, αντιδρούν και δημιουργούν ως απάντηση στο

⁶⁷⁰ Hirsch, Marianne. "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Post-memory." *Yale Journal of Criticism* 14, no. 1 (2001): 16.

⁶⁷¹ Peirce, Charles Sanders. *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*. 2 vols. Edited by Nathan Houser and Christian Kloesel. Bloomington: Indiana University Press, 1992–1998, 460–461.

⁶⁷² Brink, Cornelia. "Secular Icons: Looking at Photographs from Nazi Concentration Camps." *History and Memory* 12, no. 1 (2000): 135–136.

⁶⁷³ Goldberg, Vicki. *The Power of Photography: How Photographs Changed Our Lives*. New York: Abbeville, 1991, 137–138.

Ολοκαύτωμα - με ευλάβεια, με δέος, με ταπεινότητα- είναι σαν να έρχονται αντιμέτωποι με ένα ιερό μυστήριο.»⁶⁷⁴

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το Ολοκαύτωμα αντιμετωπίζεται ευρέως στη σύγχρονη κουλτούρα ως κάτι έξω ή πέραν από την κανονική ιστορική εμπειρία και επομένως απαιτεί διαφορετικά πρότυπα όσον αφορά στον τρόπο αναπαράστασης και μνήμης. Αλλά η χρήση του *εμβληματικού* σε αυτές τις σελίδες δεν προωθεί την ιεροποίηση του Ολοκαυτώματος τόσο πολύ όσο μια αναγνώριση ότι το Ολοκαύτωμα έχει ήδη αναδειχθεί σε ιερό καθεστώς. Οι εμβληματικές εικόνες είναι δυνητικά προβληματικές επειδή είναι πανταχού παρούσες. Η επαναλαμβανόμενη αναπαραγωγή και προβολή ορισμένων φωτογραφιών του Ολοκαυτώματος μπορεί να αποδυναμώσει την αναφορική λειτουργία των εικόνων και να περιορίσει την ικανότητά τους να αποτελούν έναυσμα για παραγωγική ανάμνηση. Η Barbie Zelizer περιγράφει τις συλλογικές (εμβληματικές) εικόνες ως «οδηγούς» που δρουν για να «σταθεροποιήσουν την παροδική και κυμαινόμενη φύση της συλλογικής μνήμης στην τέχνη, τον κινηματογράφο, την τηλεόραση και τη φωτογραφία, βοηθώντας την ανάκληση στο βαθμό που συχνά γίνονται οι πρωταρχικοί δείκτες του γεγονότος» και κατευθύνοντας όσους θέλουν να θυμηθούν σε ένα «προτιμώμενο νόημα» μέσω μιας ταχύτερης διαδρομής.⁶⁷⁵

Οι φωτογραφίες του Ολοκαυτώματος που αναπαράγονται πιο συχνά έχουν ταυτιστεί πλέον με το Ολοκαύτωμα στο σύνολό του και λειτουργούν ως συντομεύσεις στη διαδικασία της μνήμης. Όταν οι φωτογραφίες παύουν να διαμεσολαβούν στη μνήμη και αντικαθιστούν το σημείο αναφοράς με το αντικείμενο μνήμης, τότε γίνονται αυτό που ο Stier αποκαλεί «είδωλα». Ένα είδωλο εμποδίζει την ανάμνηση σφετεριζόμενο αυτήν και έτσι βοηθά στη διαγραφή της «φωνής του παρελθόντος».⁶⁷⁶ Αυτό συμβαίνει, υποστηρίζει ο Stier, όταν ο θεατής αποτυγχάνει να αναγνωρίσει τη διαμεσολάβηση που αναγκαστικά λαμβάνει χώρα όταν οι εικόνες αναπαράγονται, εμφανίζονται και μεταδίδονται. Ιδιαίτερα

⁶⁷⁴ Stier, Oren. "Holocaust Icons, Holocaust Idols." In *Religion, Art, and Visual Culture: A Cross-Cultural Reader*, edited by S. Brent Plate, 216–223. New York: Palgrave, 2002, 216.

⁶⁷⁵ Zelizer, Barbie. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press, 1998, 6-7.

⁶⁷⁶ Stier, Oren. *Committed to Memory: Cultural Mediations of the Holocaust*. Amherst: University of Massachusetts Press, 2003, 31.

επιζήμια για τη μνήμη του Ολοκαυτώματος είναι η ειλικρινής απάντηση που μπορεί να προκαλέσουν οι εμβληματικές εικόνες στους θεατές όταν αυτές οι εικόνες δεν εκλαμβάνονται ως αναφορές σε συγκεκριμένες τοποθεσίες και στιγμές της ιστορίας, αλλά εκλαμβάνονται συμβολικά και αποτυπώνονται στον επισκέπτη χωρίς κριτική σκέψη. Αυτό οδηγεί σε μια ελαττωματική ανάμνηση, μια ανάμνηση που αποτελείται από έναν αποθηκευτικό χώρο εικόνων που συμπληρώνουν τακτικά τα κενά της πραγματικής ιστορικής γνώσης.⁶⁷⁷

Έχοντας υπόψιν αυτές τις ανησυχίες, οι ακόλουθες σελίδες επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίο οι εκθεσιακές τεχνικές ενός μουσείου δημιούργησαν διαφορετικούς τρόπους θέασης και μνήμης. Κατευθύνοντας την προσοχή του επισκέπτη σε ορισμένες πτυχές της παρουσίασης, αυτά τα εκθέματα εμποδίζουν τους θεατές να γλιστρήσουν εύκολα σε μια αυτόματη και αβίαστη σχέση με το παρελθόν που οδηγεί σε λιγότερη παρά σε περισσότερη ουσιαστική ανάμνηση. Αντίθετα, τέτοια εκθέματα ενθαρρύνουν τους θεατές να ανταποκριθούν στις εικόνες με κριτικό και αυτοστοχαστικό τρόπο και να βλέπουν και να θυμούνται με νέους τρόπους.

Διπλή Όραση

Ένας μοναδικός τρόπος θέασης που κάνει τους επισκέπτες να συνειδητοποιήσουν το ρόλο που παίζει η αναπαράσταση στη δημιουργία μνήμης είναι η διπλή όραση. Αρνούμενη να επιτρέψει στους επισκέπτες να εμπλακούν σε μια απλοϊκή, αυτόματη σχέση με το παρελθόν, η διπλή όραση τους αναγκάζει να αναγνωρίσουν μια εικόνα πρώτα και κύρια ως μια μορφή αναπαράστασης. Αυτή η αναγνώριση καθιστά δυνατή μια πιο διακριτική πρακτική της όρασης και της ανάμνησης που περιλαμβάνει τη διορατικότητα του τρόπου με τον οποίο το πέρασμα του χρόνου αφαιρεί τα ίχνη του Ολοκαυτώματος και οδηγεί στη λήθη.

Ο τελευταίος τύπος αντίληψης που θα συζητηθεί, η αντίληψη της απουσίας, εμφανίζεται στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου. Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου είναι το ερώτημα: Πώς αναπαρίσταται

⁶⁷⁷ Sontag, Susan. *Regarding the Pain of Others*. New York: Picador, 2003, 86.

η απουσία; Δύο από τα πιο ενδιαφέροντα αποκτήματα του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου, τα οποία εμφανίζονται και τα δύο στην μόνιμη έκθεση του Ολοκαυτώματος, ασχολούνται με αυτό το πρόβλημα. Το πρώτο αποκαλύπτει στους επισκέπτες το ρόλο της απουσίας στη μνήμη του Ολοκαυτώματος, καθώς εστιάζει την αντίληψή τους σε αυτό που δεν είναι ορατό. Το *Ordnung des Verschwindens (Gallery of the Missing)* (2001) του Lewandowsky είναι ένα αρχείο που αποτελείται από τρία μαύρα γυάλινα γλυπτά, 120 soundtrack και ακουστικά υπέρυθρων. Μια κυριολεκτική μετάφραση του γερμανικού τίτλου και η μετάφραση που επέλεξε ο καλλιτέχνης είναι το *Order of Disappearance*. Οι επισκέπτες δεν μπορούν να δουν σε αυτά τα γλυπτά, το μαύρο γυαλί εμποδίζει αποτελεσματικά την όραση, αλλά μπορούν να ακούσουν μέσω των ακουστικών, ακουστικές περιγραφές αντικειμένων που λείπουν και μπορούν με αυτόν τον διαδραστικό τρόπο να φανταστούν τα αντικείμενα που περιγράφονται. Μερικά από αυτά τα αντικείμενα θα μπορούσαν να είχαν συμπεριληφθεί στην έκθεση του Ολοκαυτώματος του μουσείου αν δεν είχαν κλαπεί από τους ιδιοκτήτες τους, χαθεί ή καταστραφεί. Τοποθετημένα σε κοντινή απόσταση από τους μαύρους τοίχους των κενών του Libeskind, αυτά τα γλυπτά απηχούν τη στρατηγική της αρχιτεκτονικής να προκαλεί απουσία και απώλεια.

Εικόνα 47. Jewish Museum Berlin, photo: Roman März. ⁶⁷⁸

⁶⁷⁸ <https://www.jmberlin.de/en/via-lewandowsky-gallery-of-the-missing#lightbox-14966> accessed 2023

Εικόνα 48. Jewish Museum Berlin, photo: Thomas Bruns.⁶⁷⁹

Η Πινακοθήκη των Αγνοουμένων (Gallery of the Missing) επιστρέφει το βάρος της μνήμης, στους επισκέπτες, και τονίζει την κατ' ανάγκη ημιτελή φύση της μνήμης του Ολοκαυτώματος. Σε αυτό το έκθεμα βρίσκεται η πεποίθηση ότι η απουσία μπορεί να αναπαρασταθεί αποτελεσματικά (ή να γίνει χειρονομία) και μπορεί να παίξει ενεργό ρόλο στην μνήμη. Η Πινακοθήκη των Αγνοουμένων δείχνει στους επισκέπτες ότι η ανάμνηση δεν μπορεί να είναι παθητική. Αντίθετα, οι επισκέπτες πρέπει να συμβάλλουν ενεργά στο έργο της μνήμης. Υπενθυμίζοντας την απουσία της, αυτή η εγκατάσταση συμμετέχει σε στρατηγικές χαρακτηριστικές των αντιμνημείων που περιγράφει ο Young, οι οποίες, όπως εξηγεί, αναιρούν «την ψευδαίσθηση της μονιμότητας που παραδοσιακά καλλιεργείται στο

⁶⁷⁹ <https://www.jmberlin.de/en/via-lewandowsky-gallery-of-the-missing#lightbox-14966> accessed 2023

μνημείο» και αμφισβητούν την ιδέα μιας σταθερής, αδιάκοπης μνήμης που μπορεί να θεωρηθεί ως «αιώνια αληθινή».⁶⁸⁰

Εικόνα 49. Ο Via Lewandowsky κατά την πραγματοποίηση εγγραφών για την εγκατάσταση το 2001; Jewish Museum Berlin, photo: Hans Grunert

Τέλος, και το πιο σημαντικό, το αντιμνημείο επιμένει ότι οι επισκέπτες και όχι το μνημείο κάνουν το πραγματικό έργο της μνήμης. Δεν αφήνει πίσω του, σύμφωνα με τα λόγια του Young, «τίποτα εκτός από τους ίδιους τους επισκέπτες που στέκονται στην ανάμνηση, κοιτώντας εσωτερικά μέσα στη ψυχή τους την μνήμη».⁶⁸¹

Η δεύτερη έκθεση στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου που προκαλεί μια αντίληψη της απουσίας είναι η εγκατάσταση του Arnold Dreyblatt *Unausgesprochen* (Unsaid) (2008). Αυτό το έκθεμα αποτελείται από ένα φράγμα από οκτώ κατακόρυφα γυάλινα πάνελ με

⁶⁸⁰ Young, James E., ed. *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Jewish Museum / Prestel-Verlag, 1994

⁶⁸¹ Young, James E., ed. *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Jewish Museum / Prestel-Verlag, 1994, 47-48.

χαλύβδινο πλαίσιο. Κάθε πίνακας έχει περίπου τρία πόδια πλάτος και δέκα πόδια ύψος. Τέσσερις προβολείς δεδομένων πίσω από τα γυάλινα πάνελ προβάλλουν σε εναλλάξ αδιαφανείς και διαφανείς επιφάνειες. Όταν το ηλεκτρικό ρεύμα είναι απενεργοποιημένο και το γυαλί είναι αδιαφανές, το γυάλινο πλαίσιο λειτουργεί ως επιφάνεια γραφής πάνω στην οποία εμφανίζονται γράμματα. Όταν τρέχει το ηλεκτρικό ρεύμα, τα πάνελ γίνονται διαφανή και οι λέξεις εξαφανίζονται. Οι αναδύομενες λέξεις και προτάσεις, που υλοποιούνται στο ποτήρι, γράμμα προς γράμμα, είναι τμήματα ιστορικών εγγράφων που επιλέχθηκαν από αρχεία μουσείων, συμπεριλαμβανομένων τελευταίων επιστολών και ημερολογίων θυμάτων από στρατόπεδα συγκέντρωσης και γκέτο, καθώς και επίσημες επιστολές από γραφειοκρατικά γραφεία σχετικά με την προετοιμασία για απελάσεις και μεταφέρει στα ανατολικά.

Η εκπληκτική αντιπαράθεση μεταξύ των προσωπικών λόγων των θυμάτων από τη μια και της επίσημης γλώσσας της θεσμοθετημένης δίωξης από την άλλη, καθώς και η μεταβαλλόμενη απουσία και παρουσία ποινών, εφιστά την προσοχή των επισκεπτών στην ίδια την πράξη αναπαράστασης. Τα τέσσερα ζεύγη πάνελ του Unsaid κινούνται έτσι συνεχώς μεταξύ αδιαφανών και διάφανων καταστάσεων, δημιουργώντας ένα μεταβαλλόμενο ζωντανό μοτίβο. Ανά πάσα στιγμή, μεταξύ ενός και τεσσάρων πλαισίων ενδέχεται να εμφανίζονται λέξεις και η σειρά ενεργών και ανενεργών πλαισίων διαφέρει πάντα. Σε ορισμένες στιγμές ολόκληρα τμήματα του τοίχου φαίνεται να εξαφανίζονται. Η παρουσία υποχωρεί στην απουσία και η απουσία στην παρουσία, χωρίς να υπάρχει ένα εμφανές μοτίβο που μπορεί να προβλεφθεί από τους επισκέπτες.

Εικόνα 50.⁶⁸²

⁶⁸² <https://www.dreyblatt.net/new-page-23-1> accessed 2023

Εικόνα 51.⁶⁸³

Όπως ο τρόπος με τον οποίο βρίσκεται η Πινακοθήκη των Αγνοουμένων για να σχηματίσει μια σύνδεση μεταξύ του γλυπτού και των κενών του μουσείου, το γυάλινο φράγμα του Unsaid είναι προσεκτικά τοποθετημένο στο χώρο για να αντηχεί με την αρχιτεκτονική του Libeskind. Είναι χτισμένο σε μια γραμμή στο δάπεδο που διασχίζει το χώρο υπό γωνία. Αυτή η γραμμή αντηχεί σε σιωπηλή μορφή τις δύο γραμμές που διατρέχουν όλο το κτίριο του Libeskind, τέμνοντάς τον αρχιτεκτονικό χώρο και εμφανίζοντας μεταξύ τους μια σειρά από κενά. Με αυτόν τον τρόπο, η εγκατάσταση του Dreyblatt μπαίνει σε έναν διάλογο με την αρχιτεκτονική του Libeskind και την υπενθύμιση της απουσίας του. Τόσο η Gallery of the Missing όσο και τα Unsaid επιστούν την προσοχή στο γεγονός ότι το πιο ισχυρό ίχνος του Ολοκαυτώματος στη Γερμανία δεν βρίσκεται στα

⁶⁸³ <https://www.dreyblatt.net/new-page-23-1> accessed 2023

ερείπια στρατοπέδων συγκέντρωσης ή σε υπολείμματα και τεχνουργήματα που εκτίθενται σε μουσεία, αλλά μάλλον στην απουσία της των χαμένων Γερμανοεβραίων πολιτών.

Η Πινακοθήκη των Αγνοουμένων εκφράζει αυτήν την έλλειψη και μιλάει κυριολεκτικά για αυτό που δεν υπάρχει πια. Το Unsaid ομοίως, παίζει με την απουσία και την παρουσία, όπως τα λόγια των μαρτύρων - η ιδιωτική μαρτυρία των θυμάτων - καθώς και τα λόγια της δίωξης εμφανίζονται και εξαφανίζονται με απρόβλεπτα, μεταβαλλόμενα μοτίβα. Και οι δύο εγκαταστάσεις τονίζουν την εφήμερη φύση των μαρτυριών. Η ακουστική και οπτική μαρτυρία και στις δύο είναι φευγαλέα και μετά από μια σύντομη εμφάνιση, υποχωρούν ξανά στην απουσία. Τέλος και οι δύο εκθέσεις αναγκάζουν τους επισκέπτες του μουσείου να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στη μνήμη, αντί να παραμείνουν απλοί θεατές ή ταξιδιώτες του παρελθόντος.

Το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου μιμείται το είδος του μουσείου ταυτότητας. Τα μουσεία ταυτότητας καταγράφουν την ιστορία μιας συγκεκριμένης ομάδας ενός έθνους, συμπεριλαμβανομένων των «πονημάτων και των θριάμβων» της, με επίκεντρο την επιβίωση και μια έκθεση «που καταλήγει στις σημαντικές εκθέσεις του ίδιου του ιδρύματος». Όπως σωστά επισημαίνει ο Rothstein, ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση, «φυσικά, το Ολοκαύτωμα διακόπτει την ανάταση».⁶⁸⁴ Η επίδραση αυτής της «διακοπής» του Ολοκαυτώματος στην αφήγηση του μουσείου είναι καθοριστική. Πράγματι, πώς μπορεί το Ολοκαύτωμα να αναδιπλωθεί σε μια συμβατική αφήγηση χωρίς απαραίτητα να σχετικοποιείται η έκταση των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν; Η προσπάθεια να χωρέσει το Ολοκαύτωμα σε μια μεγαλύτερη ιστορία και να διατηρήσει μια συνέχεια σε όλη τη γερμανική εβραϊκή αφήγηση είναι βέβαιο ότι θα αποτύχει και αυτό λόγω της ριζικής διατάραξης του Ολοκαυτώματος, που εξάλειψε για πάντα τη μυθική ιδέα της γερμανοεβραϊκής συμβίωσης.⁶⁸⁵

Υπό το πρίσμα του γεγονότος ότι οι εκθεσιακές τεχνικές διαμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό την αντίληψη των επισκεπτών των μουσείων για τα αντικείμενα και τις εικόνες, καθίσταται δυνατό να μιλάμε για μια οπτική γλώσσα που χρησιμοποιείται στις εκθέσεις

⁶⁸⁴ Rothstein, Edward. "In Berlin, Teaching Germany's Jewish History." *New York Times*, May 2, 2009.

⁶⁸⁵ Diner, Dan. "Negative Symbiose: Deutsche und Juden nach Auschwitz." *Babylon 1* (1986): 9–20.

στα μουσεία. Μέσα σε αυτή τη γλώσσα, μια σειρά από όψεις της παρουσίας - όπως μέρη του λόγου - συμβάλλουν στο συνολικό νόημα ενός εκθέματος. Ιδιαίτερες τεχνικές επίδειξης, επιπλέον, όπως η χρήση χρώματος, η τοποθέτηση των αντικειμένων το ένα δίπλα στο άλλο και η απομόνωση, συμβάλλουν στη δημιουργία ενός ουσιαστικού εκθεσιακού νοήματος. Εναλλακτικοί τρόποι όρασης, καθώς και της αντίληψης της απουσίας, αποκαλύπτουν πώς τα μουσειακά εκθέματα μπορούν να βασίζονται σε δημιουργικές οπτικές και ακουστικές τεχνικές για να ενθαρρύνουν μια κριτική και λεπτή αλληλεπίδραση μεταξύ των θεατών και του αντικειμένου του βλέμματός τους, καθώς και μια πιο σκεπτόμενη και αυτο-στοχαστική προσέγγιση στη μνήμη του Ολοκαυτώματος.

Η Αύρα των Αντικειμένων και το Τελετουργικό της Μνήμης

Σε γενικές γραμμές, τα αντικείμενα στο παραδοσιακό ευρωπαϊκό μουσείο του δέκατου ένατου αιώνα θεωρούνταν ότι έφεραν νοήματα που ήταν αντικειμενικά και μπορούσαν να μεταφερθούν στους επισκέπτες μέσω των εγγενών ιδιοτήτων τους. Ακολουθώντας αυτό το μοντέλο, οι επισκέπτες χρειαζόταν να είναι μόνο «άδεια δοχεία» για να επωφεληθούν από τις οδηγίες τους. Τα μουσειακά αντικείμενα παρουσίαζαν συνήθως ανιχνεύσιμες ιστορίες ζωής και οι εκθέσεις τους διέπονταν συνήθως από τη δυναμική των συλλογών που έφεραν/προκαλούσαν πόνο, καθώς και των ορθολογικών παρατηρήσεων. Τις περισσότερες φορές παρουσιάζονταν σε γυάλινες προθήκες έχοντας μια σεβαστή απόσταση από τους επισκέπτες, αυτά τα αντικείμενα υπαγόρευαν συγκεκριμένους τρόπους θέασης και γνώσης.⁶⁸⁶ Κατά κάποιον τρόπο πάγωναν τον χρόνο, δημιουργώντας μέσω της παρουσίας τους μια κατάσταση που υπερέβαινε του ιστορικού χρόνου και καθόριζε τη μνήμη ενός πολιτισμού μέσω ενός συγκεκριμένου, προκαθορισμένου τρόπου θέασης.⁶⁸⁷

Σήμερα, ωστόσο, στα αντικείμενα δεν αποδίδεται πλέον αυτόματα η φυσική εξουσία που κατείχαν κάποτε, αντίθετα, είναι γνωστό σε όλους ότι βασίζονται σε σχεδιαστές εκθέσεων και επιμελητές για να διαμορφώσουν την παρουσίασή τους και στους επισκέπτες για να ερμηνεύσουν τις πολυδιάστατες έννοιές τους μέσω της διάδρασης. Όπως παρατηρεί ο καθηγητής David Lowen, «Τα κειμήλια είναι βουβά. Απαιτούν ερμηνεία για να εκφράσουν

⁶⁸⁶ Crane, Susan, ed. *Museums and Memory*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2000, 3.

⁶⁸⁷ Crane, Susan, ed. *Museums and Memory*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2000, 3.

τον ρόλο τους». Επιπλέον, τα αντικείμενα στα μουσεία σήμερα εκτιμώνται πρωτίστως για τις δυνατότητές τους να εμπλουτίσουν την ιστορία μιας έκθεσης παρά για την εγγενή, μοναδική τους αξία. Όταν τα αντικείμενα και τα έργα τέχνης καλούνται ως επιβεβαιωτικά στοιχεία για να συμπληρώσουν την αφήγηση ενός μουσείου, αντί να λειτουργούν ως θαυματουργά και αδιαμεσολάβητα ίχνη του παρελθόντος, οι ατομικές τους έννοιες εντάσσονται σε έναν πιο γενικό σκοπό.⁶⁸⁸

Γίνεται ολοένα και πιο προφανές ότι το στυλ των μουσείων που στηρίζονται στην συλλογή αντικειμένων έχει ξεπεραστεί και νέοι τύποι μουσείων έχουν αποκτήσει εξέχουσα θέση, συμπεριλαμβανομένου του θεματικού μουσείου. Τέτοια μουσεία δομούν τα εκθέματά τους γύρω από μια ενιαία αφηγηματική εστία ή ιστορική ιδέα, η οποία αντικαθιστά τα αντικείμενα τέχνης ως κινητήρια δύναμη πίσω από την έκθεση. Ως αποτέλεσμα, τα αντικείμενα χάνουν την υπεροχή τους ως κύρια πηγή εξουσίας. Αυτό δείχνει μια μετατόπιση της έμφασης από την αξία της προέλευσης του αντικειμένου στην αντιπροσωπευτική του αξία. Όλο και περισσότερο, οι επισκέπτες δεν σέβονται πλέον το αντικείμενο για την αυθεντική του παρουσία όσο και για την ικανότητά του να παρέχει μια αίσθηση του πλαισίου. Η δύναμή του να λειτουργεί ως ίχνος μακρινών χρόνων και τόπων - η φαινομενικά μυστικιστική του δυνατότητα να γεφυρώνει αποστάσεις και να καλλιεργεί ενσυναίσθηση - περιθωριοποιείται. Αυτή η μετατόπιση υποδηλώνει ότι τα μουσειακά αντικείμενα έχουν υποστεί μια διαδικασία «απομυθοποίησης» ή «απο-ιεροποίησης», με την έννοια ότι το αντικείμενο τέχνης δεν παρουσιάζει πλέον μια αύρα που προκύπτει από τη μοναδική του παρουσία στο χρόνο και στο χώρο.⁶⁸⁹

Στη γλώσσα του Stephen Greenblatt, η αντιπροσωπευτική αξία ενός αντικειμένου έγκειται στην ικανότητά του να παρέχει «απήχηση», την οποία ορίζει ως «τη δύναμη του αντικειμένου που εμφανίζεται για να φτάσει πέραν από τα τυπικά του όρια σε έναν μεγαλύτερο κόσμο, για να προκαλέσει στον επισκέπτη τις σύνθετες, δυναμικές πολιτισμικές δυνάμεις από τις οποίες έχει προκύψει και για τις οποίες ως μεταφορά, ή πιο απλά ως μετωνυμία μπορεί να αναγνωριστεί από τον επισκέπτη. Επιπλέον, ο Greenblatt

⁶⁸⁸ Crew, Spencer R., and James E. Sims. "Locating Authenticity: Fragments of a Dialogue." In *Exhibiting Cultures*, edited by Ivan Karp and Steven D. Lavine, 171–173.

⁶⁸⁹ Crew, Spencer R., and James E. Sims. "Locating Authenticity: Fragments of a Dialogue." In *Exhibiting Cultures*, edited by Ivan Karp and Steven D. Lavine, 170 - 176

χρησιμοποιεί τη λέξη «θαύμα», η οποία είναι περίπου συνώνυμη με την «αύρα», για να αναφερθεί στη «δύναμη του αντικειμένου που εμφανίζεται για να σταματήσει τον επισκέπτη στα ίχνη του, να μεταδώσει μια συναρπαστική αίσθηση μοναδικότητας, να προκαλέσει μια εξυψωμένη προσοχή». Παρά την αντίρροπη τάση τις τελευταίες δεκαετίες, τα μουσεία και τα εκθέματα του Ολοκαυτώματος συνεχίζουν να παρουσιάζουν τα αντικείμενα τέχνης ως αυθεντικά κειμήλια, πλαισιώνοντάς τα για να τονίσουν ότι είναι τα ίχνη χαμένων εποχών και προσώπων, προσδίδοντάς τους έτσι μια αύρα ή μια αίσθηση θαυμασμού. Μέσω αυτών των τεχνικών, τα μουσεία και τα εκθέματα του Ολοκαυτώματος δημιουργούν μια νέα τελετουργική λειτουργία για τα αντικείμενα τέχνης στο πλαίσιο της ανάμνησης.⁶⁹⁰

Το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου αποφεύγει την τεχνική έκθεσης, αν και εμφανίζει αρκετά αυθεντικά αντικείμενα στα εκθέματά του. Σε μια συνέντευξη με τον Jason Oddy, ο Daniel Libeskind εξηγεί την στρατηγική έκθεσης του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου: «Το Κενό είναι ένας φυσικός χώρος που αποτελεί μέρος της πόλης και είναι επίσης μια υπενθύμιση ότι όσα αντικείμενα κι αν φέρετε στο Μουσείο, όσες ιστορίες κι αν λέτε στο Μουσείο, ουσιαστικά ο μόνος τρόπος για να συνδεθείτε με το Βερολίνο είναι μέσα από το Κενό».⁶⁹¹ Το μουσείο αυτό λοιπόν δεν προσπαθεί να γεμίσει τα Κενά με αντικείμενα ούτε προσπαθεί να συγκεντρώσει αρκετά θραύσματα για να συνδυάσει αυτό που φαίνεται να είναι μια περιεκτική αφήγηση. Η συντριπτική πλειονότητα των αντικειμένων που εκτίθενται στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου είναι προσωπικά αντικείμενα Εβραίων θυμάτων. Επιπλέον, τα εκθέματα προσδιορίζουν ονομαστικά τα άτομα στα οποία ανήκαν κάποτε τα αντικείμενα. Τα αντικείμενα του Ολοκαυτώματος εμφανίζονται στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου σε δύο χώρους: πρώτον, στον Άξονα του Ολοκαυτώματος και στον Άξονα της Εξορίας και δεύτερον στο τμήμα του Ολοκαυτώματος της μόνιμης έκθεσης. Όλα τα αντικείμενα που εκτίθενται στα Άxes ανήκαν κάποτε σε Εβραίους Γερμανούς - δεν υπάρχουν ανακατασκευές ή αντίγραφα. Δανεισμένα ή δωρισμένα στο μουσείο από επιζώντες ή από οικογένειες θυμάτων, αυτά τα αντικείμενα εκτίθενται τώρα σε μια σειρά από γυάλινες προθήκες με τέτοιο τρόπο ώστε

⁶⁹⁰ Greenblatt, Stephen. *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*. New York: Routledge, 1990, 196-216

⁶⁹¹ Oddy, Jason. "A Spatial Art." *Modern Painters* 15, no. 1 (2002): 84-89.

κάθε αντικείμενο να λαμβάνει όλο το βάρος της προσοχής των επισκεπτών. Κάθε γυάλινη προθήκη περιέχει μόνο μερικά επιλεγμένα αντικείμενα και το πιο σημαντικό, τα αντικείμενα συνοδεύονται από τα ονόματα και τις ιστορίες των πρώην ιδιοκτητών τους, έτσι ώστε κάθε τεχνούργημα να αποκτά ατομική ταυτότητα και τα αντικείμενα τέχνης να συμβάλλουν έτσι σε μια φιλόδοξη μάχη που διεξάγεται στο μουσείο ενάντια στην ανωνυμία.

Τα εκθέματα στους άξονες, επιπλέον, πλαισιώνουν τα αντικείμενά τους για να αναδείξουν την ιδιαίτερη ιδιότητά τους ως ίχνη. Για παράδειγμα, τα αντικείμενα είναι προσεκτικά διατεταγμένα έτσι ώστε να διατηρείται ένας χώρος με σεβασμό γύρω από κάθε αντικείμενο και έτσι η μοίρα κάθε ατόμου προσφέρει μια δραματική αφήγηση που αξίζει την αμέριστη προσοχή μας. Οι περιγραφές των αντικειμένων διατυπώνονται για να τονίσουν την αύρα τους, ότι κάποτε ήταν τα πολύτιμα υπάρχοντα των θυμάτων. Πολλά από τα αντικείμενα στα Axes του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου μαρτυρούν τον συναισθηματικό δεσμό που έδεσε τους Γερμανοεβραίους με τη γερμανική κουλτούρα και τη γλώσσα. Αυτή η επιλογή αντικειμένων συμβάλλει στη συνολική αφήγηση του μουσείου για μια μακρά και συχνά αμοιβαία επωφελή σχέση μεταξύ των Γερμανοεβραίων και της Γερμανίας. Ανάμεσα στο πλήθος των αντικειμένων που εμφανίζονται στα Axes, τα πιο συνηθισμένα είναι αυτά τα προσωπικά αντικείμενα που παρουσιάζονται ονομαστικά: αυτοπροσωπογραφίες, γράμματα, οικογενειακές φωτογραφίες και καρτ ποστάλ, για παράδειγμα. Εμφανίζονται επίσης καθημερινά αντικείμενα, όπως μια ραπτομηχανή, μια γραφομηχανή, ένα ρολόι τσέπης, ένα σετ καφέ από πορσελάνη, μπαστούνια και ένα βιολί.

Εικόνα 52. Jewish Museum Berlin, Inv. No. 2000/144/0, gift of Paul Kuttner, photo: Jens Ziehe.⁶⁹²

Εικόνα 53. Jewish Museum Berlin, Inv. No. 2009/387/0, photo: Jens Ziehe.⁶⁹³

⁶⁹² <https://www.jmberlin.de/en/exhibition-in-the-axes#media-30467> accessed 2023

⁶⁹³ <https://www.jmberlin.de/en/exhibition-in-the-axes#media-30467> accessed 2023

Εικόνα 54. Jewish Museum Berlin, Inv. No. 2001/375/0, photo: Jens Ziehe.⁶⁹⁴

Εικόνα 55. Jewish Museum Berlin, Inv. No. 2001/197/2, gift in memory of Saul M. Loeb, photo: Jens Ziehe.⁶⁹⁵

Η πλειονότητα των αυθεντικών αντικειμένων του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου εμφανίζονται στα Axes. Μερικά αντικείμενα εκτίθενται στη μόνιμη έκθεση για το Ολοκαύτωμα επίσης. Τα συνηθισμένα αντικείμενα, όπως τα σκεύη, τα οποία έπεσαν ή εγκαταλείφθηκαν από κρατούμενους είναι ιδιαίτερα σημαντικά, σαν να μεταδίδουν ένα τελευταίο μήνυμα από τα θύματα. Το μουσείο εκθέτει επίσης μερικά αντικείμενα που αναφέρονται άμεσα στις εμπειρίες των θυμάτων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και γκέτο, όπως μια κουβέρτα από το Μπέργκεν-Μπέλσεν, μια επιστολή από το Άουσβιτς και χρήματα από το γκέτο του Theresienstadt.

⁶⁹⁴ <https://www.jmberlin.de/en/exhibition-in-the-axes#media-30467> accessed 2023

⁶⁹⁵ <https://www.jmberlin.de/en/exhibition-in-the-axes#media-30467> accessed 2023

Ένα πρόβλημα που αφορά σε όλα τα μουσεία και τα εκθέματα του Ολοκαυτώματος είναι το πώς θα παρουσιάσουν τις αφηγήσεις του Ολοκαυτώματος χωρίς να βασιστούν εντελώς στην αφαίρεση ή στην αναπαράσταση. Ηθικά και αισθητικά ερωτήματα στοιχειώνουν και τις δύο στρατηγικές. Εκείνοι που έχουν ασκήσει κριτική στην αφαίρεση συνήθως αντιτίθενται στην εξύψωση των τυπικών και αισθητικών ανησυχιών πάνω από τα καθήκοντα της μνήμης και της επικοινωνίας. Επικρίνουν τις αισθητικές προτεραιότητες που αποθαρρύνουν την άμεση συναισθηματική ή ενσυναίσθητη εμπλοκή με το Ολοκαύτωμα.

Οι επικριτές της εικονογραφίας, από την άλλη πλευρά, αντιτίθενται στην υπερβολική έκθεση ορισμένων εικόνων και συμβόλων, στον κίνδυνο παραβίασης του Bilderverbot (απαγόρευση εικόνων) που αφορά σε συγκεκριμένα είδη οδύνης, στον ευτελισμό και εκμετάλλευση του Ολοκαυτώματος και στη δημιουργία οδυνηρών απεικονίσεων που αποστασιοποιούν τους επισκέπτες. Λαμβάνοντας υπόψιν αυτές τις ανησυχίες, ιδιαίτερα τις ευρηματικές εκθέσεις του Ολοκαυτώματος που βασίζονται σε μια αισθητική στρατηγική που υπάρχει ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους αναπαράστασης, αποφεύγοντας έτσι την υπεκφυγή και την αισθητικοποίηση από τη μια και την αναγωγική αναπαράσταση από την άλλη. Μερικά εκθέματα του Ολοκαυτώματος στο Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου εφαρμόζουν μια τέτοια εναλλακτική στρατηγική, εμπλεκόμενα σε μια διαδικασία παραμόρφωσης μέσω μεταμοντέρνων τεχνικών αφού έτσι εμποτίζουν τα σύμβολα και τις μορφές του Ολοκαυτώματος με ιερή σημασία.

Ένα δεύτερο, σχετικό ζήτημα στην αναπαράσταση του Ολοκαυτώματος είναι το ζήτημα της καταλληλότητας της μεταμοντέρνας αισθητικής για το συγκεκριμένο θέμα. Οι καλλιτέχνες του Ολοκαυτώματος έχουν συχνά βασιστεί στη μεταμοντέρνα αισθητική. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι η μεταμοντέρνα ευαισθησία ταιριάζει μοναδικά στην αναπαράσταση του τραύματος, της απώλειας, του κατακερματισμού και της απουσίας.

Στο άρθρο του “On Sanctifying the Holocaust: An Anti-theological Treatise” (1987), ο Ισραηλινός φιλόσοφος Adi Ophir προειδοποιεί τους αναγνώστες ότι στο Ισραήλ «μια θρησκευτική συνείδηση που χτίστηκε γύρω από το Ολοκαύτωμα μπορεί να γίνει η

κεντρική πτυχή μιας νέας θρησκείας» και ότι αυτή η θρησκεία μπορεί να γίνει ο «πυρήνας της εβραϊκής ταυτότητας στο μέλλον, επισκιάζοντας τον ρόλο του παραδοσιακού Ιουδαϊσμού ή του σύγχρονου Σιωνισμού». Ο Ophir προσδιορίζει την πιο σημαντική από τις τέσσερις «εντολές» αυτήν της νέας θρησκείας ως την εντολή που υπαγορεύει το καθήκον προς τη μνήμη: «Να θυμάστε την ημέρα του Ολοκαυτώματος για να την κρατήσετε ιερή στη μνήμη της καταστροφής των Εβραίων της Ευρώπης»⁶⁹⁶.

Προτείνει να θυμόμαστε το Ολοκαύτωμα ως ένα ανθρώπινο - και όχι ως υπερβατικό - γεγονός και υποστηρίζει τη μνήμη του Ολοκαυτώματος ως τρόπο κατανόησης και πρόληψης και όχι ως τελετουργικό που στρέφεται προς τα πίσω προς μια παστερίωση του «Απόλυτου Κακού». Είκοσι πέντε χρόνια έχουν περάσει από τότε που ο Ophir έγραψε την αντιθεολογική του πραγματεία, αλλά η πρόκληση που θέτουν τα λόγια του γίνεται όλο και πιο σχετική. Πρέπει να αναρωτηθούμε: Είναι ο πρόσφατος πολλαπλασιασμός των μνημείων και των μουσείων του Ολοκαυτώματος σε όλη την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες και το συνεχώς αυξανόμενο σύνολο ταινιών, βιβλίων και καλλιτεχνικών έργων εμπνευσμένων από το Ολοκαύτωμα ένα σημάδι ότι έχουμε υποκύψει σε μια εμμονική και αδιάκοπη τελετουργία πένθους; Ή μήπως αποκαλύπτει μια συνειδητή αποφασιστικότητα να διατηρήσουμε το παρελθόν ζωντανό στο παρόν και να χρησιμοποιήσουμε το Ολοκαύτωμα ως ένα είδος αρνητικής ηθικής πυξίδας και προειδοποίησης για το μέλλον;

Ο κριτικός αρχιτεκτονικής Herbert Muschamp γράφει ότι «το Ολοκαύτωμα έχει γεμίσει ένα θεολογικό κενό. Για μια κοσμική κουλτούρα, που δεν μπορεί να στραφεί στη θρησκεία για ένα έγκυρο πρότυπο απόλυτου καλού, η ιστορία μάς έχει προσφέρει να βιώσουμε το κοντινότερο που μπορούμε να φτάσουμε ως πρότυπο του απόλυτου κακού. Υπό αυτή την έννοια, τουλάχιστον, το Μουσείο του Ολοκαυτώματος δεν μπορεί να ξεφύγει από την ιερότητα του ναού».⁶⁹⁷

Ολοκληρώνοντας την έρευνα μας είναι σημαντικό να προχωρήσουμε σε μια θεωρητική και μουσειολογική ανάλυση για την ορθή αναπαράσταση του τραυματικών γεγονότων στα

⁶⁹⁶ Ophir, Adi. "On Sanctifying the Holocaust: An Anti-theological Treatise." *Tikkun* 2, no. 1 (1987): 61–63.

⁶⁹⁷ Muschamp, Herbert. "How Buildings Remember." *New Republic*, August 28, 1989.

μουσεία. Θα μελετήσουμε τις εκθεσιακές και μουσειολογικές τεχνικές που προτείνουμε εμείς ότι θα συμβάλουν στην ορθή θεωρητική αλλά και οπτική γλώσσα μιας τέτοιας θεματικής.

Εκθεσιακές πρακτικές για την αναπαράσταση του τραύματος στα μουσεία

Η παρουσίαση του τραύματος στα μουσεία είναι ένα δύσκολο και ευαίσθητο θέμα που απαιτεί προσεκτική σκέψη και μεθοδολογία. Τα μουσεία, ως θεσμοί που σκοπό έχουν να διατηρούν, να ερμηνεύουν και να παρουσιάζουν την πολιτιστική κληρονομιά, βρίσκονται συχνά αντιμέτωπα με την πρόκληση της εκπαίδευσης και ενημέρωσης του κοινού για τα εκάστοτε τραυματικά γεγονότα. Κάποιες από τις πιο κλασικές παραμέτρους παρουσίασης λοιπόν του συλλογικού τραύματος στα μουσεία είναι οι ακόλουθες:⁶⁹⁸

1. Σημασία της Αλήθειας/Ενσυναίσθηση: Είναι σημαντικό να παρουσιάζονται τα τραυματικά γεγονότα με ακρίβεια, χωρίς να γίνεται ρομαντικοποίηση ή υπερβολή και να τηρούνται οι αρχές του σεβασμού και της ευαισθησίας για τα θύματα και τις οικογένειές τους.
2. Ενεργοποίηση του Κοινού: Πολλά μουσεία προσπαθούν να δημιουργήσουν διαδραστικές εμπειρίες, ώστε το κοινό να μπορεί να συνδέεται σε βαθύτερο επίπεδο με τα τραυματικά γεγονότα και να κατανοεί τις επιπτώσεις τους.
3. Πολυφωνία: Είναι σημαντικό να παρουσιάζονται διαφορετικές προοπτικές και φωνές, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για γεγονότα που επηρέασαν πολλές κοινωνικές ομάδες.

⁶⁹⁸ Bielfeldt, R., ed. *Exhibiting Cultures of Trauma: Representation and Visitation in Museums and Memorials*. Rowman & Littlefield, 2018.

4. Εκπαίδευση και Επιμόρφωση: Οι ξεναγοί και το προσωπικό των μουσείων πρέπει να είναι καλά ενημερωμένοι και εκπαιδευμένοι για τα θέματα που παρουσιάζουν, καθώς και για τις αντιδράσεις που μπορεί να έχει το κοινό σε αυτά.

5. Σημεία Σκέψης: Τα μουσεία προσφέρουν συχνά χώρους ή εγκαταστάσεις, όπου οι επισκέπτες μπορούν να προβληματιστούν, να συζητήσουν ή ακόμα και να συμμετάσχουν σε δραστηριότητες που βοηθούν στην επεξεργασία των πληροφοριών.

Γενικά, η παρουσίαση του τραύματος στα μουσεία στόχο έχει να αποτελέσει μια ισορροπία ανάμεσα στην ενημέρωση και την ευαισθησία, με στόχο την εκπαίδευση και την αναγνώριση των τραυμάτων του παρελθόντος. Τα μουσεία, ως θεσμοί που σκοπό έχουν να διατηρούν, να ερμηνεύουν και να παρουσιάζουν την πολιτιστική κληρονομιά, βρίσκονται συχνά αντιμέτωπα με την πρόκληση της εκπαίδευσης και ενημέρωσης του κοινού για τα εκάστοτε τραυματικά γεγονότα. Κάποιες από τις πιο κλασικές παραμέτρους παρουσίασης λοιπόν του συλλογικού τραύματος στα μουσεία είναι οι ακόλουθες:⁶⁹⁹

1. Διαδραστικά Περίπτερα: Διαδραστικές τεχνολογίες, όπως η εικονική πραγματικότητα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να βοηθήσουν τους επισκέπτες να εμβαθύνουν στα γεγονότα και να αντιληφθούν την ολότητα του τραύματος.

2. Προσωπικές Ιστορίες: Η παρουσίαση των προσωπικών ιστοριών των θυμάτων μέσω εγγράφων, φωτογραφιών, αντικειμένων και μαρτυριών μπορεί να κάνει την εμπειρία πιο συγκινητική και προσωπική.

3. Δημιουργικές Εγκαταστάσεις: Καλλιτεχνικές εγκαταστάσεις που απεικονίζουν το τραύμα μπορούν να προσφέρουν μια αφηρημένη, αλλά ισχυρή αντίληψη των γεγονότων.

4. Σεμινάρια και Συζητήσεις: Η διοργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, σεμιναρίων και συζητήσεων επιτρέπει στο κοινό να συζητά και να αντιλαμβάνεται βαθύτερα τα τραυματικά γεγονότα.

⁶⁹⁹ Bielfeldt, R., ed. *Exhibiting Cultures of Trauma: Representation and Visitation in Museums and Memorials*. Rowman & Littlefield, 2018.

5. Χώροι Στοχασμού: Η δημιουργία ησυχίας και περισυλλογής μπορεί να βοηθήσει τους επισκέπτες να επεξεργαστούν τις πληροφορίες που έλαβαν.
6. Σημασιολογική Σήμανση: Η χρήση πληροφοριών, κειμένων και επεξηγήσεων που είναι γραμμένα με σεβασμό, ακρίβεια και ευαισθησία.
7. Ενεργητική Συμμετοχή του Κοινού: Εργαστήρια, προγράμματα και δραστηριότητες που ενθαρρύνουν τη συμμετοχή του κοινού μπορούν να βοηθήσουν στη βαθύτερη κατανόηση των γεγονότων.

Η παρουσίαση του τραύματος στα μουσεία μνήμης απαιτεί ευαισθησία, διακριτικότητα και ακρίβεια. Με τη χρήση αυτών των τεχνικών, τα μουσεία μπορούν να εκπαιδεύσουν το κοινό, να τιμήσουν τα θύματα και να προωθήσουν την κατανόηση και τη συναισθηματική σύνδεση.⁷⁰⁰

Εφόσον η αναπαράσταση τραυματικών γεγονότων στα μουσεία λοιπόν είναι ένα σημαντικό και διαρκώς εξελισσόμενο θέμα στη μουσειολογία, η προσπάθεια αναπαράστασης τραυμάτων, όπως είναι η γενοκτονία, οι πόλεμοι ή οι καταστροφές, συχνά συνοδεύεται από έντονα ειναις σχετικά με το πώς μπορεί να γίνει αυτό με τον πιο σωστό και με προτεραιότητα τον σεβασμό, τρόπο.⁷⁰¹

Τα κύρια σημεία/ερωτήματα σχετικά με το debate -όπως είδαμε ορισμένα και παραπάνω- είναι:

1. Ακρίβεια εναντίον της Συναισθηματικής Επίδρασης: Πώς μπορούν τα μουσεία να διασφαλίσουν την ιστορική ακρίβεια, ενώ ταυτόχρονα κινητοποιούν τα συναισθήματα του κοινού για να κατανοήσουν το βάθος της τραγωδίας;
2. Αποτύπωση των Πρωταγωνιστών: Ποιος αποτελεί τον "πρωταγωνιστή" σε αυτές τις ιστορίες; Τα θύματα; Οι δράστες; Οι μάρτυρες; Πώς μπορεί να

⁷⁰⁰ Tumarkin, M. (2005). *Traumascapes: The Power and Fate of Places Transformed by Tragedy*. Melbourne University Press.

⁷⁰¹ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*, 118-121.

παρουσιαστεί η ιστορία χωρίς να υπονομεύεται η διακριτικότητα, ή χωρίς να αποτελεί απλοποίηση;

3. Επιλογή των Εκθεμάτων: Ποια αντικείμενα, εικόνες ή βίντεο πρέπει να εκτίθενται; Είναι δεόντως σεβαστό να εκθέτουμε τραυματικά αντικείμενα;

4. Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες: Πώς μπορεί η εκπαίδευση να ενσωματώσει τα τραυματικά γεγονότα με τρόπο που να είναι κατανοητός και κατάλληλος για όλες τις ηλικίες;

5. Κοινωνική Συμμετοχή: Πώς μπορεί το κοινό και οι κοινότητες που επηρεάστηκαν να συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία σχεδιασμού και αναπαράστασης των τραυμάτων;

Η συζήτηση για την αναπαράσταση τραυματικών γεγονότων στα μουσεία είναι συνεχής και αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης συζήτησης για το πώς θα πρέπει να διαχειριζόμαστε και να ενσωματώνουμε το παρελθόν στο παρόν.⁷⁰²

Σε απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων λοιπόν:

1. Ακρίβεια εναντίον Συναισθηματικής Επίδρασης: Η ιστορική ακρίβεια είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της ακεραιότητας των τραυματικών γεγονότων. Από την άλλη, η συναισθηματική επίδραση παίζει κρίσιμο ρόλο στο να κάνει τον επισκέπτη να συνδεθεί με το γεγονός. Εναλλακτικά μέσα, όπως η πολυμεσική και η αφηγηματική μέθοδος, μπορούν να διαμορφώσουν μια ισορροπία ανάμεσα στα δύο.

2. Αποτύπωση των Πρωταγωνιστών: Η αναπαράσταση όλων των πρωταγωνιστών (θύματα, δράστες, μάρτυρες) είναι ζωτικής σημασίας. Είναι

⁷⁰² Macdonald, Sharon. *The Politics of Display: Museums, Science, Culture*, 1998, 1-22.

σημαντικό να προσφέρουμε μια πολυδιάστατη άποψη, ώστε να κατανοήσουμε πλήρως το πλαίσιο και τις συνθήκες ενός τραυματικού γεγονότος.

3. Επιλογή των Εκθεμάτων: Τα αντικείμενα που εκτίθενται πρέπει να επιλέγονται με προσοχή, λαμβάνοντας υπόψιν τόσο την ιστορική τους αξία όσο και την ανθρωπολογική τους σημασία. Επιπλέον, τα αντικείμενα πρέπει να εκτίθενται με τρόπο που να σέβονται τα θύματα και τις κοινότητες που επηρεάζονται.

4. Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες: Διαδραστικές εκθέσεις, ομιλίες από ειδικούς ή μάρτυρες, εργαστήρια και εκπαιδευτικά προγράμματα μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση των τραυματικών γεγονότων καθώς και στην πρόληψη της επανάληψης τέτοιων γεγονότων στο μέλλον.

5. Κοινοτική Συμμετοχή: Η ενεργή συμμετοχή των κοινοτήτων που επηρεάζονται είναι ζωτικής σημασίας. Τα μέλη της κοινότητας μπορούν να προσφέρουν προσωπικές μαρτυρίες, να συμμετέχουν στο σχεδιασμό των εκθέσεων και να διαδραματίσουν ρόλο στη διασφάλιση της ακρίβειας και της διακριτικότητας των παρουσιάσεων.

Στη συνέχεια ένα ιδιαίτερα ισχυρό σύγχρονο μέσο για την προώθηση της συλλογικής μνήμης ενός μουσείου σε ένα ευρύτερο κοινό είναι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, καθώς έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στην προώθηση της συλλογικής μνήμης στα μουσεία με πολλούς τρόπους. Αυτοί οι τρόποι περιλαμβάνουν:

1) Κοινοποίηση πληροφοριών: Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επιτρέπουν στα μουσεία να διαδίδουν πληροφορίες σχετικά με τις συλλογικές μνήμες, τις εκθέσεις και τις εκδηλώσεις τους με ένα ευρύ κοινό. Αυτό δημιουργεί ευκαιρίες για εκπαίδευση και ενημέρωση σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα που αντιπροσωπεύουν τα μουσεία.

2) Διαλεκτική σχέση: Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επιτρέπουν στο κοινό να ανταποκρίνεται και να ανταλλάσσει απόψεις σχετικά με τις συλλογικές μνήμες και τις εκθέσεις των μουσείων. Αυτό μπορεί να δημιουργήσει έναν πλούσιο διάλογο και να ενθαρρύνει τον επισκέπτη να σκεφτεί βαθύτερα για τα θέματα που αναδεικνύονται.

3) Ενθάρρυνση της συμμετοχής: Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να ενθαρρύνουν το κοινό να συμμετάσχει σε εκδηλώσεις και εκθέσεις των μουσείων, να μοιραστεί προσωπικές ιστορίες και εμπειρίες, και να γίνει μέρος της συλλογικής μνήμης.

4) Αύξηση της επισκεψιμότητας: Οι δημοσιεύσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να αυξήσουν την επισκεψιμότητα των μουσείων, καθώς ενημερώνουν το κοινό για τις εκδηλώσεις και τις εκθέσεις που πραγματοποιούνται.

5) Κοινωνική συνοχή: Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να ενθαρρύνουν τη δημιουργία κοινοτήτων και την κοινωνική συνοχή γύρω από τα μουσεία και τις συλλογικές μνήμες.

Συνολικά, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν τη δυνατότητα να ενισχύσουν την προώθηση της συλλογικής μνήμης στα μουσεία, να διευρύνουν το κοινό και να συμβάλουν στη δημιουργία μιας ενημερωμένης και ενεργού κοινότητας που ασχολείται με το παρελθόν και τη σημερινή κοινωνία.

Αναλυτικότερα, τα μουσεία, ως φύλακες της πολιτιστικής και ιστορικής κληρονομιάς, βρίσκονται στην προκλητική θέση να ισορροπούν μεταξύ ακρίβειας και συναισθηματικής επίδρασης. Η ακρίβεια στην παρουσίαση της πληροφορίας είναι ζωτικής σημασίας. Εάν τα μουσεία παραποιούν τα γεγονότα ή παραλείπουν κρίσιμες λεπτομέρειες, αυτό μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένες εντυπώσεις και παρερμηνείες για τους επισκέπτες. Επιπλέον, η ακρίβεια είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της εμπιστοσύνης του κοινού. Όταν οι επισκέπτες εμπιστεύονται την πληροφορία που παρέχεται, είναι πιο πιθανό να διδαχθούν

και να εμβαθύνουν στα θέματα που παρουσιάζονται. Από την άλλη πλευρά, η συναισθηματική επίδραση είναι αυτή που κάνει την εμπειρία του μουσείου αξέχαστη για πολλούς επισκέπτες. Μέσω της συναισθηματικής επίδρασης, τα μουσεία μπορούν να επηρεάσουν συναισθηματικά τους επισκέπτες και να ενισχύσουν την δική τους προσωπική μνήμη, καθιστώντας την ιστορία προσωπική και σημαντική για τον κάθε επισκέπτη ξεχωριστά. Όταν οι άνθρωποι συνδέονται συναισθηματικά με ένα θέμα, είναι πιο πιθανό να αναλογιστούν τη σημασία του και να το μεταφέρουν στην καθημερινή τους ζωή. Για τα μουσεία, το ιδανικό είναι να βρεθεί μια ισορροπία μεταξύ αυτών των δύο. Παρουσιάζοντας την ιστορία με ακρίβεια, ενώ ταυτόχρονα προσφέροντας μια συναισθηματικά ενδιαφέρουσα εμπειρία, τα μουσεία μπορούν να επιτύχουν τον καλύτερο συνδυασμό εκπαίδευσης και εμπλοκής του κοινού.⁷⁰³

Η αναπαράσταση όλων των πρωταγωνιστών ενός τραυματικού γεγονότος, όπως τα θύματα, οι δράστες και οι μάρτυρες, είναι όντως ζωτικής σημασίας για πολλούς λόγους:

Η πλήρης περιγραφή όλων των πτυχών της ιστορίας είναι το πρώτο γεγονός μεγάλης σημασίας, διότι μέσω της παρουσίασης όλων των πτυχών ενός γεγονότος μπορεί κανείς να αποκτήσει μια πλήρη κατανόηση των συνθηκών και των κινήτρων πίσω από αυτό. Κατά δεύτερον, σημαντικός παράγοντας είναι η δικαιοσύνη και η ενσυναίσθηση μιας και είναι σημαντικό να ακούγονται και να τιμώνται τα θύματα, αλλά είναι εξίσου σημαντικό να κατανοούμε τις πράξεις και τα κίνητρα των δραστών. Η συμμετοχή των μαρτύρων μπορεί να παρέχει μια ουδέτερη ή διαφορετική οπτική γωνία.

Σημαντική εξίσου είναι η πρόληψη και η εκπαίδευση: Με την κατανόηση των παραγόντων και των συνθηκών που οδηγούν σε τραυματικά γεγονότα, μπορούμε να μάθουμε πώς να τα προλαμβάνουμε στο μέλλον, όπου αυτός είναι ο απώτερος σκοπός μας. Η κατανόηση των ανθρωπίνων δυναμικών αφορά στην κατανόηση του πώς και γιατί τα άτομα αντιδρούν σε συγκεκριμένες καταστάσεις και μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη

⁷⁰³ Lehrer, Erica, Cynthia E. Milton, and Monica Eileen Patterson, eds. *Curating Difficult Knowledge: Violent Pasts in Public Places*, 1-19.

κατανόηση της ανθρώπινης ψυχολογίας και συμπεριφοράς. Η αποφυγή παραμορφώσεων επίσης αφορά στο γεγονός ότι μια μονόπλευρη αναπαράσταση ενός γεγονότος μπορεί να οδηγήσει σε παραμορφώσεις και προκαταλήψεις. Είναι σημαντικό να προσεγγίζουμε τα ιστορικά και τραυματικά γεγονότα με ολιστικό τρόπο. Συνολικά, η πολυδιάστατη αναπαράσταση των πρωταγωνιστών ενός γεγονότος εξασφαλίζει ότι οι επισκέπτες θα αποκτήσουν μια ολοκληρωμένη, ισορροπημένη και δίκαιη κατανόηση των γεγονότων, προωθώντας την εκπαίδευση, την ενημέρωση και τη ενσυναίσθηση.

Στη συνέχεια, η επιλογή των εκθεμάτων σε ένα μουσείο είναι μια ευαίσθητη διαδικασία που πρέπει να αντιμετωπίζεται με σύνεση και επαγρύπνηση. Σημαντικές τεχνικές είναι οι παρακάτω:

- 1) Με βάση την ιστορική αξία: Τα αντικείμενα που έχουν ιστορική αξία μπορούν να παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την εποχή, τον πολιτισμό ή τα γεγονότα της περιόδου από την οποία προέρχονται. Μπορούν να διηγηθούν μια ιστορία, ή να αποκαλύψουν πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας και εξέλιξης.
- 2) Με βάση την ανθρωπολογική σημασία: Αυτό αναφέρεται στην αξία ενός αντικείμενου σε σχέση με την κατανόηση των ανθρωπίνων κοινωνιών, των συμπεριφορών και των πολιτιστικών στοιχείων. Τα αντικείμενα με ανθρωπολογική σημασία μπορεί να βοηθήσουν τους επισκέπτες να κατανοήσουν πώς ζούσαν, δούλευαν, δημιουργούσαν ή σκεπτόντουσαν διαφορετικές κοινωνίες κατά τη διάρκεια της ιστορίας.
- 3) Με βάση το σεβασμό προς τα θύματα και τις κοινότητες: Είναι ζωτικής σημασίας να παρουσιάζονται τα αντικείμενα με ευαισθησία και σεβασμό. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τα αντικείμενα που προέρχονται από τραυματικά γεγονότα, ή περιλαμβάνουν ευαίσθητα ή τραυματικά θέματα.

Σε βάθος, η επιλογή των εκθεμάτων σε ένα μουσείο θα πρέπει να αντικατοπτρίζει μια ισορροπία μεταξύ της παρουσίασης της ιστορίας με ακρίβεια και της παροχής μιας βαθιάς

κατανόησης για το ανθρώπινο περιβάλλον. Αυτό απαιτεί μια συνεχή διαδικασία αξιολόγησης, διαλογισμού και συνεργασίας μεταξύ των εμπειρογνομόνων και των κοινοτήτων που εκπροσωπούνται.

Η ασφαλής μετάδοση πληροφοριών μέσω των μουσείων είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της αξιοπιστίας και την αποτελεσματική προώθηση της συλλογικής μνήμης. Ορισμένοι τρόποι για την ασφαλή μετάδοση πληροφοριών στα μουσεία περιλαμβάνουν:

- 1) Έρευνα και πιστοποίηση πηγών: Τα μουσεία πρέπει να διεξάγουν ακριβή έρευνα και επιβεβαίωση των πληροφοριών προτού τις παρουσιάσουν στο κοινό. Αυτό διασφαλίζει την ακρίβεια και την αξιοπιστία των πληροφοριών.
- 2) Συνεργασία με ειδικούς: Τα μουσεία μπορούν να συνεργαστούν με ειδικούς μουσειολόγους και ιστορικούς για να επαληθεύσουν τις πληροφορίες και να εξασφαλίσουν την ακρίβειά τους.
- 3) Να ακολουθούν επίσημα πρότυπα: Τα μουσεία πρέπει να ακολουθούν επίσημα πρότυπα και πρακτικές που διασφαλίζουν την ασφαλή μετάδοση πληροφοριών, όπως τη χρήση αξιόπιστων πηγών και την αναφορά στην προέλευση των πληροφοριών.
- 4) Εκπαίδευση του προσωπικού: Το προσωπικό των μουσείων πρέπει να εκπαιδεύεται σχετικά με την αναγνώριση και την αντιμετώπιση ψευδών ή αμφισβητούμενων πληροφοριών.
- 5) Τριπλός έλεγχος: Οι πληροφορίες πρέπει να ελέγχονται τρεις φορές πριν δημοσιευτούν, για να μειωθεί η πιθανότητα σφαλμάτων.

Με αυτούς τους τρόπους, τα μουσεία μπορούν να διασφαλίσουν την ασφαλή μετάδοση πληροφοριών και να διατηρήσουν την αξιοπιστία τους ως πηγές συλλογικής μνήμης.

Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες στα μουσεία έχουν τη δυνατότητα να εμβαθύνουν την κατανόηση των επισκεπτών για σημαντικά ιστορικά γεγονότα και να προωθήσουν τη σκέψη για το πώς μπορούμε να αποφύγουμε την επανάληψή τους. Παρακάτω είναι μερικά παραδείγματα:

1) Στη σύγχρονη μουσειολογία οι διαδραστικές εκθέσεις είναι εξαιρετικά αποτελεσματικές. Όπως στην περίπτωση του Εβραϊκού Μουσείου που μελετήσαμε εκτενώς παραπάνω. Για παράδειγμα, ένα μουσείο του Ολοκαυτώματος θα μπορούσε να έχει ένα διαδραστικό χάρτη που παρουσιάζει τη μετακίνηση των προσφύγων ή την εξάπλωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης, επιτρέποντας στους επισκέπτες να αναζητήσουν πληροφορίες βάσει της γεωγραφικής θέσης ή του χρόνου. Στη συνέχεια θα μπορούσε να περιλαμβάνει ομιλίες από ειδικούς ή μάρτυρες, όπως για παράδειγμα έναν επιζώντα των στρατοπέδων συγκέντρωσης που θα μπορούσε να μοιραστεί την προσωπική του ιστορία με το κοινό, παρέχοντας από πρώτο χέρι μαρτυρία για τις συνθήκες και τις συνέπειες του Ολοκαυτώματος.

2) Τα Εργαστήρια είναι επίσης ένας εξαιρετικός τρόπος κατανόησης και εκπαίδευσης των επισκεπτών, όπως για παράδειγμα, σε ένα μουσείο ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ένα εργαστήριο μπορεί να διδάξει στους συμμετέχοντες πώς να αναγνωρίζουν και να αντιτίθενται στις σύγχρονες μορφές διάκρισης ή ρατσισμού. Στα εκπαιδευτικά προγράμματα επίσης, για παράδειγμα σε ένα πρόγραμμα για σχολεία που επικεντρώνεται στην ιστορία της δουλείας και των δικαιωμάτων των Αφροαμερικανών, θα μπορούσε να διδάξει στους μαθητές τη σημασία της ισότητας και του σεβασμού προς όλες τις φυλές και τις κουλτούρες. Όλες αυτές οι δραστηριότητες μπορούν να βοηθήσουν τους επισκέπτες να κατανοήσουν περισσότερο τα γεγονότα, να συνδεθούν συναισθηματικά με αυτά και να ενεργοποιηθούν προς την κατεύθυνση της αλλαγής και της βελτίωσης της κοινωνίας, ενισχύοντας την συλλογική μνήμη.

Στη συνέχεια, η κοινοτική συμμετοχή σε ιστορικές αναπαραστάσεις, ειδικά όταν πρόκειται για τραυματικά γεγονότα, είναι ζωτικής σημασίας για διάφορους λόγους.

1) Αυθεντικότητα: Όσοι έζησαν ένα γεγονός, ή είναι απευθείας συνδεδεμένοι με αυτό μέσω της οικογένειας ή της κληρονομιάς τους, έχουν μια προσωπική και άμεση προοπτική που δεν μπορεί να αντικατασταθεί. 2) Πληρότητα της Ιστορίας: Η συμμετοχή της κοινότητας μπορεί να φωτίσει πτυχές της ιστορίας που ενδεχομένως να έχουν παραβλεφθεί ή παραμορφωθεί. 3) Σεβασμός και Αναγνώριση: Η συμμετοχή της κοινότητας στην διαδικασία αναγνωρίζει το βάρος της εμπειρίας τους και τους δίνει φωνή στην αφήγηση της δικής τους ιστορίας. 4) Εμπιστοσύνη: Όταν τα μέλη της κοινότητας συμμετέχουν ενεργά, το μουσείο ή το ινστιτούτο αποκτά μεγαλύτερη εμπιστοσύνη από την κοινότητα. Αυτό βοηθάει στην ενίσχυση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του ιδρύματος και των επισκεπτών του, 5) Προσωπικές Μαρτυρίες: Πολλές φορές, οι προσωπικές ιστορίες και οι προφορικές μαρτυρίες είναι πολύ πιο ισχυρές από τα γραπτά έγγραφα. 6) Προστασία της Ιστορίας: Με τη συνεισφορά φωτογραφιών, επιστολών, αντικειμένων και άλλων προσωπικών αντικειμένων, η κοινότητα μπορεί να βοηθήσει στη διατήρηση πολύτιμης ιστορικής κληρονομιάς για τις μελλοντικές γενιές. 7) Ευαισθητοποίηση: Όταν τα μέλη της κοινότητας μοιράζονται τις προσωπικές τους ιστορίες, επιτρέπουν στους επισκέπτες να αναγνωρίσουν και να ταυτιστούν με τα πρόσωπα και τις ιστορίες πίσω από τα γεγονότα. Αυτό βοηθά στη δημιουργία μιας πιο βαθιάς, προσωπικής σύνδεσης με την ιστορία. 8) Εκπαιδευτική Αξία: Η προσωπική άποψη και η γνώση της κοινότητας μπορούν να προσφέρουν μια πιο ολοκληρωμένη εκπαιδευτική εμπειρία. Οι επισκέπτες δεν μαθαίνουν απλά γεγονότα, αλλά και τις πραγματικές συνέπειες και τις επιπτώσεις αυτών των γεγονότων στα άτομα και τις κοινότητες. 9) Διατήρηση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς: Η κοινότητα μπορεί να συμβάλει στη διατήρηση των πολιτιστικών και παραδοσιακών της αξιών, πρακτικών και ιδιαιτεροτήτων που είναι σχετικές με το γεγονός, ενισχύοντας την πληρότητα και το βάθος της έκθεσης και τέλος 10) Διαδικασία Θεραπείας: Για πολλά μέλη της κοινότητας που έχουν υποστεί τραύματα ή έχουν πληγεί από τραυματικά γεγονότα, η δυνατότητα να μοιράζονται τις εμπειρίες τους και να γίνονται μέρος της αφηγηματικής διαδικασίας μπορεί να έχει θεραπευτική αξία.

Ας δούμε όμως αναλυτικότερα τα τρία μουσεία που μελετήσαμε παραπάνω και ας τα χρησιμοποιήσουμε σαν παράδειγμα μουσειολογικών τεχνικών και εφαρμογών.

Εκθέσεις Μουσείου Γενοκτονίας των Αρμενίων

Το Μουσείο Γενοκτονίας των Αρμενίων, είναι αφιερωμένο στα θύματα της γενοκτονίας των Αρμενίων του 1915 από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παρακάτω παρουσιάζονται κάποια χαρακτηριστικά των εκθέσεων του μουσείου:

- 1) Φωτογραφίες και Διαγράμματα: Οι επισκέπτες μπορούν να δουν φωτογραφίες που απεικονίζουν τη ζωή των Αρμενίων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη γενοκτονία. Τα διαγράμματα αποκαλύπτουν τις περιοχές όπου οι Αρμένιοι εκτελέστηκαν ή εξορίστηκαν.
- 2) Προσωπικά Αντικείμενα: Το μουσείο εκθέτει προσωπικά αντικείμενα των θυμάτων, όπως ρούχα, υποδήματα, κοσμήματα και άλλα προσωπικά αντικείμενα, που αποτελούν μαρτυρίες των ανθρώπων που επλήγησαν.
- 3) Προφορικές Μαρτυρίες: Μέσα από βίντεο και ηχογραφήσεις, οι επισκέπτες μπορούν να ακούσουν από πρώτο χέρι μαρτυρίες από επιζώντες της γενοκτονίας.
- 4) Ιστορικά Έγγραφα: Εκτίθενται επίσης επίσημα έγγραφα, επιστολές και άλλα χαρτιά που σχετίζονται με τη γενοκτονία.
- 5) Καλλιτεχνικές Δημιουργίες: Στο μουσείο υπάρχουν έργα τέχνης που δημιούργησαν Αρμένιοι καλλιτέχνες ως απάντηση στη γενοκτονία, αποτελώντας μια καλλιτεχνική αναπαράσταση του τραύματος και του ανθρώπινου πόνου.
- 6) Εκπαιδευτικό Κέντρο: Το μουσείο περιλαμβάνει ένα εκπαιδευτικό κέντρο για την προώθηση της κατανόησης της γενοκτονίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το Μουσείο Γενοκτονίας των Αρμενίων είναι κάτι παραπάνω από ένα μουσείο: είναι ένα μνημείο που υπενθυμίζει στον κόσμο την ανάγκη να αναγνωρίζει και να εκπαιδεύεται σχετικά με τις τραγωδίες του παρελθόντος, με στόχο να μην επαναληφθούν ποτέ ξανά στο μέλλον.

Αναλύοντας σε βάθος τις εκθέσεις του Μουσείου Γενοκτονίας των Αρμενίων:

1) Φωτογραφίες και Διαγράμματα:

Σημασία: Οι φωτογραφίες απεικονίζουν με τον πιο άμεσο τρόπο την τραγωδία που βίωσαν οι Αρμένιοι. Δείχνουν άνδρες, γυναίκες και παιδιά κατά τη διάρκεια της γενοκτονίας και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν. Για παράδειγμα: Μια φωτογραφία μπορεί να δείχνει μια ομάδα προσφύγων που περπατούν μέσα στην έρημο χωρίς νερό ή φαγητό.

2) Προσωπικά Αντικείμενα:

Σημασία: Τα προσωπικά αντικείμενα είναι συγκινητικά και συνδέουν τον επισκέπτη με τους ανθρώπους πίσω από την ιστορία. Για παράδειγμα: Ένα βραχιόλι που ανήκε σε μια νεαρή κοπέλα υπενθυμίζει την ανθρώπινη πλευρά της τραγωδίας.

3) Προφορικές Μαρτυρίες:

Σημασία: Οι προφορικές μαρτυρίες είναι οι ζωντανές φωνές των ανθρώπων που βίωσαν τη γενοκτονία. Για παράδειγμα: Ένας ηλικιωμένος που περιγράφει την απώλεια της οικογένειάς του και τη ζωή του ως πρόσφυγα.

4) Ιστορικά Έγγραφα:

Σημασία: Τα έγγραφα δείχνουν την επίσημη πλευρά της ιστορίας και αποκαλύπτουν πώς άλλες χώρες ή οργανισμοί αντιδρούσαν στη γενοκτονία. Για παράδειγμα: Μια επιστολή από την Κυβέρνηση των ΗΠΑ προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία διαμαρτυρόμενη για τη μεταχείριση των Αρμενίων.

5) Καλλιτεχνικές Δημιουργίες:

Σημασία: Τα καλλιτεχνικά έργα απεικονίζουν την αντίδραση της κοινωνίας και τον πόνο της κοινότητας μέσα από την τέχνη. Για παράδειγμα: Ένας πίνακας που απεικονίζει την εκτέλεση ανθρώπων, εκφράζοντας την τραγωδία και τον πόνο του καλλιτέχνη.

Συνοψίζοντας, το Μουσείο Γενοκτονίας των Αρμενίων αποτελεί έναν χώρο που προσφέρει μια σφαιρική κατανόηση της γενοκτονίας, ενώ παράλληλα τιμά τα θύματα και ενημερώνει το κοινό για τη σημασία της αναγνώρισης και της μνήμης των τραγωδιών του παρελθόντος.

Εκθέσεις Μουσείου Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα

Το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα στην Ιαπωνία αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς χώρους που αφηγούνται την τραγωδία της πρώτης πυρηνικής επίθεσης στην ιστορία. Στοχεύει να ενημερώσει τους επισκέπτες για την καταστροφή που προκλήθηκε από τη βόμβα και να προωθήσει το μήνυμα της ειρήνης και της αποφυγής ενδεχόμενου μελλοντικού πυρηνικού πολέμου.⁷⁰⁴

Το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα δεν επικεντρώνεται μόνο στην τραγωδία, αλλά και στην ελπίδα για έναν κόσμο χωρίς πυρηνικά όπλα. Μέσω των εκθεμάτων του, το μουσείο φιλοδοξεί να ευαισθητοποιήσει τους επισκέπτες για τις συνέπειες του πυρηνικού πολέμου και να τους κινητοποιήσει για την προαγωγή της ειρήνης.

Οι κύριες εκθέσεις περιλαμβάνουν: Την προβολή στιγμιότυπων, τα προσωπικά αντικείμενα των θυμάτων, τα μοντέλα της έκρηξης, τις προφορικές μαρτυρίες, τα έγγραφα και τα άρθρα και την έκθεση για την ειρήνη.

Ας αναλύσουμε όμως λεπτομερέστερα τις εκθέσεις του Μουσείου Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα:

⁷⁰⁴ <https://hpmuseum.jp/?lang=eng> accessed 2023

1) Προβολή Στιγμιότυπων: Αυτή η έκθεση παρουσιάζει φωτογραφίες που ελήφθησαν πριν και μετά την έκρηξη, δίνοντας στους επισκέπτες μια οπτική απεικόνιση της ολοκληρωτικής καταστροφής. Εικόνες από τη Χιροσίμα με τα κτίρια της, τους δρόμους και τους κατοίκους της σε καθημερινές στιγμές παράλληλα με εικόνες από την άμεση καταστροφή και την ερημιά που ακολούθησε.

2) Προσωπικά Αντικείμενα των Θυμάτων: Εδώ, τα αντικείμενα που έχουν διατηρηθεί και παρουσιάζονται, είναι δραματικά και συγκινητικά: καμένα ρούχα, λιωμένα παπούτσια, τσάντες και άλλα αντικείμενα που ανήκαν σε άτομα που βρίσκονταν κοντά στο επίκεντρο της έκρηξης.

3) Μοντέλα της Έκρηξης: Τρισδιάστατα μοντέλα που παρουσιάζουν την Χιροσίμα πριν και μετά την έκρηξη, με έμφαση στη διαφορά και στην καταστροφή που προκάλεσε η βόμβα.

4) Προφορικές Μαρτυρίες: Μέσα από ηχητικά μέσα και βίντεο, επιζώντες της βόμβας μοιράζονται τις προσωπικές τους ιστορίες, δίνοντας στους επισκέπτες μια βαθιά ανθρώπινη προοπτική των γεγονότων.

5) Έγγραφα και Άρθρα: Επίσημα έγγραφα, συμπεριλαμβανομένων επιστολών, αναφορών, και άρθρων, προσφέρουν μια ιστορική και πολιτική προοπτική στα γεγονότα που προηγήθηκαν και ακολούθησαν την έκρηξη.

6) Έκθεση για την Ειρήνη: Πέρα από την καταστροφή, το μουσείο εστιάζει στις πρωτοβουλίες για την προώθηση της ειρήνης και της σταθερότητας. Αυτό περιλαμβάνει πληροφορίες για τον πυρηνικό αφοπλισμό, τις εκστρατείες για την ειρήνη και τις πρωτοβουλίες εκπαίδευσης.

Συνολικά, το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα παρέχει μια ισορροπημένη προσέγγιση, παρουσιάζοντας τόσο τη φρικαλεότητα της πυρηνικής έκρηξης όσο και την ελπίδα για έναν κόσμο χωρίς πυρηνικά όπλα.

Εκθέσεις του Εβραϊκού μουσείου στο Βερολίνο

Το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά μουσεία παγκοσμίως στον τομέα της εβραϊκής ιστορίας, πολιτισμού και τέχνης. Αναλύοντας περαιτέρω τις εκθέσεις και τα στοιχεία του μουσείου:

1) Βασική Έκθεση (Core Exhibition): Αυτή η εκθεσιακή περιοχή διαιρείται σε πολλές ενότητες, καλύπτοντας την εβραϊκή ιστορία από την αρχαιότητα μέχρι και τις μέρες μας. Περιλαμβάνει εκθέσεις, αντικείμενα, φωτογραφίες και πολυμέσα που αναδεικνύουν την εβραϊκή κουλτούρα, τη θρησκεία, τις κοινωνικές δομές, τις τέχνες και την επίδραση των Εβραίων στον κόσμο. Εξετάζει σημαντικά ιστορικά γεγονότα όπως οι εβραϊκοί πόλεμοι, η εβραϊκή διασπορά, ολοκαύτωμα και πολλά άλλα.

2) Ιστορία του Μουσείου (Museum's History): Παρέχει πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση του μουσείου, τις προθέσεις των δημιουργών του και την εξέλιξη του μουσείου κατά τη διάρκεια των ετών.

3) Ειδικές Εκθέσεις (Special Exhibitions): Οι ειδικές εκθέσεις αντιπροσωπεύουν την ευελιξία του μουσείου να εξετάζει διάφορες πτυχές της εβραϊκής κληρονομιάς και της κουλτούρας. Αυτές οι εκθέσεις είναι περιοδικές και αλλάζουν ανάλογα με το θέμα και το χρόνο.

4) Ο Κήπος του Εξορίας (Garden of Exile): Ο κήπος αυτός αντιπροσωπεύει τη διασπορά του εβραϊκού λαού και την πρόκληση που αντιμετώπισαν κατά τη διάρκεια της ιστορίας τους. Έχει σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε οι επισκέπτες

να αισθανθούν την ανασφάλεια, την αστάθεια και τον αποπροσανατολισμό που ένωσαν οι εκδιωχθέντες Εβραίοι.

5) Τα Κενά (Voids): Είναι ένα σημαντικό καλλιτεχνικό στοιχείο που δημιούργησε ο αρχιτέκτονας Daniel Libeskind όταν σχεδίαζε το μουσείο. Τα Voids αντιπροσωπεύουν το κενό που προκύπτει από την απουσία των Εβραίων κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος και των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τα κενά αυτά είναι φυσικές κενές αίθουσες ή χώροι στο εσωτερικό του μουσείου, που δεν χρησιμοποιούνται για εκθέσεις ή εκδηλώσεις, αλλά αφήνονται κενά και ανοικτά για το κοινό. Αυτά τα κενά είναι ενσωματωμένα στην αρχιτεκτονική του μουσείου και έχουν ένα ισχυρό συμβολισμό. Η ιδέα πίσω από τα Voids είναι να δημιουργήσουν μια εμπειρία που προκαλεί συναισθηματικά τον επισκέπτη, καθώς τον καλεί να σκεφτεί την απουσία, την απώλεια και τη τραυματική μνήμη των Εβραίων κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Τα κενά αυτά είναι σκοτεινά και απόκοσμα, και οι επισκέπτες μπορούν να τα διασχίσουν, αναλογιζόμενοι την σημασία τους στην ιστορία του Εβραϊκού λαού και τα τραγικά γεγονότα του παρελθόντος. Στην ουσία, τα Voids αποτελούν ένα πολύ συναισθηματικό και συμβολικό στοιχείο του μουσείου και λειτουργούν σαν σημείο ταύτισης και σύνδεσης του επισκέπτη με την έκθεση, το μουσείο αλλά και με αυτό το κομμάτι της ιστορίας.

6) Παιδαγωγικά Προγράμματα (Educational Programs): Το μουσείο προσφέρει πληθώρα παιδαγωγικών προγραμμάτων και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για επισκέπτες όλων των ηλικιών, σχεδιασμένα για να εμβαθύνουν στην εβραϊκή ιστορία και τον πολιτισμό.

Το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου είναι ένας χώρος εκπαίδευσης, συναισθηματικής συναίσθησης και ανάδειξης της σημασίας της εβραϊκής ιστορίας στην παγκόσμια κληρονομιά. Είναι ένας χώρος που προσφέρει πολλαπλές εμπειρίες και ευκαιρίες για την κατανόηση και τη σκέψη. Παραπάνω έχει αναλυθεί εκτενώς.

Σύγκριση των τριών μουσείων – Θεωρητικό πλαίσιο

Σε αυτό το σημείο θα ήταν σημαντικό να δούμε τις ομοιότητες και τις διαφορές των τριών μουσείων από μια θεωρητική, ιστορική, φιλοσοφική, ηθική, κοινωνιολογική και ψυχολογική σκοπιά.

Η ανάλυση αυτών των γενοκτονιών και η ρίψη της ατομικής βόμβας από *ιστορικής πλευράς* μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τα γεγονότα, τις αιτίες και τις επιπτώσεις τους. Εδώ είναι μια λεπτομερής ανάλυση από *ιστορικής πλευράς* για κάθε γενοκτονία αλλά και για την ρίψη της ατομικής βόμβας:

Γενοκτονία των Εβραίων (Ολοκαύτωμα):

Ιστορικό πλαίσιο: Το Ολοκαύτωμα συνέβη κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, κυρίως στην Ευρώπη, κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κυριαρχίας. Ο Αδόλφος Χίτλερ και οι Ναζί εφάρμοσαν έναν σχεδόν βιομηχανικό τρόπο εξόντωσης των Εβραίων, χρησιμοποιώντας στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης. *Αιτίες:* Ο αντισημιτισμός, η ιδεολογία του Ναζισμού, και η εθνικιστική επιθυμία για «καθαρότητα», συνέβαλαν στην εκδήλωση του Ολοκαυτώματος. *Επιπτώσεις:* Περίπου 6 εκατομμύρια Εβραίοι σκοτώθηκαν. Το Ολοκαύτωμα αναγνωρίζεται ως μια από τις πλέον τρομακτικές γενοκτονίες στην ιστορία του 20ου αιώνα και έχει βαθιές κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις.

Γενοκτονία των Αρμενίων:

Ιστορικό Πλαίσιο: Η γενοκτονία των Αρμενίων συνέβη κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. *Αιτίες:* Οι Αρμένιοι αντιμετώπισαν διώξεις λόγω της εθνοτικής και θρησκευτικής τους ταυτότητας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία επιθυμούσε την εξάλειψή τους. *Επιπτώσεις:* Περίπου 1,5 εκατομμύριο Αρμένιοι σκοτώθηκαν. Η γενοκτονία των Αρμενίων αναγνωρίζεται ως μια

από τις πρώτες σύγχρονες γενοκτονίες και έχει επηρεάσει την αρμένικη ταυτότητα και ιστορία για πάντα.

Ρίψη Ατομικής Βόμβας στη Χιροσίμα και τη Ναγκασάκι:

Ιστορικό Πλαίσιο: Οι Ηνωμένες Πολιτείες έριξαν ατομικές βόμβες στις πόλεις Χιροσίμα και Ναγκασάκι τον Αύγουστο του 1945, κατά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Αιτίες: Οι ΗΠΑ επιθυμούσαν να επιτύχουν γρήγορο τερματισμό του πολέμου. Η ρίψη των βομβών θεωρήθηκε από τους Αμερικανούς ως μέσο για την υποταγή της Ιαπωνίας.

Επιπτώσεις: Οι βόμβες προκάλεσαν τεράστια καταστροφή και απώλεια ανθρώπινων ζωών. Η ρίψη της ατομικής βόμβας έχει πυροδοτήσει διεθνείς συζητήσεις σχετικά με τη χρήση των πυρηνικών όπλων και την ανάγκη περιορισμού τους.

Κάθε γενοκτονία και η ρίψη της ατομικής βόμβας έχουν τη δική τους πολύπλοκη ιστορία, αιτίες και επιπτώσεις, αλλά όλες αυτές οι εκδηλώσεις αφήνουν βαθιά ανθρώπινα και ιστορικά σημάδια.

Ας αναλύσουμε τη γενοκτονία των Εβραίων, τη γενοκτονία των Αρμενίων και τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και τη Ναγκασάκι από *φιλοσοφικής πλευράς*:

Γενοκτονία των Εβραίων (Ολοκαύτωμα):

Φιλοσοφία του ανθρώπινου κακού: Το Ολοκαύτωμα αντιπροσωπεύει τη σκοτεινή πλευρά της ανθρώπινης φύσης και το βάθος της αμαρτίας και του κακού που μπορεί να επιτευχθεί από ανθρώπους, ακόμα και σε κλιμακώσεις μάζικης καταναγκαστικής εξόντωσης.

Ηθική ευθύνη: Η γενοκτονία αναδεικνύει τη σημασία της ηθικής ευθύνης του ατόμου και του κράτους. Οι διεθνείς πολιτικοί ηγέτες και η κοινωνία πρέπει να αντιμετωπίσουν το κακό και να εμποδίσουν την επανάληψή του.

Γενοκτονία των Αρμενίων:

Πολιτισμική ταυτότητα: Η γενοκτονία αναδεικνύει τη σημασία της διατήρησης και της προστασίας των πολιτισμικών ταυτοτήτων και της ποικιλομορφίας.

Δικαιοσύνη και απολογισμός: Ο φιλοσοφικός απολογισμός για τη γενοκτονία των Αρμενίων υπογραμμίζει τη σημασία της δικαιοσύνης και της αντιμετώπισης των εγκλημάτων.

Ρίψη Ατομικής Βόμβας στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι:

Ηθικά διλήμματα: Η ρίψη της ατομικής βόμβας θέτει σημαντικά ηθικά διλήμματα, όπως η χρήση βίας για το καλό του πολιτικού σκοπού και η επικριτική αξιολόγηση της ρίψης των βομβών.

Φιλοσοφία του πυρήνα: Οι γεγονότα αυτά συνέβαλαν στη δημιουργία φιλοσοφικών σχολών που εξετάζουν τον φόβο της αυτοκαταστροφής μέσω της πυρηνικής τεχνολογίας.

Γενικά, από φιλοσοφικής πλευράς, όλα αυτά τα γεγονότα θέτουν σοβαρά ηθικά και φιλοσοφικά ερωτήματα σχετικά με την ανθρώπινη φύση, την εξουσία, τη δικαιοσύνη και την ανθρώπινη ιστορία. Επισημαίνουν τη σημασία της ανθρώπινης συνείδησης, της αντίστασης στο κακό και της αναζήτησης του διαλόγου και της ειρήνης για την ανθρωπότητα.

Από *ψυχολογικής πλευράς*, τα τρία μουσεία μπορούν να αναλυθούν ως εξής:

Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου:

Συνείδηση και Μάθηση: Αφού οι επισκέπτες εξερευνούν την εβραϊκή ιστορία, το μουσείο μπορεί να ενισχύσει τη συνείδηση τους για τη σημασία της διαφορετικότητας και της κατανόησης. Επιπλέον, μπορεί να παρέχει εκπαιδευτικές ευκαιρίες για την μάθηση της ιστορίας και των διδαγμάτων από το Ολοκαύτωμα.

Συναισθηματική Επίδραση: Η αρχιτεκτονική και οι εκθέσεις του μουσείου μπορεί να προκαλέσουν συναισθηματικές αντιδράσεις, όπως θλίψη, συμπόνια και ανακούφιση, καθώς οι επισκέπτες αντιλαμβάνονται την τραγική ιστορία των Εβραίων.

Μουσείο Ειρήνης της Χιροσίμα:

Συναισθηματική Επίδραση: Αυτό το μουσείο επιδιώκει να προκαλέσει ισχυρές συναισθηματικές αντιδράσεις. Οι εικόνες και οι αφηγήσεις από την επίθεση στην Χιροσίμα μπορούν να προκαλέσουν αίσθημα θλίψης και φρίκης στους επισκέπτες.

Συνείδηση και Ειρήνη: Το μουσείο επιδιώκει να προωθήσει την ειρήνη και την αποφυγή των πυρηνικών συγκρούσεων μέσω της ευαισθητοποίησης του κοινού σχετικά με τις συνέπειες της πυρηνικής καταστροφής.

Μουσείο Γενοκτονίας Αρμενίων:

Συνείδηση και Μνήμη: Το μουσείο αποσκοπεί στην διατήρηση της μνήμης για την αρμένικη γενοκτονία και την ευαισθητοποίηση του κοινού για αυτό το ιστορικό γεγονός.

Συμπόνια και Ανακούφιση: Μέσω των εκθέσεων και των αφηγήσεων, το μουσείο μπορεί να προκαλέσει συμπόνια για τα θύματα της γενοκτονίας και ανακούφιση για την αναγνώριση της αλήθειας.

Συνοψίζοντας, τα τρία μουσεία έχουν ως στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού για ιστορικά γεγονότα που αφορούν σε εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, και την προώθηση της ειρήνης, της συνείδησης και της εκπαίδευσης. Από *ψυχολογικής πλευράς*, προσφέρουν στους επισκέπτες την ευκαιρία να προβληματιστούν, να εκπαιδευτούν και να εξερευνήσουν τις συνέπειες των μαζικών ανθρωποκτονιών και των πυρηνικών επιθέσεων στην ανθρώπινη ψυχολογία και κοινωνία.

Από κοινωνιολογικής πλευράς, τα τρία μουσεία αντιπροσωπεύουν σημαντικά κομμάτια της κοινωνικής ιστορίας και της συλλογικής μνήμης. Αναλύοντας από κοινωνιολογικής άποψης, μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής:

Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου:

Κοινωνική Ενσωμάτωση: Το μουσείο αναδεικνύει την πολυπολιτισμικότητα και την ενσωμάτωση των Εβραίων στη γερμανική κοινωνία πριν το Ολοκαύτωμα. Αυτό μπορεί να προάγει την κατανόηση της σημερινής πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Μουσείο Ειρήνης της Χιροσίμα:

Αποτροπή Επανάληψης: Το μουσείο επιδιώκει να προβάλλει τις συνέπειες της πυρηνικής καταστροφής και να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη για την ανάγκη πρόληψης πυρηνικών συγκρούσεων.

Μουσείο Γενοκτονίας Αρμενίων:

Διατήρηση Ιστορίας και Μνήμης: Το μουσείο αποσκοπεί στην διατήρηση της ιστορίας της αρμένικης γενοκτονίας και στην ενθάρρυνση της αναγνώρισης αυτού του ιστορικού γεγονότος, η οποία είναι σημαντική για την ανάληψη δράσης κατά των γενοκτονιών στο μέλλον.

Συνολικά, αυτά τα μουσεία λειτουργούν ως κοινωνικά κέντρα που προάγουν την ανάλυση, την εκπαίδευση και την ανάπτυξη ενός συναισθήματος κοινής ευθύνης για την ανθρώπινη ιστορία. Προσφέρουν το πλαίσιο για την αντιμετώπιση σημαντικών ηθικών και κοινωνικών ζητημάτων, όπως η ειρήνη, η συνείδηση και η εκπαίδευση.

Από ηθικής πλευράς, τα τρία μουσεία αναδεικνύουν σημαντικές ηθικές διαστάσεις της ανθρώπινης ιστορίας. Ας αναλύσουμε τα μηνύματα που προσφέρουν από ηθικής πλευράς:

Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου:

Ηθική της Μνήμης: Το μουσείο αναδεικνύει τη σημασία της διατήρησης της μνήμης των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Προωθεί την ηθική υποχρέωση να μην ξεχνάμε τις συμφορές του παρελθόντος και να μην επαναλαμβάνουμε παρόμοια εγκλήματα.

Μουσείο Ειρήνης της Χιροσίμα:

Η Ηθική της Ειρήνης: Το μουσείο προάγει την ηθική της ειρήνης και της διπλωματίας σε ό,τι αφορά στον πόλεμο. Αναδεικνύει τον ανθρώπινο πόνο που προκαλεί ο πόλεμος και προωθεί την ανάγκη να μην επαναληφθούν ποτέ ξανά πυρηνικές συγκρούσεις.

Μουσείο Γενοκτονίας Αρμενίων:

Ηθική της Δικαιοσύνης: Το μουσείο επιδιώκει τη δικαιοσύνη για τα θύματα της αρμένικης γενοκτονίας. Αναδεικνύει την ηθική υποχρέωση της αναγνώρισης και της αποτροπής της γενοκτονίας.

Συνολικά, αυτά τα μουσεία αναδεικνύουν τη σημασία των ηθικών αξιών όπως η μνήμη, η ειρήνη, η δικαιοσύνη και η πρόληψη των γενοκτονιών. Προάγουν την ανάλυση και την εκπαίδευση για την ανθρώπινη ενσυναίσθηση και την ευαισθητοποίηση για την αναγκαιότητα της διατήρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ειρηνικής συνύπαρξης.

Ας προχωρήσουμε όμως στην μουσειολογική ανάλυση των τριών μουσείων.

Μουσειολογική ανάλυση των τριών μουσείων

Για να αναλύσουμε μουσειολογικά και με λεπτομέρεια τις εκθέσεις ενός μουσείου, πρέπει να εξετάσουμε τα εξής στοιχεία:⁷⁰⁵

- 1) Την κυρίως θεματική: Ποιο είναι το κεντρικό θέμα της έκθεσης; Πώς συνδέεται με το γενικότερο πλαίσιο του μουσείου;
- 2) Τη σχεδίαση και τη διάταξη: Χωροταξία: Πώς είναι οργανωμένος ο χώρος; Υπάρχει μια σαφής ροή ή διαδρομή για τους επισκέπτες; Φωτισμός: Είναι δραματικός ή υποτονικός; Πώς επηρεάζει την ατμόσφαιρα και την παρουσίαση των αντικειμένων; Χρώματα: Ποια χρώματα χρησιμοποιούνται και πώς συμβάλλουν στην αφήγηση;
- 3) Το Περιεχόμενο της Έκθεσης: Αντικείμενα: Ποια αντικείμενα παρουσιάζονται; Πώς επιλέγονται και τι σημασία έχουν; Πληροφοριακά Πάνελ: Τι πληροφορίες παρέχουν στο κοινό; Πολυμέσα: Υπάρχουν βίντεο, ακουστικά κλιπ, διαδραστικά στοιχεία;
- 4) Διαδραστικότητα: Διαδραστικά Στοιχεία: Υπάρχουν διαδραστικοί σταθμοί; Πώς ενθαρρύνουν τον επισκέπτη να συμμετέχει ενεργά στην έκθεση; Εκπαιδευτικά Προγράμματα: Ποια είναι τα διαθέσιμα εκπαιδευτικά προγράμματα και πώς συμπληρώνουν την εκθεσιακή εμπειρία;
- 5) Αισθητική και Συναισθηματική Επίδραση: Πώς αισθάνεται ο επισκέπτης μετά την επίσκεψη; Υπάρχει μια σαφής συναισθηματική απόκριση που προκαλείται από την έκθεση;

⁷⁰⁵ Hughes, Peter, and Peter Hughes. *Exhibition Design: An Introduction*. Laurence King Publishing, 2018, Lord, Barry, and Maria Piacente, eds. *The Manual of Museum Exhibitions*. Rowman & Littlefield Publishers, 2015.

6) Κοινωνική Συμμετοχή: Πώς συμμετέχει η κοινότητα στη διαμόρφωση της έκθεσης; Υπάρχουν στοιχεία από προσωπικές μαρτυρίες ή συνεισφορές της κοινότητας;

Αυτά τα στοιχεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πλαίσιο για την ανάλυση οποιασδήποτε μουσειακής έκθεσης. Η λεπτομερής ανάλυση περιλαμβάνει την εξέταση κάθε στοιχείου σε βάθος, με επίκεντρο το πώς συμβάλλει στη συνολική εμπειρία του επισκέπτη και το μήνυμα που επιθυμεί να μεταδώσει το μουσείο. Θέλοντας λοιπόν να αναλύσουμε μουσειολογικά με βάση το πλάνο που θέσαμε παραπάνω τις τρεις εκθέσεις, ξεκινάμε με το Μουσείο για την γενοκτονία των Αρμενίων:

1) Κυρίως Θεματική: Το μουσείο επικεντρώνεται στην γενοκτονία των Αρμενίων το 1915, εκθέτοντας φωτογραφίες, προσωπικά αντικείμενα και άλλα στοιχεία που απεικονίζουν τη βία, τον πόνο και την απώλεια που βίωσαν οι Αρμένιοι.

2) Σχεδίαση και Διάταξη: Χωροταξία: Ο χώρος έχει σχεδιαστεί ώστε να οδηγεί τους επισκέπτες μέσα από μια χρονολογική παρουσίαση των γεγονότων. Φωτισμός: Συχνά χρησιμοποιείται υποτονικός φωτισμός για να δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα συλλογισμού. Χρώματα: Τα σκούρα χρώματα και οι ουδέτερες αποχρώσεις υποστηρίζουν το σοβαρό τόνο της έκθεσης.

3) Περιεχόμενο της Έκθεσης: Αντικείμενα: Φωτογραφίες, προσωπικά αντικείμενα, επιστολές, και άλλα στοιχεία που δείχνουν την καθημερινότητα, τον πόνο και την επιβίωση των Αρμενίων. Πληροφοριακά Πάνελ: Παρέχουν πληροφορίες για την ιστορία, τις αιτίες, τη διαδικασία και τις συνέπειες της γενοκτονίας.

4) Διαδραστικότητα: Οθόνες Βίντεο: Παρουσιάζουν μαρτυρίες, ντοκιμαντέρ και ιστορικές αναπαραστάσεις. Ακουστικές Μαρτυρίες: Επιτρέπουν στους επισκέπτες να ακούσουν προσωπικές ιστορίες από επιζώντες.

5) Συμμετοχή της Κοινότητας: Προσωπικές Μαρτυρίες: Οι επιζώντες και οι συγγενείς τους έχουν προσφέρει προφορικές μαρτυρίες, φωτογραφίες και προσωπικά αντικείμενα για την έκθεση, προσθέτοντας μια προσωπική και ανθρώπινη πτυχή.

Το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα είναι αφιερωμένο στα γεγονότα της 6ης Αυγούστου 1945, όταν έγινε η ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι. Ακολουθεί μια μουσειολογική ανάλυση βασισμένη στα παραπάνω στοιχεία:

1) Κυρίως Θεματική: Το μουσείο παρουσιάζει τις συνέπειες της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα, τονίζοντας τον ανθρώπινο πόνο, την καταστροφή και την ανάγκη για ειρήνη.

2) Σχεδίαση και Διάταξη: Χωροταξία: Οι επισκέπτες οδηγούνται σε μια χρονολογική διαδρομή από τα γεγονότα που οδήγησαν στην βόμβα, την στιγμή της έκρηξης και τις μακροπρόθεσμες συνέπειες. Φωτισμός: Συχνά υποτονικός για να τονίσει τη σοβαρότητα των γεγονότων. Χρώματα: Ουδέτερες αποχρώσεις που αναδεικνύουν τα εκθέματα.

3) Περιεχόμενο της Έκθεσης: Αντικείμενα: Κατεστραμμένα κτίρια, λείψανα, προσωπικά αντικείμενα από επιζώντες, ρούχα και άλλα που αποδεικνύουν την ένταση της έκρηξης. Πληροφοριακά Πάνελ: Δίνουν λεπτομερείς πληροφορίες για τη βόμβα, τις συνέπειες και τις μαρτυρίες των επιζώντων.

4) Διαδραστικότητα: Οθόνες Βίντεο: Παρουσιάζουν τα γεγονότα, τις μαρτυρίες των επιζώντων και τις προσπάθειες για ειρήνη. Ακουστικές Μαρτυρίες: Οι επιζώντες περιγράφουν τις στιγμές μετά την έκρηξη και την ζωή τους αργότερα.

5) Συμμετοχή της Κοινότητας: Προσωπικές Μαρτυρίες: Πολλοί κάτοικοι της Χιροσίμα και άλλοι που επηρεάστηκαν έχουν συνεισφέρει στο μουσείο, παρέχοντας προσωπικές ιστορίες και αντικείμενα.

Σε συνάρτηση με την παραπάνω ανάλυση, το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα αποτελεί ένα ισχυρό όργανο για την εκπαίδευση του κοινού σχετικά με τις συνέπειες του πολέμου και τη σημασία της ειρήνης.

Προχωράμε παρακάτω με την ανάλυση των εκθέσεων του Εβραϊκού μουσείου στο Βερολίνο, με βάση τα παραπάνω στοιχεία:

1) Κυρίως Θεματική: Η παράδοση, η ιστορία και ο πολιτισμός των Εβραίων στη Γερμανία, από τους πρώτους χρόνους έως τη σημερινή εποχή, με έμφαση στο Ολοκαύτωμα.

2) Σχεδίαση και Διάταξη: Χωροταξία: Η κεντρική κατασκευή, γνωστή ως "Ζίγκζαγκ", διακρίνεται για το μοναδικό της σχήμα και την αρχιτεκτονική της. Φωτισμός: Διάφορες περιοχές του μουσείου έχουν ιδιαίτερο φωτισμό, ώστε να αναδεικνύεται το περιεχόμενο και να δίνεται στον επισκέπτη έντονα το αίσθημα του χώρου, ενώ άλλα σημεία του μουσείου κυρίως τα Κενά είναι σκοτεινά και απόκοσμα για να δημιουργήσουν αυτό το συναίσθημα της αβεβαιότητας και της απώλειας. Χρώματα: Το μουσείο χρησιμοποιεί κυρίως ουδέτερα χρώματα, γκρι, λευκό και μαύρο, αλλά σε κάποια σημεία ανάλογα με την εκθεσιακή πρακτική γίνονται πιο έντονα με σκοπό να προκαλέσουν συγκινησιακές αντιδράσεις.

3) Περιεχόμενο της Έκθεσης: Αντικείμενα: Προσωπικά αντικείμενα, κειμήλια, εικόνες, κείμενα και άλλες εκθέσεις που αφηγούνται την ιστορία των Εβραίων στη Γερμανία. Πληροφοριακά Πάνελ: Διαφωτιστικά κείμενα, χάρτες και γραφικά που βοηθούν στην κατανόηση της εβραϊκής ιστορίας.

4) Πολυμεσικό Περιεχόμενο: Εικόνες και Βίντεο: Παραστάσεις της ιστορίας, μαρτυρίες επιζώντων, ιστορικά ντοκιμαντέρ. Ήχοι: Ηχογραφημένες μαρτυρίες, μουσική, ηχητικά αποσπάσματα από ιστορικά γεγονότα.

5) Συμμετοχή της Κοινότητας: Προσωπικές Μαρτυρίες: Μέλη της εβραϊκής κοινότητας και επιζώντες του Ολοκαυτώματος παρέχουν τις προσωπικές τους ιστορίες, εμπλουτίζοντας το περιεχόμενο του μουσείου.

Θέλοντας να συγκρίνουμε κατά κάποιο τρόπο τα τρία μουσεία από μια μουσειολογική πλευρά, παρατηρήσαμε ότι όταν προσεγγίζουμε τρία τόσο διαφορετικά μουσεία με τόσο διαφορετικά περιεχόμενα, η σύγκριση βασίζεται στην παρουσίαση, την επικοινωνία και την αντίληψη των θεμάτων τους προς το κοινό. Αναλύοντας τα τρία μουσεία με βάση τα παραπάνω στοιχεία λοιπόν:

Κυρίως Θεματική:

Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου: Αφορά στην ιστορία, τον πολιτισμό και την παράδοση των Εβραίων στη Γερμανία με έμφαση στο γεγονός του Ολοκαυτώματος.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Αφορά στην γενοκτονία των Αρμενίων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Αφορά στην ρίψη της ατομικής βόμβας της Χιροσίμα, τις επιπτώσεις της και την ευρύτερη συζήτηση για την πυρηνική απειλή και την ειρήνη.

Ιστορικό πλαίσιο:

Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου: Εστιάζει στην Εβραϊκή ιστορία και, κυρίως, στο Ολοκαύτωμα.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Επικεντρώνεται στη γενοκτονία των Αρμενίων κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τις επιπτώσεις της στην αρμένικη κοινότητα.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Αναφέρεται στην ατομική βόμβα και την επίδρασή της στην Ιαπωνία κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Αρχιτεκτονική:

Σχεδίαση και Διάταξη:

Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου: Έχει μια μοντέρνα, εντυπωσιακή αρχιτεκτονική και συμβολιστικό σχεδιασμό από τον Daniel Libeskind.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Αφορά σε μια συμβατικότερη διάταξη, με έμφαση στα προσωπικά αφηγήματα και τα αντικείμενα.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Έχουμε μια σύγχρονη αρχιτεκτονική με πολλές αναφορές στο ιστορικό γεγονός.

Περιεχόμενο της Έκθεσης:

Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου: Εκτενής εξερεύνηση της εβραϊκής ιστορίας με πολλά αντικείμενα, φωτογραφίες, περιγραφές αλλά και κενούς χώρους που ενισχύουν την συλλογική μνήμη και την ταύτιση των επισκεπτών.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Έμφαση στα προσωπικά αφηγήματα, τις φωτογραφίες και τα αντικείμενα που σχετίζονται με τη γενοκτονία.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Αντικείμενα από τη μέρα της έκρηξης, περιγραφές των επιπτώσεων και της ανασυγκρότησης.

Μοναδικά στοιχεία:

Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου: Τα Voids αποτελούν ένα μοναδικό στοιχείο που συμβολίζει το Ολοκαύτωμα.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Παρουσιάζει φωτογραφίες, έγγραφα και αντικείμενα από την περίοδο της γενοκτονίας.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Περιλαμβάνει αντικείμενα που επεξηγούν την επίδραση της ατομικής βόμβας.

Πολυμεσικό Περιεχόμενο:

Και τα τρία μουσεία χρησιμοποιούν πολυμέσα για να παρουσιάσουν τις ιστορίες τους, αλλά η έμφαση και η ποιότητα διαφέρουν.

Συμμετοχή της Κοινότητας:

Και τα τρία μουσεία επικεντρώνονται στη συμμετοχή της κοινότητας, είτε μέσω προσωπικών μαρτυριών είτε μέσω διδακτικών προγραμμάτων.

Στόχος:

Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου: Στοχεύει στην ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με τη σημασία του Ολοκαυτώματος και στο «ποτέ ξανά».

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Στοχεύει στην αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Στοχεύει στην ειρήνη και στην πρόληψη της πυρηνικής καταστροφής.

Και τέλος, αναλύοντας λοιπόν τα τρία μουσεία μέσω μιας μουσειολογικής και εκθεσιακής προοπτικής, επισημαίνουμε τα κοινά και τις διαφορές τους:

Κοινά σημεία:

Σκοπός και Αποστολή:

Κοινό Σημείο: Όλα τα μουσεία έχουν ως κοινό στόχο τη διατήρηση και τη διάδοση της ιστορίας και της μνήμης. Προσπαθούν να ευαισθητοποιήσουν το κοινό για τα ιστορικά γεγονότα που αναπαριστούν ενώ συμβάλλουν στην προώθηση της ειρήνης, της κατανόησης και της συνύπαρξης.

Αρχιτεκτονική:

Κοινό Σημείο: Όλα τα μουσεία έχουν σχεδιαστεί με προσοχή στην αρχιτεκτονική τους ως μέρος της εκθεσιακής εμπειρίας. Η αρχιτεκτονική συνδέεται στενά με τα ιστορικά γεγονότα που αναπαριστούν και πιο συγκεκριμένα το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου ξεχωρίζει με την ύπαρξη των Voids, το Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: με το αναστημένο κτίριο από τη Χιροσίμα, και το Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων έχει μια σύγχρονη αρχιτεκτονική και επιβλητικό σχεδιασμό.

Διαφορές:

Θέματα και Ιστορικά Γεγονότα:

Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου: Καλύπτει την ιστορία και τον πολιτισμό των εβραίων από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, με έμφαση στο Ολοκαύτωμα.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Επικεντρώνεται στην ιστορία της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και τη Ναγκασάκι και τις συνέπειές της.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Αναφέρεται στη γενοκτονία των Αρμενίων κατά την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Εκθέσεις

Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου: Έχει μια σειρά εκθέσεων που καλύπτουν διάφορα θέματα, συμπεριλαμβανομένου του Ολοκαυτώματος. Ένα από τα πιο εντυπωσιακά στοιχεία είναι τα Voids, τα οποία αναπαριστούν την απώλεια και τον πόνο του Ολοκαυτώματος.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Παρουσιάζει αντικείμενα και φωτογραφίες από την ατομική βόμβα και τις επιπτώσεις της.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Περιλαμβάνει φωτογραφίες, έγγραφα και αντικείμενα που αναφέρονται στη γενοκτονία των Αρμενίων.

Σχεδιασμός Εκθεσιακού Χώρου:

Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου: Ο σχεδιασμός συνδυάζει τη μοντέρνα αρχιτεκτονική με την παρουσίαση της ιστορίας και της μνήμης του Εβραϊκού λαού. Είναι καθαρά βιωματικός με στόχο την συναισθηματική βίωση του επισκέπτη.

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα: Ο εκθεσιακός χώρος σχεδιάστηκε για να μεταφέρει τον επισκέπτη στο παρελθόν και να τον αφήσει να αισθανθεί τον τρόμο της ατομικής βόμβας.

Μουσείο γενοκτονίας των Αρμενίων: Ο εκθεσιακός χώρος είναι συγκεκριμένα επικεντρωμένος στην ανάδειξη της γενοκτονίας των Αρμενίων.

Κάθε μουσείο έχει την μοναδικότητά του στον τρόπο που προσεγγίζει την ιστορία και τη μνήμη, αλλά όλα συμβάλλουν στο σημαντικό στόχο της διατήρησης και της εκπαίδευσης σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα που αναπαριστούν, προσφέροντας συγκινητικές και εκπαιδευτικές εμπειρίες στους επισκέπτες τους και ενισχύοντας το κάθε ένα ξεχωριστά με το δικό του τρόπο, την έννοια της συλλογικής μνήμης.

Συμπεράσματα

Στο πρώτο μέρος της παρούσας διδακτορικής διατριβής, εξετάσαμε την θεωρητική πλευρά των εννοιών της μνήμης, του τραύματος και του μετα-τραύματος. Ξεκινώντας με τον Αριστοτέλη, εξετάσαμε τις έννοιες της μνήμης και της ανάμνησης ενώ στη συνέχεια προχωρήσαμε τη μελέτη μας στις θεωρητικές προσεγγίσεις του Husserl, του Casey, του Bergson, του Freud, του Todorov, του Rousseau, του Halbwachs και του Jaspers, σχετικά με την μνήμη, το τραύμα και την ενοχή. Στη συνέχεια προχωρήσαμε στην εξέταση του ρόλου των μουσείων-μνημείων στην διαχείριση της συλλογικής μνήμης και την αντιμετώπιση εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, επικεντρωθήκαμε στις ηθικές πτυχές της μνήμης και του τραύματος, καθώς και στη σχέση τους με την πολιτιστική και συλλογική μνήμη, ενώ εστίασαμε στην ανάπτυξη μιας θεωρητικής βάσης για την εξέταση των επιπτώσεων του συλλογικού τραύματος στους ανθρώπους και τις κοινωνίες.

Στο δεύτερο μέρος της διδακτορικής διατριβής μελετήσαμε τις θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τον πόλεμο και τις γενοκτονίες και εστίασαμε σε τρία σημαντικά μουσεία που αναφέρονται σε αυτά τα γεγονότα. Αναλύσαμε την γενοκτονία των Αρμενίων στο Armenian Genocide Museum, το Ολοκαύτωμα στο Jewish Museum Berlin και την βομβιστική επίθεση στις πόλεις Χιροσίμα και Ναγκασάκι, στο Hiroshima Peace Memorial Museum. Το κεφάλαιο αυτό προσφέρει μια βαθιά κατανόηση των γενοκτονιών, του πολέμου και του ρόλου των μουσείων στη διατήρηση της μνήμης, καθώς και την αντιμετώπιση της ιστορικής τραγωδίας.

Στο τρίτο μέρος της διδακτορικής διατριβής εξετάσαμε τον ρόλο της μνήμης μετά από εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, εστιάζοντας στις θεωρητικές προσεγγίσεις των φιλοσόφων Walter Benjamin και Theodor Adorno. Αναλύσαμε έννοιες όπως η ανάμνηση, ο πόνος και η καταστροφή μετά το Άουσβιτς, καθώς και τον ρόλο της τέχνης σε αυτόν τον διάλογο. Μελετήσαμε εκτενώς τις απόψεις των φιλοσόφων σχετικά με τη μνήμη, την ηθική και την τέχνη μετά από εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Αναλύσαμε τις συνεισφορές

καλλιτεχνών όπως ο Anselm Kiefer, οι Marukis και ο Arshile Gorky στην αντιμετώπιση του παρελθόντος και του πόνου μέσα από τα έργα τους.

Επιπλέον προτείναμε τις, κατά τη δική μας κρίση, μουσειολογικές πρακτικές και τεχνικές αφήγησης στα μουσεία που αναπαριστούν τραυματικά γεγονότα, όπως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Συγκρίναμε τα μουσεία της γενοκτονίας των Αρμενίων, της πυρηνικής επίθεσης στη Χιροσίμα και του εβραϊκού μουσείου στο Βερολίνο, όσον αφορά στη διαμόρφωση της εμπειρίας των επισκεπτών. Η ανάλυση επικεντρώθηκε στην αρχιτεκτονική, τις εκθεσιακές πρακτικές και την αναπαράσταση των τραυματικών γεγονότων. Στόχος μας ήταν να κατανοήσουμε πώς τα μουσεία συμβάλλουν στην διατήρηση και τη διαχείριση της συλλογικής μνήμης σχετικά με τα εγκλήματα αυτά και εάν η ανάδειξη των τραυματικών γεγονότων στα μουσεία είναι δεοντολογικά δικαιολογημένη για την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης και την πρόληψη της επανάληψης τέτοιων εγκλημάτων. Πιστεύουμε πως ο στόχος επετεύχθη, καθώς προτείναμε και αναλύσαμε εκτενώς το θεωρητικό αλλά και το πρακτικό πλαίσιο ορθής απόδοσης και αναπαράστασης τραυματικών γεγονότων που αφορούν σε εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας στον εκθεσιακό χώρο των μουσείων-μνημείων.

Κεντρικά ερωτήματα της παρούσας διδακτορικής διατριβής αποτέλεσαν τα εξής: Γιατί είναι σημαντικά τα μουσεία-μνημεία και οι εκθέσεις που αφορούν σε τραυματικά γεγονότα από εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας; Με ποιους τρόπους επιτυγχάνεται ώστε να είναι ηθικά, δεοντολογικά, αισθητικά, φιλοσοφικά και μουσειολογικά ορθά; Πρέπει να θυμόμαστε; Αν ναι, με ποιον τρόπο μπορούμε να ενισχύσουμε τη συλλογική μνήμη μέσω των μουσείων-μνημείων;

Τα μουσεία δημιουργούνται μέσα και από το παρόν, με κίνητρα που διαμορφώνουν το παρελθόν και έτσι πιθανόν να διαψεύδουν την έννοια της υπαρξιακής αλήθειας του παρελθόντος. Σχετικά με την θεμελιώδη ένταση στην παρούσα σχέση μας με το παρελθόν και σε μεγάλο μέρος της πρόσφατης βιβλιογραφίας για τη μνήμη: από τη μία πλευρά, έχουμε έναν μεταμοντέρνο σκεπτικισμό για εκείνες τις σύγχρονες έννοιες που απογοήτευσαν την κοινωνία στον βίαιο εικοστό αιώνα, ενώ οι σύγχρονες πεποιθήσεις για

την πρόοδο, την αντικειμενικότητα της ιστορίας, ακόμη και την αλήθεια έχουν κλονιστεί, οδηγώντας μας σε αυτή τη θλιβερή σχέση με το παρελθόν από την οποία αναδύονται τα μουσεία-μνημεία ως αποδιοπομπαίοι τράγοι με μοναδικό τους στόχο να περισώσουν ό,τι ουσιαστικά δεν σώζεται και να πουν το ανείπωτο.

Εκεί που κάποτε το μέλλον αποτελούσε έναν κοινωνικό και πολιτικό τρόπο οργάνωσης και προσανατολισμού του κόσμου και το παρελθόν ήταν απλώς μια παράδοση που ενσωματώθηκε στην καθημερινή ζωή, σήμερα το μέλλον είναι αβέβαιο και το παρελθόν γίνεται το πρωταρχικό πεδίο για τη θέσπιση και την τάξη της πολιτικής και της ζωής. Τα μουσεία-μνημεία, λοιπόν, είναι κεντρικής σημασίας για αυτή την διάταξη του κόσμου μας σε σχέση με το παρελθόν, μιας και λειτουργούν ως ιεροί τόποι, μαρτυρίας, κοινωνικής αλλά και συλλογικής μνήμης.

Από την άλλη, ωστόσο, οι ενεργές προσπάθειες των μνημείων και άλλων μηχανισμών αναμνηστικής και μεταβατικής δικαιοσύνης να αντλήσουν διδάγματα από το παρελθόν, προκειμένου να διαμορφώσουν το παρόν και το μέλλον, αποδεικνύουν ότι συνεχίζουμε να εμμένουμε στην πολύ σύγχρονη αντίληψη ότι η πρόοδος είναι δυνατή. Η ιδέα ότι μπορούμε να αντλήσουμε διδάγματα από το παρελθόν προκειμένου να αποφύγουμε τα ίδια λάθη στο μέλλον, είναι μία από τις βασικές αρχές που προτρέπουν τη δημιουργία μουσείων-μνημείων. Αυτή η αρχή αντλεί από την αισιόδοξη πεποίθηση ότι, μέσω της γνώσης και της εκπαίδευσης, μπορούμε να βελτιώσουμε την κοινωνία, να προλάβουμε τα τραυματικά γεγονότα και, τελικά να τα εξαλείψουμε. Έτσι, αυτά τα μεταμοντέρνα μουσεία βασίζονται σε σύγχρονες υποθέσεις σχετικά με την πρόληψη των κοινωνικών δεινών που συνεχίζουν να διατάσσουν την παρούσα σχέση μας με το παρελθόν.

Ενώ τα μουσεία-μνημεία προορίζονται να παρουσιάσουν μια ακριβή καταγραφή του παρελθόντος και να χρησιμεύσουν ως μορφή αποκατάστασης και θεραπείας, ο πρωταρχικός τους στόχος, τόσο ως μουσεία όσο και ως μνημεία, είναι να εκπαιδεύσουν ηθικά το κοινό τους να αγκαλιάσει τις δημοκρατικές αξίες και να εσωτερικεύσει την ηθική επιταγή του «Ποτέ ξανά». Τα μουσεία εξυπηρετούν πάντα το σκοπό της εκπαίδευσης, όμως τα μουσεία-μνημεία επιδιώκουν να εξισορροπήσουν τις πνευματικές ιστορικές αφηγήσεις τους με συναισθηματικές εμπειρίες που να επηρεάσουν πληρέστερα τον

επισκέπτη και με αυτόν τον τρόπο, να τον μεταμορφώσουν ηθικά ούτως ώστε να διαμορφώσει μια νέα ηθική ευαισθησία.

Τα μουσεία προσπαθούν επίσης να φτάσουν στην καρδιά του επισκέπτη. Προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν την ενσυναίσθηση και το συναίσθημα για να εκπαιδεύσουν τον επισκέπτη ενάντια σε αυτό που ο Adorno ανέφερε ως «ψυχρότητα της λογικής»⁷⁰⁶, η οποία πίστευε ότι βρίσκεται στην καρδιά της σύγχρονης κοινωνίας και στην πιο καταδικαστική στιγμή της, το Άουσβιτς. Η ρήση του φιλοσόφου Santayana ότι «όσοι δεν μπορούν να θυμηθούν το παρελθόν είναι καταδικασμένοι να το επαναλάβουν»⁷⁰⁷ είναι μία από τις κυρίαρχες αιτίες ενασχόλησης με την μνήμη. Έχουμε παρατηρήσει ότι φαίνεται να υπάρχει μια ισχυρή ηθική απαίτηση να θυμόμαστε, βασισμένη εν μέρει στην πεποίθηση ότι η μνήμη μπορεί να βοηθήσει στην πρόληψη της βίας στο μέλλον.

Σε όλο τον κόσμο, βλέπουμε να κατασκευάζονται με εντυπωσιακό ρυθμό μνημεία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς κοινότητες, κοινωνίες και έθνη προσπαθούν να αντλήσουν διδάγματα από τη βία του παρελθόντος, ούτως ώστε να την αποτρέψουν στο μέλλον. Ωστόσο, φαίνεται ότι τα βιοματικά μουσεία-μνημεία, τα οποία βασίζονται στην εμπειρία, θεωρούνται ιδιαίτερα κατάλληλα για να δημιουργήσουν μια συναισθηματική και πνευματική εμπειρία που θα επηρεάσει ηθικά τους επισκέπτες, κάτι που δεν μπορεί να επιτευχθεί με τον ίδιο τρόπο από ένα απλό μνημείο. Με τη δημιουργία μιας *προσθετικής μνήμης* που περιλαμβάνει όλες τις ηθικές δυνατότητές της, αυτά τα μουσεία έχουν την εξαιρετική ικανότητα να αγγίζουν συναισθηματικά και λογικά τους επισκέπτες και να επιδιώξουν την ηθική μεταμόρφωσή τους. Αυτό το ξεχωριστό χαρακτηριστικό τους και οι υψηλοί στόχοι τους τα καθιστούν ξεχωριστά και πρωτοποριακά στον τρόπο που χρησιμοποιούνται για τη διατήρηση της μνήμης του παρελθόντος.⁷⁰⁸

Όπως παρατηρήσαμε παραπάνω, τα μουσεία μνημεία διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο στην κοινωνία. Είναι χώροι εκπαίδευσης που παράγουν και διαδίδουν αυτό που ο Adorno

⁷⁰⁶ Adorno, Theodor, and Max Horkheimer. *Dialectic of Enlightenment*. Verso, 1944.

⁷⁰⁷ Santayana, George. "The Life of Reason: The Phases of Human Progress," vol. 1, "Reason in Common Sense." New York: Charles Scribner's Sons, 1905, 284.

⁷⁰⁸ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London, 2018, 162-185.

αναφέρει στο δοκίμιο «Education After Auschwitz»⁷⁰⁹, την διατήρηση της μνήμης του παρελθόντος στο παρόν μέσω της κατανόησης. Τα μουσεία μνημεία παρέχουν επίσης μια ρυθμιζόμενη και διαμεσολαβημένη εμπειρία πέραν από εκείνη ενός διαφορετικού είδους μνημείου. Τα περισσότερα, αν όχι όλα, χρησιμοποιούν μια ελεγχόμενη διαδρομή που οδηγεί τον επισκέπτη όχι μόνο μέσα από την αφήγηση, αλλά και μέσα από την εμπειρία της έκθεσης και κάθε βήμα της διαδρομής διαμεσολαβείται έντονα με γνώμονα μια συγκεκριμένη εμπειρία του επισκέπτη.⁷¹⁰

Σε αντίθεση όμως με τα μνημεία που είναι σαφώς ανοιχτά σε πολλαπλές ερμηνείες και εμπειρίες, τα μουσεία-μνημεία δεν φαίνεται να επιτρέπουν το ίδιο επίπεδο ερμηνευτικής ελευθερίας. Αυτό καθιστά τα μηνύματα και τις εμπειρίες τους ιδιαίτερα ισχυρά, καθώς τα μουσεία καθίστανται μια φωνή έγκυρης αλήθειας. Όπως είδαμε και παραπάνω, η σημασία της επικοινωνίας είναι εξίσου σημαντική, καθώς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν κομβικό ρόλο στην προώθηση της συλλογικής μνήμης στα μουσεία. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της κοινοποίησης πληροφοριών, της διαλεκτικής σχέσης με το κοινό, της ενθάρρυνσης της συμμετοχής του κοινού, της αύξησης της επισκεψιμότητας των μουσείων και της δημιουργίας κοινωνικής συνοχής. Αυτά τα μέσα ενισχύουν τη σχέση του κοινού με το παρελθόν, ενθαρρύνοντάς το να συμμετέχει και να συνεισφέρει στη συλλογική μνήμη και την ευαισθητοποίηση σε ιστορικά θέματα. Χωρίς λοιπόν τα σύγχρονα εκθεσιακά μέσα, αλλά και φυσικά τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και επικοινωνίας, δεν θα είναι εφικτή αυτή η συνεχόμενη μετάδοση πληροφοριών, που είναι απαραίτητη για την προώθηση της συλλογικής μνήμης. Καθώς πλέουμε σε μια θάλασσα απεριόριστων πληροφοριών καθημερινά και μια διαρκή μετάδοση αγνώστων πηγών πληροφοριών, είναι αναγκαία η ασφαλής μετάδοση της πληροφορίας όταν προκύπτει από το περιβάλλον ενός μουσείου.

Η ασφαλής μετάδοση πληροφοριών λοιπόν μέσω των μουσείων είναι κρίσιμη για τη διατήρηση της αξιοπιστίας τους και την αποτελεσματική προώθηση της συλλογικής μνήμης. Οι τρόποι για αυτήν την ασφαλή μετάδοση περιλαμβάνουν την έρευνα και

⁷⁰⁹ Adorno, Theodor W. "Education After Auschwitz." In *Critical Models: Interventions and Catchwords*, edited by Henry W. Pickford, 207-218. New York: Columbia University Press, 1998.

⁷¹⁰ Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London, 2018, 12-30.

πιστοποίηση των πηγών, τη συνεργασία με ειδικούς, τη συμμόρφωση με επίσημα πρότυπα, την εκπαίδευση του προσωπικού και τον τριπλό έλεγχο των πληροφοριών πριν από τη δημοσίευσή τους. Αυτοί οι τρόποι εξασφαλίζουν την ακρίβεια και την αξιοπιστία των πληροφοριών που παρέχουν τα μουσεία, διασφαλίζοντας την αξιοπιστία τους ως πηγές συλλογικής μνήμης.

Τα μουσεία-μνημεία επιθυμούν να δουν τους επισκέπτες τους να παίρνουν μαζί τους ένα ηθικό μήνυμα που θα συμβάλει στη βελτίωση της κοινωνίας. Έτσι, τα μουσεία-μνημεία, προσπαθώντας να αγγίξουν την «καρδιά» του επισκέπτη, εργάζονται για να δημιουργήσουν μια εξατομικευμένη εμπειρία του εκθέματος, μια εμπειρία που ο επισκέπτης μπορεί να συνδέσει με τη δική του ζωή και τις δικές του προσλαμβάνουσες. Ταυτόχρονα, όμως, η εμπειρία στο μουσείο είναι δημόσια και το γεγονός ότι κάποιος "ζει" τα βήματα του παρελθόντος μαζί με άλλους είναι εξαιρετικά σημαντικό, διότι αυτομάτως τους καθιστά μέλη μιας ομάδας που μοιράζεται τα ίδια βιώματα και τις ίδιες αντιλήψεις. Εάν πράγματι ένα από τα καθήκοντα του μουσείου είναι να δημιουργήσει ένα κοινό που αυτορυθμίζεται, τότε ένα μουσείο μνήμης πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα και προσπαθεί να δημιουργήσει ένα κοινό που το πραγματοποιεί αυτό και ηθικά.

Οι επισκέπτες των μουσείων γνωρίζουν και εσωτερικεύουν τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται κατά την εμπειρία της έκθεσης, αλλά το μουσείο-μνημείο επιδιώκει να τους εμπνεύσει μέσω της παρακολούθησης και της πειθαρχίας να εσωτερικεύσουν το ηθικό δίδαγμα του παρελθόντος που έχουν μάθει στο μουσείο. Αυτό οδηγεί σε μια νέα ηθική πειθαρχία στην καθημερινή τους ζωή. Οι επισκέπτες των μουσείων-μνημείων προσπαθούν επίσης να εσωτερικεύσουν τις αξίες που αντιτίθενται στα τραγικά γεγονότα που παρουσιάζονται στο μουσείο, με τρόπο που θα τις ενσωματώσουν στο μέλλον.

Αλλά πώς ακριβώς τα μουσεία προσπαθούν να κάνουν το άλμα από μια ισχυρή συναισθηματική εμπειρία στο μουσείο, σε μια ηθική μεταμόρφωση και μετατόπιση της ηθικής ευαισθησίας που θα διατηρηθεί πέραν από την επίσκεψη στο μουσείο; Ο πρωταρχικός τρόπος με τον οποίο προσπαθούν να το κάνουν αυτό είναι να κάνουν τους επισκέπτες τους να ταυτιστούν με τα «θύματα», καλλιεργώντας τους με ενσυναίσθηση, αλλά και την ικανότητα να συνδέσουν το παρελθόν και το τραύμα του με τη δική τους

ζωή. Οι μέθοδοι που το κάνουν αυτό ποικίλλουν ανάλογα με τον κεντρικό στόχο και το μήνυμα κάθε μουσείου, καθώς και με το κοινό στο οποίο απευθύνεται το κάθε μουσείο.

Η κυριότερη φιλοδοξία και στόχος των μουσείων-μνήμης είναι η χρήση της βιωματικής εκπαίδευσης ώστε να εμπνεύσουν την ενσυναίσθηση και την ταύτιση, προκειμένου να αλλάξει η ηθική ευαισθησία των επισκεπτών. Ο λόγος που συνεχίζουν και χτίζονται με αυτόν το ρυθμό μουσεία-μνημεία σε όλο τον κόσμο είναι επειδή εξυπηρετούν αυτό το είδος νομιμοποιητικής λειτουργίας. Για τις χώρες που μεταβαίνουν στη δημοκρατία, παλεύουν με την βία του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, ή εργάζονται για να δικαιώσουν κοινωνικές ομάδες και θύματα εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, τα μουσεία-μνημεία παρέχουν έναν τρόπο να αναγνωρίσουν δημόσια τον πόνο και τη απώλεια, να κλείσουν την πόρτα στο παρελθόν με την υπόσχεση ενός καλύτερου μέλλοντος, να παράγουν και να διαδώσουν γνώση για το παρελθόν για να εκπαιδεύσουν ηθικά και πολιτικά το κοινό τους. Εξάλλου, όπως αναφέρει και ο Adorno, «Μετά το Άουσβιτς, σημαίνει να μην χρειάζεται ποτέ να πεις ότι λυπάσαι».⁷¹¹

Ωστόσο, σύμφωνα με τα λόγια του Faulkner, «το παρελθόν δεν είναι ποτέ νεκρό. Δεν είναι καν παρελθόν».⁷¹² Αν και αυτά τα καθεστώτα επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν τα μουσεία μνήμης για να αφήσουν πίσω το παρελθόν, τα ίδια τα μουσεία αποκαλύπτουν τις συνεχείς συγκρούσεις του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος που διαπραγματεύονται οι κοινότητες, το κοινό και τα έθνη που τα δημιουργούν. Ίσως η μεγαλύτερη ικανότητα που μπορούμε να αντλήσουμε από αυτό είναι ότι δεν υπάρχει μια μόνιμη εκδοχή του παρελθόντος που να καθορίζει απόλυτα το παρόν και το μέλλον, αλλά το παρελθόν παραμένει ανοιχτό σε διάφορες ερμηνείες και αναπαραστάσεις.

Η αποκάλυψη της πολιτικής φύσης των μουσείων-μνημείων αποτελεί μια δύσκολη πρόκληση για ορισμένα από τα θεμελιώδη τεκμήρια πίσω από τη δημιουργία τους, ότι η εκπαίδευση οδηγεί στην πρόληψη, ότι υπάρχει εγγενής αξία στη μνήμη της θηριωδίας και του τραύματος και ότι η μνήμη έχει άμεση σχέση με τη δημοκρατία. Όπως αναφέρει η καθηγήτρια Α. Μπούνια, «Τα μουσεία δεν είναι μόνο αποθήκες μνήμης, αλλά ενεργοί

⁷¹¹ Adorno, Theodor W. *Negative Dialectics*. Translated by E. B. Ashton. New York: Continuum, 1973.

⁷¹² Faulkner, William. *Requiem for a Nun*, Act I, Scene 3, 1930.

χώροι που στο περιβάλλον τους παγιώνεται η αντίληψη για το τι είναι παρελθόν, ποιος συμμετείχε στη δημιουργία του και κατ' αντιστοιχία, ποιος δικαιούται να συμμετέχει στο παρόν. Τα μουσεία είναι πολιτικά όργανα διαμόρφωσης τοπικών, εθνικών αλλά και πολιτικών ταυτοτήτων». ⁷¹³

Επομένως, μπορούμε να αντλήσουμε διδάγματα από τα λάθη του παρελθόντος μέσω ενός ανοικτού διαλόγου και εκπαίδευσης σχετικά με το παρελθόν, προκειμένου να δημιουργήσουμε ένα πιο λειτουργικό παρόν και μέλλον που βασίζεται στην ενσυναίσθηση για τους συνανθρώπους μας. Αυτά τα μουσεία αντιπροσωπεύουν επίσης μια φιλόδοξη προσπάθεια να αντιμετωπίσουν το παρελθόν, να το αναθεωρήσουν και να διορθώσουν τις ιστορικές αδικίες. Προσπαθούν να παρουσιάσουν το παρελθόν με τρόπο που δεν εμποδίζει τον διάλογο και την κατανόηση, αλλά προάγει μια διαρκή συζήτηση μεταξύ εναλλακτικών κοινών στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Με αυτόν τον τρόπο, προορίζονται να αποτελέσουν σημαντικά κέντρα των δημοκρατικών αξιών και να αντιπροσωπεύουν την δέσμευση για την αποτροπή της βίας και την προώθηση της ειρήνης.

Αντίθετα, φαίνεται ότι η μνήμη σήμερα, συνεχίζει να υποστηρίζει και να συντηρεί τις κυρίαρχες αφηγήσεις του παρελθόντος, όπως οριοθετούνται από τις υπάρχουσες δυνάμεις και τις προτεραιότητές τους. Είναι αλήθεια ότι σήμερα αυτές οι προτεραιότητες επικεντρώνονται στο αρνητικό παρελθόν και εμπίπτουν στην «πολιτική της λύπης», αλλά αντί για κριτικούς χώρους προβληματισμού για το αρνητικό παρελθόν, τα μουσεία-μνημεία τείνουν περισσότερο προς έναν εορτασμό του παρόντος, επειδή είναι διαφορετικό από το παρελθόν. Έτσι, επιδεικνύοντας ό,τι πιο τρομερό υπήρξε στο παρελθόν, ενισχύουν την ανωτερότητα του παρόντος.

Εν κατακλείδι, τα μουσεία που προτείνουμε ως ορθότερα για την προώθηση της συλλογικής μνήμης είναι τα βιωματικά μουσεία, αυτά στα οποία χρησιμοποιούνται και οι τέσσερις αισθήσεις μας, όραση, ακοή, αφή και σε ορισμένες περιπτώσεις όσφρηση και φυσικά το συναίσθημα, καθώς μόνο μέσω της εμπειρίας αποτυπώνεται στην μνήμη του

⁷¹³ Μπούνια, Α. 2010. "Μουσεία, διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και τοπικές κοινωνίες: Η ευθύνη ενός δικαίωματος." *Τετράδια Μουσειολογίας* 7, 39.

επισκέπτη ο στόχος του μουσείου. Το κλειδί όμως για όλα βρίσκεται στην ισορροπία. Δεν αρκεί ένα μουσείο να είναι απλώς βιωματικό. Είναι εξίσου σημαντική η σωστή παράθεση πληροφοριών μέσα από την παρουσίαση αντικειμένων αλλά και κειμένων που θα συμπληρώσουν την συνθήκη, δίνοντας στον επισκέπτη να μεν την εμπειρία με την αποθήκευση της στην μνήμη του, αλλά και την κατάλληλη γνώση μέσω των κειμένων που συνοδεύουν την εκάστοτε έκθεση και συμβάλλουν στην σωστή συνολικά εκθεσιακή εμπειρία που θα εκπαιδεύσει, θα ευαισθητοποιήσει αλλά και θα προβληματίσει τον επισκέπτη.

Μέσω των μουσείων – μνημείων λοιπόν, εμμένουμε στην άποψη ότι η αντιμετώπιση του ζοφερού παρελθόντος μπορεί να οδηγήσει σε ένα καλύτερο μέλλον, αντανακλώντας ευρύτερες υποθέσεις σχετικά με το ηθικό καθήκον του «να θυμόμαστε». Μέσω της γνώσης, της εκπαίδευσης και της μνήμης λοιπόν μπορούμε να μάθουμε από το παρελθόν για να δημιουργήσουμε ένα ορθό παρόν και μέλλον. Τα μουσεία-μνημεία αποτελούν σημαντικό μέρος αυτής της προσπάθειας να μάθουμε από το παρελθόν και να γεφυρώσουμε το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον με στόχο τη δημιουργία ενός πιο δίκαιου κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A

- Abraham, D. *The Collapse of the Weimar Republic*. New York: Holmes and Meier, 1987.
- Jonathan Adler, "Epistemological Problems of Testimony," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2013 Edition), Edward N. Zalta, 2013.
- Adorno, Theodor W. "Cultural Criticism and Society," in *Prisms*, trans. Samuel and Shierry Weber, MIT Press: Cambridge, Massachusetts, 1986, Stanford, 2003.
- Adorno, Theodor W. *Aesthetic Theory*, trans. Robert Hullot-Kentor, The Athlone Press: London, 1997.
- Adorno, *Notes to Literature, vol. 1*, Columbia, 1991.
- Theodor Adorno, *Guilt and Defense: On the Legacies of National Socialism in Postwar German*, Harvard, 2010.
- Adorno, T. *Negative Dialectics*. London: Routledge, 1990.
- Theodor Adorno, *Negative Dialectics*, trans. E. B. Ashton, New York: Continuum, 1973.
- Adorno, T. *Minima Moralia*. London: Verso, 1978.
- Adorno, T. *Commitment*. In Harrison & Wood (eds) 1992.
- Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, trans. Jephcott, Verso, 2005.
- Theodor W. Adorno, Letter to Walter Benjamin, November 27, 1937, from London, in *Adorno-Benjamin Briefwechsel 1928–1940* (Suhrkamp, 1994).
- Theodor Adorno, *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*. Ed. Rolf Tiedemann. Trans. Rodney Livingstone. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003
- Theodor W. Adorno, et al, *The Authoritarian Personality*. New York: W.W. Norton & Company, Inc., 1969
- Theodor Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*. Trans. Henry W. Pickford. New York: Columbia University Press, 1998
- Adorno, Theodor, and Max Horkheimer. *Dialectic of Enlightenment*. Verso, 1944

- Allen, Stanley. "Libeskind's Practice of Laughter: An Introduction." In "Between the Lines: Extension to the Berlin Museum, with the Jewish Museum," by Daniel Libeskind. *Assemblage* 12 (August 1990), 1990.
- Theodor W. Adorno, "Education After Auschwitz." In *Critical Models: Interventions and Catchwords*, edited by Henry W. Pickford, 207-218. New York: Columbia University Press, 1998.
- Agamben, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Trans. Daniel Heller-Roazen. New York: Zone Books, 1999.
- Alpers, S. 'The Museum as a Way of Seeing', in Karp and Lavine, *Exhibiting Cultures*, 1991.
- Alexander, J. On the Social Construction of Moral Universals: The "Holocaust" from War Crime to Trauma Drama', *European Journal of Sociol Theory*, 5 (1), 2002.
- Alexander J., Toward a Theory of Cultural Trauma', στο J. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press, 2004.
- Alexander, J., R. Eyerman, B. Giesen, N. Smelser & P. Sztompka. *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press, 2004.
- George Andreopoulos, *Genocide Conceptual and Historical Dimensions*, University of Pennsylvania Press, 1997
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso, 1991.
- Azadian, Libarid. *Hay Orbere Mets Egherni [The Orphans of the Armenian Genocide]*. Los Angeles, CA: Tparan April [Abril Publishers], 1995
- Aschheim, S. E. *The Nietzsche Legacy in Germany 1890–1990*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1992.
- Avag Harutyunyan (ed.), *Hayots tseghaspanutyun 50-amyake yev Khorhrdayin Hayastane (pastatghteri yev nyuteri zhoghovatsu) [The 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Soviet Armenia (Collection of Documents and Materials)]*, Yerevan: Gitutyun, 2005.
- Aristotle, *The Complete works 2 vols*, Edited by Jonathan Barnes, Princeton: Princeton University Press, 1984 – De la memoire et de a reminiscence. Translated by Rene Mugnier:Paris: Editions les "Belles Lettres", 1965.
- Arendt, Hannah, 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.

- Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin Classics, 2006)
- Joyce Apstel, "New Directions in Educating for Peace.", Routledge, 2016

B

- Bal, Mieke. *Double Exposures: The Subject of Cultural Analysis*. New York: Routledge, 1996.
- Balakian, P. *The burning Tigris: The Armenian genocide and America's response*. New York: Harper Collins, 2003.
- Barth, Boris: *Racism*, European History Online, Mainz: Institute of European History, 2011.
- Barthes, R. 'The Reality Effect', in *The Rustle of Language* (trans. Richard Howard). Oxford: Blackwell, 1986.
- Barkan, Elazar. "Restitution and Amending Historical Injustices in International Morality." In *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*. Edited by John C. Torpey. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2003.
- Barrett, Clive. "Sadako or Al Qaeda? A Peace Museum Approach to Counter Terrorism." In *Museums for Peace: Transforming Cultures*, edited by Clive Barrett and Joyce Apstel. The International Network of Museums for Peace, 2012.
- Bauman Z, *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000.
- Barbalet, J. *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Bagdikian, Ben H. *Double Vision: Reflections on My Heritage, Life, and Profession*. Boston: Beacon Press, 1995.
- Bauer, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. Yale University Press; New Ed edition, 2002.
- Basford, Alison. Levin, Philippa. *The Oxford Handbook on the History of Eugenics*. Oxford University Press, 2010.
- Bennett, T. *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London and New York: Routledge, 1995.
- Bennett, T. 'Exhibition, Difference, and the Logic of Culture' in Karp, I., Kratz, C., Szwaja, 2006.

- Bennett, Tony. "The Exhibitionary Complex." In *Representing the Nation: A Reader*. Edited by David Boswell and Jessica Evans. New York: Routledge, 1999.
- Becker, D. & Diaz, M. The Social Process and the Transgenerational Transmission of Trauma in Chile. *Part VII: International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. NY: Plenum, 1997.
- Dina Zoe Belluigi, *Broken Vessels: The impossibility of the art of remembrance and recollection in the work of Anselm Kiefer, Christian Boltanski, William Kentridge and Santu Mofokeng*, Rhodes University, 2001.
- Benjamin Walter, *Critical Theory and Society*, Routledge, 1990.
- Benjamin Walter, *New German Critique* 17, 1979.
- Benjamin Walter, *The Arcades Project* (Harvard, 1999).
- Benjamin Walter, *Baudelaire: ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*. Edited by Rolf Tiedemann. Frankfurt am Main: Suhrkamp. First published 1974.
- Benjamin, Walter, *On Some Motifs in Baudelaire*. In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 1968.
- Benjamin, Walter, *Franz Kafka*. In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 1968.
- Benjamin, Walter, *Theses on the Philosophy of History*. In *Illuminations*. Edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books, 1968.
- Benjamin, Walter, *Illuminations*. London: Fontana, 1992
- Benjamin, Walter, *The origin of German tragic drama*. London: Verso, 1998.
- Benjamin, Walter, *Eduard Fuchs: Collector and Historian*. *New German Critique* 5, 1975
- Berger, James. "Trauma and Literary Theory." Review of *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* by Cathy Caruth; *Representing the Holocaust* by Dominick LaCapra; *Worlds of Hurt: Reading the Literatures of Trauma* by Kalí Tal. *Contemporary Literature*, University of Wisconsin Press, Vol. 38, No. 3 (Autumn, 1997).
- Bernard-Donals, M. F., & Glejzer, R. R. *Between witness and testimony: The Holocaust and the limits of representation*. New York: State University of New York Press, 2001
- Bronner, S. E. *Of critical theory & its theorists*. Oxford: Blackwell, 1994.

C

- Alicia Cabezudo, "Reflections on Peace Education in the 21st Century," in *Museums for Peace: Transforming Cultures* edited by Clive Barrett and Joyce Apsel, (Hague: The International Network of Museums for Peace, 2012).
- Cairns, Alan. "Coming to Terms with the Past." In *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*. Edited by John Torpey. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2003.
- Caruth, Cathy, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Carr, E. H. *What is history?* New York: Knopf, 1961.
- Card, J. J. *Lives after Vietnam: The personal impact of military service*. Lexington, MA: Lexington Books, 1983.
- Casey, Edward S. *Remembering, A Phenomenological Study*, Bloomington, Indiana University Press, 1987.
- Chametzky, P. 'Rebuilding the Nation: Norman Foster's Reichstag Renovation, 2001.
- Chametzky, P. 'Paul Westheim in Mexico: A Cosmopolitan Man Contemplating the Heavens', *Oxford Art Journal*, 24, 2001.
- Peter Chametzky, "Not what we expected: the Jewish Museum in Berlin practice", Southern Illinois University, 2008.
- Paul Chodoff, "The Holocaust and its effects on Survivors: An Overview, international society of Political Psychology (1997).
- Cole Tim, "Nativization and Nationalization: A Comparative Landscape Study of Holocaust Museums in Israel, the US, and the UK." *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture* 23, no. 1, 2006
- Collins, R. *Macrohistory: Essays in the Sociology of the Long Run*, Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Cohen, S. *States of denial: Knowing about atrocities and suffering*. Malden, MA: Polity, 2001
- Crane, D. *The Sociology of Culture: Emerging Theoretical Perspectives*, London: Wiley-Blackwell, 1994
- Crane, Susan, ed. *Museums and Memory*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2000

D

- Dadrian, Vahakn N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, RI: Berghen Books, 1995.
- Danieli, Y. Differing Adaptational Styles in Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some Implications for Treatment. *Children Today*, 1981.
- Danieli, Y. Exploring the Factors in Jewish Identity Formation (in Children of Survivors). In G. Rosen (Ed.), *Consultation on the Psychodynamics of Jewish Identity: Summary of Proceedings*. NY: American Jewish Committee & CCAR, 1981.
- Dawidowicz, L. S. *The war against the Jews. 1933-1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975.
- Daniel Libeskind's Jewish Museum, Berlin', *Centropa* 1 (3), 245-64.
- D. K. Dean, 'Ethics and museum exhibitions', in G. Edson (ed), *Museum Ethics* (London and New York: Routledge, 1997).
- Derrida, J. *The margins of philosophy*. Trans. Bass, A. London: University of Chicago, 1986.
- Derrida, J. *Racism's last word*. Trans. Kamuf, P. Saura & Pignon-Ernest (ed) 1996, 1983.
- Derrida, J. *Writing and difference*. Trans. Bass, A. London: Routledge & Paul Kegan, 1978.
- Dimont, M. I. *Jews, God and history*. New York: Signet, 1962.
- Diner, Dan. "Negative Symbiose: Deutsche und Juden nach Auschwitz." *Babylon 1* (1986).
- Dominick La Capra, "Trauma, Absence, Loss," *The University of Chicago Press, Critical inquiry*, Vol. 25, No 4 (1999).
- Doerr, John G. "The bombing: Hiroshima and Nagasaki in Japanese memory", 1995.
- Dower, J. W. *War, Peace, and Beauty: The Art of Iri Maruki and Toshi Maruki*. In *Genbaku No Zu [The Hiroshima Panels]*, edited by I. Maruki and T. Maruki, Tokyo: Komine Shoten, 1990.
- Danieli, Y. Differing Adaptational Styles in Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some Implications for Treatment. *Children Today*, 1981.
- Danieli, Y. Exploring the Factors in Jewish Identity Formation (in Children of Survivors). In G. Rosen (Ed.), *Consultation on the Psychodynamics of Jewish Identity: Summary of Proceedings*. NY: American Jewish Committee & CCAR, 1981.
- Dawidowicz, L. S. *The war against the Jews. 1933-1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975.

- Deranian, Marderos. *Hussenig: The Origin, History, and Destruction of an Armenian Town*. Belmont, MA: Armenian Heritage Press, 1994.
- Deleuze, Gilles, *Bergsonism*. Translated by Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, New York, Zone Books, 1988.
- Deleuze, G. *The Logic of Sense*. New York: Columbia University Press, 1990.
- Duncan, Carol. *Civilizing Rituals: Inside Public Art Museums*. New York: Routledge, 1995.
- Duncan, Carol. "The Art Museum as a Ritual of Citizenship." In *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*. Edited by Ivan Karp and Steven D. Lavine. Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1995.
- Peter van den Dungen, Preface to *Museums for Peace: Transforming Cultures*, by Clive Barrett and Joyce Apsel eds., (Hague: The International Network of Museums for Peace, 2012).
- M. Dummett, *Frege: Philosophy of Language* (London: Duckworth, 1973).
- Duran, E. Duran, B. Braveheart-Jordan, M. & Yellowhorse-Davis, S. (1997). Healing the American Indian Soul Wound. Part VI. *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. NY: Plenum.
- Durkheim, É. *The Elementary Forms of the Religious Life* (new translation by Karen E. Fields). Free Press: New York, 1995.
- Duverger, 1971, Εισαγωγή στην πολιτική, όπως αναφέρεται στο βιβλίο «Κοινωνική μνήμη-Κοινωνική λήθη», Α. Μαντόγλου.
- "Documenting Numbers of Victims of the Holocaust and Nazi Persecution". United States Holocaust Memorial and Museum. 4 February 2019.

E

- Eagles, Benjamin. *Adorno: Never Again Auschwitz*. Vanderbilt University, 2009.
- Eagleton, Terry. *Walter Benjamin or Towards a Revolutionary Criticism*. London: Verso, 1981.
- Ebert, John David. *The Age of Catastrophe: Disaster and Humanity in Modern Times*. London: McFarland, 2012.
- Eco, Umberto. *Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 1975.

- Ekins, Jenny. *Trauma and the Memory Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Ehrenreich, John. "Understanding PTSD: Forgetting 'Trauma'." *Journal of Social Issues* (2003).
- Eitinger, L. "Pathology of the Concentration Camp Syndrome." *Archives of General Psychiatry* (1961).
- Ember, Melvin; Ember, Carol R.; Skoggard, Ian A. *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2004.
- Epstein, Seymour. "The Self-Concept: A Review and the Proposal of an Integrated Theory of Personality." In *Personality: Basic Aspects and Current Research*, edited by E. Staub. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1980.
- Erll, Astrid. "Travelling Memory." *Parallax* 17, 2011.
- Evans, Richard J. *The Third Reich in Power*. Penguin Press, 2005.

F

- Faulkner, William. "Requiem for a Nun." Act I, Scene 3, 1930.
- Fackenthal, Jeremy D. "The Problem of Coming to Terms with the Past: A Post-Holocaust Theology of Remembrance." 2012. *CGU Theses & Dissertations*.
- Felman, Shoshana. 2002. *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press.
- Freedberg, David. *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*. Chicago: University of Chicago Press, 1989.
- Foucault, Michel. *Language, counter-memory, practice: selected essays and interviews*. Ithaca: Cornell University Press, 1980.
- Freud, Sigmund. *Massenpsychologie und Ich-Analyse. Die Zukunft einer Illusion* [Group Psychology and the Analysis of the Ego: The Future of an Illusion]. 2005. (in German)
- Freud, Sigmund. *Group psychology and the analysis of the Ego*. 1993.
- Freud, Sigmund. *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. 1933. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

- Freud, Sigmund. *Mass Psychology and other writings*. Penguin Books, London, 2004.
- Freud, Sigmund. *Remembering, Repeating and Working Through*. 1958. In Standard Edition, Trans. James Strachey. London: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. *Mourning and Melancholia*. 1960. In Standard Edition, Vol. 6, Trans. James Strachey. London: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. *Moses and Monotheism: Three Essays*. In *The Origins of Religion, The Pelican Freud Library*, vol. 13, London: Penguin Books, 1986.
- Friedland, Roger, and Richard D. Hecht. "The Powers of Place." In *Religion, Violence, Memory, and Place*, edited by Oren Baruch Stier and J. Shawn Landres, 17–36. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
- Freyberg, J.T. "Difficulties in Separation-Individuation as Experienced by Offspring of Nazi Holocaust Survivors." *Americas Journal Orthopsychiatry* 1980.
- Fromm, Erich. *Escape from Freedom*. New York: Avon, 1965.
- Fry, Robert S., ed. *The Genocidal Temptation: Auschwitz, Hiroshima, Rwanda and Beyond*. Lanham, MD: University Press of America, 2004.
- Fyfe, G., and Ross, M. "Decoding the Visitor's Gaze: Rethinking Museum Visiting." In *Theorizing Museums: Representing identity and diversity in a Changing World*, edited by Macdonald and Fyfe, Oxford and Malden MA: Blackwell Publishers and The Sociological Review, 1996.
- Fulbrook, Mary. *German National Identity after the Holocaust*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Foucault, Michel. *Language, counter-memory, practice: selected essays and interviews*. Ithaca: Cornell University Press, 1980.

G

- Gaie, Ștefan. "Adorno and Kiefer on the Dilemmas of Representation." *Editura Universitaria Craiova*, 2017, issue no. 39.
- Galton, David. *Eugenics: The Future of Human Life in the 21st Century*. London: Abacus, 2002.

- Galtung, Johan. "Introduction." In *Handbook of Peace and Conflict Studies*, by Charles Weber and Johan Galtung, London: Routledge, 2007.
- Goldberg, Vicki. *The Power of Photography: How Photographs Changed Our Lives*. New York: Abbeville, 1991.
- Goldhagen, Daniel Jonah. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996.
- Golomb, Jacob, and Robert S. Wistrich. "Nietzsche, Godfather of Fascism? On the Uses and Abuses of a Philosophy." Princeton University Press, 2007.
- Gotthard. "Anti-Semitism." *The Jewish Encyclopedia*. Funk & Wagnalls. (A). Retrieved October 27, 2018.
- Gotthardt, A. "What You Need to Know About Arshile Gorky, the Last Surrealist and the First Abstract Expressionist." 2018.
- Gradev, D. "Psychology of Masses," 2005.
- Greenblatt, Stephen. "Resonance and Wonder." In *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, edited by Karp and Lavine. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1991.
- Greenblatt, Stephen. *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*. New York: Routledge, 1990.
- Gumbrecht, Hans Ulrich. *After 1945: Latency as Origin of the Present*. Stanford, California: Stanford University Press, 2013.

H

- Habermas, Jürgen. "Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin." *New German Critique* 17, 1979.
- Haeckel, Ernst. "The History of Creation, Vol. I." New York: D. Appleton, 1876.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*, translated by Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- Handelman, S. A. *Fragments of Redemption: Jewish Thought and Literary Theory in Benjamin, Scholem and Levinas*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1991.
- Hansen, Randall, and King, Desmond. "Eugenic Ideas, Political Interests and Political

Variation of Immigration and Sterilization in Britain and the US." *Global Politics*, January 1, 2001.

- Hartmann, Nikolai. *Ethics*. Translated by Stanton Coit. London: Allen and Unwin, 1932.
- Harff, Barbara, and Gurr, Ted R. "Victims of the State: Genocides, Politicides, and Group Repression Since 1945." *International Review of Victimology*, 1990.
- Henri Bergson. *Matter and Memory*. Translated by Nancy M. Paul and W. Scott Palmer. London: Allen and Unwin, 1950.
- Hibiki Yamaguchi, Fumihiko Yoshida, and Radomir Compel. "Can the Atomic Bombings on Japan Be Justified? A Conversation with Dr. Tsuyoshi Hasegawa." *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 2019.
- Hirsch, Marianne. "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Post-Memory." *Yale Journal of Criticism* 14, no. 1, 2001.
- Hitler, Adolf. *Hitler's Secret Book*. New York: Grove Press, 1961.
- Hobsbawm, Eric. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. 1994.
- Hollingdale, R. J. English translation of Zarathustra's prologue; "Thus Spoke Zarathustra". *Penguin Classics*, 1961.
- Hooper-Greenhill, Eilean. *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. London: Routledge, 2000
- Horkheimer, Max. "Dawn and Decline: Notes 1926–1931 and 1950–1969." Continuum, 1978.
- Hornstein, Shelley, and Florence Jacobowitz. "Image and Remembrance: Representation of the Holocaust." In *Trauma/Daniel Libeskind*. Indiana University Press, Bloomington, 2003.
- Hovannisian, Richard G. "Introduction: Confronting the Armenian Genocide." *The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919, Vol. I*. Berkeley: University of California Press, 1971.
- Hubert, H., & Mauss, M. *Sacrifice: Its Nature and Function*. London: Cohen & West, 1964.
- Hughes, P., & Hughes, P. *Exhibition Design: An Introduction*. Laurence King Publishing.
- Huysen, Andreas. "International Human Rights and the Politics of Memory: Limits and Challenges." *Criticism* 53, 2011.
- Huysen, A. "Anselm Kiefer: The Terror of History, the Temptation of Myth." *October* Vol. 48, 1989.

I

- Inglis, David. "Globalization and/of Memory: On the Complexification and Contestation of Memory Cultures and Practices." In *Routledge International Handbook of Memory Studies*, edited by Anna Lisa Tota and Trever Hagen. New York: Routledge, 2016.
- "Insane or Just Evil? A Psychiatrist Takes a New Look at Hitler." *The New York Times* (1998).
- Ionesco, A. *The Memorial Ethics of Libeskind's Berlin Jewish Museum*. London: Palgrave Macmillan 2017.

J

- Jabes, Edmond. *The Book of Questions: II & III: The Book of Yukel & Return of the Book*. Translated by Rosmarie Waldrop. Middleton, Connecticut: Wesleyan University Press, 1977.
- Jaspers, Karl. *The Question of German Guilt*. Translated by E.B. Ashton. New York: Dial Press, 1947.
- Jay, Martin. *Adorno*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1984.
- Alexander, Jeffrey C. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Chapter I: Toward a Theory of Cultural Trauma. University of California Press, 2004.
- Alexander, Jeffrey. "Messages in a Bottle." Translated by Edmund Jephcott. In *Mapping Ideology*, edited by Slavoj Žižek, 7-20. London: Verso, 2007.
- Alexander, Jeffrey. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Jenks, Chris. "The Centrality of the Eye in Western Culture: An Introduction." In *Visual Culture*, edited by Chris Jenks, London: Routledge, 1995.
- Jones, Ernest. *Sigmund Freud: Life and Work*. Translated by Xenophon Kominos. Indiktos, 2003.
- Jones, Vincent. *Manhattan: The Army and the Atomic Bomb*. Washington, D.C.: United States Army Center of Military History, 1985.

- Johnson, Dirk R. "Zarathustra: Nietzsche's Rendezvous with Eternity." In *The New Cambridge Companion to Nietzsche*, 2019.
- Apsel, Joyce. "New Directions in Educating for Peace." In *Journal of Peace Education*, 12 (2015).

K

- Kalayjian, A.S., Shahinian, S.P., Gergerian, E.L., et al. "Coping with Ottoman Turkish Genocide: An Exploration of the Experience of Armenian Survivors." *Journal of Trauma Stress* 9 (1996)
- Yamane, Kazuyo. "Hiroshima and Nagasaki: The Beginning of the Nuclear Age." *Medicine and War* 11 (1995).
- Karp, Ivan. "Introduction." In *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, edited by Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer, and Steven D. Lavine, Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1992.
- Kinston, W., & Cohen, J. "Primal Repression: Clinical and Theoretical Aspects." *International Journal of Psychoanalysis*, 1986.
- Koureas, G. "Unveiling Polished Guns/Veiling Fragile Masculinities." In *Memory, Masculinity and National Identity in British Visual Culture, 1914-1930*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2007.
- "Killing Centers: An Overview." *Holocaust Encyclopedia*. United States Holocaust Memorial Museum. Accessed 2021
- Ronald C. Kramer, Resistance to the Bombing of Civilians: Challenges from a Public Forensics of State Crime, *Social Justice* Vol. 36, No. 3 (117), Resistance to State Crime (2009-2010)Published by: Social Justice/Global Choices
- Kuspit, D. *The New Subjectivism: Art in the 1980s*. New York: De Capo Press, 1993 (1984).
- Kushner, Tony. "Oral History at the Extremes of Human Experience: Holocaust Testimony in the Museum Setting." *Oral History Society*, 2001.
- Korsch, Karl. "The Principle of Historical Specification." In *Karl Marx*, edited by Michael Buckmiller. Brill: Leiden and Boston, 2016. (First published 1938)

L

- Lacan, Jacques. *The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis*. In *Écrits*, translated by Bruce Fink. New York: W.W. Norton & Co, 2006.
- Lacan, Jacques, *The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955. The Seminar of Jacques Lacan, Book II*, translated by Sylvana Tomaselli. New York: W.W. Norton & Co, 1991.
- Ladd, Brian. *The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- Landsberg, Alison. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Memory in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press, 2004.
- Landau, Ronnie S. "The Nazi Holocaust: Its Moral, Historical and Educational Significance." In *Bohm-Duchen*, 1995.
- Laplanche, Jean, and Pontalis, Jean-Bertrand. *Dictionary of Psychoanalysis*, 2009.
- Latane, Bibb, and Darley, John. *The Unresponsive Bystander: Why Doesn't He Help?* New York: Appleton-Crofts, 1970.
- Lawson, M. "Berlin has a new Reichstag and Jewish Museum. Only one is a hit." *The Guardian*, 13 November 1999.
- LaCapra, Dominick. *History & Memory after Auschwitz*. New York: Cornell University Press, 1998.
- Lehrer, Erica, Cynthia E. Milton, and Monica Eileen Patterson (Eds.). *Curating Difficult Knowledge: Violent Pasts in Public Places*, 2011.
- Lemkin, Raphael. *Axis Rule In Occupied Europe, Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Lawbook Exchange, 2008.
- Leys, Ruth. *From Guilt to Shame: Auschwitz and After*. Princeton, 2007.
- Levi, Primo. *The Drowned and the Saved*. Simon & Schuster, 2017.
- Levy, Daniel, and Natan Sznaider, *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia, PA: Temple University Press, 2006.
- Levy, Daniel, and Natan Sznaider. "The Politics of Commemoration: The Holocaust, Memory and Trauma." In *Handbook of Contemporary European Social Theory*, edited by Gerard Delanty. New York: Routledge, 2005.

- Libeskind, Daniel. *Daniel Libeskind Radix-Matrix: Architecture and Writings*. Munich/New York: Prestel, 1997.
- Libeskind, Daniel. *Jewish Museum Berlin: Architect Daniel Libeskind*. G+B Arts International, 1999.
- Libeskind, Daniel. *The Space of Encounter*. London: Thames and Hudson, 2001.
- Lifton, Robert Jay. *Death in Life: Survivors of Hiroshima*. New York: Random House, 1967
- Lifton, Robert J. "The Concept of the Survivor." In *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, edited by J.E. Dimsdale, 1980. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.
- Loeb, Paul. "Finding the Übermensch in Nietzsche's Genealogy of Morality." *Journal of Nietzsche Studies*, 2005.
- Long, Elizabeth (ed.). *From Sociology to Cultural Studies: New Perspectives*. London: Wiley-Blackwell, 1997.
- Luther, Martin. 1955-1975. *Works: On the Jews and Their Lies (Vol. 47)*. St. Louis, MO: Muhlenberg Press, 2009.
- Lyotard, Jean-François, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press, 1984.
- Lyotard, Jean-François. "Answering the Question: What is Postmodernism?" In *The Postmodern Condition*, translated by Geoff Bennington and Brian Massumi. Manchester: Manchester University Press, 1984.
- Lyotard, Jean-François. *Heidegger and "The Jews,"* translated by Andreas Michel and Mark S. Roberts. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1990.

M

- MacDonald, George F. "Change and Challenge: Museums in the Information Society." In *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, edited by Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer, and Stephen D. Lavine, Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1992.
- MacDonald, Sharon, and Gordon Fyfe, eds. *Theorizing Museums: Representing Identity and Diversity in a Changing World*. Cambridge, MA: Blackwell, 1996.

- MacDonald, Sharon. *The Politics of Display: Museums, Science, Culture*.
- MacDougall, W. *The Group Mind*. Cambridge at the University Press, 1921.
- Maier, Charles. *Dissolution: The Crisis of Communism and the End of East Germany*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Malvern, Susan. "War, Memory and Museums: Art and Artefact in the Imperial War Museum." In *History Workshop Journal*, 2000.
- Maruyama, Masao, and Taro Maki. "In This Corner of the World," released October 28, 2016.
- Marcuse, Harold. *Legacies of Dachau: The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933-2001*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2001.
- McCann, Lisa, and Laurie Anne Pearlman. *Psychological Trauma and the Adult Survivor: Theory, Therapy, Transformation*. New York: Brunner-Routledge, 1990.
- McGregor, Russell. "They Reproduce Color' or the Importance of Being White." *Australian Historical Studies* 2002
- Meyrowitz, Joshua. *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt, Brace and World, 1959.
- Millar, David. *The Comfort of Things*. Cambridge and Malden, MA: Polity, 2008.
- Moscovici, Serge. *The Age of the Crowd*. 2007.
- Mosès, Stéphane. *The Angel of History: Rosenzweig, Benjamin, Scholem*. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Muschamp, Herbert. "How Buildings Remember." *New Republic*, August 28, 1989.

N

- Nabert, Jean. *Elements for an Ethic*, translated by William J. Petrek. Evanston, IL: Northwestern University Press, 1969.
- Neiman, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Neiman, Susan. "Forgetting Hiroshima, Remembering Auschwitz: Tales of Two Exhibits." *Sage Journals*, Issue 129, 2015.

- Niederland, W.G. "The Problem of the Survivor." In *Massive Psychic Trauma*, edited by H. Krystal. New York: International University Press, 1968.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Nietzsche, Friedrich. *The Birth of Tragedy*. Oxford University Press, 2008.
- Nietzsche, Friedrich W., Daniel Breazeale, and R.J. Hollingdale. *Untimely Meditations*, 1997.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *The Gay Science; with a Prelude in Rhymes and an Appendix of Songs*. New York: Vintage Books, 1974.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Nietzsche, Friedrich. *Twilight of the Idols*. Edited by D. Large. Oxford University Press, 2008.
- *Nunca Mas: The Report of the Argentine National Commission on the Disappeared*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1986.

O

- Oddy, Jason. "A Spatial Art." *Modern Painters* 15, no. 1 (2002).
- Offe, S. "Sites of Remembrance? Jewish Museums in Contemporary Germany." *Jewish Social Studies* 3, no. 2 (1997): Winter.
- Okamura, Yukinori. "The Hiroshima Panels Visualize Violence: Imagination over Life." *Journal for Peace and Nuclear Disarmament* 2:2 (2019)
- Okita, S. "Community, Country, and Commonwealth: The Ethical Responsibility of Museums." In *Museum Ethics*, edited by G. Edson. London and New York: Routledge, 1997.
- O'Mathúna, Dónal P. "Human Dignity in the Nazi Era: Implications for Contemporary Bioethics." *BMC Medical Ethics* 7 (2006).
- Ombrosi, Orietta. *The Twilight of Reason: Benjamin, Horkheimer, and Levinas Tested by the Catastrophe*, translated by Victoria Aris. Boston: Academic Studies Press, 2012.
- Ophir, Adi. "On Sanctifying the Holocaust: An Anti-theological Treatise." *Tikkun* 2, no. 1 (1987).

- Otto, Rudolf. *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*. Translated by John W. Harvey. New York: Oxford University Press, 1958
- Outka, P. "History, the Posthuman, and the End of Trauma: Propranolol and Beyond." *Traumatology* 15, no. 3 (2009).

P

- Patterson, David. *Open Wounds: The Crisis of Jewish Thought in the Aftermath of Auschwitz*. Seattle: University of Washington Press, 2006.
- Peirce, Charles Sanders. *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*. 2 vols. Edited by Nathan Houser and Christian Kloesel. Bloomington: Indiana University Press, 1998
- Pendas, D., Roseman, M., & Wetzell, R. (Eds.). *Beyond the Racial State: Rethinking Nazi Germany (Publications of the German Historical Institute)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Pippin, Robert B. "Figurative Philosophy in the Beyond Good and Evil." In *The Cambridge New Companion in Nietzsche*, 2019.
- Plato. *Theaetetus*, trans. M. J. Levett, rev. Myles F. Burnyeat, in *Plato: Complete Works*, ed. John M. Cooper. Indianapolis: Hackett, 1997.
- Port, Francis Vryling. *Thinking about International Ethics: Moral Theory and Hypotheses from American Foreign Policy*. Boulder, CO: Westview Press, 1999.
- Proust, Marcel. *In Search of Lost Time*, Trans. C. K. Scott Moncrieff and Terrence Kilmartin, rev. by D.J. Enright. 6 vols. N.Y: Modern Library, 1993.
- Primo Levi. *The Drowned and the Saved*. Simon & Schuster, 2017.

R

- Rabinbach, Anson. *In the Shadow of Catastrophe: German Intellectuals between Apocalypse and Enlightenment*. Berkeley: University of California Press, 1997

- Raphael; Jennifer Patai *The Myth of the Jewish Race*. Wayne State University Press, 1989.
- Reid, S. 'The Jewish Museum Berlin – A Review,' Virtual Library Museum, 2001.
- Rendings, B. *Introducing Lyotard — art and politics*. London: Routledge, 1991.
- Stewart Richardson, *Secret History of World War II*, New York: Richardson & Steirman, 1986
- Paul Ricoeur, *Memory History, Forgetting*, Trans. Kathleen Blamey, David Pellauer, University of Chicago Press, 2009
- Rodney Livingstone. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003.
- Rosenbaum, R. *Explaining Hitler: The search for the origins of his evil*. New York: Random House, 1998.
- Rockmore, Tom. *On Heidegger's Nazism and Philosophy*. Berkeley: University of California Press, 1992.
- Rowlands M. *Trauma Memory and Memorials*, British Journal of Psychotherapy, Volume 15, Issue 1, September 1998
- Rothberg, Michael. "After Adorno: Culture in the Wake of Catastrophe." *New German Critique* 72 (Autumn, 1997)
- Rothberg, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. University of Minnesota Press, 2000.
- Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2009.
- Edward Rothstein, "In Berlin, Teaching Germany's Jewish History," *New York Times*, May 2, 2009.
- Rummel, R.J. *Death by Government: Genocide and Mass Murder Since 1900*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. 1994
- Ruth Leys, *From Guilt to Shame: Auschwitz and After* (Princeton, 2007)

S

- Sachs, A. "Daniel Libeskind. Jewish Museum Berlin, 1989-1999." In *Museums for a New Millennium: Concepts, Projects, Buildings*, edited by V. M. Lampugnani and A. Sachs.

Munich, London, New York: Prestel, 1999.

- Safranski, Rudiger. *Nietzsche: A Philosophical Biography*. Translation: Seli Fritz. New York: W.W. Norton & Co, 2002.
- Saltzman, L. *Anselm Kiefer and Art After Auschwitz*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Santayana, George. "The Life of Reason: The Phases of Human Progress," vol. 1, "Reason in Common Sense." New York: Charles Scribner's Sons, 1905.
- Sarafian, Ara. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Volume I: The Lower Euphrates*. Watertown, MA: Armenian Review, 1993.
- Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: Documents and Declarations, 1915-1995*. Glendale, CA: 80th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee, 1995.
- Savage, Kirk. "The Past in the Present." *Harvard Design Magazine* 9, 1999.
- Schabas, William. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*. Cambridge University Press, second edition, 2009.
- Perinbanayagam, R. S. (1982). [Review of *Catharsis in Healing, Ritual, and Drama.*, by T. J. Scheff]. *American Journal of Sociology*, 87(6), 1454–1456.
<http://www.jstor.org/stable/2779395>
- Sherwin, Martin J. *A World Destroyed: Hiroshima and Its Legacies, Third Edition*. Stanford University Press, 2003.
- Silberner, J. "Psychological A-Bomb Wounds." *Science News*, 1981.
- Smelser, N. "Psychological Trauma and Cultural Trauma." In *Cultural Trauma and Collective Identity*, edited by J. Alexander et al. Berkeley: University of California Press, 2004.
- Souleimanov, Emil, and Maya Ehrmann. "The Issue of the Recognition of the Armenian Genocide as a Political Phenomenon.", 2014.
- Sutton, John. "Memory." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2012 Edition. Edited by Edward N. Zalta, 2012.
- Stier, Oren. "Holocaust Icons, Holocaust Idols." In *Religion, Art, and Visual Culture: A Cross-Cultural Reader*, edited by S. Brent Plate. New York: Palgrave, 2002.
- Sturken, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Los Angeles: University of California Press, 1997.

- Sodaro, Amy. *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London, 2018.
- Sontag, Susan. *Regarding the Pain of Others*. New York: Picador, 2003.

T

- Akcam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, 2006.
- Akçam, Taner. *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. London: Zed Books, 2004.
- Tange, Kenzo, and Terunobu Fujimori. *Kenzo Tange; Fumihiko Maki, The Pritzker Architecture Prize 1987*.
- Tiedemann, Rolf. "Historical Materialism or Political Messianism? An Interpretation of the Theses 'On the Concept of History'" in *Benjamin: Philosophy, History, Aesthetics*, edited by Gary Smith. Chicago: University of Chicago Press, 1989.
- Tiedemann, Rolf, ed. *Metaphysics: Concepts and Problems*. Translated by Edmund Jephcott. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2000.
- Tiedemann, Rolf, ed. *Can One Live After Auschwitz? A Philosophical Reader*. Translated by Rodney Livingstone. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003.
- Todorov, Tzvetan. *Les Abus de la Mémoire*. Paris: Editions Arlea, 1995.
- Tropey, John. *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*. Rowman & Littlefield Publishers, 2003.
- Tumarkin, Maria. *Traumascapes: The Power and Fate of Places Transformed by Tragedy*. Melbourne University Publishing, 2005.

V

- Vidler, Anthony. "Building in Empty Spaces: Daniel Libeskind and the Postspatial Void." In *Warped Space*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1999.

- Vasquez, John A. "The Causes of the Second World War in Europe: A New Scientific Explanation." *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique* 17, no. 2 (1996)
- Van Alphen, Ernst. *Caught by History: Holocaust Effects on Contemporary Art, Literature & Theory*. California: Stanford University Press, 1997.
- Peter van den Dungen, Preface to *Museums for Peace: Transforming Cultures*, edited by Clive Barrett and Joyce Apsel (The Hague: The International Network of Museums for Peace, 2012).
- Volkan, Vamik. *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Charlottesville, Virginia: Pitchstone Publishing, 2004.

W

- Wagner-Pacifci, Robin. "Memories in the Making: The Shape of Things That Went." *Qualitative Sociology* 19 (1996).
- Wagner-Pacifci, Robin, and Barry Schwartz. "The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past." *American Journal of Sociology* 97 (1991).
- Wake, Naoko. "Japanese American Hibakusha." *Densho Encyclopedia*. Retrieved Aug 5, 2014.
- Weber, Max. *Economy and Society, Vol. I*. Berkeley: University of California Press, 1978.
- Wellmer, Albrecht. *The Persistence of Modernity: Essays in Aesthetics, Ethics and Postmodernism*. Translated by David Midgley. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Wiggershaus, Rolf. *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. MIT Press, 1994.
- Wiesel, Elie. "Art and Culture after the Holocaust." In *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*, edited by Eva Fleischner. New York: KTAV, 1977.
- Winnicott, D. W. "Robert J. N. Tod." *International Review of Psycho-Analysis* 1979.
- Winson, J. *Brain & Psyche: The Biology of the Unconscious*. New York: Anchor Press, 1985.
- Williamson, Samuel R. "The Origins of World War I." *The Journal of Interdisciplinary History* 18, no. 4 (1988).
- Withrock, Isabelle. "Genetic diseases conferring resistance to infectious diseases." *Genes & Diseases* 2015.

- Witte, Bernd. "Die Krise der Tradierbarkeit. Stadt Schrift, Gedächtnis." In *Topographien der Erinnerung. Zu Walter Benjamins Passagen*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2008, pp. 13–25.
- Wiggershaus, Rolf. *The Frankfurt School*. 1995.

Y

- Young, James E, ed. *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Jewish Museum / Prestel-Verlag, 1994.
- Young, James E, "Daniel Libeskind's Jewish Museum in Berlin: The Uncanny Arts of Memorial Architecture." In *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven and London: Yale University Press, 2000.
- Okamura, Yukinori, "The Hiroshima Panels Visualize Violence: Imagination over Life." *Journal for Peace and Nuclear Disarmament* 2, no. 2 (2019).

Z

- Zelizer, Barbie. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.
- Žižek. London: Verso, 2000.
- Zolberg, Vera L. "Contested Remembrance: The Hiroshima Exhibit Controversy." *Theory and Society*, Special issue, Interpreting Historical Change at the End of the Twentieth Century 27, no. 4 (1998).
- Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000.

Ελληνική

- Χ. Αποστολακέας, "Freud-Ferenczi: Σαγήνη και τραύμα," *Εκ των Υστέρων* (2004)
- Theodor W. Adorno, "Minima Moralia: Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή" (Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2000).
- Αριστοτέλης, "Μικρά φυσικά" (Μετάφραση: Παύλος Γρατσιατός, 2012)
- Αριστοτέλης, Μικρά φυσικά, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια : Ν. Σωτηράκης – Α. Ευσταθίου. Επιμέλεια εκδόσεως : Ε. Παπανούτσος. Αθήνα : Εκδόσεις «Δαίδαλος»- Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Οντέτ Βαρών-Βασάρ, "Η προβληματική των μουσείων της Γενοκτονίας και της Αντίστασης: ευρωπαϊκό και αμερικανικό μοντέλο," στο: Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*.
- Γκαζή, Α., Ίρις, "Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο," Εκδόσεις: Κορνήλια Σφανιανάκη, 2010
- Γεωργιος Δεσπος, Η αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων και η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας, Κομοτηνή 2015
- Jacques Derrida, *Περί γραμματολογίας*, (1967), εκδόσεις Γνώση, 1990
- Γ. Κόκκινος & Π. Γατσωτής, "Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα," στο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, & Ε. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*.
- Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Ε. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*.
- Α. Κυριακίδου Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα*, τμ. 2, (Εκδόσεις Πορεία, 1993).
- Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία;* (Εκδόσεις Πόλις-Historia, 2007).
- Δ. Μαυροσκούφης, "Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: Καταστροφική διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών;" στο: Ανδρέου, Ανδρέας, *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια* (2008).
- Κ. Μπάδα, "Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο," στο: Κ. Μπάδα - Θ. Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία του 1940-1950*.
- Θ. Παραδέλλης, "Ανθρωπολογία της μνήμης," στο: Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*.
- Σταυρίδης Σταύρος, «Η Συμβολική σχέση με το χώρο», Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1990

- Σολομών, Εσθήρ, "Τα μουσεία ως «αντικείμενα». Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης." Στο: (Γιαλούρη, Ε.), *Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2012
- Συλλογικό, "Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου" (Ιούνιος 2008, Εκδόσεις Επίκεντρο).
- Τσβετάν Τόντοροφ, "Οι καταχρήσεις της μνήμης," στο: Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*.
- Τσιάρα, Σ., *Τοπία Εθνικής Μνήμης, Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Κλειδάριθμος, 2004
- Kenneth Waltz, *Ο άνθρωπος, το κράτος και ο πόλεμος. Μία θεωρητική ανάλυση*, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011

Websites

- http://www.nytimes.com/2009/05/02/arts/design/02conn.html?_r=0
- <http://www.staff.amu.edu.pl/~ewa/Young,%20Libeskind's%20Uncanny%20Architecture.pdf>
- <http://newfoundpress.utk.edu//pubs/museums/entire-book.pdf>
- <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=97377145>
- http://www.mela-project.eu/upl/cms/attach/20130222/164313318_4323.pdf
- <http://tronco.museuvirtual.info/media/memory-distortion.pdf>
- <https://www.ushmm.org/wlc/el/article.php?ModuleId=1000704>
- <http://www.philenews.com/el-gr/politismos-anthropoi/389/174519/daniel-libeskind-architektoniki-den-einai-na-kaneis-oraia-ktiria>
- <http://www.k-mag.gr/βερολίνο-το-εβραϊκό-μουσείο-του-daniel-libeskind/>
- <http://www.jmberlin.de/main/EN/01-Exhibitions/00-exhibitions.php>
- <http://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/συνέδριο-αρχιτεκτονικής-id3897>
- http://vassiliades-architects.blogspot.gr/2014/01/blog-post_8410.html?m=1
- <https://www.history.com/topics/world-war-i/armenian-genocide>
- [http://www.teachgenocide.org/files/DocsMaps/UN%20Report%20on%20Genocide%20\(excerpts\)](http://www.teachgenocide.org/files/DocsMaps/UN%20Report%20on%20Genocide%20(excerpts))

- <http://www.genocidescholars.org/resolutionsstatements.html>
- <http://www.genocide-museum.am/eng/index.php>
- <http://www.genocide-museum.am/eng/29.11.2017-Memorial50.php>
- http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-old.php
- <https://www.historyextra.com/period/second-world-war/atomic-bomb-hiroshima-nagasaki-justified-us-debate-bombs-death-toll-japan-how-many-died-nuclear/>
- <https://imaginationwithoutborders.northwestern.edu/collections/muruki-toshi-and-iri-collection/>
- <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanels/>
- <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanels/>
- <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/great-works/margarete-1981-by-anselm-kiefer-saatchi-collection-970630.html>
- <https://www.nga.gov/collection/highlights/gorky-the-artist-and-his-mother.html>
- <https://www.nga.gov/collection/highlights/gorky-the-artist-and-his-mother.html>
- https://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm
- <https://digitallibrary.un.org/record/197158?ln=en>
- <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml>
- [Fundamentals of Genocide and Mass Atrocity Prevention, Scott Straus, https://www.ushmm.org/genocide-prevention/learn-about-genocide-and-other-mass-atrocities/definitions](https://www.ushmm.org/genocide-prevention/learn-about-genocide-and-other-mass-atrocities/definitions)
- <https://earlywarningproject.ushmm.org/ongoing-mass-killing>
- <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule156>
- <https://www.ushmm.org/wlc/el/article.php?ModuleId=10007043>
- <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/great-works/margarete-1981-by-anselm-kiefer-saatchi-collection-970630.html>
- <https://imaginationwithoutborders.northwestern.edu/collections/muruki-toshi-and-iri-collection/>
- <https://marukigallery.jp/en/hiroshimapanels/>
- <https://www.nga.gov/collection/highlights/gorky-the-artist-and-his-mother.html>
- <https://hpmuseum.jp/?lang=eng>
- <https://genocideducation.org/resources/survivor-accounts/>

- <https://www.history.com/topics/world-war-ii/bombing-of-hiroshima-and-nagasaki>
- <https://fortunoff.library.yale.edu/education/glimpses-from-testimonies/>
- <https://time.com/after-the-bomb/>
- JMB Website, <http://www.juedisches-museum-berlin.de>
- "Meet the Director." Hiroshima Peace Memorial Museum.
http://www.pcf.city.hiroshima.jp/frame/Virtual_e/tour_e/guide2_4.html

Μαρτυρίες

Αρμενίων:

Bedros Bahadourian – Gurun 1903

Όταν άρχισαν οι σφαγές, ήμουν 12 χρονών. Θυμάμαι, πρώτα πήραν όλους τους άντρες του χωριού μας και τους σκότωσαν. Οι υπόλοιποι απελάθηκαν. Δεν ξέρω πόσες εκατοντάδες ήμασταν. Ο καθένας ανάλογα με τις δυνατότητές του νοίκιασε ένα γαϊδούρι ή ένα άλογο και φύγαμε.

Πήγαμε από το Albistan στο Zeitun, στο Marash στο Aintab. Κατασκηνώσαμε σε ένα αγρόκτημα πίσω από το Aintab College, κοντά σε μερικά πρόσφατα σκαμμένα θεμέλια για σπίτια. Ήταν απλά μεγάλες τρύπες στο έδαφος. Καταλαβαίνεις? Μια επιδημία είχε ξεσπάσει στο караβάνι μας και άνθρωποι πέθαιναν γύρω μας. Άρχισαν να γεμίζουν αυτά τα θεμέλια με πτώματα. Δύο, τρία, τέσσερα, πέντε σώματα το ένα πάνω στο άλλο.

Από το Aintab, ήρθαν εντολές ότι όλοι άνω των 12 ετών έπρεπε να σταλούν στο Deir-El-Zor. Ένας φίλος μου και εγώ δραπετεύσαμε, αλλά μας έπιασαν αργότερα και αυτή τη φορά μας έστειλαν στο Bizib και στη συνέχεια προς το Biredjig. Το Biredjig βρίσκεται στις όχθες του Ευφράτη. Καταλαβαίνεις? Βρίσκεται στην άλλη πλευρά του ποταμού. Μείναμε σε ένα χαν (ένα πανδοχείο) σε αυτή την πλευρά. Καραβάνια περνούσαν από εκεί και στέλνονταν προς την έρημο. εκατοντάδες και εκατοντάδες Αρμένιοι. Συνηθίζαμε να βλέπουμε νεκρά, φουσκωμένα σώματα να επιπλέουν στο ποτάμι.⁷¹⁴

Hayastan Maghakian Terzian – Pazamashen, Kharpert (Harpoot) 1903

Ο κουνιάδος μου ήταν σωματοφύλακας του Αμερικανού προξένου Davis στο Mezre και ο ίδιος ο πρόξενος έσωσε τη ζωή του πατέρα μου. Υπήρχε ένας Τούρκος χωροφύλακας με

⁷¹⁴ <https://genocideeducation.org/resources/survivor-accounts/> accessed 2023

το όνομα Shadhe που ήθελε να σκοτώσει τον πατέρα μου. Ο πρόξενος Davis ήρθε μέχρι την πόρτα μας στο Razmashen. Ο πατέρας μου κρυβόταν στο πίσω μέρος, στο υπόστεγο του ξύλου. Ήρθε με το άλογό του και πήρε τον πατέρα μου μαζί του στο προξενείο.

Όταν άρχισαν οι απελάσεις, πήγα στο Mezre για να αποχαιρετήσω τον πατέρα μου. Έκλαψε. Ο πρόξενος τον είδε και μου είπε να μείνω. Αργότερα, η μητέρα μου δραπέτευσε από την απέλαση και ήρθε επίσης στο προξενείο. Ήμασταν στο αμερικανικό προξενείο κατά τη διάρκεια των απελάσεων. Ο πρόξενος Ντέιβις μας έσωσε. Όλοι οι άλλοι, οι αδελφές μου, η θεία μου από την πλευρά της μητέρας μου – όλες, όλες – απελάθηκαν. Ολόκληρο το χωριό μας αφανίστηκε. Μείναμε στο προξενείο μέχρι το 1922. Στις 7 Σεπτεμβρίου 1922, η οικογένειά μας έφυγε από το Kharpert μαζί με 250 ορφανά Αρμένιους πάνω σε άλογα και άμαξες. Ο πατέρας μου κλήθηκε από την Near East Relief να επιβλέπει τη μεταφορά αυτών των ορφανών από το Kharpert στο Χαλέπι. Από το Χαλέπι πήγαμε στη Βηρυτό, μετά στη Μασσαλία και μετά με πλοίο φτάσαμε στο Providence, στο Rhode Island.⁷¹⁵

Arpiar Massikian – Kessab 1894

Το 1909, κατά τη διάρκεια των σφαγών των Αδάνων, Τούρκοι στρατιώτες επιτέθηκαν στο Kessab. Ήμουν απλώς ένα αγόρι τότε. Ήταν 20.000 άνδρες με Mausers και άλλο πυροβολικό. Οι άνδρες της πόλης μας πολέμησαν, ανάμεσά τους και ο πατέρας μου, με αρχαία κυνηγετικά τουφέκια. Χάσαμε 50-60 άνδρες πριν φύγουμε. Επιστρέψαμε 5-6 μέρες αργότερα για να βρούμε όλα τα σπίτια μας καμένα ολοσχερώς. Μας πήρε μήνες για να ξαναχτίσουμε.

Το 1915, ήμασταν οι τελευταίοι που απελάθηκαν από το Kessab επειδή ήμασταν Προτεστάντες. Ο Αμερικανός πρεσβευτής στο Bolis είχε προφανώς εξασφαλίσει εγγυήσεις για την ασφάλειά μας, αλλά απελαθήκαμε ούτως ή άλλως. Μας πήγαν προς το Der-Zor, την εσωτερική έρημο της Συρίας. Όλη η οικογένειά μας: ο πατέρας μου, η μητέρα μου, τέσσερα αδέρφια, δύο αδελφές. Ήμουν 20-21, τότε. Φορτώσαμε ό,τι είχαμε σε

⁷¹⁵ <https://genocidededucation.org/resources/survivor-accounts/> accessed 2023

μουλάρια και άλογα και ξεκινήσαμε κάτω από ένοπλους φρουρούς. Μας πήγαν στο Meskeneh στον ποταμό Ευφράτη. Το Meskeneh ήταν ένα τεράστιο υπαίθριο στρατόπεδο όπου δέκα χιλιάδες Αρμένιοι είχαν απελαθεί – σιγά-σιγά στάλθηκαν στο Der-Zor, μέχρι θανάτου. Ήμασταν εκεί για λίγο. Ζούσαμε κάτω από σκηνές μαζί με πολλούς άλλους από το Kessab. Τις περισσότερες φορές δεν είχαμε τίποτα να φάμε. Μερικές φορές ο πατέρας μου αγόραζε ψωμί από τους στρατιώτες, αλλά είχαν ανακατέψει άμμο με το αλεύρι – έτσι φάγαμε αυτό το σκληρό ψωμί και την άμμο τραγανή κάτω από τα δόντια μας. Το Meskeneh ήταν ένα φρικτό, φρικτό μέρος. 60.000 Αρμένιοι είχαν θαφτεί κάτω από την άμμο εκεί. Όταν χτυπούσε μια αμμοθύελλα, φυσούσε πολλή άμμο και αποκάλυπτε αυτά τα υπολείμματα. Οστά, οστά, οστά ήταν παντού τότε. Όπου κι αν κοιτάζεις, όπου κι αν περπατούσες.⁷¹⁶

Haig Baronian – Papert (Baiburt) 1908

Δεν θυμάμαι πόσες μέρες το αποδεκατισμένο караβάνι μας βιάδιζε νότια προς τον ποταμό Ευφράτη. Μέρα με τη μέρα το απόσπασμα των ανδρών του караβανιού γινόταν όλο και μικρότερο. Με το πρόσχημα ότι δεν θα τους σκότωναν αν παρέδιδαν λίρες και χρυσά νομίσματα, οι χωροφύλακες θα άρμεγαν τους χωροφύλακες με τα λίγα χρήματα που είχαν. Τότε θα σκοτώνονταν ούτως ή άλλως.

Οι μέρες περνούσαν. Περπατήσαμε μέσα από ορεινούς δρόμους και κοιλάδες. Όσοι δεν μπορούσαν να συμβαδίσουν βγήκαν από τη δυστυχία τους. Πάντα τα πτώματα βρίσκονταν σκορπισμένα στην άκρη του δρόμου. Το караβάνι γινόταν μικρότερο κάθε μέρα. Σε ένα μέρος, η μικρή γιαγιά μου, όπως ο Ιερεμίας ενσαρκωμένος, καταράστηκε δυνατά την τουρκική κυβέρνηση για την απανθρωπία της, δείχνοντας σε εμάς τα παιδιά που ρώτησε: «Τι φταίνει τα παιδιά που υποβάλλονται σε τέτοια βάσανα». Ήταν πάρα πολύ για να το αντέξει ένας χωροφύλακας, έβγαλε το στιλέτο του και το βύθισε στην πλάτη της γιαγιάς μου. Όσο περισσότερο βύθιζε το στιλέτο του, τόσο περισσότερο η αγαπημένη μου Νανά ζητούσε τις κατάρες του ουρανού πάνω του και στο είδος του. Ανίκανος να τη φιμώσει με επαναλαμβανόμενες ωθήσεις στιλέτων, ο χωροφύλακας της έριξε μερικές σφαίρες και έβαλε τέλος στη ζωή της. Πρώτα ο θεός μου, τώρα η γιαγιά μου έμεινε χωρίς πένθος και άταφη στην άκρη του δρόμου.

⁷¹⁶ <https://genocideeducation.org/resources/survivor-accounts/> accessed 2023

Προχωρήσαμε.⁷¹⁷

Edward Bedikian – Sepasdia (Sivas) 1902

Υπήρχε ένα κορίτσι, ένα κορίτσι που είχα γίνει φίλος στο δρόμο, νωρίτερα. Το όνομά της ήταν Satenig. Τη θυμάμαι πολύ καλά. Δεν ήταν πολύ δυνατή. Την ξαναείδα σε εκείνο το υπόγειο. Στο υπόγειο του σχολείου όπου μας είχαν ρίξει. Ήταν εκεί. Είχε λίγα χρήματα και μου τα έδωσε. «Μην τους αφήσεις να με πάρουν», είπε. «Μην τους αφήσεις να με πάρουν». Έρχονταν καθημερινά και έπαιρναν όποιον ήταν νεκρός ή πολύ αδύναμος. Δεν ήταν σε καλή κατάσταση, ήταν πολύ αδύναμη. Την σήκωσα και στηρίχτηκα πάνω της. Την κράτησε ψηλά, έτσι. Ήρθαν. Την κρατούσα ψηλά, ακουμπώντας την στον τοίχο. Αλλά την είδαν και την πήραν... την πήρε...⁷¹⁸

Εβραίων:

Anna W

Η Anna W. Γεννήθηκε στη Φρανκφούρτη της Γερμανίας και πέρασε τα πρώτα παιδικά της χρόνια ταξιδεύοντας με τους γονείς και τα πέντε αδέρφια της ως μέλος ενός θεατρικού θιάσου Ρομά. Το 1938, αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν στη Λειψία και τους απαγορεύτηκε να ταξιδέψουν ή να παρακολουθήσουν το σχολείο.

«Στις αρχές του 1942, μας πήγαν σε ένα στρατόπεδο κοντά στη Λειψία και μας είπαν ότι επρόκειτο να επανεγκατασταθούμε στην Πολωνία. Ήμασταν τυχεροί που μας έβαλαν σε ένα επιβατικό αυτοκίνητο αντί για ένα βαγόνι βοοειδών. Τα παιδιά ενθουσιάστηκαν με τη διαδρομή με το τρένο. Δεν είχαμε ακούσει τίποτα για το Άουσβιτς πριν. Ήμασταν η πρώτη μεταφορά που έφτασε στο στρατόπεδο τσιγγάνων στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Όλοι οι στρατώνες ήταν άδειοι, δεν υπήρχε ακόμη φράχτης. Ήταν λασπωμένο. Βυθιστήκαμε στο χώμα μέχρι τα γόνατα. Αλλά κάθε μέρα όλο και περισσότεροι έφταναν. Είχαν στρατώνες για 500 άτομα και ανάγκασαν άλλα 1000 να μπουν μέσα.

⁷¹⁷ <https://genocideeducation.org/resources/survivor-accounts/> accessed 2023

⁷¹⁸ <https://genocideeducation.org/resources/survivor-accounts/> accessed 2023

Όλοι οι συγγενείς μου, όλοι, πέθαναν εκεί. Κανένας από αυτούς δεν επέζησε, εκτός από την οικογένεια του ξαδέλφου μου. Έπρεπε να εγκαταλείψουμε τα ρούχα και το ντους μας. Μετά μας ξύρισαν. Οι γονείς ήταν μαζί μας. Αυτό ήταν τρομερό. Ο πατέρας και η μητέρα έπρεπε επίσης να γδυθούν. Αυτό ήταν το πιο τρομερό. Η ταπείνωση. Υπήρχε παιδικός σταθμός. Τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό (στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου), ένα νηπιαγωγείο; Τον Μάρτιο του 1944 με έβαλαν σε ένα μεταγωγικό στο Ράβενσμπρουκ.

Τα αδέρφια μου πέθαναν όλα. Μέσα σε έξι μήνες, τίποτα δεν είχε απομείνει. Από το Ράβενσμπρουκ μας πήγαν σε εργοστάσια πυρομαχικών στο Schlieben κοντά στο Buchenwald. Δουλέψαμε τη νυχτερινή βάρδια. Αυτό ήταν τρομερό για εμάς τους εφήβους [επειδή] όσοι κοιμόντουσαν και δεν πληρούσαν την ποσόστωση παραγωγής στέλλονταν πίσω στο Άουσβιτς. Δεν πήγαιναν στο στρατόπεδο, αλλά αμέσως στους θαλάμους αερίων.

Μεταφέρθηκα στο Buna Works κοντά στη Λειψία, αλλά δεν πληρούσα τον ρυθμό παραγωγής. Επρόκειτο να με στείλουν στο Άουσβιτς, αλλά αντάλλαξα θέσεις με μια γυναίκα που ήθελε να είναι με τους συγγενείς στο Άουσβιτς. Θα είχα πάει στο Άουσβιτς. Κανείς δεν ήξερε ότι θα θανατώνονταν σε θαλάμους αερίων όταν επέστρεφαν στο Άουσβιτς, ότι το στρατόπεδο των τσιγγάνων είχε εξαφανιστεί [όσοι ζούσαν στο Gypsy Lager στο Άουσβιτς δολοφονήθηκαν όλοι με αέρια στις 2 και 3 Αυγούστου 1944] – έτσι ανταλλάξαμε θέσεις, [αυτή] μεταφέρθηκε απευθείας στο κρεματόριο. Πήρα την άλλη μεταφορά, πήγα στο Μπέργκεν Μπέλσεν που ήταν βασικά χειρότερο από το Άουσβιτς. Εκεί οι άνθρωποι πέθαιναν σαν μύγες. Αρρώστησα με πλευρίτιδα και πνευμονία αλλά δε με μετέφεραν στο αναρρωτήριο, αλλά σε στρατώνες φυλακών. Κανείς δεν νοιαζόταν για μένα, μέχρι που ήρθαν οι Βρετανοί και απελευθέρωσαν το στρατόπεδο και με πήγαν στο νοσοκομείο όπου έμεινα για οκτώ μήνες. Επέστρεψα στο Μπέργκεν Μπέλσεν και έζησα στο απελευθερωμένο στρατόπεδο για άλλα δύο χρόνια, αφού δεν μου είχε μείνει κανείς...».⁷¹⁹

⁷¹⁹ <https://fortunoff.library.yale.edu/education/glimpses-from-testimonies/> accessed 2023

Rabbi Baruch G

Ο ραββίνος Baruch G., γεννημένος στη Mława της Πολωνίας το 1923, ήταν το μεγαλύτερο από τα τρία παιδιά μιας στοργικής οικογένειας. Έχει ευχάριστες αναμνήσεις από τις εβραϊκές γιορτές: λαμβάνοντας ξηρούς καρπούς από τη γιαγιά του για να αλέσει το matzot το Πάσχα. Κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών από τις θρησκευτικές σπουδές του στη Βαρσοβία, η Πολωνία δέχθηκε εισβολή και η Mława ήταν μία από τις πρώτες πόλεις που καταλήφθηκαν. Θεσπίστηκαν αντιεβραϊκοί περιορισμοί, σχηματίστηκε ένα Judenrat και επιβλήθηκε καταναγκαστική εργασία. Ο πατέρας του εξαφανίστηκε για ένα μήνα, μετά τον οποίο, δεν ήταν ποτέ ο ίδιος ζωντανός και δυναμικός άνθρωπος. Η πρώτη φορά που ο Baruch αναγκάστηκε να εργαστεί το Σάββατο ήταν τραυματική, όπως και η πρώτη φορά που ξυλοκοπήθηκε.

«Δεν θα ξεχάσω ποτέ την πρώτη φορά που με χτύπησαν και αυτό πραγματικά με άγγιξε, όχι τόσο από τον πόνο του ξυλοδαρμού, αλλά από την ψυχική αγωνία. Αντί να μου πουν πως να συναρμολογήσω τα τούβλα, έπρεπε να τοποθετηθούν με έναν συγκεκριμένο τρόπο για να στοιβαχτούν, απλά πήγαν και με χτύπησαν γι 'αυτό, χωρίς να ξέρω το γιατί. Δεν μπορούσα καν να κλάψω. Όταν γύρισα σπίτι, τότε ξέσπασα σε κλάματα.

Έπρεπε να πάω στη δουλειά. Έπρεπε να κάνω το καλύτερο που μπορούσα – [ήταν] καταναγκαστική εργασία. Γιατί όμως; Θέλω να πω, με ποιο δικαίωμα; Ποιο? Ήταν ακατανόητο για μένα».

Ο Βαρούχ πιστεύει ότι εκ των υστέρων, αυτοί δεν ήταν τόσο τρομεροί καιροί. Ήταν πεινασμένοι και φοβισμένοι, αλλά η οικογένεια ήταν μαζί. Η οικογένεια απελάθηκε στο Lubartow το 1940. Ο Βαρούχ επέστρεψε λαθραία εκείνο το καλοκαίρι και κανόνισε να είναι και η μητέρα και ο αδελφός του. Δεν είδε ποτέ ξανά τον πατέρα ή την αδελφή του. Οι τρεις τους έζησαν κάτω από δύσκολες συνθήκες στο γκέτο μέχρι που εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς τον Νοέμβριο του 1942. Η μητέρα και ο αδελφός του δολοφονήθηκαν αμέσως

με αέρια. Τον Ιανουάριο του 1945, ο Baruch μεταφέρθηκε στο Buchenwald, στη συνέχεια στο Ohrdruf, στο Crawinkel και πίσω στο Buchenwald. Μπήκε σε ένα τρένο στις 10 Απριλίου και απελευθερώθηκε τρεις εβδομάδες αργότερα, αλλά σε τόσο εξασθενημένη κατάσταση που δεν το θυμάται.

Ο Baruch περιγράφει τη μοναξιά του και την αίσθηση της αναξιοσύνης κατά τη διάρκεια του χρόνου που πέρασε σε στρατόπεδα εκτοπισμένων στην Ιταλία. Μετανάστευσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, παντρεύτηκε και απέκτησε έναν γιο. Συζητά τα σημάδια με τα οποία έχει μείνει, ιδιαίτερα την έλλειψη μιας εκτεταμένης οικογένειας και κάποιες δυσκολίες στην αντιμετώπιση του γιου του. Αναλογίζεται τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και την ελπίδα του ότι οι άνθρωποι θα μάθουν από την εμπειρία του και άλλες παρόμοιες, έτσι ώστε η ιστορία να μην επαναληφθεί.⁷²⁰

Christa M.

Η Christa M. γεννήθηκε στο Saarbrucken της Γερμανίας το 1930. Ο πατέρας της είχε υπηρετήσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ήταν ένθερμος Γερμανός πατριώτης. Αν και δεν αγαπούσε τον Χίτλερ, έβγαζε πολλά χρήματα ως βιομήχανος, επωφελούμενος από την πολεμική βιομηχανία και τους εργάτες σκλάβων. Θα ήθελε να είχε υπηρετήσει στο στρατό, αλλά επειδή ήταν πολύ μεγάλος, έγινε σύμβουλος στρατηγικής. Ήταν αυστηρός πειθαρχικός και η Christa M. συχνά τιμωρούνταν επειδή έκανε τις «λάθος ερωτήσεις». Προστάτευσε την οικογένειά του από τον πόλεμο βάζοντάς τους να μετακομίσουν σε απομακρυσμένες περιοχές. Ενώ ζούσε έξω από το Μόναχο, τον Απρίλιο του 1945, η Christa στάλθηκε από τη μητέρα της για να προμηθευτεί λίγο τυρί. Σε έναν επαρχιακό δρόμο, γεμάτο με στρατιώτες και πολίτες, η Christa M. συνάντησε κρατούμενους από το κοντινό Νταχάου.

«Ακόμα και τώρα, είναι τόσο δύσκολο για μένα γιατί δεν υπάρχουν λόγια, πραγματικά δεν υπάρχουν λόγια γι' αυτό, δεν υπάρχουν λόγια, δεν μπορώ να βρω λέξεις. Λοιπόν, υπήρχαν άνθρωποι που ακουμπούσαν σε αυτόν τον τοίχο, κάπως καμπουριασμένοι,

⁷²⁰ <https://fortunoff.library.yale.edu/education/glimpses-from-testimonies/> accessed 2023

αρκετοί, και υπήρχαν μερικοί λίγοι που στέκονταν στη μέση του δρόμου σε μικρές συστάδες. Και όλοι είχαν τις μπλε και άσπρες ριγέ στολές, ή ίσως ήταν ασπρόμαυρες, αλλά ήταν ριγέ στολές, και είχαμε δει τέτοιες στολές στο χαρτί και ούτω καθεξής. Αλλά, σκέφτηκα – ήξερα ότι ήταν φυλακισμένοι, αλλά δεν ήξερα τι κρατούμενοι. Αλλά τότε, Θεέ μου, ήταν σκελετοί, εννοώ σκελετοί. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τα μάτια. Τα μάτια ήταν τρεις φορές το μέγεθος επειδή δεν υπήρχαν άλλα πρόσωπα. Και έβλεπα όλους αυτούς τους ανθρώπους και αυτούς που ήταν στον τοίχο, δεν μπορούσαν καν να περπατήσουν. Δεν μπορούσαν να περπατήσουν».

... Έτσι πήγα αμέσως προς το μέρος τους... Ήταν απλά μια αντίδραση... αυτοί οι άνθρωποι έπρεπε να πάρουν φαγητό και το μόνο που είχα ήταν τυρί. Έτσι άρχισα να ανοίγω το σακίδιό μου και τη στιγμή που πήρα το πρώτο κομμάτι, αυτοί οι άνθρωποι ήρθαν κυριολεκτικά μπουσουλώντας, αν μπορείτε να φανταστείτε να σέρνονται, όσο μπορούσαν, στα χέρια και στα γόνατα, προς το μέρος σας. Απλά με κοίταζαν. Μέχρι σήμερα βλέπω αυτά τα μάτια. Βλέπω αυτά τα πρόσωπα.

... Έτσι έδωσα το τυρί. ... Ένας τύπος SS μου φώναξε... «Αν δώσεις σε αυτούς τους μπάσταρδους ένα ακόμη κομμάτι από ό,τι έχεις εκεί, είπε, θα σε κάνω να ενωθείς μαζί τους»... Και τότε άρχισα να τρέχω.

Η Christa M. ανέβηκε σε έναν κοντινό λόφο και κοίταξε πίσω. Μπορούσε «να δει φάλαγγες να βαδίζουν, πέντε επί πέντε, SS και στις δύο πλευρές, μπροστά και πίσω... σπρώχνοντας και σπρώχνοντας». Αν κάποιος έπεφτε έξω, τον πυροβολούσαν ή τα σκυλιά έπεφταν πάνω του. Συναντώντας έναν συμμαθητή της στο δρόμο για το σπίτι, εξήγησε, κλαίγοντας, αυτό που μόλις είχε δει. Αποκαλώντας την ηλίθια, ο συμμαθητής της, της είπε ότι άδειαζαν το Νταχάου. Όταν επέστρεψε στο σπίτι χωρίς το τυρί, τιμωρήθηκε. Έκλαιγε για πολύ καιρό και αποφάσισε να φύγει με την πρώτη ευκαιρία.

«Δεν επρόκειτο ποτέ να μιλήσω γι' αυτό. Αλλά δεν μπορείτε να το αφήσετε να περάσει. ... Ελπίζω ότι δεν θα συμβεί ποτέ ξανά. Αλλά θα μπορούσε να είχε σταματήσει. Κανείς δεν το έκανε».⁷²¹

Col. Edmund M.

Ο συνταγματάρχης Έντμουντ Μ. ήταν πρώτος υπολοχαγός στην 65η Μεραρχία Πεζικού της Τρίτης Στρατιάς του Πάτον κατά τη διάρκεια του Β 'Παγκοσμίου Πολέμου. Είχε πολεμήσει στην Αυστρία, όταν η μονάδα του, με την 11η Τεθωρακισμένη Μεραρχία, σταμάτησε για να περιμένει τα σοβιετικά στρατεύματα που έρχονταν ανατολικά από τη Βιέννη. Άρματα μάχης της 11ης Τεθωρακισμένης Μεραρχίας αναζητούσαν γερμανικές δυνάμεις.

«Δύο ή τρία τανκς έπεσαν πάνω στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Μαουτχάουζεν. ... Δεν υπήρχε προηγούμενη γνώση. ... Νομίζω ότι ήταν καθαρή τύχη που τα αμερικανικά τανκς μας το βρήκαν. ... Σχεδόν αμέσως όλο και περισσότερα άρματα μάχης της 11ης Τεθωρακισμένης Μεραρχίας κατέφθαναν... ήταν οι πρώτοι που απελευθέρωσαν το στρατόπεδο».

Ο συνταγματάρχης Μ. έφτασε λίγο μετά τα τανκς.

«Αυτό που, νομίζω, μας εντυπωσίασε όλους αμέσως ήταν η φρικτή φυσική κατάσταση των περισσότερων κρατουμένων. ... Οι περισσότεροι από αυτούς σε πολύ, πολύ κακή κατάσταση. Μερικοί από αυτούς έμοιαζαν σχεδόν με ζωντανούς σκελετούς. ... Θα υπολόγιζα ότι το μέσο βάρος τους μπορεί να ήταν πιθανώς 40-45 κιλά....

Μπήκα μέσα σε έναν από τους στρατώνες και το πρώτο πράγμα, που σχεδόν κυριολεκτικά με τρόμαξε, ήταν η τρομερή δυσωδία του στρατώνα. Ήταν απλά απίστευτο – η μυρωδιά των εκκρίσεων κ.λπ., που υπήρχαν εκεί. Ήταν τόσο έντονη που ήθελα να πάρω μία ανάσα και να φύγω αμέσως χωρίς να προχωρήσω περαιτέρω. Αλλά πήρα μια βαθιά ανάσα, και πήγα πράγματι πιο μακριά, και κοίταξα γύρω μου, και... Εκείνοι που ήταν στις κουκέτες εκεί ήταν σε πολύ, πολύ αξιοθρήνητη κατάσταση. Οι κουκέτες ήταν

⁷²¹ <https://fortunoff.library.yale.edu/education/glimpses-from-testimonies/> accessed 2023

κατά μία έννοια απίστευτες. Ήταν περίπου, θα έλεγα περίπου έξι πόδια μήκος, πιθανώς περίπου τρεισήμισι ή τέσσερα πόδια πλάτος. Και ήταν τριπλής βαθμίδας, όπως θα είχαν τα μικρά παιδιά, μόνο που θα χωρούσε μόνο ένα μέσα τους. Εδώ είχαμε τρεις με τέσσερις κρατούμενους που κοιμόντουσαν σε κάθε μία από αυτές τις κουκέτες απλά στρυμωγμένοι μαζί, κυριολεκτικά σαν σαρδέλες».

Ο συνταγματάρχης Μ. ήταν σε θέση να επικοινωνήσει με τους κρατούμενους μέσω των στρατιωτών στη μονάδα του που μιλούσαν γερμανικά και γίντις. Του έδειξαν το λατομείο όπου πολλοί από τους κρατούμενους ήταν σκλάβοι. Περιγράφει, μια πτώση διακοσίων ποδιών από ένα γκρεμό, στο κάτω μέρος του οποίου υπήρχαν οδοντωτές πέτρες σπαρμένες με σπασμένα και αποσυντιθέμενα σώματα.

«Εκατόν ογδόντα έξι βήματα θανάτου που οδήγησαν από τον πυθμένα αυτού του λατομείου στην κορυφή αυτού του γκρεμού. ... Η συγκεκριμένη λεπτομέρεια του έργου... ήταν ένα από τα χειρότερα βασανιστήρια. ... Οι κρατούμενοι κουβαλούσαν αυτές τις βαριές πέτρες στα εκατόν οκτώ-έξι σκαλοπάτια του θανάτου. ... Ζυγίζοντας μόνο 40-45 κιλά, κουβαλούσαν πέτρες που ζύγιζαν ίσως 35-40 κιλά, πάνω σε αυτά τα σκαλοπάτια... όλη μέρα. ... Αν έπεφταν ή σκόνταφταν... ή έριχναν τις πέτρες, θα ξυλοκοπούνταν μέχρι θανάτου ακριβώς πάνω σε αυτά τα εκατόν ογδόντα έξι σκαλοπάτια... [ή] θα ωθούνταν στο γκρεμό, θα ωθούνταν στο θάνατό τους... Η θηριωδία των εκατόν οκτώ-έξι βημάτων του θανάτου, που άφησε μια τόσο ζωντανή ανάμνηση στο μυαλό μου, που ποτέ, ποτέ δεν το ξέχασα όλα αυτά τα χρόνια».

Οι απελευθερωτές έμαθαν γρήγορα από τους κρατούμενους τα ονόματα των αξιωματούχων του στρατοπέδου και τις φρικαλεότητες που διέπραξαν. Ο συνταγματάρχης Μ. επισκέφθηκε την κοντινή πόλη στην οποία οι πολίτες αρνήθηκαν οποιαδήποτε γνώση του στρατοπέδου. Πίστευε ότι «βασικά μας έλεγαν ψέματα», αφού έμαθε ότι οι τρόφιμοι συχνά περπατούσαν μέσα στην πόλη. Ο συνταγματάρχης Μ. αργότερα συνέλαβε πολλά μέλη των SS και συμμετείχε στις δίκες εγκλημάτων πολέμου του Νταχάου από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 1946. Εκφράζει την πεποίθησή του ότι στις δίκες δεν

αποδόθηκε δικαιοσύνη, αφού ελάχιστοι από τους δράστες δικάστηκαν ποτέ και, από αυτούς που καταδικάστηκαν σε θάνατο, λίγοι εκτελέστηκαν.⁷²²

Helen R.

Η Helen R. μεγάλωσε στο Zwolen της Πολωνίας, ένα εβραϊκό shtetl, με δύο αδέρφια και μια αδελφή. Θυμάται μια άνετη, ευτυχισμένη ζωή μέχρι που ο αντισημιτισμός άρχισε να αυξάνεται το 1937.

«Όταν ξέσπασε ο πόλεμος [1939] ήμουν δεκαέξι... Η ζωή μας άλλαξε εντελώς... Βγήκαμε μετά τον βομβαρδισμό, με ό,τι είχαμε πάνω μας. Δεν έμεινε τίποτα – η επιχείρηση, το σπίτι... Όλα βομβαρδίστηκαν. Ξεκινήσαμε νέα. Ο πατέρας μου είπε ότι θα είμαστε εντάξει... Μπορούμε να ξεκινήσουμε από την αρχή και θα είμαστε καλά, χωρίς να περιμένουμε τι θα συμβεί γιατί κανείς δεν θα μπορούσε να συνειδητοποιήσει ότι μια τέτοια καταστροφή... θα συνέβαινε».

Η οικογένεια μετακόμισε στο Radom. Όταν διατάχθηκε η γκετοποίηση το 1941, επέστρεψαν στο Zwolen, όπου οι επαφές του πατέρα της τους επέτρεψαν να αποκτήσουν φαγητό. Το 1942, ολόκληρη η ευρύτερη οικογένεια πήγε να εργαστεί σε ένα κτήμα που παρείχε τρόφιμα για τον γερμανικό στρατό, ελπίζοντας να σωθεί. Όταν οι ηλικιωμένοι απελάθηκαν, συμπεριλαμβανομένων των γονέων της, τα τέσσερα παιδιά επέστρεψαν στο γκέτο του Radom. Εργάζονταν ως σκλάβοι προσπαθώντας να αποφύγουν συχνές συλλήψεις και μαζικούς πυροβολισμούς.

Στα τέλη του 1943, συμπεριλήφθηκαν σε μια μεταφορά 500 ατόμων στο Majdanek. Εδώ «είχε πολύ καλούς φίλους, πολύ στενούς φίλους. Ήταν σαν να έχεις οικογένεια. Δεν ήμουν μόνος. ... Ακούς τους ανθρώπους να λένε lager sister, που είναι σαν να έχεις μία μεγάλη αδερφή. Ήταν ένας εξαιρετικός άνθρωπος. Μας έδωσε τόσο πολύ κουράγιο». Στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο Plaszow.

«Υπήρχαν ακόμα παιδιά σε εκείνο το στρατόπεδο [Plaszow], μητέρες με παιδιά. Ένα πρωί... Άρχισαν να παίρνουν τα παιδιά από τις μητέρες. ... Κάθε άνδρας των SS ή γυναίκα

⁷²² <https://fortunoff.library.yale.edu/education/glimpses-from-testimonies/> accessed 2023

των SS τους έλεγε τόσο ωραίες ιστορίες και η μουσική έπαιζε δυνατά από τα μεγάφωνα. Και εδώ τα παιδιά δεν ήθελαν να αφήσουν τις μητέρες, και ήταν τόσος πόνος, τόση τραγωδία, βλέποντας τον χωρισμό... όταν τα παιδιά ήταν πολύ μικρά... Ακόμη και ένα παιδί τριών ή τεσσάρων ετών, ήξερε ότι αν αφήσει το χέρι της μητέρας του, θα πεθάνει. Κλαίνει... Μπορώ ακόμα να το ακούσω και το φύσημα αυτών των ηχείων... το βαλς του Στράους να παίζει δυνατά. ... Δεν τους πήγαν καν στο Άουσβιτς. ... Υπήρχε ένας μικρός λόφος και τους ανέβασαν. ... Δεν υπήρχε παρηγοριά. Θέλω να πω, πώς μπορείς να το πεις σε μια μητέρα; Τι μπορείτε να της πείτε; ... Είναι κάτι που δεν νομίζω ότι μπορεί κανείς να φανταστεί!»

Μεταφέρθηκαν στο Άουσβιτς, όπου βίωσε την απόλυτη ταπείνωση του ξυρίσματος. Το να παραμείνει με την αδελφή και τους φίλους της ήταν σημαντικό. «Ήθελα να ζήσω. Ήθελα να μάθω τι είναι ο έγγαμος βίος. Θέλω να πω, πραγματικά, φιλοσοφούσαμε με τη φίλη μου που είναι στο Ισραήλ, η οποία είναι μια υπέροχη, υπέροχη γυναίκα, και την άλλη φίλη μου, και καθόμασταν στο Άουσβιτς και μιλούσαμε και λέγαμε: «Θεέ μου, δεν ζήσαμε! Θέλουμε να παντρευτούμε. Θέλουμε να μάθουμε το συναίσθημα τι είναι να κάνεις έρωτα με έναν άντρα. Θέλουμε να μάθουμε τι σημαίνει να έχεις ένα παιδί».

Αυτή και η αδελφή της απελευθερώθηκαν από το Μπέργκεν-Μπέλσεν. Έμαθαν αργότερα ότι και τα δύο αδέρφια είχαν σκοτωθεί, αλλά ο σύζυγος της αδελφής της επέζησε. Η Έλεν παντρεύτηκε το 1946 και τα δύο ζευγάρια μετανάστευσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες.

«Εμείς [η αδελφή και η Έλεν] δεν είχαμε οικογένεια, μόνο του συζύγου μου. ... Ήταν πολύ, πολύ δύσκολο. ... Κάναμε οικογένεια... Έπρεπε να το κάνουμε, αλλιώς δεν θα μπορούσαμε να υπάρξουμε, απλά πάλι για να είμαστε μόνοι. Ήταν πολύ δύσκολο να προσαρμοστώ στη ζωή.

Δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε. Δεν πρέπει να συγχωρούμε... τους ενόχους. Αλλά δεν μπορούμε να ζήσουμε με μίσος για το υπόλοιπο της ζωής μας. ... Προσπαθώ να

προσαρμοστώ στη ζωή, γιατί αλλιώς τι να κάνω; Πρέπει να κάνω το καλύτερο δυνατό, δεν μπορώ να συνεχίσω να μισώ και να θυμάμαι όλη την ώρα». ⁷²³

Η Helen R. μεγάλωσε δύο κόρες στις οποίες ενστάλαξε τις αξίες της φιλανθρωπίας που ήταν μέρος της παιδικής της ηλικίας.

Marion P.

Η Marion P. γεννήθηκε το 1920 στο Άμστερνταμ της Ολλανδίας. Ο πατέρας της ήταν δικαστής. Πέρασε χρόνο στη Βρετανία, αφού η μητέρα της ήταν Αγγλίδα. Σημειώνει την ολλανδική παράδοση να προσφέρει καταφύγιο σε θύματα θρησκευτικών διώξεων και την άφιξη πολλών Εβραίων προσφύγων καθώς ο Χίτλερ ανέβηκε στην εξουσία. Αν και δεν ήταν Εβραίος, ο πατέρας της ήταν απογοητευμένος που η ολλανδική κυβέρνηση δεν διευκόλυνε τους Εβραίους πρόσφυγες από την Ευρώπη να εισέλθουν στην Ολλανδία. Περιγράφει τη γερμανική εισβολή στις 10 Μαΐου 1940, η οποία ήταν μια υπέροχη ανοιξιάτικη μέρα, σε αντίθεση με τα γεγονότα που έλαβαν χώρα. Καθώς οι αντιεβραϊκοί νόμοι εφαρμόζονταν σταδιακά, ενθάρρυνε τους Εβραίους φίλους της να κρυφτούν, αν και κανείς δεν φανταζόταν την «τελική λύση». Περιγράφει το γεγονός που την οδήγησε να αρχίσει να κρύβει ενεργά τους Εβραίους.

«Όταν πήγαινα στα μαθήματα της σχολής κοινωνικής εργασίας είδα ένα φορτηγό φορτωμένο με εβραιόπουλα από ένα εβραϊκό σπίτι. Ανέφερα νωρίτερα για αυτές τις δύο Ολλανδές γυναίκες, και υπήρχαν και άλλες που έφεραν εβραιόπουλα στην Ολλανδία. Αυτό ήταν ένα από τα σπίτια της μικρής ομάδας. Αυτά τα παιδιά κυμαίνονταν σε ηλικία από περίπου δύο έως δέκα. Και ο τρόπος με τον οποίο αυτοί οι Γερμανοί αντιμετώπιζαν αυτά τα παιδιά, πάλι, μια ηλιόλουστη μέρα όπως σήμερα – στις εννέα το πρωί, είσαι στο δρόμο για τη δουλειά και βλέπεις, στο πεζοδρόμιο, ενήλικα αρσενικά να γελούν και να αστειεύονται ενώ παίρνουν μικρά παιδιά από τα χέρια, τα πόδια, τα μαλλιά τους και τα ρίχνουν σε ένα φορτηγό – σε βοηθά να πιστέψεις ότι θα μπορούσαν να κάνουν τα πάντα. Υπήρχαν δύο γυναίκες που επιτέθηκαν στους Γερμανούς, προσπάθησαν να τους

⁷²³ <https://fortunoff.library.yale.edu/education/glimpses-from-testimonies/> accessed 2023

σταματήσουν και ρίχτηκαν και αυτές στο φορτηγό. Και τότε ήταν που αποφάσισα να γίνω, πιο ενεργή, ας πούμε».⁷²⁴

Η Marion P., διακινδυνεύοντας συχνά τη ζωή της, έσωσε πολλούς Εβραίους στην Ολλανδία. Έχει χαρακτηριστεί ως μία από τις «Δίκαιες μεταξύ των Εθνών» από το Yad Vashem. Μετά τον πόλεμο, εργάστηκε ως κοινωνική λειτουργός σε καταυλισμούς εκτοπισμένων. Παντρεύτηκε έναν Αμερικανό GI που ήταν διοικητικός υπάλληλος σε στρατόπεδο εκτοπισμένων.

Ιαπώνων:

Yasujiro Tanaka

ΗΛΙΚΙΑ: 75 / ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ: ΝΑΓΚΑΣΑΚΙ / ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ HYROCENTER: 3.4 ΧΛΜ

«Ήμουν τριών ετών τη στιγμή του βομβαρδισμού. Δεν θυμάμαι πολλά, αλλά θυμάμαι ότι το περιβάλλον μου έγινε εκτυφλωτικά λευκό, σαν ένα εκατομμύριο φλας κάμερας να σβήνουν ταυτόχρονα. Στη συνέχεια, πίσσα σκοτάδι.

Θάφτηκα ζωντανός κάτω από το σπίτι, μου είπαν. Όταν τελικά με βρήκε ο θεός μου και έβγαλε το μικροσκοπικό τρίχρονο σώμα μου κάτω από τα συντρίμια, ήμουν αναίσθητος. Το πρόσωπό μου ήταν παραμορφωμένο. Ήταν σίγουρος ότι ήμουν νεκρός.

Ευτυχώς, επέζησα. Αλλά από εκείνη την ημέρα, μυστηριώδεις κηλίδες άρχισαν να σχηματίζονται σε όλο μου το σώμα. Έχασα την ακοή μου στο αριστερό αυτί, πιθανώς λόγω της έκρηξης του αέρα. Περισσότερο από μια δεκαετία μετά τον βομβαρδισμό, η μητέρα μου άρχισε να παρατηρεί θραύσματα γυαλιού να βγαίνουν από το δέρμα της – συντρίμια από την ημέρα του βομβαρδισμού, πιθανώς. Η μικρότερη αδελφή μου υποφέρει από χρόνιες μυϊκές κράμπες μέχρι σήμερα, εκτός από τα νεφρικά προβλήματα που την κάνουν αιμοκάθαρση τρεις φορές την εβδομάδα. «Τι έκανα στους Αμερικανούς;» έλεγε συχνά, «Γιατί μου το έκαναν αυτό;». Έχω δει πολύ πόνο στα πολλά χρόνια μου, αλλά ειλικρινά, έχω ζήσει μια καλή ζωή. Ως μάρτυρας από πρώτο χέρι αυτής της θηριωδίας, η μόνη μου

⁷²⁴ <https://fortunoff.library.yale.edu/education/glimpses-from-testimonies/> accessed 2023

επιθυμία είναι να ζήσω μια πλήρη ζωή, ελπίζω σε έναν κόσμο όπου οι άνθρωποι είναι ευγενικοί μεταξύ τους και με τον εαυτό τους».⁷²⁵

Stchico Matsuo

ΗΛΙΚΙΑ: 83 / ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ: ΝΑΓΚΑΣΑΚΙ / ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ HYPOCENTER: 1.3
ΧΛΜ

«Αμερικάνικα βομβαρδιστικά B-29 έριξαν φυλλάδια σε όλη την πόλη, προειδοποιώντας μας ότι το Ναγκασάκι θα «γίνει στάχτη» στις 8 Αυγούστου. Τα φυλλάδια κατασχέθηκαν αμέσως από τον κερρεί (Αυτοκρατορικός Ιαπωνικός Στρατός). Ο πατέρας μου με κάποιο τρόπο έπιασε ένα και πίστεψε αυτό που έλεγε. Μας έχτισε ένα μικρό στρατόνα κατά μήκος του Iwayasan (ένα τοπικό βουνό) για να κρυφτούμε.

Ανεβήκαμε εκεί στις 7, 8. Το μονοπάτι μέχρι τον στρατόνα ήταν τραχύ και απότομο. Με πολλά παιδιά και ηλικιωμένους, ήταν ένα απαιτητικό ταξίδι. Το πρωί της 9ης, η μητέρα και η θεία μου επέλεξαν να μείνουν στο σπίτι. «Πήγαινε πίσω στο στρατόνα», απαίτησε ο πατέρας μου. «Οι ΗΠΑ είναι μια μέρα πίσω, θυμάστε;» Όταν αντιτάχθηκαν, αναστατώθηκε πολύ και όρμησε έξω για να πάει στη δουλειά.

Αλλάξαμε γνώμη και αποφασίσαμε να κρυφτούμε στον στρατόνα, για άλλη μια μέρα. Αυτή ήταν μια καθοριστική στιγμή για εμάς. Στις 11:02 π.μ. εκείνο το πρωί, η ατομική βόμβα έπεσε. Η οικογένειά μας – όσοι από εμάς ήμασταν στο στρατόνα, τουλάχιστον – επέζησε από τη βόμβα.

Αργότερα μπορέσαμε να επανενωθούμε με τον πατέρα μου. Τα μαλλιά του άρχισαν να πέφτουν και σχηματίστηκαν σκοτεινές κηλίδες στο δέρμα του. Ο πατέρας μου πέθανε – υποφέροντας πολύ – στις 28 Αυγούστου. Αν δεν ήταν ο πατέρας μου, μπορεί να είχαμε υποστεί σοβαρά εγκαύματα όπως η θεία Otoku, ή να είχαμε εξαφανιστεί όπως ο Atsushi, ή να είχαμε κλειστεί κάτω από το σπίτι και σιγά-σιγά να καήκαμε μέχρι θανάτου. Πενήντα χρόνια αργότερα, είδα ένα όνειρο για τον πατέρα μου για πρώτη φορά μετά το θάνατό του. Φορούσε κιμονό και χαμογελούσε, τόσο ελαφρά. Αν και δεν ανταλλάξαμε λόγια, ήξερα εκείνη τη στιγμή ότι ήταν ασφαλής στον ουρανό».⁷²⁶

⁷²⁵ <https://time.com/after-the-bomb/> accessed 2023

⁷²⁶ <https://time.com/after-the-bomb/> accessed 2023

Tacato Michisita

ΗΛΙΚΙΑ: 78 / ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ: ΝΑΓΚΑΣΑΚΙ / ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ HYPOCENTER: 4.7

ΧΛΜ

«Μην πας σχολείο σήμερα», είπε η μητέρα μου. Γιατί;» ρώτησε η αδελφή μου.

«Απλά μην το κάνεις».

Οι συναγερμοί αεροπορικής επιδρομής χτυπούσαν τακτικά τότε. Στις 9 Αυγούστου, ωστόσο, δεν υπήρξαν συναγερμοί αεροπορικής επιδρομής. Ήταν ένα ασυνήθιστα ήσυχο καλοκαιρινό πρωινό, με καταγάλανο ουρανό μέχρι εκεί που φτάνει το μάτι. Ήταν εκείνη την περίεργη μέρα που η μητέρα μου επέμενε να παραλείψει η μεγαλύτερη αδελφή μου το σχολείο. Είπε ότι είχε ένα «κακό προαίσθημα». Αυτό δεν είχε συμβεί ποτέ πριν.

Η αδελφή μου έμεινε απρόθυμα σπίτι, ενώ η μητέρα μου και εγώ, ηλικίας 6 ετών, πήγαμε για ψώνια. Όλοι ήταν έξω στις βεράντες τους, απολαμβάνοντας την απουσία προειδοποιητικών σημάτων διάτρησης. Ξαφνικά, ένας γέρος φώναξε «Αεροπλάνο!» Όλοι έτρεξαν στα αυτοσχέδια καταφύγια τους. Η μητέρα μου και εγώ δραπετεύσαμε σε ένα κοντινό κατάστημα. Καθώς το έδαφος άρχισε να βουίζει, έσκισε γρήγορα το δάπεδο τατάμι, με έβαλε κάτω από αυτό και αιωρήθηκε πάνω μου στα τέσσερα.

Όλα έγιναν λευκά. Ήμασταν πολύ έκπληκτοι για να κινηθούμε, για περίπου 10 λεπτά. Όταν τελικά βγήκαμε από κάτω από το τατάμι, υπήρχε γυαλί παντού και μικροσκοπικά κομμάτια σκόνης και συντριμμιών που επέπλεαν στον αέρα. Ο κάποτε καθαρός γαλάζιος ουρανός είχε μετατραπεί σε μια μελανή απόχρωση μοβ και γκρι. Τρέξαμε σπίτι και βρήκαμε την αδελφή μου – ήταν σοκαρισμένη, αλλά μια χαρά.

Αργότερα, ανακαλύψαμε ότι η βόμβα έπεσε λίγα μέτρα μακριά από το σχολείο της αδελφής μου. Κάθε άτομο στο σχολείο της πέθανε. Η μητέρα μου έσωσε μόνη της εμένα και την αδελφή μου εκείνη την ημέρα». ⁷²⁷

⁷²⁷ <https://time.com/after-the-bomb/> accessed 2023

Emiko Okada

ΗΛΙΚΙΑ: 80 / ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ: ΧΙΡΟΣΙΜΑ / ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ HYPOCENTER: 2.8 ΧΛΜ

«Η Χιροσίμα είναι γνωστή ως «πόλη της γιακούζα». Γιατί νομίζετε ότι συμβαίνει αυτό; Χιλιάδες παιδιά έμειναν ορφανά στις 6 Αυγούστου 1945. Χωρίς γονείς, αυτά τα μικρά παιδιά έπρεπε να φροντίσουν τον εαυτό τους. Έκλεψαν για να τα βγάλουν πέρα. Τους πήραν λάθος ενήλικες. Αργότερα αγοράστηκαν και πωλήθηκαν από τους εν λόγω ενήλικες. Τα ορφανά που μεγάλωσαν στη Χιροσίμα τρέφουν ένα ιδιαίτερο μίσος για τους μεγάλους.

Ήμουν οκτώ όταν έπεσε η βόμβα. Η μεγαλύτερη αδερφή μου ήταν 12 ετών. Έφυγε νωρίς εκείνο το πρωί για να εργαστεί σε ένα tatemono sokai (κατεδάφιση κτιρίων) και δεν επέστρεψε ποτέ στο σπίτι. Οι γονείς μου την έψαχναν για μήνες και μήνες. Δεν βρήκαν ποτέ τα λείψανά της. Οι γονείς μου αρνήθηκαν να στείλουν μια νεκρολογία μέχρι την ημέρα που πέθαναν, με την ελπίδα ότι ήταν υγιής και ζωντανή κάπου, κάπως.

Κι εγώ επηρεάστηκα από την ακτινοβολία και έκανα εμετό άφθονα μετά τη βομβιστική επίθεση.

Τα μαλλιά μου έπεσαν, τα ούλα μου μάτωσαν και ήμουν πολύ άρρωστος για να πάω στο σχολείο. Η γιαγιά μου θρηνούσε για τα βάσανα των παιδιών και των εγγονιών της και προσευχόταν. «Πόσο σκληρό, πόσο πολύ σκληρό, μακάρι να μην ήταν το rika-don (φωνητικό όνομα για την ατομική βόμβα)...» Αυτή ήταν μια φράση της μέχρι την ημέρα που πέθανε. Ο πόλεμος προκλήθηκε από τα εγωιστικά παραπτώματα των ενηλίκων. Πολλά παιδιά έπεσαν θύματα εξαιτίας αυτού. Δυστυχώς, αυτό εξακολουθεί να ισχύει σήμερα. Εμείς οι ενήλικες πρέπει να κάνουμε ό,τι μπορούμε για να προστατεύσουμε τη ζωή και την αξιοπρέπεια των παιδιών μας. Τα παιδιά είναι η μεγαλύτερη ευλογία μας».⁷²⁸

⁷²⁸ <https://time.com/after-the-bomb/> accessed 2023

Fujio Torikoshi

ΗΛΙΚΙΑ: 86 / ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ: ΧΙΡΟΣΙΜΑ / ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ HYPOCENTER: 2 ΧΛΜ

«Το πρωί της 6ης Αυγούστου, ετοιμαζόμουν να πάω στο νοσοκομείο με τη μητέρα μου. Είχα διαγνωστεί με kakke (ανεπάρκεια βιταμινών) λίγες μέρες νωρίτερα και είχα πάρει άδεια από το σχολείο για να κάνω ιατρικές εξετάσεις. Καθώς η μητέρα μου κι εγώ τρώγαμε πρωινό, άκουσα το βαθύ βουητό των κινητήρων από πάνω. Τα αυτιά μας ήταν εκπαιδευμένα τότε. Ήξερα ότι ήταν ένα B-29 αμέσως. Βγήκα στο γήπεδο μπροστά, αλλά δεν είδα αεροπλάνα.

Σαστισμένος, κοίταξα προς τα βορειοανατολικά. Είδα μια μαύρη κουκκίδα στον ουρανό. Ξαφνικά, «έσκασε» σε μια μπάλα εκτυφλωτικού φωτός που γέμισε το περιβάλλον μου. Μια ριπή καυτού ανέμου χτύπησε το πρόσωπό μου. Αμέσως έκλεισα τα μάτια μου και γονάτισα στο έδαφος. Καθώς προσπαθούσα να κερδίσω έδαφος, μια άλλη ριπή ανέμου με σήκωσε ψηλά και χτύπησα κάτι δυνατά. Δεν θυμάμαι τι συνέβη μετά από αυτό.

Όταν τελικά ήρθα, λιποθύμησα μπροστά σε ένα bouka suisou (πέτρινο δοχείο νερού που χρησιμοποιούνταν για την κατάσβεση πυρκαγιών τότε). Ξαφνικά, ένιωσα μια έντονη αίσθηση καψίματος στο πρόσωπο και τα χέρια μου και προσπάθησα να βουτήξω το σώμα μου στο bouka suisou. Το νερό έκανε τα πράγματα χειρότερα. Άκουσα τη φωνή της μητέρας μου στο βάθος. «Φούτζιο! Φούτζιο!» Προσκολλήθηκα απελπισμένα πάνω της καθώς με πήρε στην αγκαλιά της. «Καίγομαι, μαμά! Καίγομαι!»

Έχανα και εύρισκα τις αισθήσεις μου συνέχεια, για τις επόμενες μέρες. Το πρόσωπό μου πρήστηκε τόσο άσχημα που δεν μπορούσα να ανοίξω τα μάτια μου. Νοσηλεύτηκα για λίγο σε ένα καταφύγιο αεροπορικής επιδρομής και αργότερα σε ένα νοσοκομείο στο Hatsukaichi, και τελικά με έφεραν στο σπίτι τυλιγμένο με επιδέσμους σε όλο μου το σώμα. Ήμουν αναίσθητος για τις επόμενες ημέρες, παλεύοντας με υψηλό πυρετό. Τελικά ξύπνησα με ένα ρεύμα φωτός να φιλτράρεται μέσα από τους επιδέσμους πάνω από τα μάτια μου και τη μητέρα μου να κάθεται δίπλα μου, παίζοντας ένα νανούρισμα στη φουσαρόνικα της.

Μου είπαν ότι είχα μέχρι περίπου την ηλικία των 20 ετών για να ζήσω. Ωστόσο, είμαι εδώ επτά δεκαετίες αργότερα, σε ηλικία 86 ετών. Το μόνο που θέλω να κάνω είναι να ξεχάσω, αλλά η προεξέχουσα χηλοειδής ουλή στο λαιμό μου είναι μια καθημερινή

υπενθύμιση της ατομικής βόμβας. Δεν μπορούμε να συνεχίσουμε να θυσιάζουμε πολύτιμες ζωές στον πόλεμο. Το μόνο που μπορώ να κάνω είναι να προσευχηθώ – ένθερμα, αδιάκοπα – για την παγκόσμια ειρήνη».⁷²⁹

⁷²⁹ <https://time.com/after-the-bomb/> accessed 2023

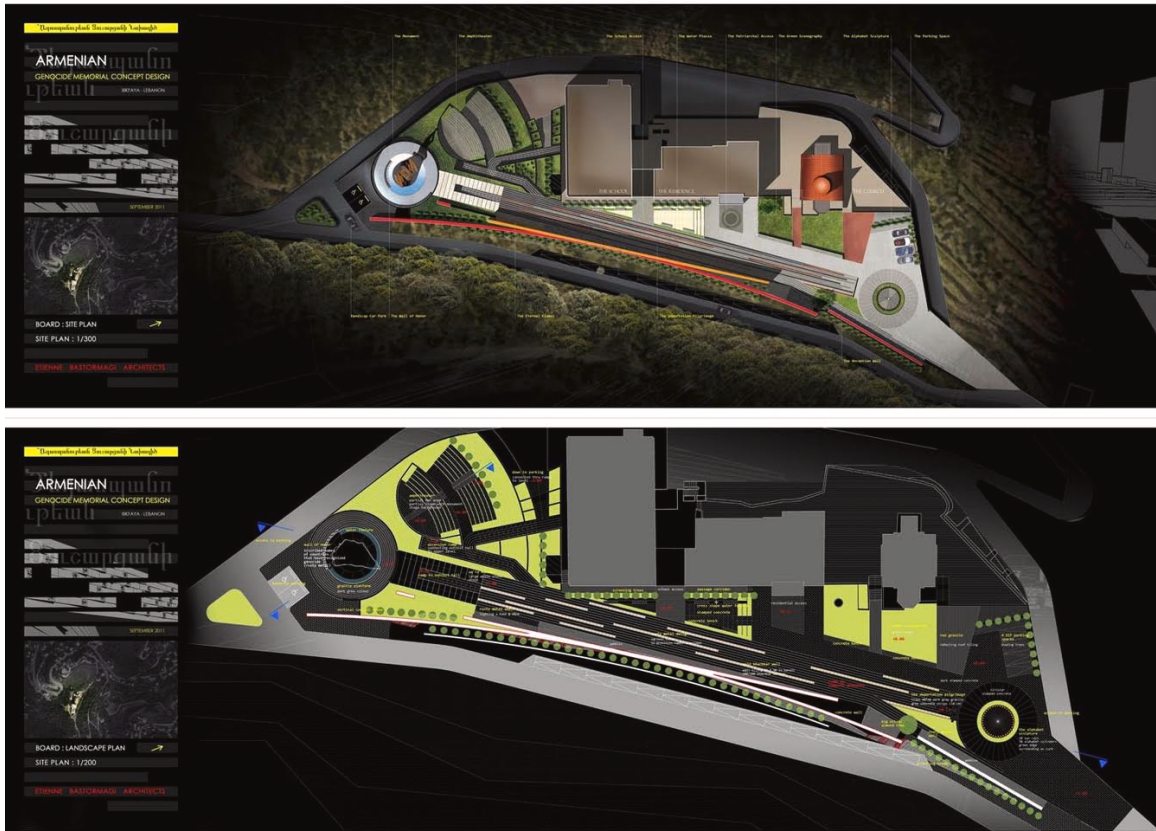
Εικόνες

Μουσείο Γενοκτονίας Αρμενίων

Εικόνα 1. ⁷³⁰

⁷³⁰ <https://www.advantour.com/armenia/yerevan/genocide-museum.htm> accessed 2023

Εικόνα 2.⁷³¹

⁷³¹ <https://www.archdaily.com/196234/armenian-genocide-memorial-winning-proposal-etienne-> accessed 2023

Εικόνα 3. ⁷³²

⁷³² <https://www.viator.com/Yerevan-attractions/Tsitsernakaberd-Armenian-Genocide-Museum/d22425-a24585> accessed 2023

Εικόνα 4. ⁷³³

⁷³³ https://www.inyourpocket.com/yerevan/armenian-genocide-memorial-museum_166204v accessed 2023

Εικόνα 5.⁷³⁴

⁷³⁴ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2023

Εικόνα 6. ⁷³⁵

⁷³⁵ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2023

Εικόνα 7.⁷³⁶

⁷³⁶ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2023

Εικόνα 8.⁷³⁷

⁷³⁷ http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2023

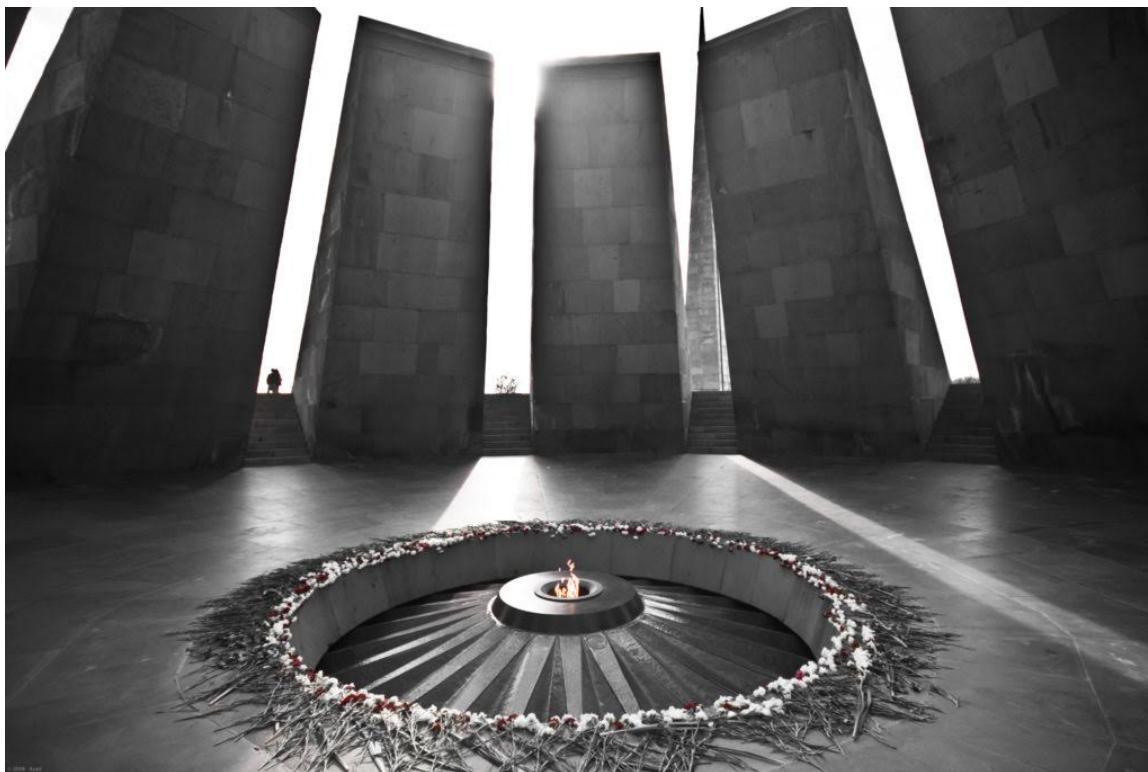
Εικόνα 9. ⁷³⁸

⁷³⁸ <https://www.advantour.com/armenia/yerevan/genocide-museum.htm> accessed 2023

Εικόνα 10.⁷³⁹

⁷³⁹ <https://www.advantour.com/armenia/yerevan/genocide-museum.htm> accessed 2023

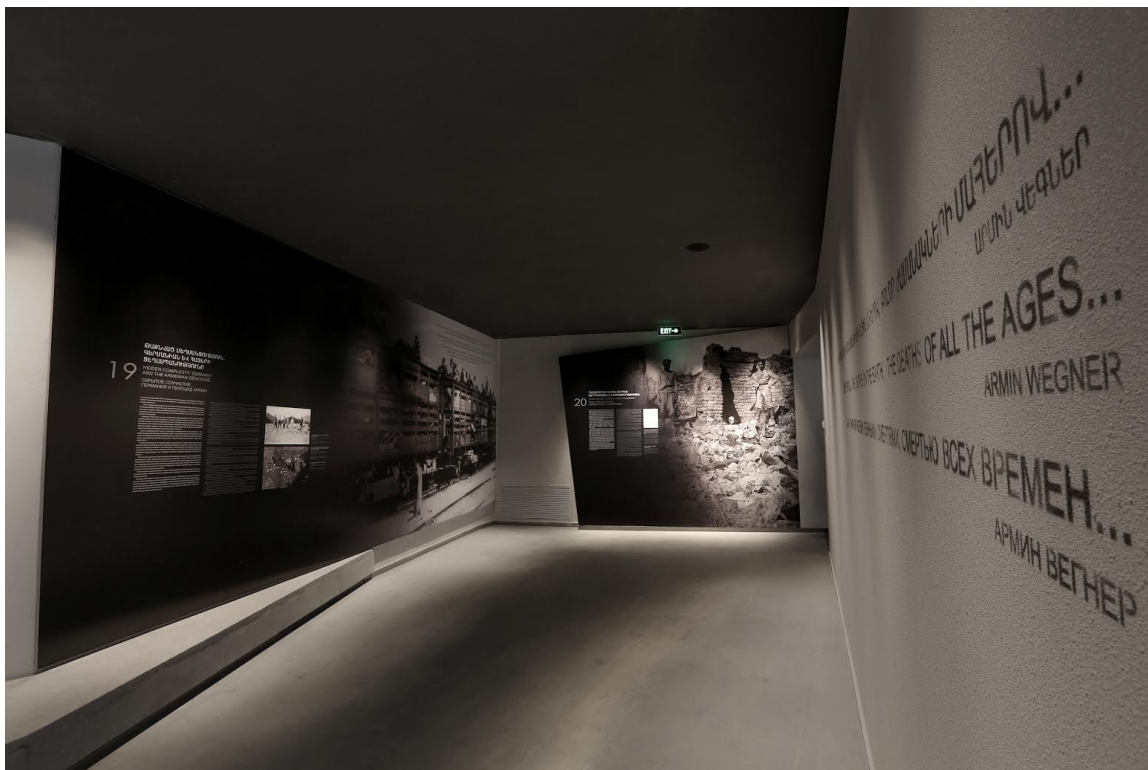
*Εικόνα 11.*⁷⁴⁰

⁷⁴⁰ <https://armenianweekly.com/2018/04/24/whitehorn-a-brief-global-history-of-genocide/> accessed 2023

Εικόνα 12. ⁷⁴¹

⁷⁴¹ <https://massispost.com/2014/05/armenian-genocide-museum-institute-on-forbes-must-see-list/> accessed 2023

Εικόνα 13.⁷⁴²

⁷⁴² http://www.genocide-museum.am/eng/permanent_exhibition-new.php accessed 2023

Μουσείο Γενοκτονίας Εβραίων

Εικόνα 1. ⁷⁴³

⁷⁴³ <https://the-talks.com/location/jewish-museum/> accessed 2023

Εικόνα 2. ⁷⁴⁴

⁷⁴⁴ <https://www.dezeen.com/2022/05/20/daniel-libeskind-jewish-museum-deconstructivist-architecture/>
accessed 2023

Εικόνα 3.⁷⁴⁵

⁷⁴⁵ <https://www.jmberlin.de/en/libeskind-building#lightbox-1266> accessed 2023

Εικόνα 4.⁷⁴⁶

⁷⁴⁶ <https://www.dezeen.com/2022/05/20/daniel-libeskind-jewish-museum-deconstructivist-architecture/>

Εικόνα 5. ⁷⁴⁷

⁷⁴⁷ <https://www.dezeen.com/2022/05/20/daniel-libeskind-jewish-museum-deconstructivist-architecture/>

Εικόνα 6. ⁷⁴⁸

⁷⁴⁸ <https://withberlinlove.com/2013/04/22/judisches-museum-berlin-jewish-museum-berlin/> accessed 2023

Εικόνα 7. ⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ <https://www.dezeen.com/2022/05/20/daniel-libeskind-jewish-museum-deconstructivist-architecture/>

Εικόνα 8. ⁷⁵⁰

Εικόνα 9. ⁷⁵¹

⁷⁵¹ <https://uiucgoesbarcelona.weebly.com/uiuc-blog/jewish-museum-berlin> accessed 2023

Εικόνα 10. ⁷⁵²

⁷⁵² <https://www.arch2o.com/jewish-museum-berlin-studio-libeskind/> accessed 2023

Εικόνα 11.⁷⁵³

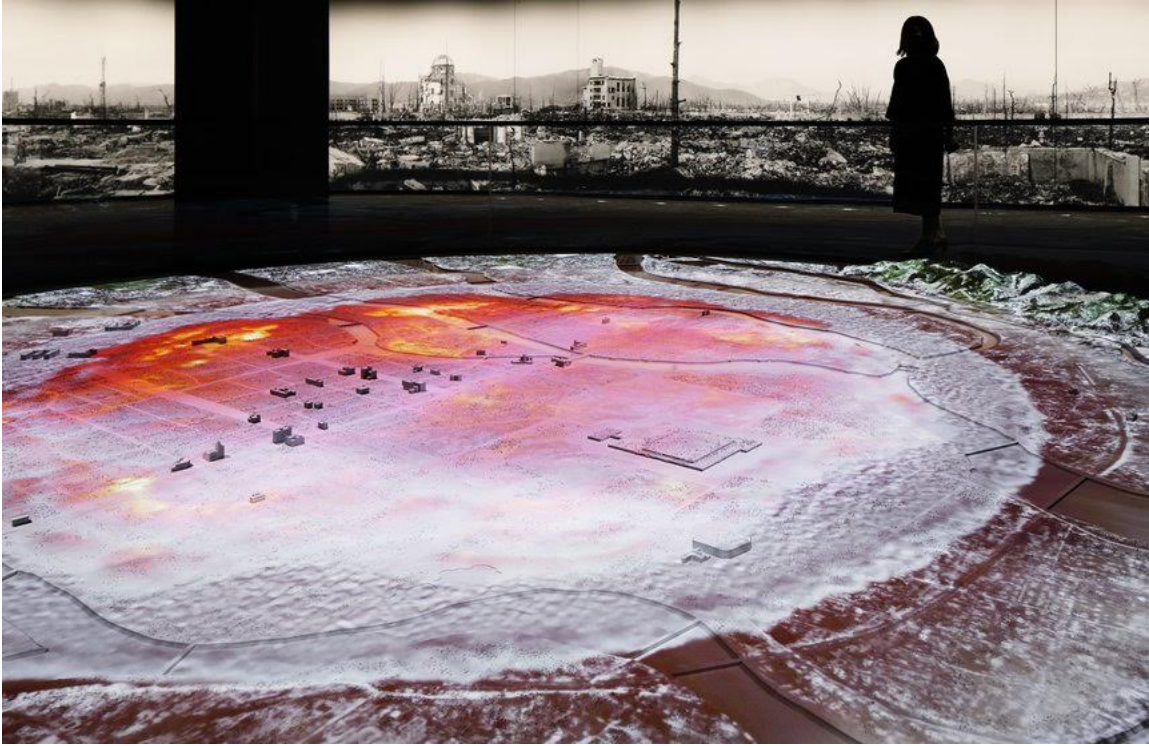
⁷⁵³ <https://www.zunderlee.net/bummel-blog/2019/9/13/the-jewish-museum-berlin> accessed 2023

Μουσείο Μνήμης Ειρήνης της Χιροσίμα

Εικόνα 1. ⁷⁵⁴

⁷⁵⁴ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Εικόνα 2.⁷⁵⁵

⁷⁵⁵ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Εικόνα 3.⁷⁵⁶

⁷⁵⁶ <https://japan-forward.com/a-visit-to-the-nagasaki-atomic-bomb-museum/> accessed 2023

Εικόνα 4. ⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ <https://japan-forward.com/a-visit-to-the-nagasaki-atomic-bomb-museum/> accessed 2023

Εικόνα 5.⁷⁵⁸

⁷⁵⁸ <https://japan-forward.com/a-visit-to-the-nagasaki-atomic-bomb-museum/> accessed 2023

Εικόνα 6.⁷⁵⁹

⁷⁵⁹ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Εικόνα 7.⁷⁶⁰

⁷⁶⁰ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Εικόνα 8. ⁷⁶¹

⁷⁶¹ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Εικόνα 9. ⁷⁶²

⁷⁶² <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
 accessed 2023

Εικόνα 10. ⁷⁶³

⁷⁶³ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/> accessed 2023

Εικόνα 11.⁷⁶⁴

⁷⁶⁴ <https://www.dandad.org/awards/professional/2020/231917/hiroshima-peace-memorial-museum/>
accessed 2023

Εικόνα 12. ⁷⁶⁵

⁷⁶⁵ <https://www.culturalnews.com/?p=31625> accessed 2023

Εικόνα 13.⁷⁶⁶

⁷⁶⁶ <https://www.peace-nagasaki.go.jp/en/guide> accessed 2023

Εικόνα 14.⁷⁶⁷

⁷⁶⁷ <https://www.iconic-world.com/directory/hiroshima-peace-memorial-museum> accessed 2023